

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Filip Novosel

**DRUŠTVENE PRILIKE I
SVAKODNEVLJE ZADRA U POZADINI
VOJNIH ZBIVANJA ZA VRIJEME
KANDIJSKOGA RATA**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2018.

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Filip Novosel

**DRUŠTVENE PRILIKE I
SVAKODNEVLJE ZADRA U POZADINI
VOJNIH ZBIVANJA ZA VRIJEME
KANDIJSKOGA RATA**

DOKTORSKI RAD

Mentor: dr. sc. Lovorka Čoralić

Zagreb, 2018.

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Filip Novosel

**SOCIAL CIRCUMSTANCES AND A
DAILY LIFE IN THE CITY OF ZADAR IN
THE BACKGROUND OF THE WAR OF
CRETE**

DOCTORAL THESIS

Supervisor: dr. sc. Lovorka Čoralić

Zagreb, 2018.

PODACI O MENTORU

Lovorka Čoralić rođena je 1968. godine u Zadru. Jednopedmetni studij povijesti završila je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1990. gdje je i magistrirala 1995. godine obranivši rad pod naslovom *Ceste i putovi u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama*. Na Filozofskom fakultetu u Zadru 1998. godine obranila je doktorsku disertaciju pod naslovom *Hrvati u Mlecima* (objavljeno pod naslovom *U gradu svetoga Marka: povijest hrvatske zajednice u Mlecima*, Golden marketing, Zagreb, 2001.). Kao znanstvena asistentica bila je zaposlena od 1992. godine u Zavodu za hrvatsku povijest na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Od 1997. zaposlena je na Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu gdje od 2011. godine radi u zvanju znanstvenog savjetnika – II izbor.

U svom znanstvenom radu poglavito proučava političke, gospodarske, kulturne i crkvene sastavnice iz povijesti istočnojadranske obale u razdoblju od kasnog srednjeg vijeka do kraja ranog novog vijeka, s osobitim naglaskom na problematici nazočnosti i djelovanja iseljenika s istočne obale Jadrana u Mlecima i na širem području Veneta. U proteklim je godinama objavila niz autorskih i uredničkih knjiga, kao i velik broj znanstvenih, stručnih i popularnih radova u hrvatskoj i inozemnoj periodici o hrvatsko-talijanskim povijesnim i kulturnim vezama te o širim sastavnicama iz povijesti hrvatske obale u kasnom srednjem i ranom novom vijeku. Posljednjih godina u sklopu istraživačke djelatnosti proučava i povijest Boke Kotorske i albanskog priobalja u ranom novom vijeku te društvenu i vojnu povijest istočnoga Jadrana u 17. i 18. stoljeću. Kao djelatnica Hrvatskog instituta za povijest surađivala je na brojnim domaćim i stranim projektima, a bila je i voditelj projekta pod nazivom *Hrvatski istočnojadranski prostor i Mletačka Republika u ranom novom vijeku*. Uz istraživački rad, Lovorka Čoralić sudjeluje i kao predavač na nekoliko hrvatskih i stranih sveučilišta. Stalna je suradnica Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža” u Zagrebu pri izradi *Hrvatskog biografskog leksikona* i *Hrvatske enciklopedije*. Članica je uredništva časopisa *Povijesni prilozi*, *Croatica Christiana periodica*, *Annales, Series Historia et Sociologia*, *Građa i prilozi za povijest Dalmacije* te *Hrvatske revije*.

Potpuna bibliografija: http://bib.irb.hr/pretrazivanje_rezultat?

SAŽETAK

Kroz intenzivna kretanja u suvremenoj historiografiji tijekom prošlog stoljeća, kao zasebna i legitimna historiografska poddisciplina profilirala se i urbana povijest. Ona je tijekom svojeg, sada već relativno dugog, postojanja dala brojne rezultate na planu boljeg razumijevanja urbanog prostora u prošlosti, od geografski i kronološki sveobuhvatnih pregleda procesa urbanizacije, preko isto tako tematski ograničenijih studija, do fokusiranja na pojedine probleme iz različitih perspektiva političke, vojne, kulturne te društvene povijesti kao i povijesti arhitekture, ali i ostalih područja društvenih i humanističkih znanosti. Uzimajući u obzir ovako širok spektar interesa, urbana povijest u svojim istraživanjima nije zaobišla niti grad u razdoblju ranog novog vijeka te pojedine geografske prostore, uključujući, naravno, i one europske. Kao jedna od najdugovječnijih i najvitalnijih urbanih regija Europe, svakako se ističe Sredozemlje, a jadranski bazen, kao dio većeg sredozemnog, nesumnjivo je odražavao sve karakteristike Sredozemlja u cjelini, uključujući i one urbane. Uostalom, Venecija, kao jedan od najvećih gradova u ranonovovjekovnoj Europi nalazi se na samom sjeveru Jadranskog mora, stoga njegova istočna obala, kroz jednu gustu mrežu urbanih naselja od mletačke Lagune do Otrantskog tjesnaca, u tom smislu nikako ne predstavlja iznimku. Tijekom ranog novog vijeka, najvećim i najvažnijim gradovima istočnojadranske obale upravljala je Mletačka Republika i upravo činjenica da su pripadali ovoj jakoj pomorskoj sili, nesumnjivo potvrđuje njihov status sastavnog dijela šireg prostora Sredozemlja. Potaknuta brojnim dostignućima strane historiografije i nedovoljnom istraženošću dalmatinskih gradova u ranom novom vijeku, ova disertacija fokusirana je na određena pitanja urbane povijesti istočnog Jadrana na primjeru jednog njegovog grada – Zadra.

Tijekom gotovo 400 godina mletačke uprave u Dalmaciji, grad Zadar bio je administrativni, gospodarski, trgovački, prometni, crkveni, vojni i kulturni centar mletačke Provincije Dalmacije i Albanije. Kao takav, zajedno sa svojim stanovnicima i okolnim lokalnim stanovništvom, Zadar je predstavljao urbani prostor u kojem su boravili, ili njime barem prolazili, ljudi svih društvenih i profesionalnih profila iz čitave Europe. Visoki i niži dužnosnici vojske i Crkve, bogati i manje bogati trgovci, razni obrtnici, pomorci, kao i sumnjivi luralice, svi su se oni u jednom trenutku našli unutar gradskih zidina, neki od njih s namjerom da ostanu, drugi samo privremeno. Kako bi se bolje razumjela ova prilično dinamična slika urbanog prostora grada na istočnoj obali Jadrana, glavni fokus ovog istraživanja usmjeren je na detaljnu analizu urbanog društva u Zadru i svakodnevnog života njegovih stanovnika tijekom jednog od brojnih sukoba vođenih između Mletačke Republike i

Osmanskog Carstva, Kandijskog rata (1645.–1669.). Unatoč tome što urbani prostor Zadra nije bio izravno ugrožen vojnim zbivanjima spomenutog rata, grad je bez sumnje osjećao njegovu prisutnost, stoga nije potrebno posebno naglasiti kako je u određenoj mjeri rat utjecao na život stanovništva unutar gradskih zidina. Prema tome, uz analizu društvene strukture i svakodnevnih gradskih aktivnosti, prilikom ovog istraživanja u obzir su uzete i razne devijacije urbanog prostora uzrokovane ratnim zbivanjima.

Samo istraživanje temeljeno je prvenstveno na arhivskoj građi koju su u spomenutom vremenu stvorili javni bilježnici, pohranjenoj u Državnom arhivu u Zadru. Već na prvi pogled ovaj materijal otkriva svoje bogatstvo. Naime, među bilježničkim spisima ne izostaju podaci o niti jednoj društvenoj ili profesionalnoj skupini koja je postojala u jednom istočnojadranskom gradu, što ih čini izuzetnim izvorom za proučavanje ovdje predstavljene teme. Oslanjajući arhivska istraživanja na metodološke i teorijske postavke proizašle iz suvremenih znanstvenih kretanja urbane povijesti kao historiografske poddiscipline, urbano društvo Zadra postavljeno je tako u jedan širi kontekst jadranskog bazena, a time i čitavog Sredozemlja. Stoga, bazirajući se na bogatoj arhivskoj građi i dostignućima suvremene historiografije, osnovni cilj ove disertacije jest detaljno analizirati i rekonstruirati urbani prostor Zadra kao jednog od najvažnijih i najprosperitetnijih gradova na prostoru istočnojadranske obale u nastojanjima da se ovom, po svojim karakteristikama, prvenstveno mikro-historijskom studijom pridonese boljem razumijevanju povijesnih procesa koji su oblikovali sliku čitavog urbanog svijeta Sredozemlja u razdoblju ranog novog vijeka.

Ključne riječi: urbana povijest, bilježnički spisi, Zadar, Dalmacija, istočni Jadran, Mletačka Republika, rani novi vijek, 17. stoljeće, Kandijski rat

SUMMARY

Among intensive changes resulting from the significant developments of modern historiography during the previous century, urban history emerged as a distinctive and legitimate sub-discipline. From its recognition until today, urban history has yielded many results which have contributed to a better understanding of urban areas in the past. Taking into account its wide range of interest in the geographical and chronological sense, analyzed through political, social, military, cultural and many other fields belonging to the sphere of humanities and social sciences, urban history did not neglect the city in the early modern age focusing on specific geographic areas, naturally including the European area. In that regard, as one with the longest tradition and of great vitality, the Mediterranean region should definitely be singled out. Furthermore, as a part of the larger Mediterranean space, the Adriatic basin undoubtedly reflects many characteristics of the Mediterranean as a whole, including those of the urban nature. After all, Venice, as one of the biggest cities of the pre-modern world is situated at its northmost point, so in that sense, the eastern Adriatic coast is no exception, and one can follow a rather dense route of urban settlements from Venice to the Strait of Otranto. During the early modern period the largest and most important towns and cities of the Eastern Adriatic were governed by the Republic of Venice, and the very fact that they were a part of this prominent sea power also made them a part of a wider Mediterranean world. Therefore, the research presented here will focus on some urban matters of the Eastern Adriatic Coast under the rule of the *Serenissima*, through a case study of the city of Zadar.

During almost 400 years of Venetian governance in Dalmatia, the city of Zadar was the administrative, economic, trade, transit, ecclesiastical, military and cultural capital of the province. Consequently, together with the residents and locals from the city district, its urban area was a meeting point for all kinds of people of various professions and social statuses from all over Europe. Both high and low representatives of the military and the Church, rich and petty merchants, artisans, mariners, suspicious vagabonds, all of them reached Zadar, some of them never to leave it again, and some just passing through. In order to reveal this rather dynamic urban scenery, the focus of the topic proposed here will be on the urban society in the city of Zadar and the daily life of its protagonists during one of the many Ottoman-Venetian conflicts – the War of Crete (1645–1669). Regarding the aforementioned period of war, it should be stressed that, despite the fact that the urban space of Zadar was not directly threatened by Ottoman attacks, the city definitely lived in the shadow of military operations taking place in its wider area. Needless to say, to a certain extent that fact

inevitably affected the life of its citizens as well. Thus, together with the analysis of urban social structures and everyday activities in the city, all deviations caused by the war will be taken into account as well.

The research itself is based primarily on the the notarial acts kept in the State Archives in Zadar. Just browsing through this sort of archival material, one can instantly see how no social class or profession that generally existed in an early modern Eastern Adriatic coastal town is missing, which undoubtedly makes it an ideal source for the proposed topic. Furthermore, combining archival research with theoretical and methodological approaches to urban history as a distinctive sub-discipline in historiography, the urban society of the city of Zadar will be set within the wider context of the Adriatic basin and the Mediterranean as a whole. Therefore, on the basis of both archival research and tools of modern historiography, the primary goal of this dissertation is to examine the urban space of one of the most prominent eastern Adriatic cities in order to contribute to a better understanding of historical processes that shaped the picture of the whole early modern urban Mediterranean world.

Key words: urban history, notarial acts, Zadar, Dalmatia, Eastern Adriatic coast, the Republic of Venice, early modern age, 17th century, the War of Crete

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. HISTORIOGRAFIJA, IZVORI I TEORIJSKO-METODOLOŠKE SMJERNICE ISTRAŽIVANJA.....	6
2.1. Strana i domaća historiografija o istočnoj obali Jadrana s naglaskom na problematiku urbanog prostora.....	6
2.2. Arhivska građa i bilježnički spisi kao materijal za proučavanje urbane povijesti u Dalmaciji ranog novog vijeka	18
2.3. Teorijski i metodološki nacrt za proučavanje povijesti Zadra – urbana povijest kao historiografska poddisciplina	36
3. DALMACIJA I GRAD ZADAR KAO DIO URBANOG SUSTAVA MLETAČKE REPUBLICKE I EUROPE: UPRAVA, STANOVNIŠTVO, PROSTOR.....	49
3.1. Gradovi u europskom ranom novom vijeku i urbani prostor Mletačke Republike	49
3.2. Mletačka Dalmacija u 17. stoljeću.....	55
3.3. Grad Zadar – ljudi i prostor.....	60
4. DRUŠTVENE PRILIKE U GRADU ZADRU	76
4.1. Gradsko plemstvo	80
4.1.1. Zastupljenost pripadnika plemstva u gradu	80
4.1.2. Djelatnosti plemstva u gradu	87
4.1.3. Materijalna moć plemstva u gradu.....	94
4.2. Gradski sloj pučana.....	101
4.2.1. Zastupljenost pripadnika sloja pučana u gradu.....	104
4.2.2. Gradski pučani – profesionalne i materijalne razlike unutar jednog društvenog sloja.....	107
4.3. Stranci u gradu.....	125
4.3.1. Stranci bliski Zadranima: lokalno izvangradsko stanovništvo i došljaci s prostora istočnojadranske obale	128
4.3.2. Stranci iz daleka: donosioci etničke i kulturne raznolikosti u gradu	140
4.3.3. Zadrani izvan Zadra	153
4.4. Gradski marginalci.....	155
4.5. Utjecaj rata na urbano društvo u Zadru.....	160
5. SVAKODNEVNI ŽIVOT U GRADU ZADRU	169
5.1. Svakodnevni život gradskog društva: odnosi unutar i među društvenim skupinama ..	172

5.1.1. Svakodnevni odnosi unutar pojedinih društvenih skupina u gradu	173
5.1.2. Svakodnevni odnosi među društvenim skupinama u gradu	195
5.1.3. Izvan društvenih kalupa: dobne i rodne skupine te vjerske zajednice kao čimbenici društvene interakcije	201
5.2. Svakodnevni život gradskog pojedinca: odnosi unutar obitelji i materijalna kultura..	209
5.2.1. Obiteljsko okruženje pojedinca	210
5.2.2. Materijalna kultura – udobnost življenja i vizualni identitet pojedinca	221
5.2.3. Kada se zatvori knjiga računa, odloži alat... Slobodno vrijeme gradskog pojedinca	245
5.3. Gradski pojedinac: zdravlje, bolest i smrt	255
5.3.1. Hrana i piće na zadarskim stolovima	255
5.3.2. Briga o zdravlju.....	259
5.3.3. Bolesti.....	262
5.3.4. Pripreme za odlazak na drugi svijet	267
5.4. Utjecaj rata na svakodnevni život u Zadru.....	275
6. ZAKLJUČAK	281
7. IZVORI I LITERATURA.....	287
7.1. Izvori	287
7.1.1. Neobjavljeni izvori.....	287
7.1.2. Objavljeni izvori	287
7.2. Literatura	289
8. ŽIVOTOPIS AUTORA	312

1. UVOD

Grad je zajednica ljudi okupljena u svrhu postizanja boljeg i lagodnijeg života u bogatstvu i izobilju. Također, veličinu grada ne čine njegova prostranost ili obujam zidina već brojnost njegovih stanovnika i moć njih samih. Stoga, ljude gradu privlače ili autoritet, snaga i užitak, ili pak korist koju im on pruža.¹

Tim je riječima talijanski renesansni učenjak Giovanni Botero rastumačio značenje grada na samom početku svojeg djela *Delle cause della grandezza delle citta* u kojem slavi veličinu i važnost gradova. Ovakvo idealno viđenje grada predstavlja tipičnu renesansnu refleksiju na antiku, vrijeme u kojem je grad također bio hvaljen, što je ujedno predstavljalo antipod srednjem vijeku, razdoblju u kojem grad nije ni približno doživljavan na takav glorificirajući način.² U svakom slučaju, grad je oduvijek zaokupljao pažnju promatrača i istraživača najrazličitijih profila pa tako nije promaknuo ni povijesnoj znanosti. Prema tome, u fokusu ove disertacije također se našao grad, a za potrebe istraživanja odabran je Zadar, središte Provincije Dalmacije i Albanije, sastavnog dijela jedne od najmoćnijih pomorskih sila na Sredozemlju, Mletačke Republike. U turbulentnom vremenu 17. stoljeća u kojem čitav prostor sredozemnog bazena postepeno gubi na važnosti i polako se pretvara u periferni dio Europe, svoje su mjesto svakako imali i istočnojadranski gradovi. Što je jedan dalmatinski grad značio u širem kontekstu urbanog svijeta ranog novog vijeka i kako je izgledao u usporedbi s ostalim onodobnim europskim gradovima, pokušat će se na temelju nekih određenih problema barem djelomično rekonstruirati u ovom istraživanju. Naravno, odmah se na početku može naglasiti kako namjera ove disertacije, zbog njenog ograničenog opsega s jedne i opširnosti same teme s druge strane, nije dati sveobuhvatnu sliku grada već ocrtati glavne karakteristike urbanog društva u ograničenom periodu 17. stoljeća kako bi se, uz donesena saznanja, postavili temelji za buduća istraživanja.

Razlozi koji su potaknuli na odluku da se ova tema detaljnije prouči, višebrojni su. Prvi i najočitiji može se naći u činjenici što se problematikom mletačke Dalmacije kao geografski najveće pokrajine hrvatskog dijela istočnog Jadrana u ranom novom vijeku, u usporedbi s nekim drugim razdobljima, u hrvatskoj historiografiji nije bavio ni približno dovoljan broj povjesničara. Iako se postojeći doprinosi nikako ne mogu okarakterizirati kao zanemarivi, manjak zainteresiranosti za istraživanjem te teme rezultirao je njezinom očitom

¹ “Citta s’adimanda vna ragunanza d’huomini ridotti insieme per vivere feliceme(n)te. E gra(n)dezza di città si chia ma nono lo spatio del sito, o’l giro delle mura; ma la moltitudine de gl’habitanti, e la possanza loro. Hor gl’huomini si riducono insieme mossi ò dall’autorità, ò dalla forza, o dal piacere, ò dall’vtilità, che ne procede.” [preveo autor], Giovanni Botero, *Delle cause della grandezza delle citta libri III. di Giovanni Botero Benese*. In Roma, Apresso Giouanni Martinelli. M. D. L XXXVIII, 1.

² James Amelang, „The Myth of the Mediterranean City: Perceptions of Sociability”, u: *Mediterranean Urban Culture 1400–1700*, Alexander Cowan (ur.). Exeter: University of Exeter Press, 2000., 15-19.

nedovoljnom zastupljenošću u historiografiji. Osim same neistraženosti, dodatnu znatiželju svakako je pobudila i količina arhivske građe koja je za ovo razdoblje iznimno bogata i raznovrsna te pruža nebrojene mogućnosti za otkrivanje novih tema te time nikako ne predstavlja problem, ukoliko se pretpostavi da povjesničaru jedini pravi problem stvara upravo nedostatak istraživačkog materijala. Dakle, ovaj je nesrazmjer između stupnja istraženosti i raspoloživosti građe motivirao preispitivanje i nadopunjavanje određenih saznanja vezanih za područje ranonovovjekovne Dalmacije pri čemu su se istakle mnoge teme među kojima su se našle i one vezane za gradski prostor, pogotovo njegovo društvo u cjelini. Naime, dok u stranoj historiografiji postoje brojne iznimno kvalitetne studije o urbanom svijetu ranog novog vijeka, teme već nekoliko desetljeća prepoznate kao primamljivo područje istraživanja, ona je u najširem mogućem smislu još uvijek na marginama interesa hrvatskih povjesničara. Stoga su ovdje navedeni faktori bili glavni poticaj da se istraživanje usmjeri na dalmatinski grad, i to prvenstveno na ljude koji su u njemu boravili, kroz proučavanje urbane društvene strukture te svakodnevnog života u gradu. Kao fokus istraživanja urbane povijesti ranonovovjekovne Dalmacije izabran je Zadar upravo iz razloga što je predstavljao centar u punom smislu riječi zbog čega ga se može smatrati najreprezentativnijim primjerom urbanog prostora u Dalmaciji, kako se već i pokazalo u nekim prethodnim istraživanjima. Naposlijetku, rat i to upravo Kandijski (1645.–1669.), također je odabran iz sasvim konkretnog razloga. On je uzet kao kronološki okvir zbog toga što je baš 17. stoljeće, obrnuto proporcionalno u odnosu na količinu gradiva, slabije istraženo u usporedbi s prethodnim razdobljima, a i ratna zbivanja, za razliku od kasnijeg Morejskog (1684.–1699.) te pogotovo Drugog morejskog rata (1714.–1718.), bila su mnogo bliža i intenzivnija upravo na prostoru Dalmacije i samog Zadra. Iako sam grad, zahvaljujući uvelike i svojim jakim suvremenim fortifikacijama niti jednom nije bio neposredno ugrožen opsadom osmanske vojske, ovakvo se ratno stanje, naravno, reflektiralo na život njegovih stanovnika.

Uzevši sve navedene napomene u obzir, osnovni cilj ovoga rada bio bi što detaljnije istražiti sve specifičnosti koje su tvorile sliku zadarskog urbanog društva. Polazišna točka istraživanja bit će obrada građe iz fonda Bilježnici Zadra pohranjenog u Državnom arhivu u Zadru, arhivskog gradiva koje na najizravniji način svjedoči o onodobnim društvenim, a potom migracijskim i demografskim te gospodarskim prilikama u gradu, kako će se u nastavku detaljnije objasniti. Nadalje, kao metodološki okvir poslužit će dostignuća prvenstveno recentnije zapadnoeuropske historiografije koja se bavi gradom i njegovim stanovništvom u ranom novom vijeku kako bi se ova u načelu mikrohistorijska tema stavila u širi kontekst urbane povijesti kao specifične historiografske poddiscipline. Uz podlogu

dosadašnjih saznanja domaće historiografije prvenstveno na području političke, gospodarske, vojne i demografske povijesti, ova analiza zadarskog društva posvetit će se postojećim društvenim strukturama i njihovim međuodnosima, najrazličitijim profesionalnim skupinama, fluktuaciji stanovništva i svakodnevnom životu omeđenim gradskim prostorom. S obzirom da su spomenuta ratna zbivanja svakako unijela promjene ujedno će se, ne odvajajući ipak fokus od civilnog stanovništva i ne izlazeći izvan okvira gradskih zidina, pokušati odgovoriti i na pitanje na koji su način ratne aktivnosti u pozadini utjecale na cjelokupni život grada te u kolikoj su mjeri diktirale intenzitet dinamičnosti demografske, materijalne i društvene slike samog gradskog prostora.

Osnovnu strukturu disertacije čini šest poglavlja. Na ovaj uvod kojem je namjera dati neka najopćenitija pojašnjenja i smjernice kako je istraživanje koncipirano, naslanjaju se dva, po svojem sadržaju i namjeni, također uvodna poglavlja. Njihova je svrha objasniti teorijski i metodološki okvir te kontekstualizirati samu temu istraživanja u zadanom prostoru i vremenu. Dakle, najprije će se detaljnije prikazati u kojoj su mjeri dosadašnja historiografska istraživanja doprinijela boljem poznavanju istočnojadranskog urbanog prostora kako bi se uopće shvatila potreba za istraživanjem ove teme. U tom će se kontekstu prikazati i odnos strane historiografije prema ranonovovjekovnom dalmatinskom prostoru, kao i tematske preokupacije na ovu temu unutar domaće historiografije. Na ovaj prikaz generalnih historiografskih dostignuća kao temelja za predstojeće istraživanje, nadovezat će se analiza korištene arhivske građe. Uz kratak pregled ostale građe potencijalno korisne za proučavanje ovdje predstavljene teme, pojasnit će se zašto su baš bilježnički spisi odabrani kao glavni istraživački materijal te će se detaljnije prikazati njihova priroda i naglasiti brojne mogućnosti koje pružaju za istraživanja. Nakon uvida u historiografiju i izvornu građu, namjera posljednjeg dijela spomenutog poglavlja bit će pojasniti što urbana povijest kao historiografska poddisciplina predstavlja pri čemu će se naglasak staviti na dostignuća vezana za razdoblje ranog novog vijeka i sredozemnog prostora. Pri tome će se istaknuti sličnosti i različitosti istočnojadranskog prostora u odnosu na ostale istražene urbane teme vezane za ranonovovjekovnu Europu iz čega će biti jasnije koliko je uopće urbana povijest kao poddisciplina prisutna u domaćim povijesnim istraživanjima. Drugo od spomenuta dva uvodna poglavlja pozabavit će se općenitom kontekstualizacijom prostora i događaja koji su direktnije utjecali na život Zadra u 17. stoljeću. Tu će se nešto više reći o Mletačkoj Republici i njezinom urbanom prostoru od *Terraferme* do Levanta s naglaskom na istočnojadranskoj obali pri čemu će se objasniti utjecaj rata s Osmanskim Carstvom na urbani prostor obalnih dalmatinskih gradova. Naravno, najviše će se pažnje na ovom mjestu posvetiti samom Zadru.

Za te će se potrebe, osim davanja osnovnih podataka o njegovom geografskom, upravnom, vojnom, kulturnom, vjerskom i gospodarskom značenju te demografskim kretanjima, uz pomoć stranih putopisa i onovremene kartografije istaknuti kako su i u kojoj mjeri onovremeni ljudi, prvenstveno stranci, percipirali Zadar. Najzad, kako bi se dobio bolji uvid u sam prostor po kojem su se ljudi kojima je ovo istraživanje posvećeno kretali, na temelju nekih objavljenih izvještaja i same ovdje analizirane arhivske građe, dat će se jedna vizualizacija onovremenog urbanog pejzaža, od fortifikacija, javnih sakralnih i svjetovnih objekata te otvorenih prostora pa sve do eksterijera običnih stambenih zgrada i manje reprezentativnih građevina.

Nakon razrade teorijskih, metodoloških i kontekstualizacijskih okvira, sva će se pažnja posvetiti glavnim postavljenim pitanjima disertacije proanaliziranim u dva osnovna istraživačka poglavlja. Namjera prvog je da prikaže postojeće društvene skupine prvenstveno spominjane kroz bilježničke spise pri čemu će se pažnja posvetiti zastupljenosti pojedinih slojeva u cjelokupnom društvu s obzirom na učestalost njihovog pojavljivanja u dokumentima te će se komparacijom materijalne moći po skupinama pokušati pokazati eventualna statičnost odnosno mobilnost po društvenoj ljestvici. Nadovezujući se na dobivenu sliku društvenih struktura, detaljno će se analizirati postojeće profesije u gradu što podrazumijeva analizu zastupljenosti pojedinih djelatnosti, njihov opseg rada i isplativost te ostale razne specifičnosti pojedinog posla. Spomenute će se djelatnosti potom povezati s pojedinim društvenim skupinama što će pokazati koje su profesije prevladavale kod pojedinih društvenih slojeva i koliko je pojedina profesija bila ekskluzivno vezana za pojedini sloj. Također, jedna od sastavnih tema ovog poglavlja bit će i prisutnost stranaca u kontekstu dinamike kretanja stanovništva, ali će se pozornost svakako obratiti i na njihov utjecaj te važnost za život grada u smislu donošenja novih djelatnosti, poslova i ideja, kao i uostalom potencijalnog uzroka devijantnog ponašanja. Time će se nastojati iskristalizirati pitanje jesu li došljaci općenito pozitivno ili negativno utjecali na život stanovnika Zadra i može li se uopće na taj način sagledati problematika stranaca.

Nakon analize društvene i profesionalne strukture gradskog društva, drugo će se istraživačko poglavlje posvetiti načinu gradskog života u većoj mjeri iz perspektive pojedinca. Drugim riječima, na temelju dostupnih informacija iz izvora pokušat će se što detaljnije rekonstruirati kako je izgledao uobičajeni dan jednog Zadrana, bilo plemića ili pučanina, bogatog trgovca ili sitnog obrtnika, svećenika ili vojnika, ili pak nekog drugog tipičnog stanovnika grada. No, bitan element načina funkcioniranja pojedinca unutar jednog urbanog društva, uz samu društvenu i profesionalnu pripadnost određenoj skupini, čini upravo

međuljudska interakcija na razini cjelokupnog urbanog društva, stoga će se mnogo prostora posvetiti upravo rekonstrukciji društvenih i obiteljskih odnosa pojedinaca u Zadru, kako dobrih tako i onih loših. Uz svakodnevno ophođenje prema drugome kroz njegovanje poslovnih, prijateljskih i rodbinskih veza koji podrazumijevaju i interakciju među različitim društvenim, ali i dobnim, rodnim te vjerskim skupinama u gradu, ovdje će biti riječi i o svijesti o društvenoj odgovornosti na temelju pomaganja sugrađanima u nevolji kako bi se dodatno shvatili međuljudski odnosi ranonovovjekovnog zadarskog društva. Da bi se dobila što cjelovitija slika na koji je način gradski pojedinac živio, u obzir će se uzeti specifičnosti vezane za njegovo bavljenje svojom profesijom te predmeti koji su ga svakodnevno okruživali, od detaljnog opisa interijera stambenog prostora pojedinaca do njihovih osobnih predmeta iz kojih se može iščitati materijalna kultura gradskog stanovništva pa čak uhvatiti i neki podaci o interesima ondašnjih ljudi nevezanih striktno za svoje profesije što govori o načinu na koji se provodilo slobodno vrijeme u gradu. Na kraju, kao što će se prikazati kako su se pojedinci odnosili jedni prema drugima, otkrit će se i način na koji su se brinuli sami o sebi. Uz brigu o prehrani, higijeni i zdravlju, boljem razumijevanju životnih preokupacija ondašnjeg čovjeka pomoći će i njegovo pridavanje važnosti trenutku svoje smrti te će se sukladno tome prikazati kako su se građani pripremali za kraj svojih života, koliku je ulogu u njihovom poimanju smrti imala pobožnost, kako su željeli da ih drugi vide nakon njihove smrti i koliku su uopće važnost pridavali tim pitanjima.

Nakon ovdje iznesenih uvodnih razmatranja, što se može reći o očekivanim rezultatima predstavljenog istraživanja? Ono će prvenstveno nastojati, na primjeru jednog od vodećih gradova istočnog Jadrana, pojasniti karakteristike urbanog društva i njegovog života u jednom sredozemnom gradu. Ujedno, s obzirom da se odabirom kronološkog okvira to nameće, namjera istraživanja je u sklopu razumijevanja urbanog života vidjeti i na koji način specifične okolnosti, u ovom slučaju rat koji uzrokuje čitav niz popratnih pojava poput pojačane dinamike kretanja stanovništva, otežanog gospodarskog razvoja i komunikacija, utječu na urbanu sliku grada. Na kraju, treba napomenuti kako je generalna namjera ovog istraživanja pokušati pridonijeti i boljem poznavanju opće urbane i društvene povijesti ranog novovjekovlja na području Dalmacije unutar jednog šireg konteksta jadranskog bazena i, na kraju, Sredozemlja u cjelini.

2. HISTORIOGRAFIJA, IZVORI I TEORIJSKO-METODOLOŠKE SMJERNICE ISTRAŽIVANJA

Svaki povjesničar započinje svoju studiju općenito se orijentirajući pomoću postojeće historiografije vezane za njegovu temu. Ta orijentacija ne služi samo u svrhu prikupljanja podataka vezanih za istraživanje već se njome pronalaze slične situacije i strukture koje bi mogle pojasniti činjenice u središtu pozornosti započete studije.³

U skladu s ovim riječima nizozemskog urbanog povjesničara Harryja Jansena, poznatog po analizi nekih temeljnih teorijskih postavki urbane povijesti, sljedeći redci pozabavit će se upravo problematikom zastupljenosti Dalmacije i Zadra u dosadašnjim istraživanjima te teorijskim i metodološkim postavkama urbane povijesti na kojima će počivati analiza ovdje predstavljene teme. Također, jednaka će se pozornost posvetiti i problematici same izvorne građe pri čemu će se pojasniti razlog zbog kojeg je za potrebe ovog istraživanja odabrana upravo određena vrsta arhivskog materijala te će se sukladno tome pobliže opisati sama njegova priroda. Analizom ovih dvaju temelja svake studije – postojećih saznanja i izvora, koji su svaki na svoj način motivatori za nova istraživanja, nastojat će se u prvom redu dodatno pojasniti razlozi odabira teme za disertaciju te predstaviti metode i modeli unutar kojih će se pristupiti samom istraživanju.

2.1. Strana i domaća historiografija o istočnoj obali Jadrana s naglaskom na problematiku urbanog prostora

Kada se povjesničar u istraživanju posveti proučavanju isključivo jednog grada, to se u urbanoj povijesti smatra mikrohistorijskim pristupom. Međutim, da bi se izbjegla obična gradska biografija koju je urbana povijest odbacila kao nedostatnu za postizanje svojih istraživačkih ciljeva, zasebno proučavani grad mora se staviti u vezu sa širim prostornim i vremenskim okvirom. Dakle, koliko god se bavile detaljima, sve urbanopovijesne mikrostudije teže poboljšanju poznavanja jedne veće slike urbanog prostora. Stoga, kako bi se grad Zadar za početak bolje shvatio u jednom širem kontekstu, trebalo bi svakako nešto reći o dosadašnjim dostignućima historiografije pri čemu će se fokus zadržati na onoj suvremenijoj, iz razdoblja 20. stoljeća, makar se sami počeci znanstveno istraživačkog interesa za gradove, nastali u stoljeću ranije, neće zanemariti.

³ „Every historian starts his study by broadly orientating himself using the historiography regarding his subject. This orientation does not serve solely to gather facts regarding the subject of study, but also serves to find comparable situations and structures that can explain the facts to be examined.“ [preveo autor], Harry Jansen, *The Construction of an Urban Past. Narrative and System in Urban History*. Oxford–New York: Berg, 2001., 179.

Osvrt na fenomen Mletačke Republike kao zasebne teme u historiografiji neizbježan je ukoliko se želi nešto reći o potrebama bavljenja problematikom povijesti Zadra. Naravno, pritom će se posebna pažnja posvetiti prostoru Dalmacije i gradova istočnog Jadrana, kako u kontekstu strane, tako i domaće historiografije, a na razmatranje tog problema nadovezat će se i jedan kratki opći pregled najreprezentativnije literature koja se ili usputno ili u svojoj potpunosti bavi istočnojadranskim gradskim prostorom. Uz neke opće kronološke ili tematske sinteze u kojima se prelaze granice ranog novog vijeka, naglasak će biti na onim djelima koja se prvenstveno bave tom povijesnom epohom, dok će literatura o drugim razdobljima, zbog ograničenog prostora ovog rada, biti uglavnom izostavljena. Time će se pokušati dobiti jasnija slika kakvu i koliku potporu za istraživanje urbane povijesti Zadra omogućuju dosadašnji rezultati te kolika potreba postoji za novim pristupima istraživanju ove teme. Međutim, odmah treba naglasiti da osim ponekog izoliranog slučaja u kojem bi se veća pažnja posvetila istočnojadranskom prostoru u ranom novom vijeku,⁴ zastupljenost Dalmacije u stranoj historiografiji ipak se prvenstveno može promatrati samo unutar šire slike proučavanja Mletačke Republike. Jasno, kada se govori o povijesti *Serenissime*, neće se pretjerati s tvrdnjom da je ona bila inspiracija nebrojenim povijesnim istraživanjima. Sukladno tome i pripadajuća je znanstvena literatura golema te pokriva velik spektar tema koje su se obrađivale u općim pregledima, analizama pojedinih razdoblja ili studijama posvećenima točno određenoj problematici, od one političke preko gospodarske, društvene, kulturne, umjetničke, religijske, vojne i brojnih drugih, uključujući i onu urbanu.⁵ U tom se okviru povijesti Mletačke Republike kao zasebna tema može pronaći i povijest mletačke Dalmacije. Uostalom, ona je sastavni dio povijesti Mletačke Republike i ne može se proučavati zasebno kao što ni proučavanje povijesti *Serenissime* ne može biti potpuno bez uzimanja u obzir istočnojadranske obale. No, je li se u stranim historiografskim istraživanjima važnost te uzajamnosti uvijek prepoznavala?

⁴ Ovdje se kao primjer mogu navesti sljedeća djela: Catherine Wendy Bracewell, *Senjski uskoci*. Zagreb: Barbat, 1997.; Robin Harris, *Povijest Dubrovnika*. Zagreb: Golden marketing, 2006. Također, istočnojadranskom se prostoru pridaje pristojna pažnja i u povijesnom atlasu srednje i istočne Europe, v.: Paul Robert Magocsi, *Historical Atlas of East Central Europe*. Seattle–London: University of Washington Press, 1993.

⁵ Zbog spomenute ekstenzivne literature, ovdje neću navoditi posebne studije, čak ni neke temeljne – one će se spomenuti u nastavku u kontekstu bavljenja tematikom istočnog Jadrana. Ipak, za bolje poznavanje problematike vezane za istraživanje povijesti Mletačke Republike, još je uvijek neizbježan članak Jamesa Grubba, v.: James J. Grubb, „When Myths Lose Power: Four Decades of Venetian Historiography“, *Journal of Modern History*, sv. 58, br. 1 (1986.): 43-94. Za detaljan pregled historiografije o Mletačkoj Republici, v.: Eric R. Dursteler, „Introduction: a Brief Survey of Histories of Venice“, u: *A Companion to Venetian History 1400–1797*, Eric R. Dursteler (ur.). Liedon–Boston: Brill, 2013., 1-24. Posebno u kontekstu historiografije 19. stoljeća, v.: Claudio Povolo, „The Creation of Venetian Historiography“, u: *Venice Reconsidered. The History and Civilization of an Italian City-State, 1297–1797*, John Martin and Dennis Romano (ur.). Baltimore–London: John Hopkins University Press, 2000., 491-519.

Iz perspektive zapadnoeuropske historiografije koja je temu Mletačke Republike prigrlila kao univerzalnu čime je ona istupila iz okvira primarno talijanske nacionalne povijesti, ne može se reći da je istočnojadranski prostor uvijek shvaćan kao bitan sastavni dio *Serenissime*. Opet, pretjerano bi bilo reći da je ignoriran, već se u pojedinim slučajevima prije može primijetiti jedna simplifikacija i zanemarivanje. Dovoljno je uzeti u obzir neke temeljne strane studije posvećene općoj povijesti Mletačke Republike da bi slika postala jasnija. Među suvremenijim sintezama možda najviše iznenađuje vrlo površna posveta prostora Dalmaciji u djelu grupe autora *Povijest Venecije*, makar u određenoj mjeri sadrži korisne podatke, a njoj se mogu pridružiti i djelo *Venice. The Hinge of Europe, 1081–1797* Williama H. McNeilla, dobro poznata *A History of Venice* Johna J. Norwicha te zbornik radova ipak usmjereniji na sam grad Veneciju naslova *Venice Reconsidered*, kao i ekstenzivna studija o odnosima Mletačke Republike prema pokretu Protureformacije Williama Bouwsme.⁶ Ipak, jedna od najpopularnijih sinteza mletačke povijesti proizašla iz okvira Zapadne historiografije, *Povijest Mletačke Republike* Fredericka Chapin Lanea,⁷ odskače od prethodno navedenih sinteza i istočnom Jadranu pridaje zasluženu pažnju. U istoj je maniri napisan i noviji vrlo detaljan te višeslojan pregled povijesti Mletačke Republike, *A Companion to Venetian History 1400–1797*, u kojem su svoj doprinos dali brojni stručnjaci, prikazavši vrlo dobro u posebnom poglavlju Dalmaciju u širem kontekstu posjeda *Stato da mar*.⁸ Kao još jedan kontrast spomenutoj velikoj dvotomnoj *Povijesti Venecije*, ovdje treba istaknuti i mnogo kraću sintezu Charlesa Diehla u kojoj je važnost Dalmacije jasno prepoznata.⁹ Također, na ovom se mjestu nebi smjelo izostaviti niti djelo koje se bavi prvenstveno upravnim pitanjima Mletačke Republike *Men of Empire* autorice Monique O'Connell ili antropološka studija *Venice and the Slavs* o „otkriću“ slavenskog svijeta u Dalmaciji u doba prosvjetiteljstva Larryja Wolffa.¹⁰ Obje spomenute studije širom kontekstualizacijom i komparativnim pristupom značajno doprinose poznavanju ranonovovjekovne povijesti Dalmacije. Na žalost, neke ozbiljnije analize urbanog prostora istočnog Jadrana u stranoj historiografiji nema, iako su svi ovdje

⁶ Gherardo Orthali, Gaetano Cozzi, Michael Knapton i Giovanni Scarabello, *Povijest Venecije*, 2 sv. Zagreb: Antibarbarus, 2007.; William H. McNeill, *Venice. The Hinge of Europe 1081–1797*. Chicago–London: Chicago University Press, 1974.; John Julius Norwich, *A History of Venice*. New York: Vintage books, 1989.; *Venice Reconsidered*; William J. Bouwsma, *Venice and the Defense of Republican Liberty*. Berkeley Los Angeles–London: University of California Press, 1984.

⁷ Frederic Chapin Lane, *Povijest Mletačke Republike*. Zagreb: Golden marketing, 2007.

⁸ Posebno poglavlje u spomenutom zborniku, v.: Benjamin Arbel, „Venice's Maritime Empire During the Early Modern Period“, u: *A Companion to Venetian History*, 125–253.

⁹ Charles Diehl, *Mletačka Republika*. Zagreb: Tipex, 2006.

¹⁰ Monique O'Connell, *Men of Empire. Power and Negotiation in Venice's Maritime State*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2009.; Larry Wolff, *Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press, 2001.

navedeni autori svjesni postojanja gradova i redovito ih usputno spominju, netko u većoj, a netko u manjoj mjeri. Sve u svemu, koliko god fokus na gradove bio nedostatan, treba napomenuti kako prednjači zastupljenost Zadra što pokazuje da je njegov status središta prepoznat i u stranoj historiografiji.

Kada se govori o talijanskoj historiografskoj tradiciji kojoj je jadranski prostor ipak bliži, situacija ide u korist prepoznavanja važnosti Dalmacije i njezinog urbanog prostora, i u ovom slučaju ponajviše Zadra. Neki povjesničari u prvoj polovici 20. stoljeća, poput Giuseppea Prage ili Angela de Benvenutija, u svojim su se radovima detaljno posvetili istočnojadranskoj obali, ali je kvaliteta njihovih studija danas u mnogim segmentima upitna s obzirom da su pisali prilično pristrano s vrlo naglašenim iredentističkim tonom.¹¹ Ipak, takav pristup bio je prvenstveno odraz vremena u kojem su djela nastala i neke recentnije studije talijanske historiografije o Mletačkoj Republici spominju Dalmaciju u strožem znanstvenom diskursu bez ideoloških tonova, a ovdje će biti dovoljno istaknuti sinteze povijesti Mletačke Republike autora Alvisea Zorzija i Giuseppea Gullina.¹² Što se tiče golemog projekta sintetiziranja povijesti Mletačke Republike koji je okupio iznimno velik broj stručnjaka i rezultirao knjigom naslovljenom *Storia di Venezia dalle origine alla caduta della Serenissima* u 14 svezaka, osvrnemo li se samo na razdoblje ranog novog vijeka, Dalmacija je prepoznata u okviru cjelokupnog mletačkog *Stato da mar*.¹³ Također, treba naglasiti da je u kontekstu talijanske historiografije Zadar kao važno središte i nakon propasti Mletačke Republike našao svoje mjesto. Tako su, iako ponovno prvenstveno u svjetlu iredentističkih ideja, Vitaliano Brunelli i već spomenuti Angelo de Benvenuti pažnju u svojim istraživanjima posvetili upravo tom gradu u djelima *Storia della città di Zara dai tempi più remoti sino al MDCCCXV*. od kojeg je tiskan samo prvi dio zaključno s 1409. godinom, odnosno *Storia di Zara dal 1409 al 1797*, a njima se može pridružiti i kulturni djelatnik Giuseppe Sabalich brojnim prinosima povijesti grada.¹⁴

¹¹ V. npr.: Giuseppe Praga, *Storia di Dalmazia*. Padova: Cedam, 1954.; Angelo de Benvenuti, *Fortificazioni venete in Dalmazia*. Venezia: Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone, 2006. O problemu njihova pristupa, v. i: O'Connell, *Men of Empire*, 11.

¹² Alvise Zorzi, *La Repubblica del Leone. Storia di Venezia*. Milano: Saggi Tascabili, 2008.; Giuseppe Gullino, *Storia della Repubblica Veneta*. Brescia: La Scuola, 2015.

¹³ *Storia di Venezia dalle origine alla caduta della Serenissima*, 14 sv., Vittore Branca (et al.) (ur.). Roma: Istituto della enciclopedia italiana, 1991.–2002. Posebno v.: Donatella Calabi, „Città e territorio nel Dominio da Mar“, u: *Storia di Venezia*, sv. 6.: *Dal Rinascimento al Barocco*, Gaetano Cozzi i Paolo Prodi (ur.). Roma: Istituto della enciclopedia italiana, 1994., 956-977.

¹⁴ Vitaliano Brunelli, *Storia della città di Zara dai tempi più remoti sino al MDCCCXV*, parte prima. Venezia: Istituto veneto di arti grafiche, 1913.; Angelo de Benvenuti, *Storia di Zara dal 1409 al 1797*. Milano: Fratello Bocca, 1944. Među djelima Giuseppea Sabalicha, za razdoblje o kojem je ovdje riječ, može se kao primjer uzeti *Curiosità storiche zaratine*, v.: Giuseppe Sabalich, *Curiosità storiche zaratine*. Zadar, 1906.

Naravno, u domaćoj je historiografiji Dalmacija kao sastavni dio hrvatskog povijesnog prostora jedna od vitalnih tema bez obzira o kojem se razdoblju radilo. No, za razliku odnosa strane historiografije prema Dalmaciji, hrvatska historiografija u svojim temama o istočnom Jadranu nikada ne zanemaruje važnost *Serenissime*, bez obzira bila ona shvaćana u negativnom ili pozitivnom svjetlu.¹⁵ Štoviše, istraživanja uzajamnih veza nisu se gledala samo iz jednosmjerne perspektive – Dalmacije kao podređene i pasivne prema centru Veneciji, već su dovela i do boljeg poznavanja središnjice kroz utjecaj doseljenika iz Dalmacije čemu su posebno pridonijela istraživanja Lovorke Čoralić.¹⁶

Među raznovrsnim temama, urbani prostor definitivno predstavlja neizostavan i važan dio svakog istraživanja povijesti istočnog Jadrana. Kapitalna sinteza Grga Novaka *Prošlost Dalmacije* do neke je mjere zapravo sinteza povijesti dalmatinskih gradova, dok se djela o gospodarskoj povijesti Šime Peričića, *Razvitak gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti* ili *Prinosi povijesti gospodarstva Šibenika i njegova područja do 1940. godine*, direktno fokusiraju na pojedini grad.¹⁷ Proučavanje tema iz političke, upravne i gospodarske povijesti nastavlja se u sličnom tonu djelom Ivana Pederina *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409.–1797.)*, a isti se povjesničar bavio i problematikom ekonomske povijesti u Dalmaciji do pada Mletačke Republike u djelu *Jadranska Hrvatska u povijesti starog europskog bankarstva*.¹⁸ Ujedno, razna tematika o razvoju i značenju istočnojadranskih luka kroz povijest s naglaskom na promet i trgovinu može se pronaći u zborniku radova *Luke istočnog Jadrana*, a objavljivanje gradskih statuta kao vrijedne izvorne građe konačno potvrđuje važnost proučavanja ove teme iz aspekta pravne povijesti iako se većina dosadašnjih istraživačkih doprinosa na temu pravne problematike odnosi na srednjovjekovno razdoblje.¹⁹ Kada se govori o upravi komunalnih zajednica tijekom vladavine Mletačke

¹⁵ O tome v.: Drago Roksandić, „Pogovor. K modernim izvorištima venecijanske historiografije“, u: Diehl, *Mletačka Republika*, 193-194. V. i: *Mito e antimito di Venezia nel bacino adriatico (secoli XV–XIX)*, Sante Gracioti (ur.). Roma: Il Calamo, 2001.

¹⁶ Uz brojne prinose u obliku članaka objavljenih u raznim znanstvenim časopisima, ovdje se donosi samo izbor opširnijih studija Lovorke Čoralić na tu temu, v. npr.: Lovorka Čoralić, *U gradu Svetoga Marka. Povijest hrvatske zajednice u Mlecima*. Zagreb: Golden marketing, 2001.; Lovorka Čoralić, *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi. Izabrane teme*. Zagreb: Dom i svijet, 2003.; Lovorka Čoralić, *Šibenčani u Mlecima*. Šibenik: Gradska knjižnica „Juraj Šišgorić“, 2003.; Lovorka Čoralić, *Barani u Mlecima. Povijest jedne hrvatske iseljeničke zajednice*. Zagreb: Dom i svijet, 2006.

¹⁷ Grga Novak, *Prošlost Dalmacije*. Zagreb: Golden marketing, 2001.; Šime Peričić, *Razvitak gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti*. Zagreb–Zadar: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Zadru, 1999.; Šime Peričić, *Prinosi povijesti gospodarstva Šibenika i njegova područja do 1940. godine*. Šibenik: Gradska knjižnica „Juraj Šišgorić“, 2016.

¹⁸ Ivan Pederin, *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409.–1797.)*. Dubrovnik: Časopis „Dubrovnik“, 1990.; Ivan Pederin, *Jadranska Hrvatska u povijesti starog europskog bankarstva*. Split: Književni krug, 1996.

¹⁹ *Luke istočnog Jadrana*, Mithad Kozličić (gl. ur.). Orebić: Zaklada „Cvito Fisković“, 2006.; *Knjiga statuta zakona i reformacija grada Šibenika*, Zlatko Herkov (prev.). Šibenik: Muzej grada Šibenika, 1982.; *Statut grada*

Republike, vrlo je detaljno djelo Maje Novak *Autonomija dalmatinskih komuna pod Venecijom*, makar se ono zbog pretjeranog antimletačkog tona i naglašavanja potpunog gubitka realne autonomije dolaskom Mlečana na vlast, što se u suvremenim istraživanjima smatra netočnim, treba uzeti s rezervom.²⁰ Ujedno, crkvena povijest također je nezamisliva bez gradova što se do određene mjere može primijetiti u zborniku radova *Crkva i društvo uz Jadran*, a posebice se ističe u opsežnim zbornicima radova o povijesti zadarske nadbiskupije i šibenske biskupije.²¹ Također, iako napisana još u 19. stoljeću, za povijest zadarske crkve još je uvijek neizbježna opsežna studija Carla Federica Bianchija *Zara cristiana*.²² U kontekstu istraživanja kulturne baštine, fokus na grad kao izvor i središte kulturnog života samorazumljiv je i još više dolazi do izražaja. U tom kontekstu, uz neke preglede poput knjige *Dalmacija: povijest, kultura, umjetnička baština* Antuna Travirke ili prvenstveno na Split orijentirana *Kulturna i umjetnička baština Dalmacije* Duška Kečkemeta, svoje mjesto s naglaskom na Zadar zauzimaju i istraživanja Ive Petriciolija, a od njegovih brojnih djela može se spomenuti sinteza *Umjetnička baština Zadra*.²³ U određenom smislu unutar okvira radova na temu kulturne ili umjetničke baštine potrebno je istaknuti i djelo Andreja Žmegača *Bastioni Jadranske Hrvatske* u kojem je analizirana ranonovovjekovna arhitektonska baština vojnog tipa.²⁴ Na tragu te studije, posebice kada se govori o ranom novom vijeku, gradovi su zastupljeni i u problematici fokusiranoj na vojnu povijest, temu prilično prisutnu što je i logično zbog stalnih napetih odnosa između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva koji su često eskalirali otvorenim ratnim sukobima. Kada se govori o gradovima u ratu, uz standardne opise bitaka i opsada svojstvene događajnoj povijesti kojoj su svojim saznanjima na prvom mjestu, iako pomalo ideološki obojeno, doprinijeli Gligor Stanojević i Marko Jačov te u

Trogira, Marin Berket, Antun Cvitanić i Vedran Gligo (prev. i ur.). Split: Književni krug, 1988.; *Statut grada Splita*, Antun Cvitanić (prev.). Split: Književni krug, 1998.; *Zadarski statut: sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenima do godine 1563.* (dalje: ZS), Josip Kolanović i Mate Križman (prir.). Zadar–Zagreb: Ogranak Matice hrvatske–Hrvatski državni arhiv, 1997.

²⁰ Maja Novak, *Autonomija mletačkih komuna pod Venecijom*. Zadar: JAZU, 1965.

²¹ *Crkva i društvo uz Jadran. Vrela i rezultati istraživanja*, Vicko Kapitanović (ur.). Split: Sveučilište u Splitu, Katolički bogoslovni fakultet, 2006.; *Sedamnaest stoljeća zadarske crkve. Zbornik radova Znanstvenog skupa o 1700. obljetnici mučeništva sv. Stošije (Anastazije)*, Livio Marijan (ur.). Zadar: Zadarska nadbiskupija, 2009.; *Sedam stoljeća Šibenske biskupije. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Šibenska biskupija od 1298. do 1998.* Šibenik: Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“, 2001.

²² Carlo Federico cav. Bianchi, *Zara cristiana*, 2 sv. Zara: Tipografia di G. Woditzka, 1877. i 1880. Drugi svezak preveden je i na hrvatski jezik, v.: Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar*, sv. II., Velimir Žigo (prev.). Zadar: Zadarska nadbiskupija–Matica hrvatska, 2011.

²³ Antun Travirka, *Dalmacija: povijest, kultura, umjetnička baština*. Zadar: Forum, 2005.; Duško Kečkemet, *Kulturna i umjetnička baština Dalmacije*, 2. sv. Split: Marjan tisak, 2004.; Ivo Petricioli, *Umjetnička baština Zadra*, Zagreb: Matica hrvatska, 2005.

²⁴ Andrej Žmegač, *Bastioni Jadranske Hrvatske*. Zagreb: Školska knjiga, 2009.

novije vrijeme objektivnim znanstvenim pristupom Josip Vrandečić,²⁵ pozornost se obično usredotočuje na gradske vojne kapacitete, utvrđenja ili utjecaj rata na stanovništvo. U tom su kontekstu neizostavne knjiga Tee Mayhew *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule. Contado di Zara 1645–1718* te dvije doktorske disertacije – Domagoja Madunića *Defensiones Dalmatiae: Governance and Logistics in the Venetian Defensive System in Dalmatia During the War of Crete (1645–1669)* i fokusirana na ratove koji su uslijedili nakon Kandijskog, disertacija Nikole Markulina pod naslovom *Mletačka vojna organizacija u Dalmaciji i Boki od Morejskog rata (1684.–1699.) do Požarevačkog mira 1718.*²⁶ Spomenute tri studije daju detaljnu analizu utjecaja ratnih zbivanja na prostor Zadra i Dalmacije proširujući istraživačke teme izvan granica same događajne povijesti. Jasno, postoji još niz studija, što monografija, što znanstvenih radova objavljivanih u časopisima prvenstveno posvećenim regiji od kojih se mogu istaknuti *Radovi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*²⁷ te *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*. Upravo su časopisi, uz ostale teme, dali doprinos i boljem poznavanju povijesti Dalmacije u ranom novom vijeku, dotičući se u brojnim člancima upravo urbanog prostora. Zbog prevelikog opsega na ovom mjestu neće biti detaljnijg osvrt na ove časopise, već će pojedini tekstovi biti korišteni prema potrebi u samom istraživanju.

Naravno, uz pregled djela raznovrsne tematike u kojima se usputno mogu naći podaci o dalmatinskim gradovima, postoje i brojne studije kojima je sam grad u prvom planu. To su najčešće biografije pojedinih gradova koje obuhvaćaju čitavu njihovu povijest među kojima su neki bolje, a neki slabije zastupljeni. Sveobuhvatna suvremena sinteza za grad Trogir još uvijek manjka i, osim danas zapravo povijesnog izvora *Povijest grada Trogira* Pavla Andreisa, ovdje se može spomenuti također već ponešto zastarjelo djelo Ivana Delallea, ili kulturno-povijesna studija Ive Babića, *Trogir: grad i spomenici*.²⁸ Nadalje, Šibenik je, uz

²⁵ Gligor Stanojević, „Dalmacija u doba Kandijskog rata (1645.–1669.)“, *Vesnik Vojnog muzeja Jugoslovenske narodne armije*, sv. 5, br. 2 (1958.): 93-182; Gligor Stanojević, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI–XVIII vijeka* (ćir.). Beograd: Izdanje Istorijskog instituta, 1970.; Marko Jačov, *Le guerre Veneto-Turche del XVII in Dalmazia. Atti e memorie della Società di storia patria*, sv. XX. Venezia: Società dalmata di storia patria, 1991.; Josip Vrandečić, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku: mletačko-osmanski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi*. Split: Filozofski fakultet u Splitu–Odsjek za povijest, 2013.

²⁶ Tea Mayhew, *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule. Contado di Zara 1645–1718*. Roma: Viella, 2008.; Domagoj Madunić, *Defensiones Dalmatiae: Governance and Logistics in the Venetian Defensive System in Dalmatia During the War of Crete (1645–1669)*. Doktorska disertacija. Budimpešta: Central European University, 2012.; Nikola Markulin, *Mletačka vojna organizacija u Dalmaciji i Boki od Morejskog rata (1684.–1699.) do Požarevačkog mira 1718*. Doktorska disertacija. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2014.

²⁷ Nekadašnji *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* (dalje: *Radovi Instituta JAZU / Zavoda HAZU u Zadru*).

²⁸ Pavao Andreis, *Povijest grada Trogira*, 2 sv. Split: Čakavski sabor, 1977.; Ivan Delalle, *Trogir*. Zagreb: Ex libris, 2006.; Ivo Babić, *Trogir: grad i spomenici*. Split: Književni krug, 2016. Iako veća sinteza nedostaje, postoje djela vezana za srednjovjekovni Trogir poput onih Nade Klaić ili novijeg Irene Benyovsky Latin, v.:

ostale radove, svoju najpotpuniju monografiju dobio povodom 900. obljetnice osnutka grada.²⁹ O Splitu postoji nešto veći niz djela, a ovdje svakako treba spomenuti sintezu Grge Novaka *Povijest Splita* te noviju *Prošlost Splita* Duška Kečkemeta.³⁰ Uz navedene dalmatinske, ovdje bi se ukratko trebalo osvrnuti i na još neke važnije urbane istočnojadranske punktove koji strogo geografski nisu pripadali dalmatinskom prostoru poput istarskih gradova ili gradova Boke kotorske, ili pak onih u sastavu drugih političkih entiteta. Dakle, iako su istarski gradovi slabo zastupljeni samostalno već su prvenstveno bili tema nekih većih studija o istarskoj povijesti, u ovom se kontekstu ipak donekle ističe Pula koju je istraživao Slaven Bertoša posvetivši se u svojoj doktorskoj disertaciji upravo ranonovovjekovnom razdoblju grada, dok za širi kronološki pregled može poslužiti sinteza *Povijest Pule* Darka Dukovskog.³¹ Kotor, kao središte mletačke Albanije, istražio je još u prvoj polovici 20. stoljeća Antun Dabinović, a iznimno je vrijedna doktorska disertacija Maje Katušić *Društvena i demografska struktura Kotora u 18. stoljeću*,³² s fokusom na posljednje stoljeće mletačke uprave. Generalni presjeci povijesti glavnih urbanih središta Habsburške Monarhije – Senja i, posebice, Rijeke, mogu se naći u djelu Pavla Tijana *Grad Senj u povijesti i kulturi hrvatskog naroda*, odnosno zborniku radova naslovljenom *Povijest Rijeke*,³³ a zbog svojeg specifičnog statusa na istočnom Jadranu, pomalo zaseban slučaj predstavlja Dubrovnik pri čemu je povijest samog grada neodvojiva od povijesti čitave Dubrovačke Republike. Zahvaljujući svemu tome, istraženost raznovrsne tematike vezane za grad i Republiku je iznimna, a do neke mjere prelazi granice nacionalne povijesti. U sintetskom smislu još je uvijek najsveobuhvatnije djelo *Povijest Dubrovnika do 1808.* Vinka Foretića,³⁴ dok se od stranaca svakako treba ponovno spomenuti Robin Harris sa svojom studijom *Dubrovnik. A History*, prevedenom i na hrvatski jezik.

Nada Klaić, *Povijest grada Trogira*, 2 sv. Trogir: Muzej grada Trogira, 1985.; Irena Benyovsky Latin, *Srednjovjekovni Trogir. Prostor i društvo*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009. Ništa slično, na žalost, nije do sada napravljeno za ranonovovjekovnu povijest ovoga grada.

²⁹ Šibenik, *spomen zbornik o 900. obljetnici*, Slavko Grubišić (gl. ur.). Šibenik: Muzej grada Šibenika, 1976.

³⁰ Grga Novak, *Povijest Splita*, 4 sv. Split: Čakavski sabor, 1978.; Duško Kečkemet, *Prošlost Splita*. Split: Marjan tisak, 2002. U ovdje spomenutoj sintezi Grge Novaka, posebno se na razdoblje ranog novog vijeka odnose 2. i 3. svezak.

³¹ Slaven Bertoša, *Pula u XVII. i XVIII. stoljeću*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1999.; Darko Dukovski, *Povijest Pule*. Pula: Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, 2011. O sveobuhvatnoj prošlosti Pule postoji i zbornik radova, međutim s vrlo slabo zastupljenim razdobljem ranog novog vijeka, v.: Miroslav Bertoša (et al.), *Pula. Tri tisućljeća mita i stvarnosti*. Pula: C.A.S.H., 2005.

³² Antun Dabinović, *Kotor pod mletačkom upravom (1420.–1797.)*. Zagreb, 1934.; Maja Katušić, *Društvena i demografska struktura Kotora u 18. stoljeću*. Doktorska disertacija. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2013.

³³ Pavao Tijan, *Grad Senj u povijesti i kulturi hrvatskog naroda*. Zagreb: JAZU, 1940.; *Povijest Rijeke*, Danilo Klen (ur.). Rijeka: Skupština Općine Rijeka, 1988.

³⁴ Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808.*, 2 sv. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1980.

Napokon, treba reći i kako je u odnosu na ostale dalmatinske gradove, Zadru u domaćoj historiografiji pridavana posebna pažnja. Uz već spomenute studije strane i domaće historiografije koje se bave raznim temama mletačke i dalmatinske povijesti čime na svoj način pridonose poznavanju povijesti samog Zadra, na prvo mjesto treba istaknuti vrlo opširnu ediciju *Prošlost Zadra* koja sadrži tri sveska i prati povijest od antike do pada Mletačke Republike.³⁵ Treći je svezak, pod nazivom *Zadar pod mletačkom upravom*, od najvećeg značenja za ovo istraživanje i donosi sveobuhvatan pregled povijesti Zadra u vremenu trajanja mletačke uprave. Također, za prvo stoljeće vladavine *Serenissime* u Zadru, neizostavna je knjiga Tomislava Raukara *Zadar u XV. stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*.³⁶ Uz spomenutu ediciju *Prošlost Zadra*, u zborniku radova jednostavnog naslova *Zadar*, među općim i suvremenim temama čitava je jedna cjelina posvećena povijesnom razvitku grada, a u dijelu koji donosi tematski podijeljen popis literature o Zadru i okolici velik prostor zauzima upravo ona historiografska, iako s obzirom na godinu objavljivanja zbornika, danas već pomalo zastarjela.³⁷ Svakako, valja još jednom ukazati i na brojne članke vezane uz temu Zadra u časopisu *Radovi HAZU u Zadru*. Iako ovdje nebi imalo smisla izraditi popis svih radova koji su se u spomenutom časopisu dotakli neke tematike vezane za Zadar u ranom novom vijeku, ipak bi trebalo istaknuti dvobroj XI-XII koji je u svojoj cijelosti bio posvećen isključivo gradu, s više radova vezanih upravo za rani novi vijek.³⁸ Među recentnijim studijama na temu Zadra u ranom novom vijeku, nezaobilaznim za poznavanje grada i okolice u razdoblju od sredine 17. do prve polovice 18. stoljeća može se smatrati već spomenuto djelo Tee Mayhew. No, dok se ono fokusira ponajprije na okolicu, vrlo detaljnu analizu urbane društvene elite, bez obzira što se radi o polovici 16. stoljeća, dakle nešto ranijem razdoblju od ovdje proučavanog, donosi Stephan Karl Sander–Faes u

³⁵ Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*. Zadar: Filozofski fakultet Zadar, 1981.; Nada Klaić i Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*. Zadar: Filozofski fakultet Zadar, 1976.; Tomislav Raukar, Ivo Petricioli, Franjo Švelec i Šime Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*. Zadar: Filozofski fakultet Zadar, 1987. Nakon dugo vremena objavljen je u sklopu spomenute edicije i četvrti svezak koji pokriva razdoblje nakon pada Mletačke Republike, v.: Šime Peričić (et al.), *Zadar za austrijske uprave*. Zadar: Matica hrvatska, Ogranak, 2011.

³⁶ Tomislav Raukar, *Zadar u XV. stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu–Institut za hrvatsku povijest, 1977.

³⁷ *Zadar. Geografija, ekonomija, saobraćaj, povijest, kultura. Zbornik*, Jakša Ravlić (ur.). Zagreb: Matica hrvatska, 1964., 93-369 i 783-798. Popisivanje bibliografije po jednakom sistemu zaključno s 1980. godinom nastavljeno je u radu Tereze Ganza–Aras, a ovdje se navode stranice koje se odnose na kategoriju Povijest; arheologija; pomoćne povijesne znanosti, v.: Tereza Ganza–Aras, „Bibliografija radova o Zadru i njegovu području (1962.–1980.)”, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XXVII–XXVIII (1981.): 479-510.

³⁸ *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XI–XII, 1965.

svojoj studiji *Urban Elites of Zadar. Dalmatia and the Venetian Commonwealth (1540–1569)*.³⁹

Na prvi se pogled iz prethodnog prikaza odabrane literature može činiti kako je dalmatinski grad sasvim pristojno zastupljen u domaćoj historiografiji. Međutim, to često spominjanje ne znači da je on zbilja dovoljno istražen, već prije samo ukazuje na svijest o njegovoj važnosti, dok potreba za ozbiljnijim istraživačkim pothvatima svakako ostaje. Ujedno, dodatni problem predstavlja i metodološki pristup. Naime, urbani je prostor promatran ili kao sekundarna tema u sklopu proučavanja neke druge tematike, ili su rađene biografije pojedinih gradova pri čemu su suvremena teorijska i metodološka dostignuća urbane povijesti zanemarivana. Nadalje, nije napravljena niti neka komparativna analiza gradova koja bi pridonijela boljem razumijevanju urbane slike istočnojadranske obale kako same pokrajine, tako i urbanih prostora drugih političkih entiteta na istočnom Jadranu, a o komparacijama sa širim prostorom Mletačke Republike i Sredozemlja da se i ne govori. Samo kao iznimka koja jasno ilustrira koje mogućnosti komparativni pristup pruža, ovdje se može navesti spomenuta studija Andreja Žmegača, posvećena opet samo jednoj užoj temi – vojnoj arhitekturi.

Međutim, bilo bi ipak pretjerano i nepravedno tvrditi kako urbana povijest u hrvatskoj historiografiji ne postoji. Iako ona nije znatnije prepoznata kao model za istraživanje grada, a i sama neujednačenost takovg pristupa evidentna je na svim kronološkim i tematskim razinama, početi istraživački pothvat u okvirima ove historiografske poddiscipline u domaćoj historiografiji sigurno ne znači krenuti *ab ovo*. Već je prethodno pokazano da razne povijesti gradova postoje i „...imaju dugu tradiciju iz koje su iznikli vrlo značajni i vrijedni rezultati na čijim temeljima mi danas možemo krenuti u novim pravcima.“⁴⁰ kako je primijetila Irena Benyovsky Latin, stručnjakinja za srednjovjekovni grad koja je među prvima u suvremenoj hrvatskoj povijesnoj zajednici prepoznala punu vrijednost urbane povijesti. Uopće, u hrvatskoj su suvremenoj historiografiji po pitanju upotrebe urbanopovijesnih teorijskih i metodoloških pristupa najveći pomak napravili upravo medievisti.⁴¹ Među raznim pojedinačnim studijama, uz ovdje već usputno spomenuto djelo *Srednjovjekovni Trogir. Prostor i društvo* Irene Benyovsky Latin, svakako bi se trebale istaknuti još recentnije i

³⁹ Stephan Karl Sander–Faes, *Urban Elites of Zadar. Dalmatia and the Venetian Commonwealth (1540–1569)*. Roma: Viella, 2013.

⁴⁰ Irena Benyovsky Latin, „Interdisciplinarnost u *urbanoj povijesti*: povijest i perspektive“, u: *Historiografija / povijest u suvremenom društvu*, Gordan Ravančić (et al.) (ur.). Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014., 32.

⁴¹ Svijest hrvatskih medievista o potrebi pristupa istraživanju iz urbanopovijesne perspektive pokazuje i zanimljiv intervju s dvjema poznatim međunarodnim stručnjakinjama za srednjovjekovni grad, v.: Gordan Ravančić, „Urbana povijest u riječi i na djelu. Usporedni intervju – prof. dr. Sarah Rees Jones i prof. dr. Katalin Szende“, *Povijesni prilozi*, god. 29, br. 39 (2010.): 249–255.

ospežnije publikacije naslova *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages. Authority and Property* te *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages. Image of the Town in the Narrative Sources: Reality and / or Fiction?*,⁴² proizašle iz rada dugogodišnjeg projekta na Hrvatskom institutu za povijest pod nazivom *Gradovi hrvatskog srednjovjekovlja: urbane elite i urbani prostor (URBES)*.⁴³ Projekt je do sada donio brojne rezultate za bolje poznavanje srednjovjekovnog grada, a uz ostalo, njegov velik značaj može se prepoznati i u specijalizaciji novih stručnjaka za urbanu povijest.⁴⁴ Prema tome, unatoč fokusiranosti na srednji vijek, dosadašnji rezultati nesumnjivo mogu poslužiti i kao dobra baza za nova urbanopovijesna istraživanja nekih drugih razdoblja.

Iako, kako je rečeno, gradovi u ranom novom vijeku nisu istraživani sustavno kao što je to slučaj upravo spomenutih srednjovjekovnih gradova, nekoliko studija trebalo bi spomenuti. Za početak, ranonovovjekovni je grad kao posebna tema prepoznat u najnovijoj višesveščanoj sintezi hrvatske povijesti u izdanju Matice hrvatske, iako se za sada može govoriti samo o 18. stoljeću jer su svesci koji pokrivaju razdoblje 16. i 17. stoljeća još uvijek u procesu nastajanja.⁴⁵ Od konkretnije regionalno usmjerenih istraživanja, za kontinentalne hrvatske zemlje svakako vrijedi istaknuti djelo *Gradovi Vojne krajine* Alexandera Buczynskog koje svojim komparativnim pristupom pripada onoj maloj grupi istraživanja tog tipa u domaćoj historiografiji.⁴⁶ No, i ranonovovjekovni istočnojadranski prostor u određenoj su mjeri također dotaknuli istraživački modeli koji se koriste u urbanoj povijesti. Prvenstveno iz perspektive urbane povijesne demografije, svojim su studijama boljem poznavanju grada istočnog Jadrana doprinijeli već spomenuti Slaven Bertoša s nekoliko radova o prostoru Istre,⁴⁷ konkretno se prostora Dalmacije dotakao Kristijan Juran knjigom *Stari i novi stanovnici Šibenika i njegovih predgrađa u drugoj polovici 17. i početkom 18. stoljeća*,⁴⁸

⁴² *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages. Authority and Property*, Irena Benyovsky Latin i Zrinka Pešorda Vardić (ur.). Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014.; *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages. Image of the Town in the Narrative Sources: Reality and / or Fiction?*. Irena Benyovsky Latin i Zrinka Pešorda Vardić (ur.). Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2017.

⁴³ Službena web-stranica projekta je: <http://urbes.s2.novenaweb.info/hr/> (pristup ostvaren 28. kolovoza 2018.)

⁴⁴ U trajanju projekta dvoje je njegovih članova doktoriralo na temu srednjovjekovne urbane povijesti, v.: Bruno Škreblin, *Urbana elita zagrebačkog Gradeca (od sredine 14. do početka 16. stoljeća)*. Doktorska disertacija. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2014.; Sandra Begonja, *Uloga gradskog plemstva u urbanom razvoju Zadra u vrijeme Ludovika I. Anžuvina (1358.–1382.)*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2017.

⁴⁵ Irena Benyovsky Latin i Darko Vitek, „Gradovi“, u: *Povijest Hrvata*, sv. 5.: *U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, Lovorka Čoralić (ur.). Zagreb: Matica hrvatska, 2015., 69-90.

⁴⁶ Alexander Buczynski, *Gradovi Vojne krajine*, 2 sv. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997.

⁴⁷ V. npr.: Slaven Bertoša, *Život i smrt u Puli. Starosjedioci i doseljenici od XVII. do XIX. stoljeća*. Pazin: Skupština Udruga Matice hrvatske Istarske županije, 2002.; Slaven Bertoša, *Levantinci u Puli (XVII.–XIX. stoljeće)*. Pula: ZN „Žakan Juri“, 2003.

⁴⁸ Kristijan Juran, *Stari i novi stanovnici Šibenika i njegovih predgrađa u drugoj polovici 17. i početkom 18. stoljeća*. Šibenik: Državni arhiv u Šibeniku, 2016.

Nenad Vekarić s timom stručnjaka bavio se temama Dubrovačke Republike,⁴⁹ a Maja Katušić u već spomenutoj studiji najjužnijim dijelom mletačkih posjeda na Jadranu, gradom Kotorom. Na ovom se mjestu nikako ne smije preskočiti niti nekoliko studija posvećenih društvenim temama, točnije urbanim elitama čime se posebno ističu djela Mladena Andreisa *Trogirsko plemstvo do kraja prve austrijske uprave u Dalmaciji (1805.)* te Stjepana Ćosića i Nenada Vekarića *Dubrovačka vlastela između roda i države. Salamankezi i sorbonezi*,⁵⁰ dok je za Zadar najkonkretniji rezultat u proučavanju društvenih elita postigao već spomenuti Stephan Karl Sander–Faes. Štoviše, detaljno analizirajući određenu društvenu skupinu u određenom prostoru – urbanu elitu u Zadru, autor je u svojem istraživanju koristio upravo jedan od urbanopovijesnih pristupa.

Naravno, ovim kratkim kritičkim pregledom nipošto nije bila namjera umanjiti vrijednost postojećih studija koje, kako je već rečeno, predstavljaju dobar temelj za daljnja istraživanja. Ipak, spomenuto zanemarivanje suvremenih znanstvenih dostignuća i izostanak komparativne komponente važne za proučavanje raznih urbanih procesa i razumijevanje fenomena istočnojadranskog grada u širem urbanom prostoru ranog novog vijeka, u velikoj ih mjeri ostavlja zarobljenima u okvirima lokalne povijesti. Stoga, kako bi se bolje shvatila namjera ovog istraživanja, trebat će nešto reći upravo o pristupu gradu unutar historiografske poddiscipline urbane povijesti i modelima koji se unutar nje koriste kako bi se povijesti gradova izdvojile iz samo popratnog sadržaja ili okvira lokalne povijesti. S druge strane, više se puta napomenulo da je u razmjerima strane historiografije ova poddisciplina vrlo dobro zastupljena, a treba se također napomenuti kako pritom grad ranog novog vijeka zauzima svoje posebno mjesto. Ipak, o tome će više riječi biti u posljednjem dijelu ovog poglavlja gdje će se pojasniti koje smjernice istraživanja nudi urbana povijest i, sukladno tome, kako je unutar tih okvira postavljen ranonovovjekovni grad te što je na tom planu do sada uopće napravljeno u stranoj historiografiji. U tom će se kontekstu sagledati glavna djela i istraživači koji su najviše pridonijeli razvoju ove historiografske poddiscipline. No, najprije bi trebalo reći nešto o izvornoj građi koja će se koristiti u ovom istraživanju kako bi se upozorilo na kontrast između iskorištenosti arhivskog materijala i gore navedenih dostignuća domaće historiografije.

⁴⁹ V. npr.: Nenad Vekarić et. al., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda. Dubrovnik i njegova okolica od 17. do 19. stoljeća*. Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2000.

⁵⁰ Mladen Andreis, *Trogirsko plemstvo do kraja prve austrijske uprave u Dalmaciji (1805.)*. Trogir: Muzej grada Trogira, 2006.; Stjepan Ćosić i Nenad Vekarić, *Dubrovačka vlastela između roda i države. Salamankezi i sorbonezi*. Zagreb–Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2005.

2.2. Arhivska građa i bilježnički spisi kao materijal za proučavanje urbane povijesti u Dalmaciji ranog novog vijeka

Jedan od „očeva osnivača“ Anala, Marc Bloch, u svojem djelu *Apologija historije ili zanat povjesničara* naglašava kako je jedna od najtežih i najdužih povjesničarevih zadaća skupiti dokumente za koje smatra da su mu potrebni.⁵¹ U ovom dijelu poglavlja pažnja će biti posvećena upravo problematici dokumenata, konkretnije onoj arhivskoj građi korisnoj za istraživanje urbane povijesti dalmatinskih gradova u ranom novom vijeku s fokusom na Zadar sredine 17. stoljeća i naglaskom na točno određenu vrstu izvora na kojoj se analiza u ovoj disertaciji prvenstveno bazira – bilježničke spise. Ne treba naglasiti kako je građa pogodna za proučavanje urbane povijesti ranog novog vijeka općenito golema i u količinskom i u smislu raznovrsnosti kada se u obzir uzmu sve mogućnosti istraživanja i sva pitanja vezana za tu historiografsku poddisciplinu. Stoga bi nemoguće bilo u jednom poglavlju obuhvatiti sav materijal koji stoji na raspolaganju, a čak i za istraživanje bilo kakve specifičnije tematike, kod serijalnih je izvora nužno napraviti određenu selekciju, posebice ako je građa u potpunosti sačuvana, kao što je to slučaj za spomenute bilježničke spise sedamnaestostoljetnog Zadra. Iako je opus zadarskih bilježnika za potrebe ovog istraživanja odabran kao temeljni izvorni arhivski materijal, pri samoj će se analizi u obzir usputno uzeti i neka druga kako objavljena tako i neobjavljena građa na koju u ovom poglavlju ipak neće biti detaljnijeg osvrta, ali će se u sljedećim redovima i nju svejedno ukratko predstaviti.

Glavnina građe za ovu temu pohranjena je, naravno, u arhivima u Zadru i Veneciji. Fond *Bilježnici Zadra* o kojem će se ovdje govoriti nalazi se u Državnom arhivu u Zadru, a osim navedenog, tamo se nalaze i brojni drugi fondovi vrlo bogati raznovrsnom građom, iako ipak ne u tolikoj mjeri prikladnom za odabranu temu disertacije. To su prvenstveno fondovi pod nazivom *Generalni providuri za Dalmaciju i Albaniju* te *Općina Zadar. Knez Zadra*.⁵² Prvi od dva prethodno navedena fonda sadržava uglavnom informacije o vojnim pitanjima koje se prvenstveno odnose na stanje zidina i opskrbu grada te upravna pitanja čime se ne dotiče toliko izravno društvenih prilika. Drugi je vrlo sličan bilježničkim spisima i, osim raznih upravnih i financijskih pitanja vezanih za sam grad, u njemu se mogu naći podaci o djelatnostima građana slični onima u bilježničkim spisima kao i oni vezani za organizaciju samog grada poput raznih propisa, informacija o gradskoj trgovini, zanatima, bratovštinama,

⁵¹ Marc Bloch, *Apologija historije ili zanat povjesničara*. Zagreb: Srednja Europa, 2008., 83.

⁵² HR-DAZD-1, *Generalni providuri za Dalmaciju i Albaniju*; HR-DAZD-20, *Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra* (dalje KZ). Više o ovim fondovima, v. u: *Vodič Državnog arhiva u Zadru* (dalje: *Vodič DAZD*), knjiga I, Josip Kolanović (ur.). Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2014., 55-60 i 132-135.

pa i o samom bilježništvu. Međutim, problem kod ovog drugog fonda predstavlja njegova necjelovitost i dio materijala koji se odnosi na godine Kandijskog rata nedostaje. Također, vrlo pogodan za pristup iz perspektive urbanopovijesne demografije, ne smije se zanemariti niti za ovu problematiku vrlo bitan fond *Matične knjige* kojem se može pridružiti i istovrsna građa iz Nadbiskupskog arhiva u Zadru pohranjena u fondu *Matične knjige krštenih, vjenčanih i umrlih*.⁵³ Jasno je kako Venecija, kao središte *Serenissime*, čuva golemu arhivsku građu vezanu za čitav svoj nekadašnji imperij, stoga nije neobično kako je Archivio di Stato di Venezia neizbježan i za bilo koju temu koja se bavi istočnojadranskom obalom. Za potrebe ovog istraživanja, uz brojnu ostalu građu, kao najkorisniji mogli bi poslužiti, primjerice, fondovi *Capi del Consiglio dei Dieci: Lettere di Rettori e di altre carice*, *Inquisitori di Stato: Lettere ai Proveditori Generali in Dalmazia ed Albania 1624–1736*, *Senato: Dispacci, Proveditori da terra e da mar e altre cariche* i *Senato: Dispacci di Rettori*.⁵⁴ Glavni problem ovdje spomenutih fondova čini njihova samo parcijalna kronološka i tematska obuhvaćenost kako Zadra, tako i glavnih pitanja koja će ovdje biti istraživana. Naime, uz prvenstveni naglasak na vojsku, financije i upravu u širem kontekstu pokrajine ili čitavog *Stato da mar*, pokrivenost za razdoblje Kandijskog rata samo je djelomična. Stoga će upravo nabrojani fondovi ipak predstavljati u određenom smislu tek usputni materijal onom *Bilježnici Zadra* kao glavnoj vrsti izvorne građe za ovu disertaciju.

Kako je spomenuto, uz neobjavljene arhivske materijale, postoji i objavljena građa korisna za ovo istraživanje. Ona se prvenstveno nalazi u ediciji Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium* u seriji *Commissiones et relationes Venetae*.⁵⁵ Na tom su mjestu u najvećoj mjeri skupljeni razni izvještaji generalnih providura jednim dijelom vezani za ovdje razmatrano razdoblje, a ovim se izdanjima može pridružiti i raznovrsna građa sakupljena u knjizi *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji*.⁵⁶ Također, kao vrlo važan, ovdje se mora još jednom spomenuti i preveden na hrvatski te popraćen kritičkim aparatom *Zadarski statut*. Uz ovu vrstu građe, treba svakako u

⁵³ HR-DAZD-378, *Matične knjige*; HR-AZDN-43, *Zbirka matičnih knjiga i parica matičnih knjiga Zadarske nadbiskupije*. O ovim fondovima v. više u: *Vodič DAZd*, knj. II, 641-645; *Vodič Arhiva Zadarske nadbiskupije*, Oliver Modrić i Josip Kolanović (prir.). Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2013., 187-192.

⁵⁴ Građa koja se kronološki poklapa s ovdje promatranim razdobljem, nalazi se u: Archivio di Stato di Venezia (dalje: ASVe), *Capi del Consiglio dei Dieci: Lettere di Rettori e di altre carice, Zara 1575–1793*, busta (dalje: b.) no. 284; ASVe, *Inquisitori di Stato: Lettere ai Proveditori Generali in Dalmazia ed Albania 1624–1736*, b. 46.; ASVe, *Senato: Dispacci, Proveditori da terra e da mar e altre cariche* (dalje PTM), b. 303-335; ASVe, *Senato: Dispacci di Rettori* (dalje: DR), filza (dalje: f.), 50-59.

⁵⁵ *Commissiones et relationes Venetae*, sv. VII, u: *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium* (dalje: MSHSM), vol. 50, Grga Novak (prir.). Zagreb: JAZU, 1972., 63-159 i 239-303; *Commissiones et relationes Venetae*, sv. VIII, u: MSHSM, vol. 51, Grga Novak (prir.). Zagreb: JAZU, 1977., 9-38.

⁵⁶ Vicko Solitro, *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji*. Split: Splitski književni krug, 1989., 273-334.

obzir uzeti i narativne izvore koji uvijek nadopunjuju standardno arhivsko gradivo. Kao ogledni primjeri, najizravnije povezani s ovdje razmatranim prostorom i razdobljem, mogu se, primjerice, navesti *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji* suvremenika Franje Difnika⁵⁷ ili zapisi onovremenog mletačkog inženjera i graditelja utvrda pod naslovom *Tvrđavni spisi Onofrija del Campa*.⁵⁸

No, kako s obzirom na iskorištenost i objavljenost stoje sami bilježnički spisi? Svakako treba reći kako se ova vrsta izvora već koristila u razne istraživačke svrhe i nije novost koliko je vrijedna za sve aspekte društvenog života kako pojedinih društvenih i profesionalnih skupina, tako i pojedinaca. Međutim, postoji velika razlika u istraženosti i korištenju spomenutih dokumenata za pojedino razdoblje, tako da, dok je srednji vijek relativno dobro zastupljen kako u objavljivanju same građe, tako i u njenom korištenju u istraživačke svrhe, razdoblje ranog novog vijeka tek je načeto, pogotovo kada je riječ o objavljivanju građe. Izgleda da su srednjovjekovni bilježnici iz nekog razloga u neusporedivo većoj mjeri privlačili domaće povjesničare što je rezultiralo ne samo brojnijim rezultatima već i stvaranjem određene tradicije. Naime, njihovu je vrijednost prepoznao još na samom početku 20. stoljeća Milan pl. Šufflay posvetivši se bilježničkoj službi u srednjem vijeku u svojoj knjizi *Die Dalmatinische Privaturkunde*.⁵⁹ Na njegov su se rad u međuratnom razdoblju nekim svojim istraživanjima nadovezali Marko Kostrenčić, Miho Barada i Gregor Čremošnik,⁶⁰ da bi se u drugoj polovici 20. stoljeća prvenstveno s pravnog aspekta bilježnicima bavio Lujo Margetić,⁶¹ na njihovu vrijednost za istraživanje društvene povijesti upozorio Tomislav Raukar,⁶² a objavljivanju same građe zadarskih bilježnika u seriji *Spisi zadarskih bilježnika* posvetili Jakov Stipišić i Mirko Zajčić te u novije vrijeme i Robert

⁵⁷ Franjo Difnik, *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*, Duško Kečkemet (ur.). Split: Književni krug, 1986.

⁵⁸ Campo, Onofrio del, *Tvrđavni spisi Onofrija del Campa. Traktati i memorabilije jednoga kondotjera u Dalmaciji u doba Kandijskog rata*, Miroslav Bertoša (prir.). Rijeka: Državni arhiv u Rijeci, 2003.

⁵⁹ Milan pl. Šufflay, *Die Dalmatinische Privaturkunde*. Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wiss. in Wien, Phil. hisr. Klasse, Bd. CXLVII, 1903. Knjiga je prevedena i na hrvatski jezik, v.: Milan Šufflay, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina. Povijest hrvatskog notarijata od XI. do XV. stoljeća*. Zagreb: „Darko Sagrak“, 2000.

⁶⁰ Marko Kostrenčić, *Fides publica (javna vera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja XV. veka*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1930.; Miho Barada, *Dvije naše vladarske isprave*. Zagreb: Nadbiskupska tiskara, 1937., 13-14; Gregor Čremošnik, „Notarijat Lastova u srednjem vijeku“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, sv. V, br. 1-2 (1939.): 40-103.

⁶¹ V. npr.: Lujo Margetić, „Funkcija i porijeklo službe egzaminatora u srednjovjekovnim komunama Hrvatskog Primorja i Dalmacije“, *Starine*, knj. 55 (1971.): 191-210; Lujo Margetić, „O javnoj vjeri i dispozitivnosti srednjovjekovnih notarskih isprava s osobitim obzirom na hrvatske primorske krajeve“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, sv. 4, br. 1 (1973.): 5-79.

⁶² Tomislav Raukar, „O izvorima i historiografiji za povijest Zadra u XV. stoljeću“, *Historijski zbornik*, god. XXXI-XXXII (1978.-1979.): 281-306.

Leljak.⁶³ Bitno je naglasiti kako se interes za srednjovjekovne bilježnike nastavio do danas pa su ovoj temi svojim istraživanjima iz različitih perspektiva, prateći suvremena historiografska dostignuća te fokusirajući se u nekim slučajevima upravo na živote samih bilježnika, doprinijeli i medievisti novije generacije.⁶⁴

S druge strane, interes za ranonovovjekovne bilježnike u bilo kojem pogledu iznimno je malen u usporedbi s upravo prikazanim srednjovjekovnicima. Kada se još u obzir uzme količina sačuvane arhivske građe i stupanj njezine objavljenosti, razlike između srednjeg i ranog novog vijeka dodatno se povećavaju. Ipak, ne može se reći kako je ova tema u potpunosti zanemarena. Mnogi autori koji se bave nekim aspektom društvene povijesti ranog novog vijeka svjesni su važnosti bilježničkih spisa te se više ili manje na njih usputno osvrću, dok im neki posvećuju i više pažnje,⁶⁵ a među povjesničarima koji su se problematikom bilježničke kancelarije bavili u kontekstu Mletačke Republike ili posebno istočnojadranske obale svakako se ističu talijanska povjesničarka Maria Pia Pedani Fabris i slovenski povjesničar Darko Darovec.⁶⁶ Što se pak tiče objavljivanja izvorne građe, rad je tek započet, i to na materijalu bilježnika 18. stoljeća,⁶⁷ dok za ono prethodno ne postoje niti znanstveni

⁶³ Mirko Zajčić, *Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo, 1279.–1308.*, u: *Spisi zadarskih bilježnika / Notarilia Iadertina*, 1. Zadar: Izdanja Državnog arhiva u Zadru, 1959.; Mirko Zajčić i Jakov Stipišić, *Spisi zadarskih bilježnika Ivana Qualis Nikole pok. Ivana Gerarda iz Padove 1296.–1337.*, u: *Spisi zadarskih bilježnika*, 2, 1969.; Jakov Stipišić, *Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdis iz Piacenze, 1349.–1350.*, u: *Spisi zadarskih bilježnika*, 3, 1977.; Robert Lejlek, *Andrija pok. Petra iz Cantua, 1353.–1355.*, u: *Spisi zadarskih bilježnika*, 4, 2001.

⁶⁴ V. npr.: Zoran Ladić, „O procesu demokratizacije u pisanju kasnosrednjovjekovnih privatno-pravnih bilježničkih isprava u istočno-jadranskim komunama“, *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* (dalje: *Zbornik OPZ HAZU*), 32 (2014.): 39-66; Zoran Ladić, *Last will: passport to heaven. Urban last wills from late medieval Dalmatia with special attention to the legacies pro remedio animae and ad pias causas*. Zagreb: Srednja Europa, 2012.; Branka Grbavac, *Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12. do kraja 14. stoljeća*. Doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2010.; Goran Budeč, *Svakodnevni život stanovnika Šibenika u drugoj polovini XV. stoljeća u zrcalu inventara i oporuka s posebnim osvrtom na razinu materijalne kulture*. Doktorska disertacija, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2013.; Anita Bartulović, „Prilog životopisu zadarskoga bilježnika Petra Perencana (1365.–1392.)“, *Povijesni prilozi*, god. 35, br. 50 (2016.): 49-69; Irena Benyovsky Latin i Sandra Begonja, „Nekretnine u notarskim dokumentima 13. stoljeća: primjeri dalmatinskih gradova (Zadra, Šibenik, Trogir, Splita i Dubrovnika)“, *Povijesni prilozi*, god. 35, br. 51 (2016.): 7-39.

⁶⁵ Za ranonovovjekovnu bilježničku službu općenito, v. npr.: William J. Bouwsma, „Lawyers and Early Modern Culture“, *The American Historical Review*, sv. 78, br. 2 (1973): 303-309. Kao studiju posebno posvećenu bilježnicima, v.: Laurie Nussdorfer, *Brokers of Public Trust: Notaries in Early Modern Rome*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 2009.

⁶⁶ Maria Pia Pedani Fabris, „*Veneta auctoritate notarius*“. *Storia del notariato veneziano (1514–1797)*. Milano: Dott. A. Giuffrè Editore, 1996.; Darko Darovec, *Notarjeva javna vera: notarji in vicedomini v Kopru, Izoli in Piranu v obdobju Beneške republike*. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1994. Konkretnije vezano za bilježničku službu u Dalmaciji, jednu informativnu crticu donosi Ivan Pederin u svojem djelu, v.: Pederin, *Mletačka uprava*, 103-104.

⁶⁷ Juraj Balić, Lovorka Čoralčić i Filip Novosel, „Oporuke iz fonda Spisi zadarskih bilježnika Državnog arhiva u Zadru: Antonio Calogera (1768.–1772.)“, *Starine*, knj. 64 (2012.): 113-183; Građivo za povijest istočnoga Jadrana u ranom novom vijeku, sv. I. Spisi zadarskoga bilježnika Antonija Calogere (1768.–1770.), Juraj Balić, Lovorka Čoralčić i Filip Novosel (prir.), u: *MSHSM*, sv. 57, Zagreb: HAZU, 2014.; Građivo za povijest istočnoga

radovi koji su se posvetili ovoj problematici, niti objavljeni izvori. Jasno, nema smisla ovdje nabrajati sve bilježnike 16., 17. i 18. stoljeća kako bi se dodatno ukazalo na potrebu obraćanja pažnje na ovu problematiku, ali dovoljno je reći da je sva ovdje korištena bilježnička građa sačuvana i čini golemi materijal u svakom slučaju vrijedan pažnje. Zapravo, taj velik broj dokumenata jedino je što može izazvati odbojnost kod istraživača koji nije voljan uhvatiti se u koštac s njihovim dugotrajnim iščitavanjem u kojima se spominju neki na prvi pogled potpuno beznačajni i davno zaboravljeni ljudi koji su za šaku lira kupili gonjaj zemlje na nekom otoku u zadarskoj okolici ili opunomoćili svojeg rođaka da ih zastupa u bilo kakvim budućim pravnim prigodama. No, bilježnički spisi u ovom kontekstu nisu iznimka već se može reći kako je to karakteristika svih serijalnih izvora. Ipak, kao i kod slagalice s mnogo komadića, nakon stotina i stotina prijeđenih listova, velika je satisfakcija na kraju vidjeti, ako ne kompletnu, onda bar gotovo kompletnu sliku društva u određenom vremenu. Stoga, osim količine spomenutog materijala, ništa drugo nebi trebalo predstavljati preveliki problem, naravno pod uvjetom da se u dovoljnoj mjeri barata povijesnim zanatom, odnosno znanjem jezika i pisma na kojem je gradivo nastalo.

U trajanju ovdje razmatranog Kandijškog rata, u Zadru je sveukupno djelovalo devet bilježnika. Na početku treba naglasiti kako se kod nekih vijek službe samo dotiče granica ovdje proučavanog razdoblja te njihov opus prije 1645. ili nakon 1669. godine nije uzet u obzir, ali kod većine čitav ili veći dio njihovog materijala ipak spada unutar navedenih godina. Dakle, zadarski bilježnici djelatni u periodu od 1645. do 1669. godine poimence su i kronološki Ivan Brajčić, Bartolomej Lantana, Ivan Sorini, Ambroz Lomazzi, Šimun Brajčić, Ivan Ligniceo, Šimun Lovatello, Franjo Sorini i Franjo Lantana.⁶⁸ Prije nastavka predstavljanja rada navedenih bilježnika, treba samo napomenuti kako je ovdje najdugovječniji među njima, Simon Braicich, izostavljen iz kvantitativnih analiza u istraživanju jer je, djelujući tijekom čitavog ovdje razmatranog razdoblja, pa i puno dulje, ostavio sedam svežnjeva materijala koji iziskuje dodatnu obradu. To opet ne znači da u samom istraživanju neće biti uzet u obzir, samo u manjoj mjeri u odnosu na ostale detaljno

Jadrana u ranom novom vijeku, sv. II. Spisi zadarskoga bilježnika Antonija Calogere (1770.–1772.), Juraj Balić, Lovorka Čoralčić i Filip Novosel (prir.), u: *MSHSM*, sv. 58, Zagreb: HAZU, 2018.

⁶⁸ HR-DAZD-31-Bilježnici Zadra (dalje: BZ), Zuanne Braicich, b. IX, fascicolo (dalje: fasc.) 9 i b. XIII, fasc. 14; HR-DAZD-31-BZ, Bartolomeo Lantana, b. I, fasc. 1-2; HR-DAZD-31-BZ, Zuanne Sorini, b. I, fasc. 1-5; HR-DAZD-31-BZ, Ambrogio Lomazzi, b. I, fasc. 1-3; HR-DAZD-31-BZ, Simon Braicich, b. I-VII, fasc. 1-9; HR-DAZD-31-BZ, Zuanne Ligniceo, b. I, fasc. 1-2; HR-DAZD-31-BZ, Simon Lovatello, b. I, fasc. 1-6; HR-DAZD-31-BZ, Francesco Sorini, b. I-II, fasc. 1-8; HR-DAZD-31-BZ, Francesco Lantana, b. I, fasc. 2. Općenito o fondu više v. u: *Vodič DAZd*, knj. I, 169-175.

proanalizirane bilježnike.⁶⁹ Također, ovdje bi se još trebalo naglasiti i kako manji broj vrsta isprava ovdje nije uzet u obzir iz razloga koji će biti obrazložen kasnije u tekstu.

Sam vijek službe navedenih bilježnika mogao je znatno varirati jer dok jedni djeluju preko desetljeća, drugi su tu dužnost obavljali samo nekoliko godina. Jednak nesrazmjer vidi se i u produktivnosti koja ne korespondira nužno s trajanjem njihovog bilježničkog angažmana u gradu što se može primijetiti ako se usporede, primjerice, Ivan Sorini i Lomazzi koji su u bitno različitom vremenskom rasponu, u pet odnosno 13 godina službe, sastavili otprilike jednak broj isprava, Sorini čak i nešto više. Nesrazmjer je još uočljiviji kod usporedbe Lovatella i Franje Sorinija koji su u jednako dugoj karijeri, bar što se tiče kronoloških granica ovog istraživanja, u trajanju od 13 godina, ostavili bitno različit broj isprava – prvi svega 141, a drugi preko polovice sveukupnih isprava uzetih ovdje u obzir, točnije 1235 dokumenata. Naravno, razlozi ovdje prikazanih nesrazmjera mogu biti razni. Prema učestalosti sastavljanja isprava kod pojedinih bilježnika, jasno se vidi kako su neki od njih bili zaposleni svakodnevno, dok su drugi vrlo rijetko angažirani za obavljanje ovog posla što može biti odraz različite kvalitete rada i kredibiliteta pojedinog bilježnika kod klijenata, ali i njihove preokupacije nekim drugim poslovima.⁷⁰ S obzirom da su i sami bili sastavni dio društva o kojem je ovdje riječ, iz bilježničkih spisa mogu se saznati i razni podaci o njihovim stvaraocima poput rodbinskih odnosa, ženidbenih planova, njihovoj ekonomskoj moći i slično, ali ovdje se ipak neće detaljnije ulaziti u sve aspekte života bilježnika koji se mogu iščitati iz dokumenata, već će se oni prema potrebi spomenuti nešto kasnije u sklopu samog prikaza društvenih struktura u gradu Zadru. Samo kao ilustracija drugih bilježnikovih upravnih funkcija u gradu koja je mogla utjecati na njihov bilježnički angažman, navest će se nekoliko slučajeva koje je zapisao ovdje najzastupljeniji bilježnik, Franjo Sorini. Sastavljajući jednu ispravu o zemljišnoj kupoprodaji, Sorini je sam sebe spomenuo u posrednoj ulozi vlasnika susjednog posjeda, ali značajno je kako je uz svoje ime dodao i titulu priora te guvernadura dobara hospitalia sv. Martina.⁷¹ No, Franju Sorinija to očito nije spriječilo da vrlo

⁶⁹ Naime, s obzirom na golem opus koji je ostavio, zaključio sam kako bi zbog ograničenog vremena pisanja disertacije ipak bilo korisnije detaljnije obratiti pažnju na još neke fondove iz gore spomenutih arhiva, nego ponovno dubinski prolaziti svaki pojedini dokument Simona Braicicha jer količina materijala ostalih bilježnika svojim brojem i sadržajem u principu već zadovoljava potrebe ovog istraživanja.

⁷⁰ O ovoj temi, ipak još uvijek vezanoj za razdoblje kasnog srednjeg vijeka, v.: Branka Grbavac, „Notarska služba i komunalno zakonodavstvo – notari u statutima Raba, Zadra, Šibenika, Splita i Trogira“, u: Sacerdotes, iudices, notarii...: *posrednici među društvenim skupinama. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa 2. istarski biennale*, sv. 2, Neven Budak (gl. ur.). Poreč: Državni arhiv u Pazinu, 2007., 68. O istoj tematici na primjeru ranonovovjekovnih bilježnika u Veneciji, v.: Pedani Fabris, „*Veneta auctoritate notarius*“, 29-30 i 107-108.

⁷¹ „...priore et guvernadore del Hospedale di San Martino...“, v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 16. II. 1662.

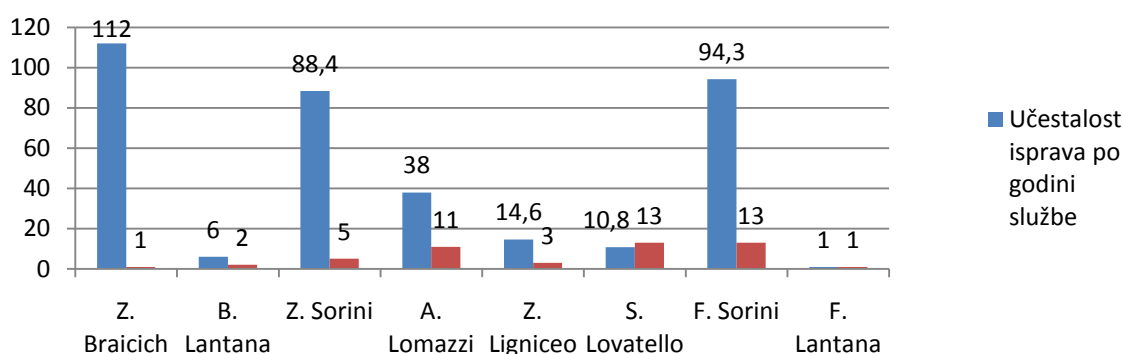
revno obavlja svoj posao. Također, u više je isprava isti bilježnik svojem kolegi Ivanu Ligniceu, dijelom i u trajanju Ligniceovog mandata, uz doktorsku i titulu javnog bilježnika, naveo i funkciju kancelara komunalne kancelarije (*canceliere, canceliere d'essa Cancellaria*).⁷² Uz ovu dvojicu, i Šimun Lovatello nosio je titulu kancelara, a u jednom se slučaju ujedno spominje kao pravobranitelj siromašnih zatvorenika (*auocato di poueri priggioni*).⁷³

Koliko je dugo koji bilježnik vršio notarsku službu i koliko je točno u tom periodu sastavio spisa uzetih ovdje u obzir, prikazuje sljedeća tabela, a priloženi grafikon ilustrira odnos trajanja cjelokupnog mandata pojedinog bilježnika unutar ovdje razmatranog razdoblja i njegove produktivnosti na godišnjoj razini.

Tablica 1. Trajanje službe pojedinog zadarskog bilježnika i broj sastavljenih isprava u razdoblju 1645.–1669.

Ime i prezime bilježnika	Godine službe	Broj sastavljenih isprava
Zuane Braicich	(1621.–)1645.	112
Bartolomeo Lantana	1645.–1647.	12
Zuane Sorini	1645.–1650.	443
Ambrogio Lomazzi	1645.–1658.	418
Zuane Ligniceo	1656.–1659.	44
Simon Lovatello	1656.–1669. (1671.)	141
Francesco Sorini	1656.–1669. (1677.)	1235
Francesco Lantana	1669.–(1687.)	1
		Ukupno: 2406

Grafikon 1. Učestalost sastavljanja isprava po godini službe

⁷² HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 12. VIII. 1656.; isto, 26. VIII. 1659.; isto, fasc. 3, 19. XI. 1658.; isto, 9. V. 1659.; isto, 6. VI. 1659. Posebno oporuku Ivana Lignicea, i u ovom slučaju s titulom kancelara, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 8. I. 1660.

⁷³ Za Lovatella kao kancelara, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 20. X. 1661.; isto, 29. XII. 1661.; isto, fasc. 3, 17. II. 1662. Za Lovatella kao pravobranitelja siromašnih zatvorenika, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 27. I. 1657.

Sama bilježnička služba u Dalmaciji pa tako, jasno, i u Zadru, bila je odraz one u Veneciji, a time uopće i talijanske bilježničke prakse koja svoje korijenje vuče još iz antike. Svakako treba naglasiti kako ona u istočnojadranske komune nikako nije uvedena naglo konačnim dolaskom Mletačke Republike na vlast u Dalmaciji početkom 15. stoljeća čime se prekinuo nekakav bitno drukčiji sustav. Bilježnička služba je, dakako, u tom trenutku bila već naveliko prisutna kao posljedica općeg procesa razmjenjivanja najrazličitijih iskustava, uključujući i onih pravnih, između dvaju jadranskih obala odvijanih kroz čitavo razdoblje srednjeg vijeka.⁷⁴ Naravno, promjene su se događale pa je tako bilježnička praksa kakva se zatiče u Zadru u trenutku kojim započinje ovo istraživanje, dakle sredinom 17. stoljeća, bila posljedica velikih administrativnih promjena u samoj Mletačkoj Republici tijekom 15. i 16. stoljeća. Tada, naime, dolazi do velikog usustavljanja bilježničke službe pri čemu se, između ostaloga, uspio riješiti i jedan od glavnih problema vezanih za ovu instituciju u Republici – sudjelovanje crkvenih osoba u tom poslu. Naime, dok su u drugim dijelovima Italije još pred rani novi vijek crkvenjaci napuštali ovu funkciju, u Veneciji su ju imali i dalje, što se napokon prekinulo uredbama iz 1514. i konačno 1531. godine čime se povećala autonomija javnih bilježnika u odnosu na crkvene vlasti. Još jedna godina, 1612., predstavlja važnu promjenu u radu bilježnika. Tada je Senat donio odluku kojom su se bilježnici prestali nazivati *imperiali auctoritate* već isključivo *venetae auctoritate* pri čemu im se ovlaštenje vršenja službe s čitavog Rimskog Carstva ograničilo samo na prostor Republike.⁷⁵ Što se tiče samog broja djelatnih bilježnika u Veneciji, spomenutim se promjenama ograničio rad na 66 bilježnika nazvanima *numerarii*, dok su ostali bili slobodni služiti diljem Republike. Naravno, najprofitabilnije mjesto bilo je uvijek u samoj središnjici. Ovdje opisane intervencije nisu ostale samo na papiru i one su u potpunosti profunkcionirale, makar su se tragovi stare prakse mogli naći još narednih stotinjak godina nakon velike promjene 1514. godine.⁷⁶ No, nakon ovih, do kraja postojanja *Serenissime* većih uvođenja novina vezanih za bilježničku službu nije bilo.

Kako bi se bolje razumio rad bilježnika, korisno je zaviriti i u statute dalmatinskih gradova. Iako izravnih detaljnijih informacija nema previše, nešto se ipak može saznati o obvezama i plaćama bilježnika, ili njihovim sankcijama za nepoštivanje statuta, a posebna je

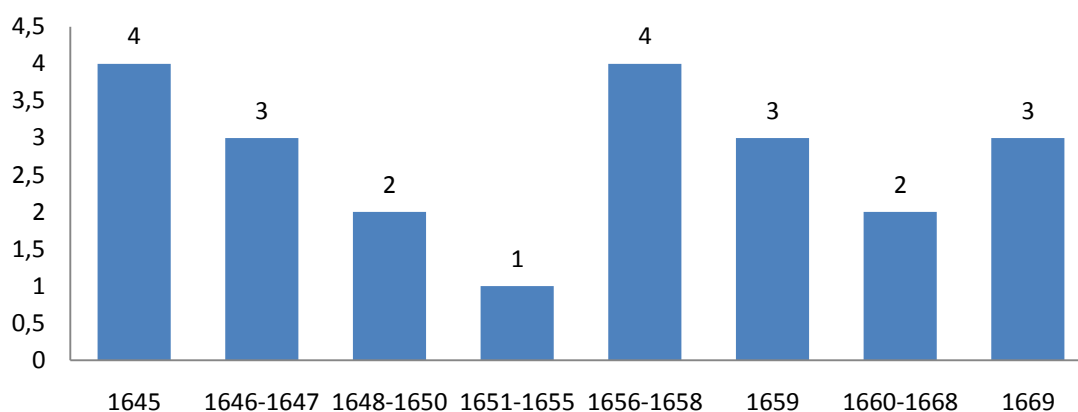
⁷⁴ Više o tome, v. u: Branka Grbavac, „Notari kao posrednici između Italije i Dalmacije – studije, službe, seobe između dvije obale Jadrana“, *Acta Histriae*, god. 16, sv. 4 (2008.): 503-526.

⁷⁵ Pedani Fabris, „*Veneta auctoritate notarius*“, 6-9.

⁷⁶ Isto, 16-18.

pažnja pri tome posvećena sastavljanju oporuka.⁷⁷ Manjku većeg broja informacija razlog može biti i postojanje posebnih kapitulara (*capitulares*) specijaliziranih za propise pojedinih službi poput kneza, rektora ili sudaca, među kojima onaj za bilježnike, na žalost, nije sačuvan, makar se zna da je postojao. Ipak, bez obzira na sve, ne može se reći kako su statuti zanemarivali pravnu regulaciju institucije bilježnika što svjedoči o važnosti bilježničke službe u svim segmentima urbanog života.⁷⁸ U svakom slučaju, u Zadru je skoro redovito istovremeno djelovalo više bilježnika, što pokazuje koliko je njihov rad bio tražen. Detaljnije informacije o broju djelatnih bilježnika po godinama donosi sljedeći grafikon.

Grafikon 2. Broj djelatnih bilježnika po pojedinim godištim

Zanimljivo je kako među spisima sastavljanim u Zadru ima i onih koji sa samim gradom nemaju nikakve veze. Vrlo je indikativno što se upravo u Zadru presudilo Iseppu pokojnog Giacoma Rizzetta sa Zakinta optuženom za provalu u kancelariju mletačkoga baila na Krfu,⁷⁹ ili što se obavila kupoprodaja nekretnina smještenih u Šibeniku u vlasništvu članova istaknute šibenske plemićke obitelji Divnić (*Difnico*) kako bi se otplatio dug ninskom plemiću Vitanoviću.⁸⁰ Iako se javljaju akteri različitih društvenih skupina, ovdje navedeni, kao i drugi njima slični primjeri, govore o važnosti zadarske bilježničke kancelarije u odnosu na neke druge dalmatinske komune, ali i o praksi mletačkih vlasti u sudskim pitanjima pokrajina *Stato da mar*.⁸¹ Dakle, u kontekstu statusa Zadra kao glavnog grada mletačke Provincije Dalmacije i Albanije, i nije tako čudno da istaknute obitelji drugih

⁷⁷ Izravno o bilježnicima u statutu grada Zadra, v. u: ZS, Knjiga druga, glava 88.-104., 111., 130.-131., Knjiga treća, glava 14., 105.-115., 118., Reformacije 132., 140.-141., 156., 207-219, 222-223, 238-239, 258-261, 348-359, 612-619, 638-645, 670-671.

⁷⁸ Grbavac, „Notarska služba“: 54-55 i 74.

⁷⁹ HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 9, 18. III. 1645.

⁸⁰ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 3. III. 1661.

⁸¹ O hijerarhiji sudova u pojedinim pokrajinama mletačkog *Stato da mar*, v.: O'Connell, *Men of Empire*, 86-87.

istočnojadranskih komuna pravne usluge traže u središnjici prije nego što se obrate u samu Veneciju, kao i da se zaključuje sudski proces jednom sitnom kriminalcu s Levanta.

Napokon, nakon opisa prirode posla javnih bilježnika, vrijeme je da se pažnja posveti i njihovom finalnom produktu – bilježničkim spisima, grafi koja će u najvećoj mjeri biti korištena u ovom istraživanju. Drugim riječima, u nastavku će se ukratko opisati kako su bilježnički spisi nastajali, koje su sve specifičnosti njihova izgleda, što sve sadržavaju te na kraju i koji je uopće njihov značaj te vrijednost za povijesna istraživanja, ne nužno isključivo vezano za ovu tematiku.

Bilježnici su svoje isprave često sastavljali u različitim situacijama ne uvijek pretjerano adekvatnim za pisanje, na papirima različitog formata i kvalitete. O tome nas oni sami redovito obavještavaju jer svaki dokument, uz pokoju iznimku, završava eshatokolom u kojem se, između ostaloga, u pravilu navodi i točno mjesto sastavljanja isprave,⁸² iz čega se vidi kako njihov rad nije bio samo kancelarijski. Naime, oni su redovito išli od jednog gradskog punkta do drugog sastavljajući svoje spise, što je njihov rad činilo prilično, kako bismo današnjim rječnikom rekli, „terenskim“. Najčešće bilježnici ipak jesu radili u prostorima javnih institucija poput sudske kancelarije (*Cancellaria Prettoria*), pokrajinske kancelarije (*Cancellaria della Magnifica Comunità*), potom kneževe palače (*Palazzo del Conte di Zara*) ili palače generalata (*Pallazo Generalato*), *Sacro Monte di Pietà* i slično, ali su posjećivali i crkvene ustanove poput nadbiskupske palače (*Palazzo di Arcivescouato*) te, mnogo češće, prostore raznih samostana. Redovito su radili i u privatnim ili javno-privatnim prostorima, ponekad u svojim domovima poput bilježnika Ivana Brajčića, ali su ipak uglavnom posjećivali kuće i prebivališta stranaka koje su sklapale ugovor, razne dućane, brijanice i ljekarne, ne uvijek izravno vezane za slučaj o kojem se u ugovoru radilo, a često bi se nalazili i u kući suca istražitelja koji je samo bio dužan potpisati upravo sastavljen dokument. No, ništa manji broj isprava nije napisan na otvorenim javnim prostorima. Tako bilježnici za mjesto sastavljanja redovito navode kako su ugovor sklopili na nekom od gradskih trgova, pokraj raznih gradskih građevina, na jednoj od ulica, u luci, a vrlo je često mjesto okupljanja bila i gradska loža (*loggia del Commun*).⁸³ Naravno, među ovim uobičajenim mjestima, ponekad se nalaze i neke zaista zanimljive lokacije poput tamnice u koju je Franjo Sorini došao kako bi sastavio oporuku osuđeniku na smrt.⁸⁴ Isti je bilježnik

⁸² Redoviti početak formule eshatokola glasi: „Fatto in Zara nella...“

⁸³ S obzirom na konstantno spominjanje ovdje navedenih lokacija, nije se smatralo potrebnim u bilješci navoditi dokumente u kojima se one javljaju.

⁸⁴ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, l. VIII. 1659.

sastavio nekoliko isprava na grobljima koja su redovito bila u sklopu crkve ili samostana,⁸⁵ a njegov prethodnik i stariji brat, Zuanne Sorini, za bilježenje jednog ugovora morao je otići na galiiju (*galleria Bergamasca*).⁸⁶

Iako je ovakav dinamičan način rada mogao rezultirati neurednošću, bilježnici su sve spise nastale na licu mjesta zakonski bili dužni prepisivati u posebne knjige nazivane *Protocollo*. Tako su njihovi porazbacani zapisi s različitih papira, koji se nisu uništavali već su se pohranjivali u posebnu kategoriju *Carte varie / Carte minute*, dobivali urednu formu u bilježnicama otprilike formata današnjeg A4 koje su u pravilu sadržavale 50 listova. Cjelokupna je građa stoga uredno posložena i potpuno sačuvana s iznimkom dijela poneke bilježnice ili samo pokojeg lista oštećenih vlagom odnosno nagriženih nekom životinjom, najvjerojatnije moljcima i miševima, ali nikad znatnije da bi veći broj dokumenata ili njihovih dijelova bio nečitak što bi stvaralo ozbiljnije probleme kod njihove upotrebe u istraživačke svrhe. Uz oštećenje, jedine probleme pri iščitavanju građe može predstavljati izbljedjela tinta loše kvalitete kao posljedica štedljivosti (ili možda škrтости) pojedinog bilježnika, kao i njihova osobna urednost, što na kraju može biti i zanimljiv pokazatelj općih karakternih osobina pojedinaca. Naime, dok su neki, poput Franje Sorinija, bili iznimno pedantni, do te mjere da su, osim uredne i točne kronološke posloženosti i sastavljanja indeksa imena, početke svojih bilježnica čak ukrašavali raznim crtežima (uglavnom apstraktnim linijama), drugi su svoje spise neredovito prepisivali u spomenute standardne bilježnice pa bi originalne zapise držali porazbacane u zasebnim listovima, nepovezanim i ponekad nepotpuno ili uopće nedatiranim, po čemu, kao potpuni antipod navedenom Soriniju, nadaleko prednjači Ambroz Lomazzi. Naravno, u obranu samih bilježnika, treba navesti kako neurednost ponekad može biti i posljedica nekog nemarnog kasnijeg istraživača koji je ispreslagao papire u kutiji, ali ponekad je evidentno da je i sam bilježnik bio nemaran, što svakako jest slučaj kod spomenutog Lomazzija. Nemarnost, ujedno povezana s problemima birokracije, ponekad se vidi i po izostanku davanja dokumenata na obvezan potpis i ovjeru nadležnoj osobi – vijećniku ili sucu istražitelju, za što su vlasti prijetile sankcijama. Na ovaj problem jasno ukazuje prijepis dokumenta koji se našao u inače nevelikom opusu bilježnika Ivana Lignicea. Naime, radi se o upozorenju generalnog providura Dalmacije i Albanije Catterina Cornara, datiranom 12. rujna 1667. godine, u kojem on nalaže da se u roku od dva mjeseca pod

⁸⁵ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 16. X. 1657.; isto, 5. XI. 1657.; isto, fasc. 3, 24. XI. 1657.

⁸⁶ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 4. V. 1648. Iako se izričito ne navodi u dokumentu, teško da je Sorini plovio, mnogo je veća vjerojatnost da je galiija bila usidrena u luci.

prijetnjom novčane kazne imaju registrirati svi spisi aktualnih bilježnika.⁸⁷ No, kako se vidi i kod Lignicea i kod drugih njegovih kolega suvremenika nitko očito nije pretjerano mario za opomene te mnogi dokumenti i dalje ostaju bez potpisa. Posebno je zanimljivo kako niti jedan od potpisanih svjedoka ovog upozorenja, inače iznimno pedantan Franjo Sorini, svoje isprave nakon ovoga nije redovito davao na ovjeru.

Što god da joj je bio razlog, spomenuta neurednost nikako nije proizlazila iz manjka edukacije. Naime, sami su bilježnici bili adekvatno školovani ljudi, što se vidi iz mnogih segmenata njihovih isprava. Obrazovanost im je omogućila da poštuju pravila koja je bilježnička služba određivala čime su isprave raznih bilježnika iz različitih razdoblja bile prilično unificirane što je vidljivo i na usporedbi bilježnika velikog vremenskog raspona, ovih iz sredine 17. s onima iz druge polovice 18. stoljeća, a zahvaljujući svemu tome danas je snalaženje u toj golemoj građi i njezino razumijevanje povjesničarima uvelike olakšano. Naime, država se brinula za obrazovanost svojih činovnika pa je, kako bi rasteretila Sveučilište u Padovi, u 15. stoljeću osnovala posebnu školu u Veneciji, *Scuola di San Marco*, u kojoj su se učile humanističke znanosti (*humane litterae*) s gramatikom i retorikom uz veliki naglasak na latinski, iako su budući bilježnici i pravници od 16. stoljeća ipak ponovno uglavnom školovani u Padovi. No, potreba za zasebnom edukacijom bilježnika očito je postojala pa se odredbom iz 1632. godine, uz već postojeće kriterije, uvodi pripravništvo u trajanju od dvije godine za dobivanje statusa bilježnika.⁸⁸ Iako među ovdje prezentiranim bilježničkim spisima nema previše informacija o školovanju zadarskih bilježnika, donekle se može razabrati kako oni nisu odstupali od gore prikazanih prilika pa se tako u jednoj ispravi Ambroza Lomazzija iz 1652. godine kao njegov pomoćnik (*coadiutore*) spominje budući bilježnik Franjo Sorini,⁸⁹ a povremeno se u najrazličitijim slučajevima uz imena pojedinih bilježnika mogu naći titule doktora (*Dottor*), kao što je to slučaj kod Lignicea ili Lovatella.⁹⁰ Inače, da su bilježnici morali imati određeni stupanj obrazovanja svakako potvrđuje i Zadarski statut u kojem se spominje ispit bilježnika pred komisijom četvorice gradskih plemića „...da se u Vijecu potvrdi podobnost rečenoga bilježnika koji se bude imao izabrati.“⁹¹

⁸⁷ HR-DAZD-31-BZ, Ligniceo, b. I, fasc. 1, 12. IX. 1667. Upozorenje se inače nalazi na samom početku Ligniceovih spisa i nevezano je za bilo koji naredni bilježnički spis.

⁸⁸ Pedani Fabris, „*Veneta auctoritate notarius*“, 60-61.

⁸⁹ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 2, 14. VII. 1652.

⁹⁰ Za Lignicea, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 23. VI. 1655.; HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 1, 26. VI. 1656.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 12. VIII. 1656. i dalje. U slučaju Lovatella nije potpuno sigurno radi li se o spomenutom bilježniku ili njegovom pokojnom ocu Franji, ali s obzirom da je Šimun obavljao i dužnost kancelara, vjerojatnost da je stekao doktorat je velika, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 27. XI. 1657.; isto, 28. XI. 1657.

⁹¹ ZS, Reformacije, 156., 671.

Kao jedan od primarnih rezultata svega gore navedenoga, svi ovdje analizirani bilježnici pisali su lijepim ili, u najgorem slučaju, čitljivim rukopisom. Oni su svoje isprave bilježili tada već duboko ukorijenjenom kurzivnom humanistikom, a niti jedan u svojim spisima ne odskaje od uobičajenih standardiziranih formula ili abrevijacija kojih ionako nema previše, što uvelike olakšava praćenje i komparaciju dokumenata različitih sastavljača. Prepravljajanja koja bi umanjila preglednost samog teksta vrlo su rijetka te ponovno prvenstveno ovise o pedantnosti svakog pojedinog bilježnika, a ponekad se na marginama listova mogu naći svakojake dopune, često i kao posljedica intervencije neke druge osobe, ne ometajući opet time preglednost samog teksta. Struktura dokumenata je jednostavna, točnije uglavnom je podijeljena na tri osnovna dijela: protokol, korpus i eshatokol s eventualnim dodacima na kraju poput popisa miraza, procjene dobara, popisa vojnika kada je riječ o nekakvim skupnim potraživanjima njihovih plaća ili prijepisa starije isprave na koju se tekuća odnosi i slično, te se takav redosljed gotovo u potpunosti poštuje. Protokol je standardizirani dio koji sadrži dataciju isprave zajedno s imenima trenutnog dužda i zadarskog kneza te kancelara ili suca istražitelja. Slijedi središnji dio isprave, korpus, koji donosi sve podatke vezane za slučaj o kojemu je riječ i njegove aktere te njegova duljina zbog svega toga može znatno varirati, a ponekad, ukoliko se radi o kompliciranijem slučaju, i sama njegova struktura može biti podijeljena na više dijelova. Kako je već ranije spomenuto, svaka isprava završava eshatokolom u kojem se navodi mjesto njezinog sastavljanja te imena svjedoka prisutnih pri tom činu, pri čemu također nema nekih bitnih nejednakosti među spisima. Nakon same isprave u pravilu bi trebala slijediti ovjera u obliku potpisa kancelara ili suca istražitelja što se, kako se vidjelo, povremeno zanemarivalo. Još jedan oblik ovjere, koji se ipak uglavnom stavljao samo na početku i kraju pojedine bilježnice, bio je bilježnikov pečat.

Jezik isprava u pravilu je talijanski mletačkog dijalekta. Samo se ponekad mogu naći i tekstovi na latinskom jeziku redovito vezani za crkvene poslove u kojima su prisutne strane crkvene osobe poput, primjerice, biskupa Riminija i apostolskog nuncija u Veneciji Angela Cecia koji se obraća Zadarskoj nadbiskupiji u vezi žalbe jedne redovnice,⁹² ali se ponekad koristi i u slučajevima u potpunosti vezanim za domaće crkvene poslove.⁹³ No, u ovakvim se slučajevima uz latinski tekst obično prilaže i prijepis na službenom talijanskom jeziku. Zanimljivo je kako ponekad u dokumentu stoji podatak da je original sklopljen ranije izvan Zadra na hrvatskom jeziku nazivanom u ispravama redovito *lingua materna, idioma uolgare in*

⁹² V. npr.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 13. VIII. 1646.; isto, 10. IX. 1646.

⁹³ V. npr.: HR-DAZD-31-BZ, Ligniceo, b. I, fasc. 1, 20. IV. 1656.

illirico ili *lingua illirica*,⁹⁴ a u Zadru se samo prevodi i službeno ovjerava.⁹⁵ U nekoliko slučajeva čak se našao i priložen ili spomenuti original na glagoljici,⁹⁶ ili je pak sam bilježnik napravio prijepis na latinici na originalnom hrvatskom jeziku, kao što je to učinio Franjo Sorini.⁹⁷ Sve to i više nego jasno govori o višejezičnosti tadašnjeg obrazovanog gradskog stanovništva kojeg su sastavni dio bili i bilježnici. Štoviše, u sredini u kojoj je prevladavao slavenski, hrvatski, jezik pa je tako za potrebe mletačke administracije osnovana i posebna institucija tumača,⁹⁸ unatoč često nehrvatskom i uopće neslavenskom podrijetlu, bilježnici su se očito dobro snalazili u jeziku lokalne sredine. Iako tragova u ovoj vrsti izvora ima malo, neki su vrlo ilustrativni. Možda su najbolji takvi primjeri višejezičnosti bilježnice ovdje zbog pedantnosti već više puta istaknutoga Franje Sorinija. On je, uz ostale elemente ukrašavanja, više svojih bilježnica instrumenata započinjao s nekoliko stihova na hrvatskom jeziku. Prema ovome se lako može zaključiti kako je Franjo Sorini, inače jedan od članova obitelji bez sumnje talijanskog podrijetla, osim u administrativne svrhe, hrvatski jezik bez problema koristio i za svakodnevnu komunikaciju, a očito ga je znao do te mjere da se nije libio okušati ni u stihotvorstvu. Njegovi su stihovi svojevrsne kratke molitve za dobar, pošten i uspješan rad, a donose nam živ jezik onoga vremena. Ovdje se samo kao primjer navode stihovi s početka njegove prve bilježnice:

Bud na salauu moga Boga,
Suaki dobri moi pocetak,
Od cignietnia suega ouoga,
Taki bio, i dospitak.
Naj pri tomu da ugodu,
Obslusuiuch slaunu uiru,
Neka ugodno, i narodu,
Zelech ziuit ia u miru.⁹⁹

Prije nastavka analize, ovdje bi trebalo staviti jednu kratku tehničku napomenu vezanu za samu prirodu jezika na kojem je izvorna građa pisana, prvenstveno s obzirom na vrijeme njezinog nastanka, i način njegova preuzimanja za potrebe ovog teksta. Naime, osim nekih manjih specifičnosti kao što je zamjena slova „v“ i „u“ ili jezičnih posebnosti mletačkog dijalekta 17. stoljeća kojima se u ovom kontekstu neće pridavati pažnja, bilježnici su na

⁹⁴ Za *lingue materna*, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 2. II. 1663. Za *idioma uolgare in illirico*, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 18. VIII. 1659. Za *lingua illirica*, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 16. X. 1662.

⁹⁵ O tome govori i Zadarski statut, v.: ZS, Reformacije, 111., 594-596.

⁹⁶ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1. Iako taj podatak u ovom kontekstu nije toliko bitan, vrijedi navesti kako je na početku lista latinicom dopisan datum 5. svibnja 1665., vrijeme daleko poslije smrti bilježnika Lomazzija.

⁹⁷ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 31. I. 1669.

⁹⁸ O ovoj instituciji više v. npr. u: Pederin, *Mletačka uprava*, 28-29; Mayhew, *Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule*, 162.

⁹⁹ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, kazala, 1656.

poseban način zapisivali osobna imena i topografske nazive. Dok sva prezimena i lokalne toponime prenose u većoj ili manjoj mjeri onako kako bi se pisala i na tadašnjem hrvatskom jeziku bez dijakritičkih znakova pa tako, primjerice, prezime Taljadurić bilježe *Tagliadurich*, a otoke Pašman *Pasman* ili Ugljan *Vgliano*, osobna su imena, ukoliko su bila tipična, u pravilu talijanizirana pa se prema tome Ivan i Ivana redovito pišu *Zuane* ili *Giouanni*, odnosno *Zuanna* ili *Giouanna*, Franjo i Franka *Francesco* i *Franceschina* i slično bez obzira na etničko podrijetlo pojedinca na kojeg se odnose. No, određeni su lokalni toponimi također mogli imati svoje uvriježene nazive na talijanskom jeziku pa je prema tome otok Iž navođen kao *Eso* ili Biograd na Moru kao *Zarauecchia*. S obzirom da ni sami bilježnici nisu bili u potpunosti dosljedni, za potrebe ovog istraživanja nemoguće je bilo stvoriti neku čvrstu formulu po kojoj bi se riješio problem pisanja imena i toponima, ali mu se pokušalo pristupiti na sljedeći način. Dakle, ukoliko se radi o, u suvremenoj historiografiji, poznatijim imenima i prezimenima raznih plemićkih i građanskih obitelji, način pisanja preuzeo se kako je uvriježeno u suvremenoj stručnoj literaturi, ali će se pri prvom spominjanju u zagradi navesti sve inačice njihovih prezimena koje se javljaju u bilježničkim spisima. Nadalje, ukoliko je iz isprava bilo jasno da se radi o osobama etničkim Hrvatima, talijanska će se imena kroatizirati pa tako bilježnik Ivan Brajčić u tekstu neće biti prepisan iz isprave doslovno kao *Zuane Braijcich*,¹⁰⁰ ali će Talijan poput Pietra iz Padove biti ostavljen u originalnoj verziji. No, ukoliko se radi o osobi sa statusom stanovnika ili građanina Zadra jasnog neslavenskog podrijetla, njegovo će se ime također kroatizirati kako se već moglo primijetiti iz slučaja jednog od gradskih bilježnika Franje Sorinija čije ime ovdje nije preneseno u originalnoj verziji bilježnika, *Francesco*. Ostali stranci netalijanskog podrijetla, pogotovo oni iz neromanskih zemalja, također će se kroatizirati pa se tako Nijemca Enderstorfa neće prenijeti doslovno kao *Giovanni*, nego će se prevesti kao *Ivan*. Ukoliko iz isprave ne može biti sigurno iz kojeg bi etničkog ili geografskog okruženja stranac mogao biti, ostat će onako kako je zapisan od strane bilježnika. Jednako će se pravilo primijeniti i za geografske nazive. Dok će se lokalni toponimi iz talijanskog originala prepisivati u hrvatskoj verziji, s načinom navođenja poznatih stranih geografskih pojmova ionako je mnogo lakše jer su uglavnom uvriježeni i u hrvatskom jeziku pa tako nema nikakve potrebe da se Rim piše kako je navedeno u ispravama *Roma* ili da se *Candia* ne prevede kao Kreta.

Uz prethodnu leksičku, ovdje bi se trebala dodati i jedna napomena o problemu arhaičnosti jezika. Naime, dok je leksik samih isprava dovoljno razumljiv da prosječni

¹⁰⁰ Originalni način pisanja njegovog i imena ostalih bilježnika ostavljen je samo u bilješkama jer se tako navodi u službenoj signaturi zapisanoj u DAZd.

poznavaoc suvremenog talijanskog jezika shvati njihovo značenje unatoč svim specifičnostima koje donose dijalekt i vrijeme nastanka tekstova, stručna terminologija u velikoj je mjeri danas izmijenjena ili je s vremenom nestala. No, zahvaljujući lingvistima i filozofima kojima je predmet proučavanja bio talijanski mletački dijalekt u prošlosti, velika većina termina koji otkrivaju neke od najsitnijih detalja svakodnevnog života poput odjevnih predmeta, alata, oružja i ovima sličnih riječi, uspješno je dešifrirana. Na prvom mjestu, od najveće je pomoći bio rječnik Giuseppea Boerija *Dizionario del dialetto veneziano*, ali su od velike koristi bili i neki drugi rječnici koji svi zajedno otkrivaju značenje brojnih zastarjelih termina ovog specifičnog talijanskog dijalekta čije je razumijevanje dodatno otežano vremenskim odmakom od nekoliko stoljeća.¹⁰¹ Također, tijekom istraživanja spominjat će se različite mjerne jedinice i novčane valute onog vremena, a prenositi će se u potpunosti onako kako su ih zapisivali i njima mjerili tadašnji stanovnici Zadra. No, posebna objašnjenja na ovom mjestu nisu potrebna. Ondašnje su mjere za duljinu, površinu i zapremninu korištene u Zadru i Dalmaciji tijekom ranog novog vijeka, zahvaljujući rezultatima ekstenzivnih istraživanja Marije Zaninović–Rumora, detaljno analizirane, dok je objašnjenja novčanih valuta u vrijeme Kandijskog rata donio Domagoj Madunić u svojoj disertaciji.¹⁰²

No, nakon ove digresije, potrebno je vratiti se samoj analizi izvorne građe. Kako se već dijelom moglo i vidjeti, materijal koji su ostavili zadarski bilježnici izuzetno je raznovrstan. Neke potrebe za uvođenjem posebne selekcije isprava na razne kategorije ovdje nema jer su ju na svoj način već kategorizirali sami bilježnici pa ih je dovoljno samo preuzeti, a učinili su to otprilike ovako: *Istrumenti, Procure, Carte varie, Estimi, Processi et sentenze arbitrali, Inventarii* i *Testamenti*, s tim da su punomoći (*Procure*) kod pojedinih bilježnika sastavni dio insturmenata. Na ovom mjestu treba napomenuti da se, kao u slučaju broja

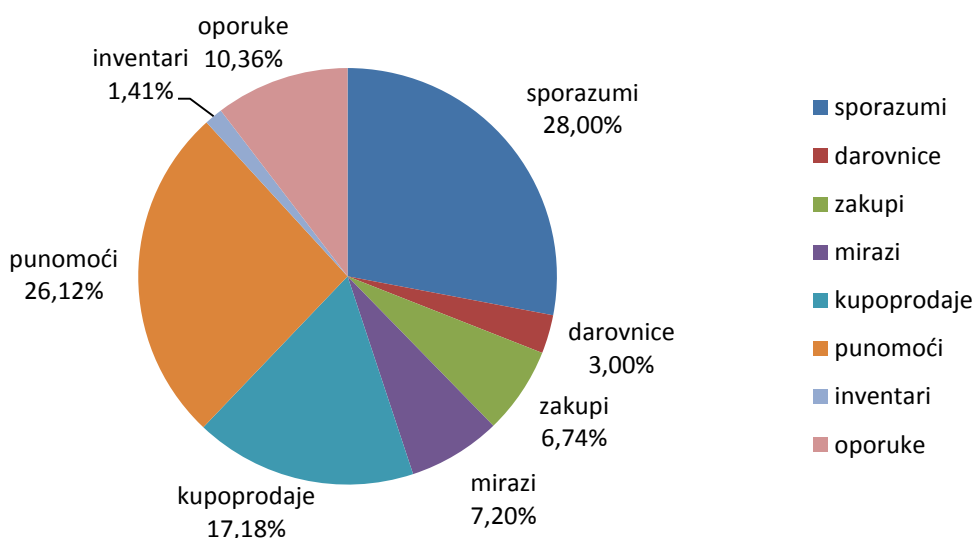
¹⁰¹ Giuseppe Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*. Venezia: Reale tipografia del Giovanni Cecchini edit., 1867. Uz Boerijev rječnik, od pomoći su bili i *Nuovo dizionario veneto-italiano etimologico* Waltera Bassa i Dina Durantea te *Vocabolario del dialetto veneto-dalmata* Luiggija Miotta, a uz njih je poslužio i *Dizionario del linguaggio italiano storico e amministrativo* autora Giulija Rezasca, v: Walter Basso i Dino Durante, *Nuovo dizionario veneto-italiano etimologico*. Villanova del Ghebbo: CISCRA, 2000.; Luiggi Miotto, *Vocabolario del dialetto veneto-dalmata*. Trieste: Edizioni LINT, 1991.; Giulio Rezasco, *Dizionario del linguaggio italiano storico e amministrativo*. Firenze: Successori del Monnier, 1881. Naravno, uz upravo navedene, neizostavni su bili i talijansko-hrvatski i hrvatsko-talijanski rječnici Mirka Deanovića i Josipa Jerneja, v.: Mirko Deanović i Josip Jernej, *Talijansko-hrvatskosrpski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga, 1960.; Mirko Deanović i Josip Jernej, *Hrvatsko-talijanski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga, 1991.

¹⁰² Marija Zaninović–Rumora, „Zadarske i šibenske mjere za dužinu kroz stoljeća“, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, sv. 34 (1992.): 109-122; Marija Zaninović–Rumora, „Stare mjere za površinu u sjevernoj Dalmaciji“, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, sv. 35 (1993.): 121-135; Marija Zaninović–Rumora, „Zadarske mjere za zapremninu kroz stoljeća“, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, sv. 36 (1994.): 87-95; Marija Zaninović–Rumora, „Stare mjere za tekućine“, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, sv. 39 (1997.): 183-192; Marija Zaninović–Rumora, „Zadarske i šibenske mjere za težinu kroz stoljeća“, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, sv. 40 (1998.): 161-172; Marija Zaninović–Rumora, „Mjere dalmatinskih luka u priručnicima XVI. stoljeća“, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, sv. 45 (2003.): 129-135. Za valute, v.: Madunić, *Defensiones Dalmatiae*, 423.

bilježnika, za istraživanje bilo potrebno ograničiti i na pojedine kategorije dokumenata, stoga ovdje nisu u obzir uzete procjene (*Estimi*) i sudski procesi (*Processi et sentenze arbitrali*). Zbog svega toga kvantitativna analiza možda donekle jest okrnjena, ali za potrebe one kvalitativne na kojoj se istraživanje uostalom i temelji, i bez uzimanja u obzir ovih vrsta dokumenata, njihov se sadržaj često posredno spominje među instrumentima ili inventarima pa iz ovdje analiziranih vrsta isprava doznajemo za razloge sukoba ili vrijednost procijenjene robe bez potrebe direktnog iščitavanja ovdje neuvrštenih spisa. *Carte varie* također nisu uzimane u obzir iz razloga da se izbjegne ponavljanje, jer su to svojevrsne skice onih isprava koje su unošene u službene spise.

Dakle, prema uzorku od 2406 odabranih dokumenata iz ovog dvadesetpetogodišnjeg razdoblja, sklapano je gotovo 100 isprava po godini ili statistički egzaktno 96,24 isprave. Naravno, učestalost sklapanja pojedine vrste ugovora znatno varira, što pokazuje sljedeći grafikon, a iako se zastupljenost pojedine vrste isprava razlikuje od bilježnika do bilježnika, ovaj grafikon ipak pokazuje generalni trend od kojeg niti jedan od ovdje analiziranih bilježnika znatnije ne odstupa. Pri pregledu grafikona treba napomenuti kako je mala intervencija u kategorizaciji ipak provedena u smislu dodatnog seciranja vrsta isprava. Naime, s obzirom da su instrumenti skupina vrlo šarolikih slučajeva pri čemu čine daleko najveći broj isprava, kako bi se dobila što detaljnija slika društvenih prilika u ovoj analizi, oni su podijeljeni u više kategorija, točnije u sporazume, kupoprodajne ugovore, miraze, najmove i darovnice.

Grafikon 3. Zastupljenost građe prema vrstama isprava

Iz predočenog se, dakle, vidi kako su najzastupljeniji upravo sporazumi u koje spadaju najrazličitije vrste pravnih dogovora poput izmirenja ili bilo kakvog zaključenja sudskih procesa, podjele zemlje u obitelji, odricanja od nasljedstva, razrješenja dugovanja, jamstava, ugovora o radu do, karakteristično za razdoblje o kojem je riječ, razmjene ili otkupa ratnih zarobljenika. Slijede punomoći koje su sklapane najčešće zbog zastupanja stranke u novčarskim ili pravnim poslovima pred nadležnim magistraturama, a opunomoćenici su u najvećem broju slučajeva njima poznate osobe, od članova obitelji i prijatelja do poslovnih partnera, ali su mogli bitu angažirani i profesionalni pravni zastupnici – odvjetnici i pravobranitelji. Oporuke imaju standardni obrazac, a njihova detaljnost ovisi o imovini oporučitelja, njegovom društvenom statusu, kao i o broju nasljednika. Kupoprodajni ugovori najčešće se odnose na trgovanje nekretninama najrazličitijih vrsta, tako da se među njima može naći kupovina odnosno prodaja cijelih ili samo pojedinih dijelova gradskih kuća u različitom stanju, raznih drugih gradskih prostora poput skladišta, konoba, radionica ili pak vrtova i praznih parcela. Nekretninama se trguje i izvan gradskih zidina, kako u neposrednoj blizini, tako i u ostalim dijelovima zadarskog distrikta, od otoka do zaleđa. U tim slučajevima ipak prevladavaju zemljišne čestice, uglavnom za obrađivanje ili ispašu stoke, a u pojedinim slučajevima spominju se i neke gospodarske zgrade poput skladišta, odnosno mlinova za žito ili ulje. U nekoliko slučajeva, redovito u kombinaciji s punomoćima, prodaju se i nekretnine u udaljenijim krajevima izvan Dalmacije. U kategoriju kupoprodaja spadaju i razna pokretna dobra, od nekih manjih vrijednih predmeta do čitavih brodova. Po učestalosti slijede mirazi povezani s bračnim ugovorima, a njihova detaljnost također ovisi o imovinskom i društvenom statusu mladenaca. Pritom se uglavnom radi o kombinaciji novca i dobara, pokretnih i nepokretnih, a čest je slučaj dodatka na miraz od strane mladoženje ili njegove obitelji. Najmovi se, kao i većinom kupoprodaje, bave nekretninama kako u gradu, tako i u ostalim dijelovima distrikta. Slijede darovnice koje se vrše ili kao zahvala za neki oblik pružene pomoći ili kao nadoknada za doživotno uzdržavanje darovatelja. Najrjeđe su zastupljeni inventari, inače iznimno korisni za otkrivanje materijalne kulture ondašnjeg gradskog stanovništva, kako viših, isto tako i nižih društvenih skupina.

Konačno, kada se u obzir uzmu svi ovdje spomenuti dokumenti, jasno se primjećuje kako ne postoji niti jedan društveni sloj, niti jedno zanimanje koje nije zastupljeno, a postojalo je u Zadru. Među bilježničkim se spisima tako mogu pronaći priče muškaraca i žena, lokalnog stanovništva i stranaca od prostora bliže i dalje okolice do najrazličitijih krajeva Europe. U njima su prisutni plemići i visoki crkveni ili državni dužnosnici, bogati građani i trgovci, sitni obrtnici i siromašni sluge ili seljaci pa i zarobljenici i robovi, a svi se

oni međusobno isprepliću u najrazličitijim poslovima. Ujedno se u velikom broju slučajeva pojavljuju visoki vojni časnici jednako kao i obični vojnici, ili pak ratni profiteri koji zajedno uvijek podsjećaju kako izvan zidina traje rat i vlada nesigurnost. Široka lepeza poslova koji se sklapaju govore o pojedincima i čitavim društvenim skupinama, njihovim poslovima i drugim preokupacijama, ekonomskom stanju i pripadnosti pojedinca određenoj društvenoj skupini, načinu provođenja svakodnevnog života i materijalnoj kulturi. Ujedno se mnogo saznaje i o samim različitim svjetovnim i crkvenim institucijama kojima su se pojedinci ili skupine obraćali u spomenutim poslovima. Sve zajedno, ovdje prezentirana građa već na prvi pogled vrlo jasno pokazuje jednu izraženu dinamiku unutar gradskog prostora u ranom novom vijeku, kao i njegovim komunikacijama s vanjskim svijetom koje su sezale od okolnog prostora zadarskog distrikta, provincije Dalmacije i Albanije, Venecije i mletačke *Terraferme*, ostatka Apeninskog poluotoka pa sve do udaljenijih prostora zapadne Europe ili Levanta. Upravo će tim aspektima biti posvećena pažnja predstojećeg središnjeg dijela ove disertacije.

Naravno, ne treba posebno naglašavati kako iskoristivost ove količinski bogate i sadržajem raznolike građe nije ograničena samo na proučavanje ovim istraživanjem i ovom metodologijom zacrtanih ciljeva. Ona je, dakako, vrlo pogodna za pristup iz drugih perspektiva kao i za istraživanje raznovrsne povijesne tematike različite od one ovdje navedene. Prema tome, treba samo natuknuti kako bilježnički spisi sadrže podatke vezane i za gospodarsku, vjersku, vojnu ili pravnu povijest, a također, ne manje bitno, oni svjedoče i o onodobnom jeziku na kojem su pisani te su stoga vrijedan materijal i za proučavatelje same povijesti talijanskog jezika te unutar njega posebnog mletačkog dijalekta.

2.3. Teorijski i metodološki nacrt za proučavanje povijesti Zadra – urbana povijest kao historiografska poddisciplina

Urbana povijest danas je u potpunosti prihvaćena kao legitimna historiografska poddisciplina. Uz dosadašnju iznimno plodnu znanstvenu produkciju manifestiranu kroz niz publikacija tematski vezanih za gradski prostor, razna specijalistička udruženja povjesničara, njihove redovne konferencije, zbornici radova i časopisi posvećeni problematici urbane povijesti te studijski programi na sveučilištima vezani za tu temu dodatno govore o tome.¹⁰³ No, od svojih početaka koje neki njezini proučavatelji smještaju blizu začecima razvoja

¹⁰³ Više o institucionaliziranosti urbane povijesti, v.: Benyovsky Latin, „Interdisciplinarnost u *urbanoj povijesti*“, 26 i 29-31; Shane Ewen, *What is Urban History?*. Cambridge: Polity Press, 2016., 27-28. Posebno o važnosti Sveučilišta u Leicesteru u Ujedinjenom Kraljevstvu kao možda i najutjecajnijeg centra, v.: Elisabeth Baigent, „Typologies of Urban History“, *Journal of Urban History* (dalje: *JUH*), vol. 25 (1999.): 536-546.

suvremene historiografije s kraja 18. i početka 19. stoljeća, urbana je povijest prošla vijugav razvojni put kroz društvene i humanističke znanosti do svojeg današnjeg priznatog statusa.

Fascinacija gradovima i njihovom prošlošću bez sumnje je stara koliko i sam fenomen procesa urbanizacije. No, porast interesa za bavljenje problematikom grada u suvremenim društvenim znanostima 19. stoljeća danas se dovodi u vezu sa samom pojačanom urbanizacijom kao posljedicom industrijskih revolucija u zapadnoj Europi i Sjevernoj Americi.¹⁰⁴ Od tada pa do danas interes za grad u historiografiji nije prestao jenjavati, a s vremenom se širio i prostor istraživačkih interesa. Naime, od proučavanja grada u relativno uskim okvirima s naglaskom na analizu razvoja gradske uprave, promjena u fizičkoj strukturi grada i općenito razvoju institucija kako crkvenih, tako i onih svjetovnih u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća,¹⁰⁵ urbana povijest svoj je pravi procvat doživjela u drugoj polovici 20. stoljeća. Jer, baviti se određenom temom koja se dotiče grada nije značilo, a ne znači niti danas, automatski se baviti problematikom urbane povijesti. Stoga, upravo se ovo vrijeme može smatrati ključnim u formativnom smislu s obzirom da su baš tada nastale teorijske i metodološke postavke koje se u velikoj mjeri još uvijek koriste, a sukladno općem trendu profiliranja posebnih poddisciplina u historiografiji, konačno se koliko-toliko iskristalizirao i sam pojam urbane povijesti. Naravno, sami su povjesničari i ranije bili svjesni važnosti pitanja što urbana povijest zapravo jest te koja bi uopće bila definicija grada i urbanizacije, ali konkretna inicijativa za jasnijim artikuliranjem ovih temeljnih pitanja pokrenuta je zapravo tek u šezdesetim godinama prošlog stoljeća potaknuta općenitim razvojem društvenih znanosti, ali i napretkom kompjutorske tehnologije koja bitno olakšava kvantitativnu obradu podataka.¹⁰⁶ Od jakog utjecaja društvenih znanosti tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća koji je uzrokovao brojne polemike vezane za urbanu povijest, preko priklanjanja urbanih povjesničara antropologiji, lingvistici i književnoj teoriji što je dovelo do tzv. „kulturnog obrata“ 1980-ih godina, desetljeće kasnije naglašena je bila suradnja s urbanom geografijom prozvanom „prostorni obrat“.¹⁰⁷ Danas urbana povijest prolazi kroz sve jači

¹⁰⁴ O problemu datiranja nastanka suvremene znanstvene historije, v. u: Mirjana Gross, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb: Novi Liber, 2001., 101-110; Johnson Kent Wright, „Historical Thought in the Era of the Enlightenment“, u: *A Companion to Western Historical Thought*, Lloyd Kramer and Sarah Maza (ur.). Oxford: Blackwell Publishers Ltd, 2002., 123-142. O počecima urbane povijesti u kontekstu razvoja suvremenih društvenih znanosti, v. npr.: Ewen, *What is Urban History?*, 12-16.

¹⁰⁵ Benyovsky Latin, „Interdisciplinarnost u *urbanoj povijesti*“, 25.

¹⁰⁶ Isto, 27.

¹⁰⁷ Općenito o glavnim karakteristikama razvoja urbane povijesti druge polovice 20. stoljeća, v. npr.: Benyovsky Latin, „Interdisciplinarnost u *urbanoj povijesti*“, 26-30; Ewen, *What is Urban History?*, 17-27. Iz perspektive urbanog povjesničara iz 1980-ih o razdoblju šezdesetih i sedamdesetih godina svakako vrijedi upozoriti na zanimljiv osvrt koji donosi Anthony Sutcliffe, v.: Anthony R. Sutcliffe, „Urban History in the Eighties: Reflections on the H. J. Dyos Memorial Conference“, *JUH*, vol. 10 (1984.): 123-144. O polemikama tih

proces globalizacije što bi značilo da su, osim do sada istraživanih gradova najprije zapadne, a onda i ostalih dijelova Europe te Sjeverne Amerike, predmet njezina proučavanja postali i gradovi drugih kontinenata.¹⁰⁸ Pritom istraživanja nisu i dalje ostala samo u zapadnjačkim znanstvenim krugovima, već se interes za urbanopovijesna istraživanja geografski proširio sukladno samoj tematici – čitavim svijetom, a na doprinosu oblikovanja urbane povijesti, uz same povjesničare, već duže vrijeme rade i sociolozi, geografi, antropolozi, povjesničari umjetnosti, arhitekti, ekonomisti i pripadnici brojnih drugih profesionalnih opredjeljenja.¹⁰⁹

Već se iz ove šture natuknice o razvoju urbane povijesti može nazrijeti kako je ona prošla kroz mnoge konceptualne, metodološke i geografske promjene. Stoga je razumljivo da se danas bitno razlikuje u odnosu na prije šezdesetak godina, ali s druge strane, u određenim je elementima ona ostala jednaka kao i prije nekoliko desetljeća pa, donekle se može reći, čak i prije stotinjak godina. Drugim riječima, unatoč svim navedenim promjenama, temeljne težnje istraživača ipak su ostale uglavnom iste – oni i dalje nastoje proučavati grad u totalnom smislu koristeći metode i teorije raznih disciplina humanističkih i društvenih znanosti.¹¹⁰ Dakle, nakon svih peripetija kroz koje je urbana povijest prošla, od zagovaranja do negiranja kako od strane istraživača iz drugih područja humanističkih i društvenih znanosti, tako i samih povjesničara, može se reći kako je danas legitimnost urbane povijesti neupitna.¹¹¹ Bez obzira što se brojne rasprave oko teorijskih i metodoloških pitanja vode i dalje, što je opet posljedica njezinih vrlo rastezljivih granica koje su istraživače motivirale da potraže istraživačke modele u drugim znanstvenim disciplinama, ujedno pozivajući i druge da se priključe istraživanju urbanog, urbana povijest stvorila je svoja epistemološka, organizacijska i profesionalna obilježja koja su joj dala prepoznatljivu formu i identitet unutar šireg područja historiografije. Pomirljivim tonom i vrlo ilustrativno, to je možda najbolje objasnio Shane Ewen, jedan od pripadnika urbanih povjesničara, ujedno i sam proučavatelj njezinog razvoja unutar historiografije. On je urbanu i društvenu povijest usporedio s djecom koja su stasala

desetljeća, v.: Jansen, *The Construction of an Urban Past*, 45-46 i 98-99. Posebno o nastanku „kulturnog obrata“, v.: David Reeder, „Introduction: H. J. Dyos and the urban processes“, u: *Exploring the Urban Past. Essays in Urban History by H. J. Dyos*, David Cannadine i David Reeder (ur.). Cambridge: Cambridge University Press, 1982., xiii. O „geografskom obratu“, v.: Dobrochna Kałwa, „Reading the City. Methodological Considerations on Urban History and Urban Studies“, u: *Frontiers and identities: cities in regions and nations*, Lud'a Klusáková i Laure Teulieres (ur.). Pisa: Plus-Pisa university press, 2008., 8-9. Više o razvoju koncepta *urban mindscapes*, v. u: Franco Bianchini, „Introduction. European Urban Mindscapes: Concepts, Cultural Representations and Policy Applications“, u: *Urban Mindscapes of Europe*, Godela Weiss-Sussex i Franco Bianchini (ur.). Amsterdam–New York: Rodopi, 2006., 13-31.

¹⁰⁸ Kao primjer proučavanja grada u globalnom svjetlu, v.: *The Oxford Handbook of Cities in World History*, Peter Clark (ur.). Oxford: Oxford University Press, 2013.

¹⁰⁹ Benyovsky Latin, „Interdisciplinarnost u *urbanoj povijesti*, 29.; Ewen, *What is Urban History?*, 28-31.

¹¹⁰ Isto, 32.

¹¹¹ Jansen, *The Construction of an Urban Past*, 31-33.

pod skrbištvom ekonomske povijesti zbog čega su sklona povremenim nesuglasticama, ali ih uvijek uspješno prevladaju obiteljskom povezanošću.¹¹²

No, svi pokušaji opravdanja postojanja bilo koje znanstvene discipline, pa tako i urbane povijesti, bili bi suvišni bez kristaliziranja nekoliko elemenata ključnih za stvaranje jednog zasebnog istraživačkog područja. U slučaju urbane povijesti, svim istraživačima koji su se susretali s urbanim prostorom u svojim istraživanjima kao što je i slučaj s ovom disertacijom, bili oni urbani povjesničari u strogom smislu riječi ili dolazili iz područja drugih znanosti i gradom se bavili samo usputno, temeljna je preokupacija bila dati definiciju centralnim pojmovima svojih istraživanja, odnosno odgovoriti na pitanje što grad zapravo jest i, sukladno tome, pokušati objasniti proces urbanizacije. Usto, iako ne toliko svojstveno urbanoj povijesti već tipično za svako istraživanje, potrebno je odrediti tematske, vremenske i geografske okvire u kojem će se određeni problem proučavati. Stoga će se u nastavku, uz općenitu definiciju temeljnih pojmova urbane povijesti, reći nešto i o tome na koji se način unutar spomenute poddiscipline promatraju povijesni procesi te kako je u tom kontekstu shvaćen geografski prostor čime će se sedamnaestostoljetni Zadar kao tema ove disertacije nastojati postaviti u konkretni vremenski i geografski okvir unutar modela koje su stvorili sami istraživači europskih urbanih prostora.

Na koji su se način, dakle, s definicijom grada i pratećeg mu procesa urbanizacije, tim osnovama za razumijevanje urbane povijesti, nosili suvremeni urbani povjesničari? Kako se iz uvodnih redaka ove disertacije moglo nazrijeti, potreba definicije grada postojala je dugi niz stoljeća. Međutim, te su definicije uglavnom vukle razne političke ili ideološke konotacije i poimanje grada u strogom znanstveno-istraživačkom smislu može se pratiti tek kroz period gore spomenutog razvoja suvremene historiografije, iako ni to ne znači nužno da su razni recentniji pokušaji bili oslobođeni ideoloških pristranosti. Ukoliko se uzme u obzir sva kompleksnost bavljenja urbanom poviješću, ne treba čuditi ako se odmah kaže kako ne postoji konsenzus o tome što grad jest, unatoč tome što svi teorijski modeli stvoreni od 19. stoljeća do danas pokušavaju jasno odrediti granice grada. Sukladno trendovima postmodernizma, novije su generacije povjesničara tvrdile kako nema jednog strukturiranog objašnjenja urbanizacije, urbanih promjena ili modela urbanog ponašanja. Međutim, ovakav pristup nije postao općeprihvaćen i predmet je diskusija sve do danas.¹¹³ Ipak, novija istraživanja više se posvećuju konkretnim slučajevima i mnogo su pragmatičnija te se ne zamaraju toliko teorijskom problematikom i potragom za idealnim modelom grada koji zapravo ne postoji,

¹¹² Ewen, *What is Urban History?*, 11-12.

¹¹³ Benyovsky Latin, „Interdisciplinarnost u urbanoj povijesti“, 28; Ewen, *What is Urban History?*, 23-26.

čime se grad dovodi u vezu sa širim prostorom i ne promatra se kao zasebna cjelina odvojena od bilo kakvih utjecaja izvana. Jasno, i teorijski i pragmatični pristup su legitimni, a najbolje rezultate daju ona istraživanja koja kombiniraju oba.¹¹⁴

Među mnogima, sljedeća su tri modela ponajnajviše utjecala na današnje polemike oko pokušaja definiranja grada pa će se na njih ovdje odvojiti nekoliko riječi. Najraniji je konkretni pokušaj sociologa Maxa Webera koji je u svojem posthumno objavljenom djelu *The City* iz 1921. godine dao temelje tipologizaciji grada stvarajući svoje idealne modele na primjerima antičkog, azijskog i srednjovjekovnog urbanog prostora pri čemu je pažnju pridao razlikama između grada i sela te prostornim, društvenim i političkim faktorima s fokusom na ekonomske razlike između urbanog i ruralnog prostora.¹¹⁵ Njega je slijedio Lewis Mumford koji je u svojem kapitalnom djelu *Grad u historiji* naglasio da gradovi jesu nastali iz sela, ali je isto tako između sela i grada vidio jasnu dihotomiju te grad predstavio kao mnogo dinamičnije mjesto u usporedbi sa selom.¹¹⁶ Za povjesničare bi najzanimljiviji mogao biti posljednji primjer, model Fernenda Braudela koji je potaknuo možda najviše polemika. Naime, ovaj je veliki francuski povjesničar iznio tezu da je „grad uvijek grad“, ma gdje bio smješten u vremenu i prostoru,¹¹⁷ a iako se i sam kasnije odmaknuo od te svoje tvrdnje, nikad ju nije potpuno napustio već ju je pojasnio sljedećim riječima: „...to nipošto ne znači da svi gradovi nalikuju jedan na drugi. Ali, izuzevši vrlo različite, originalne crte, svi oni obavezno govore istim temeljnim jezikom...“¹¹⁸ Uz ove vjerojatno najpoznatije i najutjecajnije, definiranju pojma grada pokušalo se pristupiti i na način da se odredi razlog njegova postojanja. No, koliko se god kategorija za tu potrebu navelo, zaključak je bio kako grad nastaje samo u kombinaciji više njih pri čemu ispravni analitički pristup ovisi o samoj vrsti grada o kojem je riječ.¹¹⁹ Također, francuski povjesničar François Bédarida postavio je zanimljivo pitanje u vezi pojma urbano – bez nade da će naći ili dobiti odgovor – je li urbano definirano samo onime što samo od sebe odbacuje.¹²⁰

¹¹⁴ Jansen, *The Construction of an Urban Past*, 31 i 50-51.

¹¹⁵ Max Weber, *The City*. New York: The Free Press, 1958., 65-89. Više o ovom Weberovom modelu v. u: Jansen, *The Construction of an Urban Past*, 127-134.

¹¹⁶ Lewis Mumford, *Grad u historiji: njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi*. Zagreb: Naprijed, 1988., 28-53. V. i: Jansen, *The Construction of an Urban Past*, 134-137.

¹¹⁷ Fernand Braudel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, sv. 1, Zagreb: August Cesarec, 1992., 525.

¹¹⁸ Isto. Kritiku Braudela i njegovog shvaćanja grada, v. u: Ray E. Pahl, „Concepts in Contexts. Pursuing the Urban of ‘Urban’ Sociology”, u: *The Pursuit of Urban History*, Derek Fraser i Anthony Sutcliffe (ur.). London: Edward Arnold Ltd, 1983., 379; Jansen, *The Construction of an Urban Past*, 33-34.

¹¹⁹ V. npr.: Donald J. Olsen, „The City as a Work of Art“, u: *The Pursuit of Urban History*, 265-266.

¹²⁰ François Bédarida, „The French Approach to Urban History. An Assessment to Recent Methodological Trends”, u: *The Pursuit of Urban History*, 406.

Što se pak samog pojma urbanizacije tiče, problem njenog tumačenja ne odskače bitno od slučaja definicije grada. No, barem su svi istraživači suglasni oko toga da je urbanizacija proces. Eric Lampard, jedan od vodećih urbanih povjesničara koji su se bavili problematikom procesa urbanizacije, iako prvenstveno na modelu gradova 19. i 20. stoljeća koji su uglavnom teško primjenjivi na ranije epohe, zagovarao je proučavanje generalnog procesa urbanizacije, a ne bavljenje individualnim slučajevima razvoja gradova, ali je isto tako istaknuo da, ukoliko se metodološki ispravno pristupa pojedinom problemu, manji slučajevi mogu rasvijetliti veća pitanja vezana za urbanu povijest i proces urbanizacije generalno.¹²¹ Naravno, sama veća koncentracija populacije na jednom mjestu nije značila urbanizaciju kako su neki istraživači tvrdili, stoga je u svom vrlo utjecajnom djelu iz povijesne demografije, *European Urbanization, 1500–1800*, nizozemski povjesničar Jan de Vries dao detaljan opis glavnih karakteristika procesa urbanizacije kroz tri osnovna aspekta, naglasivši kako oni moraju funkcionirati zajedno i ne mogu stajati svaki sam za sebe. Prema njemu, prvi je aspekt demografska urbanizacija koja podrazumijeva rast urbane populacije, potom ju slijedi urbanizacija društva koja se manifestira kroz prihvaćanje određenih modela ponašanja, razmišljanja i aktivnosti stanovnika specifičnih za grad, a ukoliko se odnosi na pojedince, naziva se i bihevioralna urbanizacija. Posljednja i, naravno, ne manje bitna, jest strukturalna urbanizacija koja se odnosi na promjenu u organizaciji društva poticanu od strane same koncentracije stanovništva i ona stavlja naglasak na društvene aktivnosti.¹²² Iako niti ovu definiciju nisu zaobišle kritike, ona je još uvijek sa svim svojim modifikacijama generalno prihvaćena.

Sve u svemu, nakon brojnih i različitih, kao i više ili manje uspješnih, pokušaja konstrukcija finalnih definicija, Harry Jansen generalno je sažeo pojam grada na sljedeći način:

Grad, na kraju, ne čini samo broj stanovnika i aglomeracija neagrarnih aktivnosti. Gradovi su cjeline u kojima su demografski, ekonomski, društveni, politički i kulturni aspekti snažno isprepleteni. Ti bi dijelovi urbanog života trebali biti razlikovani, ali ne odvajani. Stoga prema tom načelu, istraživanja koja se generalno tiču gradova, kao i ona specifično urbanopovijesna, iznimno su zahtjevna.¹²³

¹²¹ Jansen, *The Construction of an Urban Past*, 192. O Lampardovim razmišljanjima o procesu urbanizacije na konkretnim primjerima industrijskih gradova, v.: Eric E. Lampard, „The Nature of Urbanization“, u: *The Pursuit of Urban History*, 3-53.

¹²² Jan de Vries, *European Urbanization, 1500–1800*. London–New York: Routledge, 2007., 10-13. O demografskom kriteriju kao nedovoljnom za određivanje grada, v. i: Alexander Cowan, *Urban Europe 1500–1700*. London–New York–Sidney–Auckland: Arnold, 1998., 4-5.

¹²³ „A city is, after all, not merely a number of inhabitants or an agglomeration of non-agrarian activities. Cities are wholes in which demographic, economic, social, political and cultural aspects are closely interwoven. These parts of urban life should be differentiated, but not separated. This maxim makes research concerning cities in

S obzirom da ovo objašnjenje objedinjuje mnoga dotadašnja, može se uzeti u obzir kao najpotpunije pa će se upravo prema takvom modelu ravnati i istraživanje grada u ovoj disertaciji te će biti jasnije u kojoj poziciji Zadar stoji u odnosu na druge gradove Dalmacije, Mletačke Republike i europskog kontinenta uopće.

Nakon ovih općih definicija, treba nešto reći i na koji se način u suvremenoj urbanoj povijesti konkretno shvaća ranonovovjekovni grad. Uz kronološke podjele koje uglavnom korespondiraju s epohama ustaljenima u povijesnoj znanosti uopće, u okvirima urbane povijesti grad je često najopćenitije razdvojen na predmoderni i moderni. No, brojni se istraživači nisu striktno držali ovog okvira i periodizaciju su podređivali vlastitim istraživanjima koja su često prelazila granice kako ove tako i onih klasičnih kronoloških podjela.¹²⁴ Naravno, spomenuta periodizacija na moderni i sve prije toga ne može biti dostatna, stoga je, uz ostale povijesne epohe, i grad između 16. i 18. stoljeća prepoznat kao zasebna istraživačka kategorija, iako se veći interes za to razdoblje među urbanim povjesničarima javio nešto kasnije.¹²⁵ Jedan od glavnih razloga zanemarivanja ranonovovjekovnog grada u određenom je smislu bio posljedica raznovrsne prirode arhivske građe. Naime, s obzirom da je preokupacija povjesničarima u šezdesetim i sedamdesetim godinama 20. stoljeća, dakle prvim desetljećima razvoja urbane povijesti kao jasne poddiscipline, bio grad 19. i 20. stoljeća, tako su i metodološki koncepti stvoreni na specifičnoj vrsti izvora što ih je učinilo neprimjenjivima na analizu građe ranijeg razdoblja. Sve u svemu, ipak prepoznat kao poseban okvir za mnoštvo specifičnih tema od kraja 1970-ih godina te razvijan u desetljeću kasnije, grad ranog novog vijeka danas se institucionalizirao kao posebno područje unutar urbane povijesti. Sva su ta kretanja unutar poddiscipline rezultirala vrlo respektabilnom produkcijom kako u kvantitativnom, tako i u kvalitativnom smislu koja i dalje ne jenjava, stvarajući prema specifičnoj prirodi izvora posebne mehanizme istraživanja oslanjajući se pritom uvelike i na druge društvene znanosti, posebice antropologiju.¹²⁶

general, and urban historiographical research in particular, very demanding.“ [preveo autor], Jansen, *The Construction of an Urban Past*, 63.

¹²⁴ Vrlo često spominjani slučaj zasebne konstrukcije vremenskih okvira istraživanja jest iznimno uspješna studija povjesničara Macka Walkera o njemačkim gradovima u periodu između kraja Tridesetogodišnjeg rata i ujedinjenja njemačkih zemalja u Njemačko Carstvo. V.: Mack Walker, *German Home Towns. Community, State and General Estate, 1648–1871*. Ithaca–London: Cornell University Press, 1998. O plauzibilnosti pragmatičnog stvaranja vlastitih kronoloških modela na temelju spomenutog djela, v.: Jansen, *The Construction of an Urban Past*, 287-289.

¹²⁵ Paul M. Hohenberg i Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe, 1000–1994*. Cambridge, Massachusetts–London: Harvard University Press, 1995., 103-104.

¹²⁶ O samim počecima zasebnog istraživanja ranonovovjekovnoga grada u domeni urbane povijesti, v.: Peter Clark, „Introduction: the early modern town in the west“, u: *The Early Modern Town. A Reader*, Peter Clark

Iz gore navedenog, evidentno je kako moderan grad zbog svojih specifičnosti zahtijeva zaseban pristup u odnosu na grad ranog novovjekovlja i među njima su granice prilično jasne. No, što grad ranog novog vijeka čini posebnim u odnosu na ranije razdoblje, srednji vijek? U nastojanju da odgovori na ovo pitanje, povjesničar Alan Dyer najprije je predstavio srednjovjekovni grad kao čvrsto definiran svojim kronološkim i prostornim granicama koje evociraju jasnu mentalnu sliku zidina, kula, crkava, dvoraca i obrtnika te moderan grad jasno prepoznatljiv kao industrijski, veliki, ekspanzirajući te navodno univerzalan. Između ta dva jasno definirana grada stoji ranonovovjekovni kao svojevrsna poveznica dvaju spomenutih polova što je rezultiralo problemima kod jasnog određivanja što ranonovovjekovni grad zapravo predstavlja.¹²⁷ Jedan od vodećih stručnjaka za ranonovovjekovni grad, Peter Clark, također je isticao kompleksnost ovog problema, naglasivši kako je period od renesanse do Francuske revolucije zapravo bilo vrijeme kritične tranzicije za europske gradove zbog brojnih promjena koje su se događale kako u samoj Europi, tako i u svijetu. On je pak istaknuo tri karakteristične točke vezane uz ranonovovjekovni grad, a to su kraći ciklusi urbanizacije u odnosu na srednji vijek, povećane razlike u modelima i kronologiji urbanog razvoja diljem kontinenta te vrlo nesiguran put urbanog napretka koji je još u 18. stoljeću lako mogao doživjeti stagnaciju ili čak regresiju s obzirom da je vrlo često bio ometan kako prirodnim, tako i ljudskim faktorom što, opet, ne mora biti isključiva karakteristika grada u ranom novom vijeku.¹²⁸ Prema svemu ovome, očito je da gradovi tog razdoblja nisu nimalo manje komplicirana tema u usporedbi s gradovima u nekim drugim epohama, ali, kako se izrazio povjesničar David Ringrose, sama činjenica da postoje trebala bi ih činiti privlačnim materijalom za povijesna istraživanja.¹²⁹

Na kraju, preostalo je nekoliko riječi reći i o geografskim modelima koje su kroz svoja istraživanja oblikovali urbani povjesničari ranog novog vijeka, korisnima da se Zadar lakše smjesti u širi europski prostor. Ovdje već spomenuti stručnjak za urbanu povijest ranog novog vijeka, Peter Clark, za potrebe svoje opsežne studije europskih gradova od kraja Rimskog

(ur.). New York: Longman Inc., 1976., 1-42; Benyovsky Latin, „Interdisciplinarnost u *urbanoj povijesti*“, 27-28 i 31. O utjecaju antropologije na povijesna istraživanja grada u ranom novom vijeku, v.: Peter Burke, *Venice and Amsterdam*. Cambridge: Polity Press, 1994., xvii; Peter Burke, „Urban History and Urban Anthropology of Early Modern Europe“, u: *The Pursuit of Urban History*, 69-82; Susanne Rau, „Street Life in Early Modern Europe: Urban Form, Representation, Discourse, and Perception“, *JUH*, vol. 38 (2012.): 396. Posebno o povezanosti pristupa ranonovovjekovnim izvorima, v.: Carlo Ginzburg, *Clues, Myths and the Historical Method*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2013., 141-148.

¹²⁷ Alan Dyer, „The Early Modern Town: Toward a Clearer Definition?“, *JUH*, vol. 26 (1999.): 74.

¹²⁸ Peter Clark, *European Cities and Towns 400-2000*. Oxford: Oxford University Press, 2009., 109-111. O promjenama u razdoblju ranog novog vijeka vezanim za procese urbanizacije, v. i: Charles Phythian-Adams, „Ceremony and the citizen: the communal year at Coventry 1450-1550“, u: *The Early Modern Town*, 106.

¹²⁹ David R. Ringrose, „Capital Cities, Urbanization, and Modernization in Early Modern Europe“, *JUH*, vol. 24 (1998): 158.

Carstva do suvremenog doba ponudio je, uz svijest o svim manjkavostima i zamkama koje krije generalizacija s obzirom da se bavi dugim vremenskim periodom kroz koji se mogu pratiti brojne promjene, opću podjelu Europe na četiri urbane regije: zapadna Europa, istočna Europa, vanjska sjeverna Europa i Sredozemlje.¹³⁰ Iako bi se o ovoj podjeli moglo diskutirati, ona zapravo u osnovi služi svrsi, a pogotovo se to odnosi upravo na, za potrebe ovog istraživanja najvažniju regiju – Sredozemlje, ako ništa drugo, onda zbog urbanog kontinuiteta koji na tom prostoru seže skroz do vremena antičke Grčke. Za odgovor na pitanje o specifičnosti sredozemnih urbanih zajednica krenuti ponovno od velikog proučavatelja sredozemnog svijeta, Fernanda Braudela, nije neobično. Iako je o njegovoj najpoznatijoj i kontroverznoj općoj definiciji grada ovdje već bilo riječi, čitav njegov niz konstatacija o neraskidivoj povezanosti Sredozemlja i grada sumiranih u jednostavnoj tvrdnji „Sredozemlje je područje gradova“¹³¹ nije naišao na neslaganja u znanstvenim krugovima. U narednom će se poglavlju nešto detaljnije pojasniti stupanj urbaniziranosti Sredozemlja, ali za sada je dovoljno reći kako je to bio jedan od najurbaniziranijih prostora na europskom kontinentu ranog novog vijeka. Unatoč tome, pomalo ironičnim zvuči podatak kako se u istraživanjima koja se tiču Sredozemlja najmanje proučavao gradski prostor, što opet ide u prilog potrebi odabira teme ove disertacije.¹³²

Naravno, u istraživanjima u domeni urbane povijesti, nepravедno zapostavljeni geografski „periferni“ urbani prostori postoje, kako za druga razdoblja, tako i za rani novi vijek. No, čak bi i udaljenije, najčešće se radi o istočnim, urbane zajednice Europe ponekad zaokupirale interes znanstvenika, makar i u kontekstu naglašavanja različitosti sa zapadnim urbanim modelima. Međutim, hrvatske zemlje i gradovi, unatoč tome što su pripadali većim političkim i teritorijalnim entitetima neizbježnim pri istraživanjima zbog svoje istaknute uloge u europskoj povijesti, jednostavno su zanemarivani. Teško je naći odgovor na pitanje zašto je tome tako, ali razlog sigurno nije nepostojanje urbanih zajednica na tom prostoru, stoga takva razina nezainteresiranosti još više upada u oči i još je teže objašnjiva.¹³³ Kada se govori samo

¹³⁰ Clark, *European Cities and Towns*, 5.

¹³¹ Fernand Braudel, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.*, sv. I. Zagreb: Antibarbarus, 1997., 305. Iako ne toliko detaljno kao u *Materijalnoj civilizaciji*, i u ovom djelu Braudel veliku pažnju posvećuje urbanom prostoru, posebice u poglavlju pod naslovom „Ljudsko jedinstvo: putovi i gradovi, gradovi i putovi“, v.: Braudel, *Sredozemlje i sredozemni svijet*, sv. I, 302-389.

¹³² Amelang, „The Myth of the Mediterranean City“, 21. Kritiku shvaćanja Sredozemlja kao jedinstvene geografske i kulturne kategorije, pogotovo iz aspekta antropoloških istraživanja do kraja 1980-ih, v. npr.: João de Pina-Cabral, „The Mediterranean as a Category of Regional Comparison: A Critical View“, *Current Anthropology*, vol. 30, br. 3 (1989): 399-406.

¹³³ V. npr. poznatu studiju o srednjoj i istočnoj Europi u kojoj hrvatskih zemalja pod habsburškom vlašću nema ni u tragovima, niti se smatralo potrebnim objasniti takav propust bilo kakvim istraživačkim ograničenjima: Jaroslav Miller, *Urban Societies in East-Central Europe*. Burlington: Ashgate Publishing, 2008. Uz ovo, i djelo

o gradovima na istočnojadranskoj obali, strane studije koje se bave sredozemnim prostorom, ako uopće spominju dalmatinske gradove, čine to vrlo usputno i, kako se vidjelo, isključivo u sklopu Mletačke Republike kao centralne teme ili donekle pri proučavanju fenomena Dubrovačke Republike, dok o uskoj habsburškoj obali riječi ima samo u tragovima. Jasno, nisu potrebne ekstenzivne studije kako bi se dokazalo postojanje ili nepostojanje gradova u Dalmaciji i njihova pripadnost europskom urbanom svijetu, niti ova disertacija ima namjeru ići u tom smjeru. No, ucrtavanjem Zadra na kartu ranonovovjekovne urbane Europe, pokušat će se nadopuniti ta ista, očito nepotpuna, karta.

Malo je reći kako bi se o ovom kompleksnom fenomenu urbane povijesti mogao napisati čitav niz studija, uz one već napisane. Do sada se pokazalo kako se grad zapravo može proučavati iz nebrojenih perspektiva iz čega bi se dalo zaključiti kako je istraživaču time olakšan posao jer mu se daje velika sloboda kretanja kroz šarolik spektar tema i omogućuje upotreba raznih znanstvenih alata čime se otvara prostor za jedan eklektični pristup zacrtanom cilju. No, s druge strane ovakva sloboda istovremeno i otežava jasno oblikovanje istraživačkog postupka jer se nepostojanjem jasnih granica i okvira povećava mogućnost za dezorijentacijom. Stoga je svrha dosadašnjeg kratkog pregleda bila dati barem najosnovnije smjernice što bi urbana povijest kao historiografska poddisciplina bila te koje su njene glavne teorijske, metodološke i tematske preokupacije kako bi se lakše objasnilo na koji će se način pristupiti samoj analizi teme ove disertacije.

U za teorijska i metodološka pitanja vrlo utjecajnom zborniku radova *The Pursuit of Urban History*, nalazi se i rad kanadsko-britanskog povjesničara Sidneya Checklanda zanimljivog naslova *An Urban History Horoscope*.¹³⁴ S obzirom da je autor dio spomenutog članka posvetio načinima proučavanja grada i orijentaciji samih istraživača urbane povijesti, za bolje objašnjenje pristupa koji će se u disertaciji koristiti možda nije loše krenuti upravo od njegovih postavki. Naime, Checkland je naveo pet perspektiva iz kojih se grad može promatrati, a to bi bile grad kao produkt većeg sustava – konkretno društva u cjelini, fokusiranje na određenu temu koja identificira grad, pristup kroz promatranje većih procesa koji uzrokuju društvene promjene u koje je uključen i grad, dubinska analiza jednog grada u

o ranonovovjekovnim utvrđenjima Marthe Pollak potpuno zanemaruje inače vrlo vrijednu fortifikacijsku mletačku baštinu na istočnojadranskoj obali, v.: Martha Pollak, *Cities at War in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. Ovaj problem prepoznavanja istočnojadranske fortifikacijske baštine u stranoj literaturi primjećuje i Andrej Žmegač, v.: Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 10-11. Svijest njemačkog povjesničara Ludwiga Steindorffa o urbanom naslijeđu na prostoru Hrvatske više predstavlja iznimku, v.: Ludwig Steindorff, „Hrvatska kao ogledalo europske urbane baštine“, *Kroatologija*, vol. 1, br. 1 (2010.): 58-73.

¹³⁴ Sidney G. Checkland, „An Urban History Horoscope“, u: *The Pursuit of Urban History*, 449-466.

mikrohistorijskom kontekstu te analiza „obitelji gradova“ sačinjenih od više urbanih zajednica grupiranih po određenim glavnim karakteristikama unutar šireg društvenog konteksta. Sukladno tome, autor je odredio tri idealna tipa istraživača grada. Prvi je povjesničar s interesom za urbane teme, drugi je društveni znanstvenik koji koristi alate povijesnog zanata u istraživanju dugotrajnih modela, a treći je urbani povjesničar u punom smislu riječi. Checkland uz to naglašava kako jedan istraživač, naravno, vrlo lako može predstavljati kombinaciju triju navedenih modela.¹³⁵ Također, on je napravio i detaljnu tabelu svojeg metaforičkog „urbanog horoskopa“,¹³⁶ prema kojem se može odrediti priroda određenog istraživanja urbane tematike. Dakle, ukoliko se u obzir uzme Checklandov model, ovo istraživanje ukratko spada u kategoriju mikrohistorijske urbane biografije iz perspektive povjesničara koji je zainteresiran za urbano. Naravno, ovaj model predstavljat će samo okvirne smjernice, prije nego nekakav čvrsti vodič u proučavanju povijesti Zadra sredine 17. stoljeća. No, svakako se može reći kako će Zadar ovdje biti predstavljen na način jedne urbane biografije s fokusom na, kako je iz samog naslova vidljivo, gradsko društvo i njegovu svakodnevnu djelatnost koja je uz razne druge unutarnje i vanjske nezanemarive faktore značajno oblikovala život grada. Jasno, s obzirom da je distinkcija između lokalnopovijesne biografije i urbane biografije već razjašnjena, nije potrebno posebno naglasiti kako će se ovdje predstavljena slika grada staviti u širi kontekst urbanih kretanja u Europi ranog novog vijeka i posebno sredozemnog prostora s namjerom da se na kraju ukaže na sve tipičnosti i specifičnosti Zadra kao urbane zajednice u tom svijetu gradova ranonovovjekovne Europe. Ovdje bi još trebalo naglasiti da, unatoč tome što detaljnijih komparacija s drugim urbanim prostorima neće biti zbog ipak ograničenog opsega same disertacije, ta komponenta neophodna za kontekstualizaciju jedne mikro studije kao što će biti ova, i njezin izlazak iz uskih okvira lokalne povijesti, nikako neće biti zanemarena. Stoga će se tijekom istraživanja svakako poštivati zapravo uobičajena praksa urbanih povjesničara da u ovakvim slučajevima prezentiraju svoja istraživanja kao novi dio nekih već postojećih, upravo u svrhu postepenog nadograđivanja slike jednog općeg urbanog modela.¹³⁷

Nadalje, vremenski okvir također je odabran u maniri brojnih urbanih povjesničara. Drugim riječima, on ne prati strogo granice većih povijesnih epoha koje su obilježile povijest šireg europskog prostora, nego se fokusira na relativno kratak period kojeg uokviruje trajanje Kandijskog rata kao događaja od većeg značaja za uži prostor Sredozemlja. Naravno, ovo

¹³⁵ Isto, 449-451.

¹³⁶ Isto, 464.

¹³⁷ Jansen takav način rada uspoređuje s izradom genealoškog stabla pri čemu je prvo istraživanje baza, a ostalo su grane te svi oni zajedno čine veću cjelinu, v.: Jansen, *The Construction of an Urban Past*, 205.

dovodi do potrebe za još jednom napomenom vezanom za samu tematiku. Naime, prisutnost rata u odabranom vremenskom periodu ne znači da će on biti u prvom planu, i to nikako neće odmaknuti fokus istraživanja od urbanog društva prema ratnim i vojnim temama. Štoviše, postojeći slučajevi urbanopovijesnih istraživanja pokazali su kako takav pristup proučavanja civilnog društva unutar ove poddiscipline nije nikakva rijetkost.¹³⁸ Dakle, upravo skup ovdje nabrojanih faktora potiče na spomenuti, u urbanoj povijesti naveliko prihvaćen i sasvim legitiman, eklektički pristup ovdje predstavljenom istraživanju. Uz dosadašnja saznanja s područja društvene povijesti te povijesti svakodnevice redovito korištenima i potpuno udomaćenima u studijama urbanopovijesne tematike, neće biti zanemaren niti u urbanoj povijesti dobro poznat model hijerarhije i središnjeg mjesta vrlo bitan za bolje razumijevanje grada u odnosu na nadređene ili podređene urbane prostore.¹³⁹ Uostalom, kako je ovo poglavlje počelo citatom poznatog teoretičara urbane povijesti Jansena, može i završiti jednom parafrazom njegovih riječi. Naime, nakon detaljne analize raznih teorijskih aspekata u istraživačkom pristupu povijesti grada, i on je sam zaključio kako povjesničar na kraju uvijek razvije vlastiti pogled na temu koju istražuje pri čemu ima pravo vidjeti povijesni fenomen u različitim formama i pojavama, ali je pritom također obvezan poštivati istraživačka pravila te objasniti i opravdati svoje postupke kako bi njegov rad bio uvjerljiv i time dobio na vrijednosti.¹⁴⁰

Konačno, trebalo bi konkretizirati i čemu ovo istraživanje teži u kontekstu novih spoznaja u širim okvirima historiografije. Ranije je naglašeno kako je tema dalmatinskih gradova u ranom novom vijeku, kako na stranom tako i na domaćem historiografskom terenu, pomalo neobjašnjivo zanemarena. Kako se ova činjenica na kraju izravno reflektira na sam

¹³⁸ O proučavanju gradova u ratnim vremenima iz različitih aspekata, ne nužno vojnih, v. npr.: Jacqueline Eales, „Towns and Civil Conflicts in Early Modern Europe“, *JUH*, vol. 26 (2000.): 237-244. Vrlo detaljnu studiju o društvenoj strukturi jednog grada s ratnim zbivanjima u pozadini, napisao je Christopher R. Friedrichs, v.: Christopher R. Friedrichs, *Urban Society in an Age of War: Nördlingen 1580–1720*. Princeton: Princeton University Press, 1979.

¹³⁹ Ovaj je model konstruirao njemački geograf Walter Christaller još tridesetih godina prošlog stoljeća, a vrlo je snažno utjecao na kasniji razvoj proučavanja prošlosti gradova, ne samo među povjesničarima, već i znanstvenicima iz raznih drugih područja znanosti. O konceptima modela hijerarhije i središnjeg mjesta temeljenim na Christallerovom modelu, v. npr.: Bonnie Barton, „The Creation of Centrality“, *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 68, br. 1 (1978.): 34-44; John B. Parr, „Structure and Size in the Urban System of Lösch“, *Economic Geography*, vol. 49, br. 3 (1973.): 185-212. O teorijskim postavkama proučavanja grada po tom modelu iz različitih istraživačkih perspektiva, v. npr.: John B. Parr i Kenneth G. Denike, „Theoretical Problems in Central Place Analysis“, *Economic Geography*, vol. 46, br. 4 (1970.): 568-586; Gerald L. Young, „Hierarchy and Central Place: Some Questions of More General Theory“, *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, vol. 60, br. 2 (1978.): 71-78; Gilbert Rozman, „Urban Networks and Historical Stages“, *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. 9, br. 1 (1978.): 65-91; David Job i Maggie Jarman, „Central Place Provision in Theory and Practice: an Evaluation in Shropshire“, *Field Studies*, vol. 5 (1980.): 259-288.

¹⁴⁰ Jansen, *The Construction of an Urban Past*, 322.

istraživački pothvat? Iako s jedne strane ta konstatacija pretjerano ne ohrabruje, s druge neopterećenost prethodnim istraživanjima daje slobodu i potencijal u stvaranju novih saznanja, a unatoč manjku konkretnih istraživačkih rezultata, dosadašnje spoznaje o nekim drugim temama s područja urbane povijesti nude pregršt modela prema kojima se ovaj konkretni prostor može analizirati. Sve to zajedno uvelike potiče na poduzimanje istraživačkih napora. Dodatno, manjak arhivskog materijala, koji inače može biti prepreka pri proučavanju predmodernih gradova, ovdje nikako ne predstavlja problem. Štoviše, kako se vidjelo, građa je iznimno ekstenzivna i šarolika te daje dodatni impuls želji za istraživanjem. Uz sve malo prije navedene razloge kojima se pokušao legitimizirati odabir teme i istaknuti njezin značaj u kontekstu šireg područja povijesne znanosti, upravo ta golema količina arhivske građe definitivno potvrđuje vitalnost urbanog života na istočnojadranskoj obali, dok njezina neobrađenost neupitno govori o potrebi za ovim istraživačkim pothvatom.

3. DALMACIJA I GRAD ZADAR KAO DIO URBANOG SUSTAVA MLETAČKE REPUBLIKE I EUROPE: UPRAVA, STANOVNIŠTVO, PROSTOR

Jacob Spon, sedamnaestostoljetni francuski učenjak i putnik, opisujući svoje putovanje iz Italije prema Levantu zabilježio je da je „...[Zadar] glavni grad i jedno od najboljih mjesta koja Republika posjeduje u Dalmaciji...“¹⁴¹ Ovom se izjavom Spon samo pridružio ostalim stranim putnicima koji su bili svjesni i jasno uočavali dominaciju Zadra na istočnojadranskoj obali, čime su samo potvrdili kako je njegova važnost na prostoru Jadranskog mora bila neupitna. No, kakav je dojam Zadar mogao ostaviti izvan granica *Golfo di Venezia*, u okviru šireg sredozemnog prostora pa i čitave urbane slike onodobne Europe, ostaje jedno od temeljnih pitanja na koje će se dobiti odgovor tek na kraju ovog istraživanja. Za sada, s obzirom da je već naglašeno kako je Zadar dio jednog većeg sustava gradova Sredozemlja pa onda i čitave ranonovovjekovne Europe, bit će dovoljno ocrtati neke opće karakteristike europskih gradova i Mletačke Republike spomenutog razdoblja s naglaskom na urbani prostor te objasniti u kojoj relaciji stoji Zadar u odnosu na spomenutu cjelokupnu urbanu sliku kako bi se bolje shvatio ambijent u kojem su ljudi, središnja tema ove disertacije, živjeli i djelovali.

3.1. Gradovi u europskom ranom novom vijeku i urbani prostor Mletačke Republike

Uza sve neminovne razlike između pojedinih europskih gradova ranog novog vijeka, urbani su povjesničari uglavnom suglasni kako su svi oni u osnovi imali neka ista obilježja prema kojima se može prepoznati postojanje jedne jedinstvene urbane civilizacije. Drukčije se možda mogu tretirati jedino udaljeni ruski gradovi i oni na europskom prostoru Osmanskog Carstva, ali ostali od Aberdeena do Dubrovnika te od Lisabona do Tallina imaju vrlo mnogo zajedničkih karakteristika.¹⁴² Zapravo, presudnu ulogu u određivanju grada nije igrala niti njegova veličina ili pravni status pa ni utvrđenja, nego karakteristične „urbane“ djelatnosti. Gradovi ranog novog vijeka vršili su mnogo funkcija i to ne samo u ekonomskom smislu, iako je taj segment u pravilu bio najbitniji i predstavljao pokretač ostalih kao što su upravni, pravni, kulturni, crkveni ili neki drugi. Stoga, ukoliko se u obzir uzmu gore spomenuti

¹⁴¹ „... c'est la Capitale, & une des meilleures Places de ce que la Republique possede dans la Dalmatie...“ [preveo autor], Jacob Spon, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant, fait aux Anées 1675. & 1676. Par Jacob Spon Docteur Medecin Aggregé à Lyon et George Wheeler Gentil-homme Anglois*. Tome I. A Amsterdam, Chez Henry & Theodore Boom, 1679., 65.

¹⁴² Christopher R. Friedrichs, *The Early Modern City, 1450–1750*. London–New York: Longman, 1995., 7.

kriteriji, može se vidjeti kako su gradovi svih veličina u zapadnoj Europi ranog novog vijeka dijelili jedinstven urbani identitet.¹⁴³

Ipak, pored ovih zajedničkih karakteristika ranonovovjekovnih gradova, sam stupanj urbaniziranosti bitno se razlikovao od regije do regije. No, od 1450. do 1750. godine gradsko stanovništvo brojalo je između 100 i 200 milijuna ljudi pri čemu je činilo oko 15% cjelokupne europske populacije, od čega je najviše živjelo u gradovima između 10 000 i 80 000 stanovnika, za razliku od razdoblja prije 1500. godine u kojem su gradovi s oko 2000 stanovnika bili domovi preko polovice sveukupnog urbanog stanovništva.¹⁴⁴ Bez obzira što je oko 1500. godine sveukupna populacija u Europi bila manja nego prije epidemije Crne smrti, urbanizacija je definitivno jačala, a za razliku od ostatka svijeta gdje su postojale samo metropole i sela, Europa toga doba pokazuje veliku šarolikost gradskih naselja. Dakle, ukoliko se u obzir uzme širi europski prostor, broj velikih gradova u pravilu je bio malen, dok je broj onih malih rastao tako da je početkom ranog novog vijeka postojalo barem 500 gradova s oko 5000 stanovnika, pri čemu se taj broj nije bitnije promijenio sve do 1700. godine. Zapravo, većinu urbanih naselja u Europi sačinjavali su trgovački gradovi s 2000 do 3000 stanovnika, ali sa svim pravnim privilegijama i ekonomskim aktivnostima potrebnima da ih se može klasificirati gradom.¹⁴⁵ Ovakav omjer koji ide u prilog malim gradovima posljedica je razdoblja oporavka od krize kasnog srednjeg vijeka u čitavoj Europi 16. stoljeća koja je popraćena snažnijim procesom urbanizacije, a u mnogim slučajevima i određenim stupnjem protoindustrijskog razvoja.¹⁴⁶ Međutim, treba naglasiti da je broj stanovnika gradova, bez obzira na ovu tendenciju rasta urbane populacije, rijetko bio statičan. Upravo suprotno, njegova glavna demografska karakteristika bila je izrazita dinamika.¹⁴⁷

Unatoč važnosti i privlačnosti metropola, mali su gradovi za Europljane zapravo predstavljali najizravniji kontakt s urbanim svijetom bez obzira živjeli oni u njemu ili ne. Naravno, uloga i značaj tih malih urbanih zajednica jako su varirali u različitim dijelovima Europe jer, dok su na sjeveru kontinenta i u Engleskoj mali gradovi dominirali, u urbanijim dijelovima poput sjeverne Italije, takve su zajednice bile znatnije podređene većim centrima.

¹⁴³ Cowan, *Urban Europe*, 5-6.

¹⁴⁴ Fernand Braudel, „Pre-modern towns“, u: *The Early Modern Town*, 54-55; Friedrichs, *The Early Modern City*, 7 i 21; Peter Clark, „Introduction“, u: *Small Towns in Early Modern Europe*, Peter Clark (ur.). Cambridge: Cambridge University Press, 1995., 1.

¹⁴⁵ Vries, *European Urbanization*, 43, 51 i 68; Clark, *European Cities and Towns*, 7; Clark, „Introduction“, 5; Friedrichs, *The Early Modern City*, 20. O pravnoj komponenti u stjecanju statusa grada, v.: Christopher R. Friedrichs, *Urban Politics in Early Modern Europe*. London–New York: Routledge, 2001., xiii-xiv.

¹⁴⁶ Clark, *European Cities and Towns*, 128-129; Stephan R. Epstein, „Introduction. Town and Country in Europe, 1300–1800“, u: *Town and Country in Europe, 1300–1800*, Stephen R. Epstein (ur.). Cambridge: Cambridge University Press, 2003., 25.

¹⁴⁷ Friedrichs, *The Early Modern City*, 20.

S druge strane, pripadnost jačoj urbanoj mreži kakva je postojala na području današnje Nizozemske ili dijelovima Apeninskog poluotoka, bila je garancija veće stabilnosti makar je, s obzirom na njihovu generalnu nisku gospodarsku i financijsku snagu, stabilnost malih gradova uvijek bila upitna. No, što je uopće neki grad činilo malim? Iako su uza sve svoje međusobne specifičnosti oni imali i brojne sličnosti, pokušaj definitivne kategorizacije malih gradova u odnosu na selo, veliki grad i međusobno s obzirom na druge male gradove nemoguć je i, na kraju, nepotreban pothvat. Današnji se urbani povjesničari slažu kako se određeni profil malog grada može izraditi ukoliko se uzme svojevrsna labava matrica demografskih, ekonomskih, društvenih, političkih i nekih drugih faktora, ali niti oni nužno ne odgovaraju u potpunosti na postavljeno pitanje.¹⁴⁸ Primjer Zadra koji bi u kategoriju malog grada, s obzirom na svoj upravni, vojni, kulturni i crkveni status, spadao samo prema broju stanovnika i možda još nekim manje bitnim parametrima, svakako potvrđuje nemogućnost jednostavnog rješenja ovog pitanja. Sve u svemu, jedno je sigurno – mali su gradovi definitivno bili vitalna komponenta urbanizacije Europe ranog novog vijeka.¹⁴⁹

Kada se govori o razini urbaniziranosti, područje Nizozemskih Ujedinjenih Pokrajina te Apeninski poluotok bili su bez premca najurbaniziraniji dijelovi Europe. Samo kao mala ilustracija da se nebi otišlo predaleko u statistiku, može se navesti podatak kako su krajem 16. stoljeća jedino Nizozemska i sjeverna Italija imale između 15% i 20% populacije u gradovima s brojem preko 20 000 stanovnika, dok u ostalim dijelovima Europe taj broj nije prelazio 7%. Ujedno, pet od sveukupno devet gradova s preko 100 000 stanovnika u tadašnjoj Europi nalazilo se u Italiji.¹⁵⁰ Međutim, već istaknuta krhkost urbanog razvoja došla je do izražaja upravo u 17. stoljeću kada zbog raznih kriza mnogi gradovi, pogotovo oni manji, stagniraju, iako se ta stagnacija manifestirala u pojedinim regijama u različito vrijeme i bila je različitog intenziteta da bi se početkom sljedećeg stoljeća ponovno uspostavila stabilnost i ustalila hijerarhija.¹⁵¹ No, ono što je možda i bitnije od samih brojeva jest da je važnost grada bez obzira na njegovu veličinu bila vrlo velika. Najprije, iako je on jačanjem apsolutističke države u zapadnoj Europi gubio svoju autonomiju, upravo je provedba odredbi centralnih vlasti i

¹⁴⁸ Clark, „Introduction“, 2, 7 i 9.

¹⁴⁹ Vries, *European Urbanization*, 49; Clark, „Introduction“, 20.

¹⁵⁰ Lampard, „The Nature of Urbanization“, 16; Epstein, „Introduction“, 9-10. Više o ovim najurbanijim dijelovima ranonovovjekovne Europe, v. i: Marjolein 't Hart, „Town and country in The Duch Republic, 1550–1800“, u: *Town and Country in Europe*, 80-105; Carlo Marco Belfanti, „Town and country in central and northern Italy, 1400–1800“, u: *Town and Country in Europe*, 292-315.

¹⁵¹ Clark, *European Cities and Towns*, 119; Vries, *European Urbanization*, 98. Općenito o značaju krize 17. stoljeća na cjelokupno društvo u Europi, v.: Henry Kamen, *The Iron Century. Social Change in Europe 1550–1660*. New York–Washington: Praeger Publishers, 1972. Posebno o gradovima u širem kontekstu spomenute krize, v.: Hugh R. Trevor–Roper, „The General Crisis of the Seventeenth Century“, u: *Crisis in Europe 1560–1660*, Trevor Aston (ur.). New York: Anchor Books, 1967., 74-76.

efikasnost tih istih vlasti ovisila o gradu, dok je istovremeno važnost urbanih zajednica porasla u društvenom i kulturnom smislu. Nadalje, treba naglasiti kako se razvoj gradova nije odvijao kao nekakav spontani proces, on je uvelike bio posljedica ispreplitanja politike, ekonomije i prava. Dobivajući povlastice od centralnih vlasti, grad je tako njima u korist urušavao feudalni poredak, iako se zbog različitih načina vladanja i jakosti spomenutih centralnih vlasti razvoj gradova razlikovao od slučaja do slučaja pa su tako zbog slabe centralne vlasti gradovi na Apeninskom poluotoku imali veće slobode zbog čega su rasli brže nego u državama s jakom apsolutističkom vlašću.¹⁵²

Malo prije spomenuta kriza koja je zahvatila europske gradove u 17. stoljeću, najjače je pogodila prostor Sredozemlja. Do tada dominantni i s prastarom urbanom tradicijom, sredozemni su gradovi u ovom razdoblju konačno izgubili svoj primat u Europi koji su imali od antičkih vremena i postepeno, prema riječima američkog sociologa Immanuela Wallersteina, postaju europska polu-periferija što se pogotovo odnosi na talijanske zemlje.¹⁵³ Naime, uz ostale uzročnike propadanja, Apeninski poluotok dodatno je pogodila posebno razorna epidemija kuge koja je izbila početkom 1630-ih godina što je rezultiralo time da se on od jedne od najnaprednijih urbanih regija Europe do kraja ovog razdoblja pretvorio u poprilično zaostalu i dominantno ruralnu sredinu.¹⁵⁴ No, treba naglasiti da su sredozemni gradovi, bez obzira što se nikada nisu oporavili od ove krize u kojoj su trajno izgubili svoju ekonomsku i proizvodnu moć te status metropola predavši ga gradovima na sjeveru kontinenta, i dalje ostali cijenjeni i priznati zbog svoje kulture.¹⁵⁵ Štoviše, na Apeninskom je poluotoku stvorena čitava jedna slika grada kao simbola napretka i idealnog okruženja u odnosu na ruralni prostor čemu je pridonio upravo urbani kontinuitet od antike sa svojim još uvijek prisutnim jasnim vizualnim karakteristikama. Takvu je percepciju podržao i konkretni faktor nepostojanja jake feudalne aristokracije s obzirom da su sve elite dolazile iz samoga grada, što je posebno bio slučaj na prostoru sjeverne Italije. Ovakva je građanska ideologija opravdavala i dominaciju gradova nad selom što je ujedno imalo političke i ekonomske posljedice u smislu da je urbani ambijent prezentiran kao mjesto prilika i mobilnosti u kontrastu s ruralnim, čime su se stvorile vrlo oštre granice između ranonovovjekovnog grada i

¹⁵² Hohenberg i Lees, *The Making of Urban Europe*, 101-102; Epstein, „Introduction“, 13-14; Friedrichs, *The Early Modern City*, 21.

¹⁵³ Immanuel Wallerstein, *The Modern World System I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York–San Francisco–London: Academic Press, 1974., 156, 214 i 221. V. i: Hohenberg i Hollen Lees, *The Making of Urban Europe*, 107.

¹⁵⁴ Cowan, *Urban Europe*, 10; Vries, *European Urbanization*, 134, 136 i 162-163. O Sredozemlju u kontekstu opće krize 17. stoljeća kao posebno pogodеноm području s naglaskom na Italiju, v.: Eric J. Hobsbawm, „The Crisis of the Seventeenth Century“, u: *Crisis in Europe 1560–1660*, 6-9.

¹⁵⁵ Clark, *European Cities and Towns*, 5.

sela. Najzad, shvaćanje sredozemnog grada na ovaj način bila je refleksija poimanja čitavog Sredozemlja kao razvijenog i naprednog u odnosu na sjevernu Europu, čak i nakon što je ono izgubilo stvarni primat.¹⁵⁶

Na prostoru Apeninskog poluotoka, jedna od najmoćnijih državnih tvorevina uopće, bez sumnje je bila Mletačka Republika. Uz svoj utjecaj na mnoge segmente društvene i političke slike onog vremena u Italiji, *Serenissima* s gradovima na svojim kopnenim posjedima nije zaostajala ni u doprinosu cjelokupnoj izrazito razvijenoj urbanoj slici sjevera poluotoka koja je u razmatranom periodu prije krize brojala između 150 i 200 srednje velikih urbanih centara te dva do tri puta više malih centara čiji je broj tijekom vremena varirao. Međutim, u formalnom smislu, mali grad u Italiji vrlo je teško specificirati, ali se gradovi otprilike mogu podijeliti u tri ranga. Dakle, na sjeveru Italije postojale su velike međunarodne metropole poput Genove, Milana, Torina, Bologne i Venecije, njima donekle politički i ekonomski podređeni regionalni centri s velikom razinom društvene i kulturne autonomije kao što su to bili Padova, Vicenza, Verona, Brescia, Mantova, Modena, Parma i drugi, te oni najniži na ovoj ljestvici, s brojem stanovnika između 2000 i 5000, podređeni spomenutim regionalnim centrima. Zbog ovakve impozantne urbane razvijenosti u odnosu na ostatak Europe, ovaj je prostor stvorio određene modele urbanizacije koji se smogu okarakterizirati kao specifično sjeverno talijanski.¹⁵⁷ U tom kontekstu, jedna od bitnih specifičnosti ove regije u odnosu na ostatak Europe bila je spomenuta vrlo jasna granica između urbanog i ruralnog, pri čemu je ruralni svijet uvijek prikazivan kao zaostao dok je onaj urbani predstavljao sve ono civilizacijski napredno.¹⁵⁸

Grad Venecija, kao jedan od najvećih i najvažnijih urbanih središta europskog ranog novog vijeka, pripada posebnoj „privilegiranoj“ skupini metropola kada se priča o onovremenom urbanom svijetu.¹⁵⁹ No, kao u ostatku regije, i na području mletačke *Terraferme*, postojali su brojni manji gradovi doprinoseći spomenutom specifičnom urbanom identitetu prostora, a ono što je njih pak činilo posebnima u odnosu na ostale gradove

¹⁵⁶ Amelang, „The Myth of the Mediterranean City“, 16-17 i 19-20. O definiciji Sredozemlja kao teme u historiografiji, v. npr.: Peregrine Horden i Nicholas Purcell, *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd, 2000., 8-49. Posebice za Sredozemlje u razdoblju ranog novog vijeka, v.: Molly Greene, „The Early Modern Mediterranean“, u: *A Companion to Mediterranean History*, Peregrine Horden i Sharon Kinoshita (ur.). Oxford: Wiley Blackwell, 2014., 91-106.

¹⁵⁷ Peter Musgrave, „The small towns of northern Italy in the seventeenth and eighteenth centuries: an overview“, u: *Small Towns in Early Modern Europe*, 253-255. Detaljnije o pojedinim političkim entitetima sjevernog i središnjeg dijela Apeninskog poluotoka u kontekstu urbanog razvoja, uključujući i mletačku *Terrafermu*, v.: Belfanti, „Town and country“, 295-315.

¹⁵⁸ Musgrave, „The small towns of northern Italy“, 269.

¹⁵⁹ Isto, 250; Alexander Cowan, „Introduction“, u: *Mediterranean Urban Culture*, 10; Clark, *European Cities and Towns*, 112.

podređene drugim državnim tvorevinama u regiji bila je velika autonomija koju je središnjica ostavila lokalnim vlastima sve dok se komunalni zakoni nisu kosili s pravnim sustavom Mletačke Republike. Iako je u ekonomskim pitanjima Venecija gledala prvenstveno svoje interese i nastojala centralizirati trgovinu i proizvodnju, isticanje metropole kao centra nije primarno vođeno dekretima vlasti već jednostavno tehničkom nadmoći njezine proizvodnje. Generalno govoreći, urbani razvoj *Terraferme* bio je vrlo stabilan i puno manje potresan krizama od ostalih dijelova Europe.¹⁶⁰ Bez obzira što se mletački prekomorski posjedi, zvani *Stato da mar*, u mnogim aspektima u većoj ili manjoj mjeri jesu razlikovli od *Terraferme* što se manifestiralo prvenstveno kroz etničke, vjerske i kulturne posebnosti pojedinog dijela njezinih posjeda razvučenih od Jadranskog mora do istočnog Sredozemlja,¹⁶¹ kada se govori o važnosti urbanog prostora, cjelokupna slika nije bila pretjerano drukčija. Naime, zbog maritimnog karaktera Republike i njezine jasne usmjerenosti na pomorske rute u prvom redu za potrebe svoje trgovačke djelatnosti, prevlast *Serenissime* na Jadranu i Levantu u velikoj je mjeri ovisila upravo o kontroli gradova, prvenstveno onih priobalnih, dodajući tako onom maritimnom, i urbani karakter.¹⁶²

Naravno, *Stato da mar* je predstavljao jednu vrlo heterogenu cjelinu na Sredozemlju. Stoga su, zbog specifičnog kulturnog i političkog razvoja kroz povijest istočnog Sredozemlja, i gradovi Levanta sačuvali svoj izgled i karakter različit od gradova na zapadu Mletačke Republike, bez obzira što su mletačke vlasti čitavo vrijeme radile na njihovoj integraciji kroz upravni ustroj, doseljenike te arhitekturu uvezenu sa Zapada.¹⁶³ Iako smatrana dijelom mletačkog *Stato da mar*, Dalmacija je, unatoč svojim zasebnim karakteristikama, ipak puno jače bila povezana s Apeninskim poluotokom nego što je to bio Levant. Geografski mu bliska i politički u dugom vremenskom periodu u sastavu upravo Mletačke Republike, ona je stoljećima bila usko vezana uz mnogobrojne društvene procese koji su se odvijali s druge

¹⁶⁰ Belfanti, „Town and country“, 300-303. O političkim pitanjima u gradovima mletačke *Terraferme*, v.: Cozzi, Knapton i Giovanni Scarabello, *Povijest Venecije*, sv. 2. Zagreb: Antibarbarus, 2007., 506-522; Michael Knapton, „The Terraferma State“, u: *A Companion to Venetian History*, 104-108. Kao primjer uspješnog funkcioniranja jednog važnog regionalnog središta podređenog metropoli u kontekstu Mletačke Republike, v.: Stephen D. Bowd, *Venice's Most Loyal City: Civic Identity in Renaissance Brescia*. Cambridge–London: Harvard University Press, 2010.

¹⁶¹ Arbel, „Venice's Maritime Empire“, 125-129.

¹⁶² Isto, 137-138. O važnosti gradova mletačkog *Stato da mar*, v. i: Calabi, „Città e territorio nel Dominio da Mar“, 956-972.

¹⁶³ O talijanskom prisustvu na Levantu, s naglaskom na Mletačku Republiku, v. npr.: David Brewer, *Greece, the Hidden History. Turkish Rule from the Fall of the Constantinople to Greek Independence*. London–New York: I. B. Taurus, 2011., 53-65, 119-127; *Venezia e Creta*, Gherardo Ortalli (ur.). Venezia: Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, 1998.; *Candia e Cipro. Le due isole "maggiori" di Venezia*, Mauro Scroccaro i Michalis G. Andrianakis (ur.). Milano: Biblion Edizioni, 2010. O posebnostima urbanih i arhitektonskih karakteristika mletačkih gradova na istočnom Sredozemlju, v. npr.: Maria Georgopoulou, *Venice's Mediterranean Colonies: Architecture and Urbanism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

strane Jadrana. Jasno, među tim procesima svakako su bili i oni vezani za urbanizaciju koji su značajno utjecali na istočnojadranske gradove te će se sukladno tome moći uočiti brojne analogije između dvaju jadranskih obala u smislu prethodno skicirane europske i sredozemne urbane slike ranog novog vijeka.

3.2. Mletačka Dalmacija u 17. stoljeću

Mletačku Dalmaciju 17. stoljeća čini uzak istočnojadranski kopneni prostor mjestimično prekidan osmanskim obalnim posjedima. Sastavni dio pokrajine, jasno, sačinjavao je i neprekinuti niz otoka, od kvarnerskih na sjeveru do Korčule na jugu. Takva granica uspostavljena je još nakon Ciparskog rata (1570.–1573.) mirom iz 1573. godine i nije se mijenjala do kraja Kandijskog rata.¹⁶⁴ Ono što je važno napomenuti, na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće, kao teritorijalni i upravni pojam do kraja je iskristalizirana i mletačka provincija Dalmacija i Albanija, do tada dosta nedefiniran i heterogen prostor, zajedno s funkcijom providura podređenih generalnom providuru u Zadru.¹⁶⁵ Ona je ujedno kao dio velikog obrambenog sustava zvanog *Antemurale Christianitatis* koji se protezao od Jadrana do Poljske predstavljala dio pograničnog područja i time konstantnog bojišta. Dakle, čak i u vrijeme službenog mira, stalno stanje pripravnosti zbog redovitog upadanja neregularnih osmanskih jedinica ili uskoka koji su dovodili do permanentnog malog rata bilo je sveprisutno na ovom pograničnom području Mletačke Republike i Osmanskog Carstva, dvaju imperija s tada već dugom tradicijom međusobnih sukoba i ratovanja.¹⁶⁶ To konstantno napeto stanje uzrokovalo je daljnju stagnaciju poljoprivrednih djelatnosti na uskom dalmatinskom zaleđu kojoj se pridružio i demografski pad. Naime, na prostoru čitave Dalmacije 1642. godine živjelo je između 60 i 70 tisuća ljudi, ali se mora naglasiti kako demografska putanja i urbanog i ruralnog prostora do tog trenutka nikako nije bila linearna već je značajno oscilirala zbog intervala ratova i mira, ali i epidemija koje su pratile cikluse na širem Sredozemlju. No, stanovništvo zaleđa konstantno je odlazio u gradove i na otoke ili i dalje na drugu obalu

¹⁶⁴ Seid M. Traljić, „Tursko-mletačke granice u Dalmaciji u XVI. i XVII. stoljeću“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XX (1973.): 447-458. Detaljne karte, v.: Tomislav Raukar, „Društvene strukture u Mletačkoj Dalmaciji“, *Društveni razvoj u Hrvatskoj*, Mirjana Gross (ur.). Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981., 105; Madunić, *Defensiones Dalmatiae*, 414.

¹⁶⁵ O tome, v.: Maja Novak, „Zadar glavni grad mletačke Dalmacije i Albanije“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XI-XII (1965.): 196-201.

¹⁶⁶ Općenito o granicama hrvatskih zemalja u ranom novom vijeku, v. npr.: Drago Roksandić, *Triplex Confinium ili o granicama hrvatske povijesti 1500.–1800.* Zagreb: Barbat, 2003.; *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium*, Egidio Ivetić i Drago Roksandić (ur.). Padova: CLEUP, 2007. Od 1396. do 1718. godine, Mletačka Republika i Osmansko Carstvo vodili su ukupno 11 ratova, v.: Arbel, „Venice's Maritime Empire“, 199.

Jadrana, ostavljajući pogranični prostor praznim.¹⁶⁷ Također treba napomenuti kako se gradskom tradicionalno multietničkom stanovništvu s jakim talijanskim, ali ipak prevladavajućim hrvatskim karakteristikama, u vremenu Kandijskog rata pridružio i novi etnički element. Drugim riječima, upravo je u to vrijeme došlo do izraženije seobe kršćanskog stanovništva s osmanskog teritorija, tzv. Morlaka, na područje mletačke vlasti koja će dodatno promijeniti demografsku sliku cjelokupnog prostora.¹⁶⁸

Ušavši u *seicento*, Dalmacija je ušla i u treće stoljeće pod neprekinutom vlašću mletačkog lava. Do tog su se trenutka mletačke institucije upravljanja Provincijom Dalmacijom i Albanijom potpuno ustalile od njezinog potpadanja pod mletačku vlast u godinama od 1409. do 1420., razdoblju uopće najvećeg teritorijalnog širenja Mletačke Republike od *Terraferme* do Levanta u kojem je prema svemu sudeći Dalmacija bila samo jedno od osvojenih područja u nizu.¹⁶⁹ No, iako su joj bile srodne, dalmatinske komunalne institucije nikako nisu bile samo puki odraz središnje mletačke kancelarije i zapravo je Republika, do razine koja joj je odgovarala, ostavila sustav onakvim kakav je bio još prije njezinog konačnog zauzimanja pokrajine. Međutim, ovakva praksa ostavljanja velike razine autonomije podređenom prostoru, bila je zapravo univerzalna mletačkom načinu preuzimanja vlasti na novim teritorijima. Jednak postupak primijenjivala je i na području *Terraferme*, a do neke mjere i na Levantu gdje je situacija ipak bila drukčija s obzirom na veći utjecaj bizantske tradicije.¹⁷⁰ Stupanj dalmatinske autonomije ostao je tako na relativno visokoj razini, iako su Mlečani odmah po dolasku na vlast razračunali s protumletačkom gradskom elitom, posebice onom u Zadru.¹⁷¹ No, općenito gledano, mletački organi vlasti nisu se nepotrebno i u prevelikoj mjeri izravno uplitali u upravu u Dalmaciji te nisu dirali u stare komunalne povlastice. Štoviše, u nekim se slučajevima, posebice kada se govori o odnosima zadarskog patricijata i građanstva, moglo primijetiti kako lokalno stanovništvo čak nije bilo toliko zabrinuto promjenama koje su nova vlast i nove okolnosti donosile, koliko su pokušali

¹⁶⁷ Pederin, *Mletačka uprava*, 23; Raukar, „Društvene strukture u Mletačkoj Dalmaciji“, 107. O broju stanovništva u Dalmaciji ovog razdoblja, zbog manjka istraživanja, valja ipak govoriti s oprezom. Više o tom problemu, v.: Vladimir Stipetić i Nenad Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske*. Zagreb–Dubrovnik: HAZU, 2004., 178-179.

¹⁶⁸ O migracijama do kraja Kandijskog rata s naglaskom na zadarsko zaleđe, v.: Mayhew, *Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule*, 185-196. O fenomenu Morlaka postoji vrlo opsežna literatura. Detaljan pregled samih historiografskih dostignuća na tu temu, ali i ulogu Morlaka u Kandijskom ratu na prostoru mletačke Dalmacije, v.: Madunić, *Defensiones Dalmatiae*, 18-24, 57-59, 82-89 i 212-245.

¹⁶⁹ O'Connell, *Men of Empire*, 21-23.

¹⁷⁰ Bowd, *Venice's Most Loyal City*, 6-18; Arbel, „Venice's Maritime Empire“, 182-187; Belfanti, „Town and Country“, 300. Također, v.: O'Connell, *Men of Empire*, 1.

¹⁷¹ Josip Vrandečić i Miroslav Bertoša, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*. Zagreb: Leykam international, 2007., 13. Detaljnije o postupcima Mletačke Republike prema zadarskom plemstvu prilikom preuzimanja vlasti nad Dalmacijom, v.: Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 33-44.

iskoristiti novonastalu situaciju u međusobnim borbama za prevlast u gradu.¹⁷² No, ovakva na prvi pogled popustljiva politika nije bila samo svojevrsno dodvoravanje lokalnim elitama i briga za političku stabilnost, već je razlog bio mnogo profanije prirode. Naime, nemiješanje u postojeći sustav dobrim je dijelom bilo posljedica činjenice što je on već u velikoj mjeri funkcionirao po mletačkom modelu s obzirom da je Venecija i prije s prekidima upravljala tim područjem, a dalmatinske su komune, uz određene lokalne specifičnosti, uostalom ionako funkcionirale prema jednom općem modelu sredozemnog urbanog prostora. Prema tome, potrebe za većim intervencijama u upravu na istočnojadranskoj obali jednostavno nije bilo.¹⁷³ Ipak, tijekom 17. stoljeća, u svjetlu upravnih promjena prema centraliziranosti država u čitavoj Europi, i Mletačka Republika poduzela je određene korake. Tako je 1623. godine Senat imenovanje javnih službenika stavio pod izravnu kontrolu države, a funkcija generalnog providura dodatno je dobila na važnosti.¹⁷⁴

Dakle, dolaskom Mlečana stara gradska plemićka vijeća nisu ukinuta i nastavila su funkcionirati kao i prije. Postavši ipak podređena gradskom knezu koji je redovito dolazio iz redova mletačkog patricijata te je bio imenovan od strane mletačkog Senata, vijeća dalmatinskih gradova su, kao uostalom i na bilo kojem drugom području *Stato da mar*, predstavljala Veneciji neophodnog posrednika između izravnih predstavnika središnjih vlasti i stanovnika pokrajine. Članovi gradskih vijeća, uglavnom pripadnici domaćih patricijskih obitelji koji su ujedno činili i političku elitu u Dalmaciji, vršili su funkcije komunalnih dužnosnika, sudaca i soprakomita – zapovjednika ratne galije.¹⁷⁵ No, najbitnija novost u upravljanju pokrajinom uvedena je tek u 16. stoljeću. Naime, tada se pojavljuju generalni providuri kao vrhovni upravitelji pokrajine te izravni posrednici između istočnojadranskih komuna i središnjih mletačkih vlasti. Generalnog providura birao je direktno Senat i potvrđivao dužd na mandat u trajanju od 22 mjeseca. Predstavljao je vrhovnu vojnu i civilnu vlast te je vršio funkciju vrhovnog suca i upravitelja financijama, a tijekom ratnih razdoblja potpomagan je s institucijom konjaničkog providura. Uz ove velike ovlasti koje su donosile društveni status i materijalne beneficije, ova je funkcija predstavljala i veliku odgovornost, stoga ju nisu svi izabrani providuri prihvaćali s jednakim oduševljenjem.¹⁷⁶

¹⁷² Pederin, *Mletačka uprava*, 113; O'Connell, *Men of Empire*, 79-81.

¹⁷³ Arbel, „Venice's Maritime Empire“, 158; Vrandečić i Bertoša, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra*, 11.

¹⁷⁴ Vrandečić i Bertoša, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra*, 51.

¹⁷⁵ Arbel, „Venice's Maritime Empire“, 185-187; Lovorka Čoralić, „Dalmacija i Boka kotorska u 16. stoljeću“, u: *Povijest Hrvata*, knj. 2., Mirko Valentić i Lovorka Čoralić (ur.). Zagreb: Školska knjiga, 2005., 67-68.

¹⁷⁶ Mayhew, *Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule*, 150-156. O funkciji generalnog providura v. i: Pederin, *Mletačka uprava*, 105; Arbel, „Venice's Maritime Empire“, 152-153. O samim počecima rada generalnog providura, v.: Maja Novak, „Kada i kako je došlo do formiranja funkcije generalnog providura Dalmacije i Albanije“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XV (1968.): 91-112.

Kao što se već moglo vidjeti, plemstvo je u Dalmaciji tijekom mletačke uprave ostalo legalna kategorija i zasebna društvena klasa s, doduše, ograničenim udjelom u vlasti. Ipak, kroz 16. stoljeće pa nadalje, ono bilježi postepenu stagnaciju čime se ekonomske razlike između plemića i pučana mijenjaju u korist potonjih. Bitno je naglasiti kako se sloj pučana od 16. stoljeća također raslojava uslijed sve većih ekonomskih razlika. Dok dio njih, među kojima su se nalazili srednji i sitni trgovci, obrtnici, sluge, mornari i pomoćni radnici, ostaje ograničene imovne moći, bogatiji pripadnici sloja pučana u koje su spadali prvenstveno veliki trgovci i dio činovnika, formirali su novo građanstvo. Porastom moći, taj je građanski sloj dobio i političke aspiracije koje je plemstvo snažno čuvalo za sebe. Iako se mletačka vlast protivila bilo kakvim većim promjenama, vođena svojim interesima kontrole moći plemićkog sloja, ona je do neke mjere ipak poticala razvoj bratovština kroz koje su građani dolazili do izražaja u komunalnom životu.¹⁷⁷ S vremenom je u 17. stoljeću ipak omogućeno najbogatijim građanima da uđu u plemićki krug čime je započeo proces preoblikovanja plemstva u Dalmaciji dovršen stoljeće kasnije. Sve u svemu, kao i u mnogim drugim sredozemnim komunama, u dalmatinskim je gradovima također plemstvo i bogato građanstvo koje nije dobilo plemićki status činilo gornji ekonomski sloj komunalnog društva, dok su onaj niži predstavljali ostali pučani.¹⁷⁸ Osim ovih društvenih slojeva karakterističnih za gradski prostor, treba spomenuti i ljude izvan zidina. U ratom opustošenoj okolini malobrojne seljačke zajednice zadržale su vlastitu samoupravu iz predmletačkih vremena, zvanu posoba pri čemu je više udruženih posoba činilo ligu, a zbog ograničene agrarne djelatnosti uzrokovane osmanskom opasnošću, ove su seoske zajednice imale i funkciju organizirane obrane od neprijatelja.¹⁷⁹

U gospodarskom je pogledu Dalmacija 17. stoljeća također preuzela trendove iz prethodnog razdoblja s oscilacijama ovisnim o ratnim zbivanjima. Osim samih prirodnih karakteristika određenih geografskim specifičnostima prostora te rata i općenitih promjena na širem sredozemnom prostoru, na gospodarstvo pokrajine utjecala je i gospodarska politika Republike. No, središnje su vlasti prema svojim interesima diktirale samo najvažnije djelatnosti poput trgovine, brodogradnje i, posebice, proizvodnje soli na koju su još od 15. stoljeća preuzele monopol. S druge strane, većina obrta, poljodjelstvo, stočarstvo i ribarstvo

¹⁷⁷ Raukar, „Društvene strukture u Mletačkoj Dalmaciji“, 111-113; Čoralić, „Dalmacija i Boka kotorska u 16. stoljeću“, 67-69; Pederin, *Mletačka uprava*, 22; Vrandečić i Bertoša, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra*, 34-36; Arbel, „Venice's Maritime Empire“, 190-193.

¹⁷⁸ Raukar, „Društvene strukture u Mletačkoj Dalmaciji“, 120. Kao primjer drugih sredozemnih gradova, v.: Eleni Sakellariou, „The Cities of Puglia in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. Their Economy and Society“, u: *Mediterranean Urban Culture*, 97-114.

¹⁷⁹ Čoralić, „Dalmacija i Boka kotorska u 16. stoljeću“, 68.

nisu bili pod strogim nadzorom države već su ostali u nadležnosti lokalnih vlasti.¹⁸⁰ No, dok su poljodjelske i stočarske djelatnosti bile u velikoj mjeri ograničene zbog stalnih ratnih opasnosti, obrtništvo je bilo vrlo razvijeno u gradovima, iako njegova proizvodnja uglavnom nije prelazila potrebe lokalnog tržišta. Trgovina je, osim one solju, bila samo djelomično pod državnim nadzorom, a trgovci su se u potrazi za poslom često okretali i prema Osmanskom Carstvu. Sve u svemu, iako je prostor dalmatinskog zaleđa bio devastiran i osjetio velike demografske promjene, život u gradovima tekao je ritmom koji se nije pretjerano razlikovao od ostalih sredozemnih urbanih prostora.¹⁸¹ Što se tiče financijskih pitanja, Dalmacija je u tom pogledu bila pasivna, pogotovo u razdobljima otvorenih ratnih sukoba, i rashodi Mletačke Republike za svoju su istočnojadransku pokrajinu bili veći od prihoda te iste pokrajine.¹⁸²

Već se više puta naglasio devastirajući utjecaj neprekinutih ratnih zbivanja na cjelokupni život mletačke pokrajine Dalmacije pri čemu Kandijski rat nije bio iznimka. No, za razliku od dotadašnjih ratova tijekom 16. stoljeća u kojima je Osmansko Carstvo Mletačkoj Republici redovito oduzimalo dio po dio njezinih posjeda, kako na Levantu, tako i na području Provincije Dalmacije i Albanije, Kandijski rat predstavljao je prekretnicu. Taj iscrpljujući sukob u trajanju od 25 godina s većim ili manjim intenzitetom, započeo je napadom Osmanlija na otok Kretu u proljeće 1645. godine. Dok su se na Levantu kao glavnom bojištu odvijale velike bitke, Dalmacija je ostala u sjeni s prevladavajućim manjim operacijama. Naime, osim nekoliko većih opsada gradova na obali, poput one Šibenika iz 1647. godine, prostor Dalmacije zbog svojih prirodnih karakteristika nije bio pogodan za vođenje velikih bitaka s mnogobrojnim vojskama karakterističnim za onodobno ratovanje, što opet nikako ne umanjuje njegovo razorno djelovanje na dalmatinskom prostoru. Ipak, pojedine velike pobjede na Levantu, ali i zaredani vojni uspjesi u Dalmaciji kao sekundarnom bojištu, Mletačkoj Republici u konačnici nisu donijeli odlučujuću prevagu u ratu.¹⁸³ Sukob je

¹⁸⁰ Raukar, „Društvene strukture u Mletačkoj Dalmaciji“, 106-107 i 110. Posebno o agrarnim odnosima v.: Šime Peričić, „Prilog poznavanju agrarnih odnosa u Mletačkoj Dalmaciji“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 34 (1992.): 135-159.

¹⁸¹ Čoralić, „Dalmacija i Boka kotorska u 16. stoljeću“, 69-71.

¹⁸² Pederin, *Mletačka uprava*, 45; Raukar, „Društvene strukture u Mletačkoj Dalmaciji“, 104-105.

¹⁸³ Općenito o Kandijskom ratu, v.: Cozzi, *Povijest Venecije*, 2. sv., 149-162. Iz perspektive ekonomije, v.: Roberto Vaccher, „La guerra di Candia: un confronto di mezzi e risorse“, *Acta Histriae*, god. 24, br. 3 (2016.): 573-596. S posebnim naglaskom na Levant, v.: Kenneth M. Setton, *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*. Philadelphia: The American Philosophical Society, 1991., 104-252. O dalmatinskom bojištu podaci se mogu naći praktički u bilo kojem djelu o 17. stoljeću, ne nužno isključivo vojnopovijesne tematike. Uz zapis suvremenika Franje Divnića i doktorsku disertaciju Domagoja Madunića, kao orijentir se mogu navesti već u dijelu o historiografiji spomenuti radovi, v. npr.: Stanojević, „Dalmacija u doba Kandijskog rata“: 93-182; Stanojević, *Jugoslavenske zemlje u mletačko-turskim ratovima*, 198-300; Jačov, *Le guerre Veneto-Turche*, 9-145; Mayhew, *Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule*, 29-48; Vrandečić, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku*, 47-135. Analizu percepcije Kandijskog rata od strane Divnića, v.: Lovorka Čoralić, „Zločin

rezultirao gubitkom otoka Krete, a unatoč uspješno vođenim operacijama u Dalmaciji, niti na tom prostoru nije došlo do značajnih teritorijalnih promjena zahvaljujući prvenstveno spretnijoj osmanskoj diplomaciji prilikom sklapanja mira.¹⁸⁴ No, bez obzira na konačan negativan ishod, u Dalmaciji je Kandijski rat posvjedočio da je mletačka vojska sposobna voditi i ofanzivnu borbu, za razliku od dotadašnjeg isključivo defanzivnog stava prema Osmanlijama. Stoga se pokazalo kako je upravo ovaj rat, unatoč izostanku bitnijih teritorijalnih dobitaka, posljednji koji se vodio na mletačkoj strani granice i time izravno ugrožavao gradski prostor i njegovu okolicu.

Središta gore spomenutih upravnih institucija, a ujedno i žarišta trgovine, gospodarstva, vjerskog i kulturnog života, činili su gradovi. Još je francuski putnik i putopisac Casimir Freschot u Zadru, Šibeniku, Trogiru i Splitu prepoznao četiri najvažnija grada mletačke Dalmacije.¹⁸⁵ Uz primamljivosti koje su pružale same veće mogućnosti za zaradom, sigurnost gradskih zidina bio je dodatnan razlog privlačnosti okolnom stanovništvu. Iako u usporedbi s nekim drugim urbanim centrima Mletačke Republike brojem stanovnika neveliki, oni su za život istočnojadranske obale bili od vitalne važnosti.¹⁸⁶ Utjecaji koji su najjasnije obilježili oblikovanje dalmatinskih gradova u 17. stoljeću mogu se svesti na dva osnovna faktora – političku pripadnost Mletačkoj Republici i granični položaj s Osmanskim Carstvom. Prvi je konačno odredio sustav upravljanja gradova po mletačkom obrascu sa spomenutim velikim autonomijama lokalnih vlasti, dok je drugi značajno ograničio njihov razvoj utječući na gospodarstvo i demografiju prvenstveno okolice priobalnih gradova koji nisu nikada bili osvojeni, ali su u velikoj mjeri osjetili posljedice ratnih razaranja.

3.3. Grad Zadar – ljudi i prostor

U tom šarolikom okruženju raznovrsnih gradova od *Terraferme* preko istočnog Jadrana do Levanta, našao se i grad Zadar. No, u pokušaju shvaćanja važnosti Zadra u tom urbanom mehanizmu Mletačke Republike, Zadar se teško može svrstati u točno određene ladice prema kategorijama kojima se pokušava ravnati suvremena historiografija u

ili junaštvo? – Kandijski rat u Dalmaciji prema kronici šibenskog povjesničara Franje Divnića“, *Acta Histriae*, god. 10, br. 2 (2002.): 549-570.

¹⁸⁴ O razgraničenju, v.: Difičnik, *Povijest Kandijskog rata*, 321-338; Snježana Buzov, *Razgraničenje između bosanskog pašaluka i mletačke Dalmacije nakon Kandijskog rata – linija Nani*. Magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1992.; Mayhew, *Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule*, 55-61; Vrandečić *Borba za Jadran u ranom novom vijeku*, 140-143.

¹⁸⁵ “...le Città maritime della Dalmazia, e trà queste Zara, Trau, Spalatro, e Sebenico, furono sempre le più popolate, e le più abbondanti...“, Casimiro Freschot, *Memorie storiche e geografiche della Dalmazia*. Napoli: Stampa di Domino Antonio Parrino, e di Michiele Luigi Murii, 1687., 123.

¹⁸⁶ O broju stanovnika u dalmatinskim gradovima s naglaskom na Zadar i Split, v.: Raukar, „Društvene strukture u Mletačkoj Dalmaciji“, 107-109.

proučavanju urbanog ranog novog vijeka. Naime, iako po broju stanovnika malen u odnosu na brojne druge gradove Mletačke Republike, posebice one na *Terrafermi*, te vrlo ograničene proizvodne moći zbog zaleđa ozbiljno devastiranog stalnim ratovima protiv Osmanlija makar prometno i trgovački i dalje važan, Zadar se ističe upravo svojim statusom kako u svjetovnom pogledu kao središte mletačke provincije Dalmacije i Albanije, tako i u crkvenom kao nadbiskupija. Upravo mu taj status daje na važnosti u odnosu na ostale dalmatinske gradove, a zbog toga ga se nikako ne može svrstati niti u neku kategoriju manje važnog, perifernog, sredozemnog mletačkog grada.

Mijenjajući kroz srednji vijek gospodare od Bizanta i vladara iz hrvatske kraljevske dinastije, preko Mletačke Republike i hrvatsko-ugarskih kraljeva, Zadar je konačno potpao pod vlast *Serenissime* s ostatkom Dalmacije 1409. godine.¹⁸⁷ Od tada pa do ukidanja Republike 1797. godine, Zadar je kao jedan od najrazvijenijih gradova istočnojadranske obale pratio i bio sudionik svih događaja koji su se odvijali na istočnojadranskom prostoru, od političkih, društvenih, gospodarskih i vojnih do onih vjerskih i kulturnih. Kao i svaka dalmatinska komuna, i Zadar je upravljao većim okolnim distriktom zvanim *contado*,¹⁸⁸ s kojim je, kako će se vidjeti, imao intenzivnu interakciju, iako je upravo taj prostor najviše patio zbog ratnih zbivanja. Zadarski distrikt ili *Contado di Zara*, u 17. stoljeću predstavljao je uski prostor uz more. Točnije, nakon Ciparskog rata, prilikom određivanja granica između Osmanskog Carstva i Mletačke Republike, on je sačinjavao priobalni teritorij od zapadnog dijela Vranskog jezera prema Bokanjcu sjeverno od Zadra, završavajući u pravcu sjevera i sjeveroistoka kod Novigradskog mora. Nakon ovog razgraničenja, u zadarskom su zaleđu ostala 44 sela,¹⁸⁹ ali je grad, uz spomenuto zaleđe, u svojem posjedu imao i okolne otoke zbog svoje prirodne zaštićenosti morem, mnogo pogodnije za život i gospodarstvo.¹⁹⁰

Iako se Zadar u upravnom smislu nije razlikovao od ostalih dalmatinskih komuna, određene specifičnosti vezane uz njegovu ulogu centra pokrajine postojale su. Najprije,

¹⁸⁷ O mletačkom preuzimanju vlasti nad zadarskom komunom, v.: Grga Novak, „Presjek kroz povijest grada Zadra“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XI-XII (1965.): 39-43; Raukar, *Zadar u XV. stoljeću*, 30-33; Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 29-33; O'Connell, *Men of Empire*, 27-29.

¹⁸⁸ O problemu jasnoće ovog pojma, v.: Mayhew, *Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule*, 146-147.

¹⁸⁹ Seid M. Traljić, „Tursko-mletačko susjedstvo na zadarskoj krajini XVII. stoljeća“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. IV-V (1959.): 409-424; Seid M. Traljić, „Zadar i turska pozadina od XV. do potkraj XIX. stoljeća“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XI-XII (1965.): 212-214. S naglaskom na kartografske prikaze, v.: Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 225; Mayhew, *Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule*, 127 i 283-284.

¹⁹⁰ Detaljan prikaz zadarskih otoka kroz povijest, v.: Stjepan Antoljak, „Tri priloga za proučavanje historijske topografije i toponomastike zadarskih otoka i okoline Zadra“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. I (1954.): 109-141; *Toponimija otoka Pašmana*, Vladimir Skračić (et al.) (ur.). Zadar: Sveučilište u Zadru, 2006; *Toponimija otoka Ugljana*, Vladimir Skračić (et al.) (ur.). Zadar: Sveučilište u Zadru, 2007.; *Otoci Ist i Škarda*, Josip Faričić (gl. ur.). Zadar: Sveučilište u Zadru, 2010.; *Otok Silba*, Jasmina Mužinić i Jenő M. Purger. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2013.; *Kali*, Josip Faričić (ur.). Zadar: Sveučilište u Zadru, 2017.

njegova središnja administrativna pozicija koju je početkom 17. stoljeća definitivno i službeno stekao izgradnjom palače generalnog providura i njegove kancelarije 1607. godine, dodatno ga je izdigla u odnosu na ostale gradove.¹⁹¹ Što se tiče same gradske uprave, kao i u ostalim dalmatinskim komunama, Zadrom je upravljalo plemićko vijeće, a svoju su zasebnu skupštinu imali i pučani. Stvarnu je vlast i u Zadru imao gradski knez imenovan na dvije godine koji je sam birao svoje pomoćnike, gastalda i četiri glasnika, zadužene za razne poslove. Još jedna posebnost u odnosu na ostale gradove bila je u tome da je uz kneza zaduženog za civilne poslove, na području vojnih pitanja zasebno djelovao kapetan, također biran iz redova mletačkog plemstva, dok su u drugim komunama te dvije institucije bile objedinjene u jednoj osobi. Ove su dvije funkcije, inače, bile jedne od najznačajnijih u čitavom mletačkom *Stato da mar*. Nadalje, zasebno je za gradske financije brinuo rizničar koji je ujedno obično vršio i dužnost kaštelana (*camerlengho et castellano*), dok je kancelar (*cancelliere*) pomagao u administrativnim poslovima. Uz ove funkcije, postojale su i brojne druge niže na koje na ovom mjestu neće biti detaljnijeg osvrt, ali su svakako imale svoju ulogu u cjelokupnom sustavu upravljanja gradom i njih su uglavnom obnašali pripadnici domaćeg plemstva.¹⁹² Kada se govori o sudstvu, iako je stanovita izdvojenost postojala, ono u principu nije bilo odvojeno od uprave. Glavnu je riječ u postupcima vodio knez, dok je drugu instancu predstavljao generalni providur.¹⁹³

Grad Zadar po broju stanovnika jest bio jedan od najvećih među dalmatinskim komunama 17. stoljeća, ali nije znatnije odskakao od ostalih. Bitno je naglasiti kako je taj broj zbog ratnih opasnosti i još uvijek prisutnih epidemija značajno oscilirao pa je tako prema onovremenim izvještajima i suvremenim procjenama u razdoblju pred Kandijski rat Zadar imao 5474, dok je nakon rata pao na oko 3300 stanovnika, a na tu su dinamiku svakako utjecale i stalne migracije kako lokalnog karaktera, tako i one iz udaljenijih krajeva.¹⁹⁴ Sve u

¹⁹¹ O procesu stvaranja Zadra upravnim središtem do spomenute godine, v.: Novak, „Zadar glavni grad“: 187-202.

¹⁹² Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 366 i 462-464; Mayhew, *Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule*, 156-159. O važnosti funkcije zadarskog kneza i kapetana u odnosu na ostala područja *Stato da mar*, v.: O'Connell, *Men of Empire*, 41-42. Detaljnije o upravnim funkcijama na području dalmatinskih gradova, v.: Pederin, *Mletačka uprava*, 85-113.

¹⁹³ O sudstvu, v.: Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 369; Pederin, *Mletačka uprava*, 14-15.

¹⁹⁴ O broju stanovnika, v.: Roman Jelić, „Stanovništvo Zadra u drugoj polovici XVI. i početkom XVII. st. gledano kroz matice vjenčanih“, *Starine*, knj. 49, Zagreb (1959.): 349-509; Roman Jelić, *Stanovništvo Zadra 1608. godine*. Zadar: vlastita naklada, 1985.; Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 370-372. Posebno izvještaj kneza Zadra Giovannija Battiste Benzona o broju stanovnika iz 1641. godine, v. *Commissiones et relationes Venetae*, sv. VII, 247-249. Prema detaljnim izračunima Domagoja Madunića na temelju izvorne građe iz Archivio di Stato di Venezia (ASVe, PTM, b. 502, num. 5, Zara 3. I. 1669. mv.), Zadar je u prvoj poslijeratnoj godini imao točno 3278 stanovnika. Kolegi Maduniću iskreno zahvaljujem na ustupljenim podacima.

svemu, kako je već generalno napomenuto, i zadarsko je gradsko društvo bilo podijeljeno na dva staleža – plemiće i pučane, sa svim svojim daljnjim raslojavanjima i sukobima spomenutim u kontekstu generalnih prilika u istočnojadranskim komunama. Nastavivši negativan trend iz prethodnih razdoblja, broj pripadnika plemstva u 17. stoljeću i dalje je bio u silaznoj putanji. Do početka Kandijskog rata, ovaj je stalež sačinjavalo dvadesetak obitelji koje su svim silama štitile svoj povlašteni položaj u društvu. Tek nakon Kandijskog rata plemićko vijeće odlučilo je popuniti svoje redove obiteljima iz drugih gradova ili bogatim građanima od kojih je velik broj bio talijanskog podrijetla. S druge strane, pučani su i dalje ostali najbrojnija skupina gradskog stanovništva unatoč svojem unutarnjem raslojavanju i, dok je novo bogato građanstvo obitavalo u raznim dijelovima grada, onaj niži sloj ostao je koncentriran u gradskom predjelu zvanom Varoš.¹⁹⁵ Naravno, migracije su svakako donosile promjene u gradsko društvo pa su doseljenici, kako stalni tako i oni privremeni, bez sumnje utjecali na jezičnu, etničku i vjersku te sveopću kulturnu raznolikost u gradu. Međutim, na temelju dosadašnjih istraživanja, utvrđeno je kako je većina stanovništva, unatoč raznim utjecajima, posebice onima sa zapadne obale Jadrana, ostala hrvatskog podrijetla. Naime, prema maticama vjenčanih župne crkve sv. Stošije, od 1576. do 1613. godine zabilježeno je oko 5000 imena, među kojima je 3700 hrvatskih, a kod ostatka se može uočiti talijansko te u manjoj mjeri albansko i grčko podrijetlo stanovnika. Također, prema popisu stanovništva iz 1608. godine, u Zadru je živjelo 75% stanovništva s hrvatskim prezimenima, 17% s talijanskim te 5% Albanaca i 4% Grka.¹⁹⁶ Ovakva se slika etničkog sastava reflektirala na onu jezičnu, a s obzirom na prevladavajuće doseljništvo iz talijanskih zemalja, pretežita vjerska orijentacija na katoličanstvo, nije se znatnije mijenjala, makar su u Zadru, kako će se pokazati u nastavku istraživanja, egzistirale i zajednice drugih kršćanskih crkava.

Kako je već rečeno, tijekom Kandijskog rata, osim Šibenika, dalmatinski gradovi u pravilu nisu bili glavna meta osmanskih napada. No, to ne znači da nisu bili ugroženi pri čemu Zadar nije bio iznimka. Ipak, za razliku od brojnih drugih utvrđenja u Dalmaciji, zadarske su zidine bile redovito obnavljane i smatrale su se jednim od najboljih fortifikacija na području čitave Mletačke Republike, a gradska je posada bila brojna i dobro opremljena, što jasno govori o tome koliko je Zadar značio središnjim mletačkim vlastima.¹⁹⁷ Prema dosadašnjim istraživanjima, ustanovljeno je kako je još od vremena nakon Ciparskog rata u

¹⁹⁵ Raukar, Petricioli, Švelec, Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 399-401.

¹⁹⁶ Vrandečić i Bertoša, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra*, 38; Raukar, Petricioli, Švelec, Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 400.

¹⁹⁷ O politici mletačkih vlasti vezano za izgradnju obrambenog sustava zidina na području čitavog *Stato da mar*, v.: Arbel, „Venice's Maritime Empire“, 206-210.

samom gradu boravilo najmanje 400 vojnika i određen broj časnika organiziranih u pet četa na čelu s po jednim kapetanom, dok su posebnu skupinu činili topnici čiji je broj varirao dosegaši u vrijeme Kandijskog rata i stotinu. Kako vojarne u gradu nije bilo, vojnici su bili raspoređeni po privatnim kućama, a u prvoj polovici 17. stoljeća organizirano je logorište, *kvartir*, za vojsku i konjicu gdje se u iznimnim trenucima priprema za veće vojne operacije znalo smjestiti do 3000 vojnika, zbog čega je za njihove potrebe uziman i lazaret sv. Marka, dok je za potrebe konjice redovito bilo osigurano mjesto za stacioniranje 500 konja.¹⁹⁸

Sve to ipak nije spriječilo povremene osmanske akcije koje su, iako nisu bile usmjerene na osvajanje samog grada, ometale njegovo normalno funkcioniranje. Ulcinjski su gusari, harajući zadarskim otocima, jednom prilikom tako došli pod zidine samog grada. Godine 1661. Osmanlije su se približile Zadru s kopnene strane pljačkajući njegovu okolicu, a u godinama 1665. i 1666. osmanska je vojska ponovno došla nadomak grada. Iako bi svaki put bili potjerani, uvijek su načinili velike štete u okolici, stoga su posljedice i ovog rata za zadarsko područje ponovno bile prilično fatalne, dok je potpuni nestanak opasnosti od Osmanlija nastupio tek tijekom Morejskog rata.¹⁹⁹ Uz trgovinu i naseljenost zadarskog distrikta, rat je najviše utjecao na agrarne djelatnosti šireg područja što se, naravno, odrazilo i na život u samom gradu. Naime, zemljoradnja je bila temelj gospodarske djelatnosti zadarskog distrikta, a njezina slaba razvijenost nije bila posljedica samo zaostale tehnologije, već prvenstveno stalne ratne opasnosti, o čemu dovoljno govori podatak da je proizvodnja u 17. stoljeću bila manja nego u razdoblju prije ratova s Osmanlijama, a unatoč vrlo plodnoj zemlji u zaleđu, godišnja proizvodnja žita zbog navedenih problema dostajala je samo za tri do četiri mjeseca stoga je grad ovisio o ne uvijek pouzdanoj opskrbi iz drugih izvora. Uz opskrbu žitom, rat je uzrokovao probleme i oko opskrbe drugim živim namirnicama, a opasnost od nestanka zaliha pitke vode nije bila ništa manja.²⁰⁰

S koje god strane krenuo, zidine su bile prva gradska vizura koju bi bilo koji prolaznik uočio. Mletačke su vlasti zapravo od početka svoje vladavine zadarskim zidinama posvećivale najviše pažnje, ali prošlo je dugo vremena da bi se na planovima za izgradnju po novim metodama vojnog graditeljstva, tzv. *alla moderna*, napokon počelo raditi. Godine 1525. započela je inicijativa, a sama gradnja pokrenuta je tijekom mletačko-osmanskog rata 1537.–

¹⁹⁸ Commissiones et relationes Venetae, sv. VII, 214-222; Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 358-360; Mayhew, *Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule*, 30; Madunić, *Defensiones Dalmatiae*, 47, 176 i 248. Za ovako velik broj vojnika u pojedinim trenucima rata u Zadru, kao i o procjenama potrebnih vojnika za obranu od potencijalne opsade, v.: Madunić, *Defensiones Dalmatiae*, 83, 99, 247 i 381.

¹⁹⁹ Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zada pod mletačkom upravom*, 363-365.

²⁰⁰ Peričić, *Razvitak gospodarstva Zadra*, 62-66; Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 376-377 i 400-401.

1540. kada je zbog izravne ratne opasnosti u Zadar poslan jedan od tadašnjih najpoznatijih vojnih inženjera u službi Mletačke Republike, Michele Sanmichieli. S njim je radio, unatoč njihovim međusobnim nesuglasticama, vojvoda od Urbina Francesco Maria della Rovere, vojnik i vojni teoretičar koji je u Mletačkoj Republici naveliko promicao novi sustav vojnog graditeljstva. Izgradnja zidina oteгла se kroz veći dio 16. stoljeća uz velike napore domaćeg stanovništva, a za potrebe izgradnje predutvrde *Forte* ispred reprezentativnih Kopnenih vrata (*Porta terraferma*) oko čije su se raskošne izrade također razvile polemike zbog njezine skupoće, srušen je i velik dio civilnih zgrada izvan zidina što je izazvalo dosta negodovanja Zadrana, iako je praksa rušenja predgrađa zbog povećane potrebe za prostorom koji je zahtijevao novi oblik zidina bila neminovna i, prema tome, uobičajena diljem Europe. Unatoč jakom utjecaju s Apeninskog poluotoka, centra inovacija novih fortifikacijskih sustava, Zadar u 16. stoljeću predstavlja jedini primjer većih graditeljskih zahvata na prostoru Dalmacije koji su se mogli mjeriti s onima u zapadnoj Europi. Svi su ostali vojno-graditeljski pothvati ostali na razini lokalne važnosti i o njima će vlasti više računa voditi tek u narednom stoljeću.²⁰¹ Nove su zidine bile široke između osam i 16 metara i pojačane brojnim velikim bastionima, pogotovo na sjevernoj i sjeveroistočnoj strani prema kopnu, a jedina veza s kopnom bila je preko Kopnenih vrata. Troja vrata postojala su na jugozapadnoj i četiri na sjeveroistočnoj strani. Najistaknutiji punktovi fortifikacijskih sustava bili su polubastion Kaštel na sjevernom uglu, bastion Citadela na jugoistočnom uglu i *Forte*, velika tvrđava ispred Kopnenih vrata.²⁰²

Većinu ranonovovjekovnih gradova uopće najvidljivije karakteriziraju zidine. One su dominantna arhitektonska vizura grada, a osim obrambene funkcije, zidine su imale i ulogu kontrole fluktuacije ljudi izvana u doba mira. Iako je protočnost bila velika i neželjeni posjetioци uvijek su se mogli provući, zidovi su svakako imali i veliko simboličko značenje granice između urbanog i ruralnog.²⁰³ Zadar u tom smislu nije bio iznimka te su, uz samu sigurnost, njegove zidine predstavljale i najkonkretniju granicu između područja grada i njegovog distrikta. Danas i u svojem samo djelomično očuvanom stanju u gradskoj jezgri,

²⁰¹ Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 29-62; Andrej Žmegač, „Zadarske utvrde 16. stoljeća“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 27 (2003.): 107-118. O Kopnenim vratima, v.: Pavuša Vežić, „Vrata Michelea Sanmichelija u Zadru“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 29 (2005.): 93-106. O angažmanu središnjih mletačkih vlasti u financiranju izgradnje zadarskih zidina, v.: Arbel, „Venice's Maritime Empire“, 220. Više o Italiji i fenomenu razvoja vojnog inženjerstva, v.: Christopher Duffy, *Siege Warfare. The Fortress in the Early Modern World 1494–1660*. London–Henley: Routledge–Kegan Paul, 1979., 8-42; Pollak, *Cities at War*, 61-108. Posebno vezano za Mletačku Republiku, v.: Darka Bilić, *Inženjeri u službi Mletačke Republike*. Split: Književni krug, 2013. O rušenjima predgrađa za potrebe izgradnje novih zidina, v.: Cowan, *Urban Europe*, 137-138.

²⁰² Josip Seissel, „Urbanistički lik i problemi rekonstrukcije grada Zadra“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. I (1954.): 25. Vrlo dobar slikovni prikaz transformacije iz srednjovjekovnih u zidine „alla moderna“, v.: Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 279.

²⁰³ Friederichs, *The Early Modern City*, 21-23; Clark, *European Cities and Towns*, 180.

zadarske zidine fasciniraju posjetitelje, stoga ne treba posebno naglasiti kako su djelovale na ondašnje ljude, u vrijeme kada su bile cjelovite te aktivno vršile svoju funkciju zaštite i granice između urbanog i ruralnog. Između ostalog, upravo se iz kartografskih prikaza možda najbolje može uočiti njihova važnost. Naime, svi mletački kartografi koji su djelovali u Dalmaciji od 16. do 18. stoljeća bili su u službi vojske pa su ih kod nacrtu gradova na prvom mjestu zanimale zidine, dok su ostali gradski sadržaji uglavnom zanemarivani, a isto vrijedi i u slučaju Zadra. Naime, uz brojne stilizirane ili pojednostavljene, pojedini kartografi dali su vrlo detaljne nacрте, što je opet do neke mjere i odraz napretka same kartografije u kontekstu vojnih potreba.²⁰⁴ Među njima se svakako mora istaknuti Vincenzo Maria Coronelli koji je, od detaljnog prikaza u sklopu čitave karte *Contado di Zara* do minucioznih nacрта posvećenih isključivo Zadru, u više navrata iscertao gradske zidine.²⁰⁵ No, uz mletačke, nije nedostajalo ni stranih kartografskih prikaza grada Zadra. Stranci su po jednakom principu ostavljali kartografske zapise također različite kvalitete, a od nizozemskog kartografa Pierrea Mortierera do već osamnaestostoljetnog Francuza Jeana Nicolasa Bellina, da se za ilustraciju spomenu samo neki,²⁰⁶ svi su najviše pažnje posvećivali upravo zidinama.

Već je spomenuto kako osmanska vojska nije poduzimala ozbiljnije pokušaje osvajanja Zadra tijekom Kandijskog rata najprije upravo zahvaljujući njegovim iznimno jakim fortifikacijama. Fasciniranost Osmanlija zadarskim zidinama potvrđuje i poznati osmanski putopisac Evlija Čelebi koji zbog rata u grad nikada nije ušao i vidio ga je samo s vanjske strane te zbog toga upravo zidinama posvetio veliku pažnju. On u svojem putopisu kaže:

Svi vanjski bedemi izbočeni su prema vani kao oklop u kornjače. To je zato da im prilikom opsjedanja ne bi mogla nauditi topovska zrna. [...] Po bedemima vojnici mletačkog dužda tjeraju jedni druge na konjima kao da se igraju džilita. To znači da su gradski bedemi vrlo prostrani i široki. Vanjske zidine sjaju se kao bijeli biser. [...] Na kopnu s istočne strane vidi se samo jedna kapija. A i nju su zaklonili drveni mostovi koji se pred njom nalaze. Sa kopnene strane ovog grada nalazi se osam tabija. Na svakoj se vidi sedamdeset do osamdeset baljmez-topova. Prema moru nanizani su kao ježevi toliki šajka topovi da u njih može čovjek stati. Oni tu stoje kao sedmoglave aždaje.²⁰⁷

²⁰⁴ Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 15-16. O talijanskim ranonovovjekovnim kartografima koji su se bavili istočnim Jadranom, v.: Mirela Slukan, *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv–Zavod za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 2001., 17-21. O razvoju kartografije za vojne potrebe, v.: Pollak, *Cities at War*, 110-112.

²⁰⁵ Za kartu Dalmacije, v.: Vincenzo Maria Coronelli, *Contado di Zara*. Venetia, 1688. Za Coronellijeve prikaze Zadra, v. u: Mithad Kozličić, *Kartografski spomenici hrvatskoga Jadrana*. Zagreb: AGM, 1995., 256-257.

²⁰⁶ Pierre Mortier, *Zara en Dalmatie aux Venetiens*. Amsterdam, 1695.; Jean Nicolas Bellin, *Le petite atlas maritime*, tome IV. Paris, 1764., br. 113.

²⁰⁷ Evlija Čelebi, *Putopis*, Hazim Šabanović (prev.). Sarajevo: IRO "Veselin Masleša", 1979., 166-167.

Prethodno opisane zidine do Kandijskog se rata nisu značajno mijenjale i bilo kakvi zahvati uglavnom su bili renovatorski. Za razliku od Čelebija, drukčiji uvid u stanje zidina u vrijeme rata najbolje navodi jedan od onodobnih inženjera stacioniranih u Dalmaciji, Onofrio del Campo. Opisujući položaj Zadra kao vrlo pogodan za obranu zahvaljujući svojim geografskim karakteristikama, on kaže kako je utvrda, koliko god bila veličanstvena, u lošem stanju i da bi ju neprijatelj mogao osvojiti te za uspješnu obranu predlaže razne dogradnje i modernizacije.²⁰⁸ Koliko su zidine bile predmet pozornosti, govori i činjenica da su među raznim izvještajima rektora središnjici tijekom rata, povremeno slani i nacrti utvrđenja pojedinih gradova pa se tako među njima našao i detaljan prikaz zadarskog *Fortea*.²⁰⁹ Zanimljivi podaci vezani uz održavanje i obnovu gradskih zidina mogu se naći i u samim bilježničkim spisima. Naime, troškovi za obnovu su se, između ostalih sredstava, očito namirivali i preko plaćanja nekih sudskih sporova. Tako je gradski knez Alessandro Diedo, prema tužbi bilježnika Ambroza Lomazzija, osudio Anju Masinovu i njezinog sina na kaznu od 50 lira pod prijetnjom zatvora te odredio kako će se isplaćen iznos iskoristiti za održavanje gradskih zidina.²¹⁰ Također, u jednoj drugoj odluci sudskog procesa, donesena je odredba o plaćanju 500 dukata u slučaju da jedna od sukobljenih strana prekrši odluku suca, a rečeni se novac trebao uložiti u obnovu gradskih zidina.²¹¹

Naravno, prostor unutar zidina nije bio prazan. Iza njih se odvijao dinamičan gradski život. Iako su zbog novih frotifikacija građani diljem Europe morali pristajati na razne kompromise, brojni su se vojni teoretičari zalagali da gradnja zidina ipak treba što manje utjecati na svakodnevni život civila u gradu.²¹² Na koji je način vojni i civilni element funkcionirao u samom Zadru bit će, između ostaloga, prikazano u narednim poglavljima, ali prije nego što se krene u analizu gradskog društva i njihovog načina života, ukratko će se prikazati što bi sedamnaestostoljetni posjetitelj Zadra vidio kada bi prošao kroz jedna od gradskih vrata, odnosno kojim su se prostorima ljudi u gradu kretali pri obavljanju svojih svakodnevnih obveza. Osim istaknutih zidina, pečat gradu nesumnjivo su davale razne reprezentativne javne svjetovne i vjerske građevine poput upravnih i vojnih zgrada ili crkava i samostana. No, većinu gradskog prostora ipak su popunjavale privatne zgrade, od plemićkih

²⁰⁸ Onofrio del Campo, *Tvrđavni spisi Onofrija del Campa. Traktati i memorabilije jednoga kondotjera u Dalmaciji u doba Kandijskog rata*, Miroslav Bertoša (prir.). Rijeka: Državni arhiv u Rijeci, 2003., 41-44, 54, 101-102.

²⁰⁹ ASVe, DR, f. 50., nedatirano.

²¹⁰ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, nedatirano.

²¹¹ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 16. IV. 1658.

²¹² Pollak, *Cities at War*, 3, 61 i 69.

palača i stambenih višekatnica do neuglednih skladišta ili ruševnih kuća i kućica. Sve one zajedno ocrtavale su vizualne karakteristike gradskog prostora.

Povijest ljudskog naselja na poluotoku na kojem se razvio suvremeni Zadar iznimno je duga i seže skroz u razdoblje neolitika. Naravno, od tada pa do 17. stoljeća poluotok je prošao kroz mnoge transformacije od običnog naselja do antičkog pa srednjovjekovnog i najzad ranonovovjekovnog grada, koje bi ovdje bilo previše samo i spomenuti. No, trebalo bi naglasiti kako su temelji urbanističke slike grada kakvog ga poznajemo i danas stvoreni još u antičko doba.²¹³ U tom se smislu Zadar uklapao u šire okruženje jer je većina europskih gradova u ranom novom vijeku zapravo naslijedila već postojeći urbanistički plan ako ne iz antike, onda iz srednjeg vijeka, dok su novi raspored ulica dobivali samo generalno rijetki novoizgrađeni gradovi.²¹⁴ Iako je rečeno kako se većina kartografskih prikaza grada fokusirala na zidine, postoje ipak i oni koji su ucrtavali gradske ulice i raspored zgrada.²¹⁵ No, podaci o određenim mjestima ili objektima mogu se iščitati i iz samih bilježničkih spisa. Spomen bilo kojeg mjesta u dokumentima, gotovo je uvijek dopunjen informacijom o točnoj lokaciji iz čega se može rekonstruirati i organizacija gradskog prostora. Iz bilježničkih spisa saznajemo da je grad bio podijeljen na predjele ili četvrti, u građi nazivanim *confin* ili *contrada*,²¹⁶ a većina njih dobivala je svoja imena prema obližnjim crkvama ili samostanima, dok je manji dio nazivan po svjetovnim prostorima. Prema popisu stanovništva iz 1608. godine, u gradu je postojalo preko dvadeset takvih predjela svi odreda nazvani prema crkvama i samostanima.²¹⁷ Bilježnici ih sve redovito navode, a dodaju i neke koji se na spomenutom popisu ne nalaze poput predjela sv. Barbare, sv. Antuna,²¹⁸ ali i onih koji su imena dobili prema nekoj svjetovnoj lokaciji poput predjela Gospodskog trga, predjela Starih vrata kod mesnice ili predjela Starog kaštela.²¹⁹

Kada se govori o ilustrativnim prikazima gradskih prostora, uz bok kartografima svakako stoje razni putnici koji u svojim zapisima bilježe podatke posjećenih mjesta. Zadar je

²¹³ Uz navedene prve dvije knjige iz edicije *Prošlost Zadra*, o razdoblju od prvih naselja do konačnog stupanja Mletačke Republike na vlast, više v. u: Novak, „Presjek kroz povijest grada Zadra“: 7-43. O urbanističkom kontinuitetu od antike do ranog novog vijeka, v.: Ivo Petricioli, „Dva tisućljeća zadarskog urbanizma“, *Urbs*, sv. 2 (1958.): 65-69; Klaić i Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, 117.

²¹⁴ Friedrichs, *The Early Modern City*, 23-26.

²¹⁵ O raznim prikazima Zadra, v.: Ivo Petricioli, „Ikonografija Zadra do pada Mletačke Republike“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XI-XII (1965.): 493-529.

²¹⁶ Ova su dva pojma sinonimi i pri njihovom spominjanju u dokumentima ne vide se nikakve razlike u upravnom ili prostornom organizacijskom smislu.

²¹⁷ Jelić, *Stanovništvo Zadra*, 17-54. Ovakva je podjela naslijedena iz 16. stoljeća, v.: Sander-Faes, *Urban Elites of Zadar*, 200.

²¹⁸ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 4. V. 1650.; HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 5. X. 1646.

²¹⁹ Za *Confin della Piazza di Signori*, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 13. II. 1656. Za *Confin della Porta vecchia delle beccarie*, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 22. IX. 1661. Za *Confin di Castel Uecchio*, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. I. 1661.

u tom smislu također zapeo za oko onodobnim putnicima, a francuski putopisac Jacob Spon, spomenut na početku ovog poglavlja, ili osmanski putnik Evlija Čelebi, nisu jedini stranci koji su prepoznali Zadar kao lijep grad, od velike važnosti za Mletačku Republiku. Mnogi su drugi putnici prolazili Jadranom i zastajali u pojedinim gradovima na obali te zabilježili barem imena mjesta kojima su prošli, pri čemu gotovo nikada nebi izostavili Zadar.²²⁰ Oni koji su u opisima svojih putovanja istočnojadranskoj obali posvetili više prostora, prvenstveno su ostali impresionirani zadarskim zidinama, ali povremeno bi donijeli i druge zanimljive podatke. Iako su Dalmaciju posjetili desetak godina nakon Kandijskog rata, spomenuti Jacob Spon i njegov suputnik iz Engleske Geogre Wheler, uz opis fortifikacija i samog geografskog položaja grada, zanimali su se za ljude, gradsku okolicu, kao i povijest grada koju su nastojali rekonstruirati prema antičkim ostacima, a Wheler je čak nacrtao i, pomalo pojednostavljenu, vedutu grada.²²¹ Uz njih, ovdje također već spomenuti putopisac Casimir Freschot, također se, uz ostalo, zanimalo za povijest grada od njegovih početaka.²²² No, na žalost, nitko od putopisaca, osim spominjanja pojedinih crkava i palače generalnog providura gdje su neki od njih bili ugošćeni, nije ostavio detaljniji opis gradskog prostora unutar zidina osim impresije da je grad lijep i važan. Međutim, početkom 17. stoljeća, bez obzira što je još generalni providur Leonardo Foscolo uveo čišćenje, zna se da je grad generalno bio prilično prljav i da su ulice uglavnom bile zemljane, iako su tijekom stoljeća neke od njih popločane.²²³ No, to nije spriječilo građane Zadra da se glavnina života odvija upravo na trgovima i ulicama, najtipičnijim mjestima svakodnevne komunikacije.²²⁴ Već je rečeno kako je posao samih bilježnika zahtijevao određen terenski rad pa su prema tome i njihovi klijenti, kao i svjedoci, boravili na javnim prostorima, i spisi su prepuni spominjanja takvih lokacija. Glavni punkt sastajanja svakako je bio Gospodski trg (*Piazza dei Signori / del Comun*) s pripadajućom gradskom ložom. Uz njega, bilježnici su često odlazili na Trg sv. Luke nazivan i Zeleni trg (*Campo di San Luca / Piazza dell'Erbe / delle Herbe*), a u nekoliko slučajeva spominje se i Trg

²²⁰ Abecedni popis putopisaca koji su pisali o Zadru, između ostalih, i onih iz 16. i 17. stoljeća, v.: Milenka Bukvić, *Zadar u stranim putopisima iz fonda Znanstvene knjižnice Zadar: katalog izložbe*. Zadar: Znanstvena knjižnica, 2009. O prisutnosti Dalmacije, uključujući i Zadra, u zapisima stranaca od srednjeg vijeka do prve polovice 20. stoljeća pisao je Svein Mønnesland. O strancima koji su Dalmaciju posjetili u razdoblju mletačke uprave, v.: Svein Mønnesland, *Dalmacija u očima stranaca / Dalmatia Through Foreign Eyes*. Zagreb: Fidipid-Syspress Forlag, 2011., 20-111.

²²¹ Opisi Jacoba Spona i Geogrea Whelera gotovo su identični, v.: Spon, *A Voyage d'Italie, de Dalmatie*, 64-70; George Wheler, *A Journey into Greece*. London: Popes Head-Hand-Black Swan, 1682., 8-14.

²²² Freschot, *Memorie storiche*, 188-189.

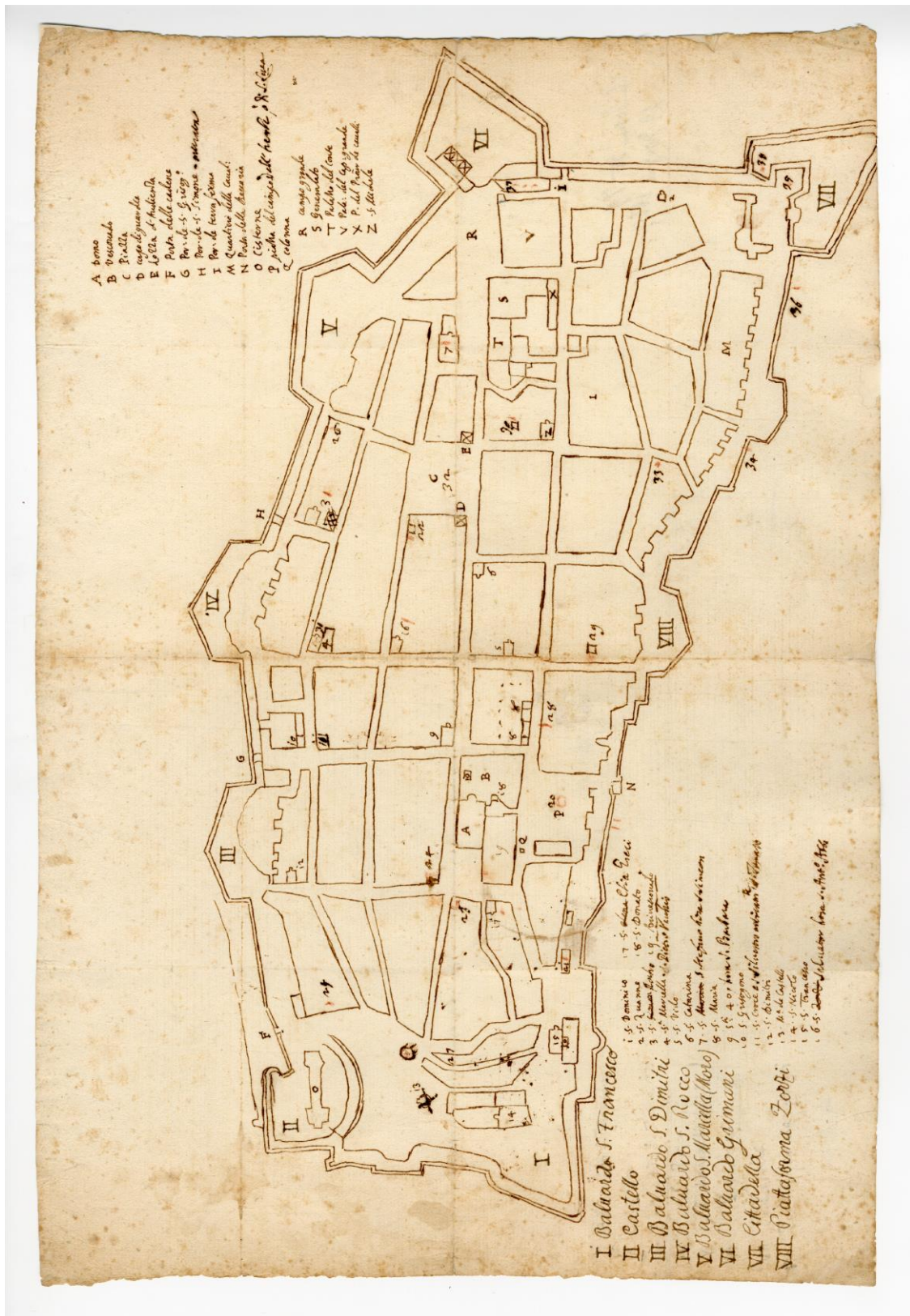
²²³ Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 409 i 545. O obliku javne čistoće u 17. stoljeću, iako u godinama nakon Kandijskog rata, v.: Sabalich, *Curiosità storiche zaratine*, 75-77.

²²⁴ Općenito o fenomenu uličnog prostora u europskim gradovima ranog novog vijeka, v.: Riitta Laitinen i Thomas V. Cohen, „Cultural History of Early Modern European Streets – an Introduction“, u: *Cultural History of Early Modern European Streets*, Riitta Laitinen i Thomas V. Cohen (ur.). Leiden-Boston: Brill, 2009., 1-10.

sv. Šimuna Pravednika (*Piazza di San Simon Giusto*).²²⁵ Prolazni putovi bile su razne ulice od kojih se najčešće spominje glavna ulica, danas Široka ili Kalelarga (*Strada larga / Strada grande*), a potom i Kovačka ulica (*Cale di Fauri*), Ulica pokraj tamnice (*Cale della cariera*), Rajska ulica (*Cale di Paradiso*), Ulica sv. Mihovila (*Cale di San Michel*), Ulica sv. Marije (*Cale di Santa Maria*) i Ulica sv. Katarine (*Cale di Santa Catterina*). Iz navedenog je vidljivo kako su ulice dobivale imena ili prema objektima, uglavnom sakralnim, ili prema prevladavajućim profesijama koje su na tim mjestima imale svoje radionice i trgovine te se mogu lako locirati. No, uz ove imenovane, postojale su i brojne druge za koje se imena ne nalaze u bilježničkim spisima, već se navode ili samo kao javna cesta (*strada pubblica*) ili kao manje sporedne ulice (*calicella*)²²⁶ te ih je nemoguće točno locirati. No, uz nacрте grada pretežito fokusirane na gradske zidine, mogu se naći i oni koji su veću pažnju posvećivali cjelokupnom urbanističkom planu onovremenog Zadra, a možda najbolji takav prikaz predstavlja sljedeći plan grada nepoznatog autora iz 17. stoljeća.

²²⁵ Zbog učestalosti spominjanja većine ovih lokacija, kao niti ranije, ni ovdje se nije smatralo potrebnim u bilješkama redovito navoditi dokumente u kojima se one javljaju. Određena mjesta u nastavku će se citirati prema potrebi.

²²⁶ Detaljnije o ulicama i trgovima u zadarskoj prošlosti, v.: Sabalich, *Curiosità storiche zaratine*, 7-41.

Slika 1. Plan Zadra, polovica 17. stoljeća²²⁷

²²⁷ Plan se nalazi u Hrvatskom povijesnom muzeju pod inventarnom oznakom HPM-89705. Ovaj je plan ukratko opisao i Ivo Petricioli u svojem članku o ikonografiji Zadra, v.: Petricioli, „Ikonografija Zadra“: 508.

Osim urbanističkog rasporeda, grad je iz prethodnog razdoblja u velikoj mjeri naslijedio i izgled brojnih reprezentativnih sakralnih i svjetovnih građevina. Daleko od toga da se i na njima nisu vršile pregradnje u novim arhitektonskim stilovima, ali promjene nisu bile pretjerano značajne. No, bez obzira na generalni manjak većih arhitektonskih pothvata, upravo su crkve i samostani sa svojim zvonnicima, uz zidine, a potom i javne zgrade, davali upečatljivu vizuru ranonovovjekovnim gradovima što se svakako može reći i za Zadar.²²⁸ Većina ovih građevina bila je predmetom istraživanja povjesničara i povjesničara umjetnosti, a pregršt informacija o njihovom izgledu i položaju nalazi se i u, za ovu temu nezaobilaznoj i već mnogo puta citiranoj, knjizi *Zadar pod mletačkom upravom*. Od samostana i crkava po kojima su gradski predjeli dobivali imena, do katedrale sv. Stošije (*Chiesa Metropolitana di Santa Anastasia*) i nadbiskupove palače (*Palazzo Archiepiscopale*), svi su onodobni sakralni objekti koji su postojali u gradu bili prisutni u vidokrugu bilježnika, njegovih klijenata, svjedoka, a time i ostalih uličnih prolaznika.²²⁹ Osim samog postojanja i njihovih lokacija, za neke čak saznajemo i promjene u nazivima. Uz ostale objekte, crkva sv. Antuna spominje se redovito kao „nekadašnja sv. Spasitelja“, kao i sv. Šimuna Pravednika, „nekadašnja sv. Stjepana“.²³⁰ Iako je naglašeno kako većih civilnih građevinskih pothvata u vremenu polovice 17. stoljeća nije bilo, vrlo značajnu iznimku čini izgradnja Providurove palače dovršene, kako je ranije rečeno, 1607. godine i ukorporirane u blok upravnih zgrada iz ranijih razdoblja u kojima je stolovao i gradski knez, kao i ostali činovnici.²³¹ Često i sami stacionirani tamo, biljeznici taj kompleks nazivaju različitim imenima poput *Palazzo del Comun / del Conte / del Capitan / del Proueditore delle Caualleria / del Proueditore Generale / del Procehtorato*, ili *Palazzo Prettorio, Preffetorio, Generalato*. Zanimljivo je kako se privatne palače u bilježničkim spisima izričito ne spominju. Unatoč tome što su plemići i pripadnici bogatog građanstva stalni klijenti zadarskih bilježnika, i to često upravo u kupoprodajnim poslovima, njihove se nekretnine, ukoliko se radi o stambenim objektima, nikada izričito ne nazivaju *palazzo* pa je među raznim nekretninama kojima trguju ili inventarima koje sastavljaju nemoguće detektirati upravo takav objekt. Iako se točno zna koje su palače kojih obitelji

²²⁸ Friedrichs, *The Early Modern City*, 33-38.

²²⁹ Više o crkvama i samostanima, v.: Bianchi, *Zara cristiana*, sv. 1, 296-479.

²³⁰ „...Chiesa di San Saluador, hora San Antonio.“, HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 3. VI. 1668. „...Chiesa di San Steffano, hora Glorioso Corpo di San Simeone Giusto.“, HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 31. V. 1663.

²³¹ Detaljnije o Providurovoj palači, v.: Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 536-537.; Krasanka Majer Jurišić, „Zadarska Providurova palača u vrijeme mletačke uprave“, *Povijesni prilozi*, god. 32, br. 44 (2013.): 183-202. O simboličkom značenju izgradnje palača za visoke dužnosnike u Mletačkoj Republici, v.: O'Connell, *Men of Empire*, 60-61.

postojale i na kojim su lokacijama bile smještene,²³² u bilježničkim spisima zabilježen je samo jedan slučaj sklapanja ugovora u palači opunomoćenika Cesarea Tebaldija smještenoj u predjelu sv. Franje.²³³

Dakako, uz reprezentativne, u gradu su se mogle vidjeti i one ne toliko reprezentativne javne zgrade, prvenstveno vojnog i humanitarnog, ili pak gospodarskog karaktera. Iako stalna vojarna nije postojala već je vojska uglavnom bila stacionirana u privatnim kućama, u izvorima je jednom spomenuta, vjerojatno privremena *caserna*,²³⁴ a ostaje mogućnost i da se ona odnosi na više puta spominjane konkretne privremene vojne objekte kvartire ili logore za konjaništvo u predjelu sv. Ivana i one za pješništvo pokraj zidina.²³⁵ Nadalje, uz vojnu bolnicu (*hospedal de soldati / delle militie*),²³⁶ vrlo se često spominju i hospital kažnjenika (*condanati*) te nešto rjeđe galijota (*galioti*), a brojni su i oni s imenima pripadajućih crkava poput hospitalia sv. Marka (*San Marco*), sv. Jakova (*San Giacomo*), sv. Marije (*Santa Maria*) i drugi. Redoviti su u izvorima i lazaret (*lazaretto*) te karitativna ustanova *Sacro Monte di Pietà*.²³⁷ Grad je također bio pun raznih privatno-javnih obrtničkih prostora koji su često ujedno služili kao trgovine proizvedene robe, ljekarni i krčmi, a svi su oni bez sumnje davali poseban pečat javnom prostoru. No, njima će se više pažnje posvetiti u kontekstu analize profesionalnih skupina i života njihovih pripadnika, stoga će se ovdje samo spomenuti njihovo postojanje, ali će se napomenuti kako su se unutar grada nalazila javna skladišna i neka proizvodna mjesta. Dakle, od prostora koji se spominju u izvorima, u samom se gradu nalazila javna pekarnica (*alla fornera*), gradska mesnica (*becharia*) i nekoliko skladišta poput onog u blizini Gospodskog trga (*fonteghetto*), te skladišta dvopeka (*magazeno pubblico di biscotto*).²³⁸ Naravno, kao i u svakom drugom lučkom gradu, ugovori su se u Zadru više puta sklapali u samoj luci pa se tako spominju i obala pred zadarskim arsenalom (*riua dell' Arsenal di Zara*) te gradska luka (*porto di Zara*).²³⁹

²³² V. npr.: Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 147-150 i 544-545.

²³³ „...nel Palazzo del Signor costituente [Cesare Tebaldi] posto nel Confin di San Francesco.“, HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 21. XII. 1656.

²³⁴ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 29. III. 1658.

²³⁵ Za spomen konjaničkog kvartira, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 16. XI. 1645. Za drugi spomenuti kvartir, na temelju bilježničkih spisa ne može se odrediti točna lokacija, odnosno pokraj kojeg bi se točno dijela zidina nalazio. Može se jedino pretpostaviti kako je to upravo taj kvartir koji se generalno spominje u suvremenoj literaturi, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 2.VII. 1653.

²³⁶ V. npr.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 10. XI. 1649.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 18. IV. 1662.

²³⁷ Detaljnije o lazaretima i *Sacro Monte di Pietà*, v.: Bianchi, *Zara cristiana*, sv. 1, 524-528.

²³⁸ Za pekarnicu v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 16. II. 1656. Za mesnicu, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 8. VI. 1650. Za javno skladište, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 17. VI. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 26. III. 1658.; isto, b. II, fasc. 8, 11. XII. 1658.

²³⁹ Za arsenal, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. III. 1658. Za luku, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 14. VIII. 1657.

Za razliku od upravnih i crkvenih reprezentativnih građevina, ili onih u vlasništvu gradskih elita, manje raskošna stambena arhitektura bila je podložna većim promjenama.²⁴⁰ Kako se moglo vidjeti iz prethodne analize bilježničkih spisa, kupoprodajni i ugovori o najmu gradskih nekretnina vrlo su česti. Također, svojim detaljnim opisima oni otkrivaju vanjski, a ponekad i unutarnji izgled nekretnine te njihovu točnu lokaciju u pojedinoj gradskoj četvrti te u odnosu na susjedna zemljišta. Zadržavajući se za sada na vanjskom izgledu stambenih zgrada, iz dokumenata je jasno kako je velika većina kuća bila izgrađena od kamena ili kombinacije kamena i drva, a potpuno drvenih mogao se naći vrlo malen broj. Dok su fasade najčešće bile prebojane vapnom koje se uglavnom koristilo i kao vezivno sredstvo, krovovi su redovito bili pokriveni crijepom, što je bio značajan preventivni korak protiv požara. Naime, u ovoj vrlo zastupljenoj skupini bilježničkih spisa nije zabilježen niti jedan slučaj slamnatog krova unutar gradskih zidina. Što se tiče visine kuća, iz dokumenata se doznaje kako su gradom prevladavale jednokatnice i dvokatnice. Zabilježeno je i nekoliko trokatnica, te nešto prizemnica, ovih potonjih redovito skromnog izgleda i dimenzija.²⁴¹ Kao dokaz stalnih promjena u izgradnji ovog tipa građevina, navedeni dokumenti povremeno spominju i obnovu ili pregradnju postojećih objekata. Takvi zahvati rjeđe su poduzimani kako bi se povećao komoditet i dodatno dotjerao postojeći prostor, već se radilo o osnovnoj potrebi da se zbog ruševnog stanja kuća ponovno stavi u funkciju i prestane biti prijetnja za prolaznike. Zanimljivo je kako se u takvim slučajevima ponekad navode i konkretniji podaci o tome kakvi će se radovi izvoditi. Iako su zahvati uglavnom manjeg opsega i svode se na dizanje kata, popravljjanje krova i slične neophodne popravke, neki detalji dodatno ocrtavaju općenitu sliku fasada na kojima su se, kako doznajemo, nalazili balkoni ili terase i prozori zaštićeni škurama, a brojne su kuće imale i vanjske stepenice.²⁴² No, iako je njegov prostor bio ograničen površinom poluotoka, Zadar nipošto nije bio pretrpan građevinama. Uz trgove kao javne otvorene prostore, u gradu nije nedostajalo ni dvorišta (*corte*) i vrtova (*horto*) koji su ipak u najvećoj mjeri bili u privatnom vlasništvu pojedinih stanovnika poput onog obitelji Galelli, ili nekog od gradskih samostana kao samostana sv. Dominika,²⁴³ iako je u nekoliko isprava zabilježeno postojanje i javnih vrtova i dvorišta na nekoliko gradskih lokacija.²⁴⁴

²⁴⁰ Friedrichs, *The Early Modern City*, 38-39.

²⁴¹ Za ove rjeđe primjere, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 28. VII. 1658.; isto, 22. IX. 1661.; isto, 21. X. 1661.

²⁴² V. npr.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 24. VIII. 1662.; isto, 1. V. 1664.

²⁴³ „...corte di Galelli...“, HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 11. II. 1649.; „...horto di Reuerendi Padri Dominichini.“, HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 16. X. 1646.

²⁴⁴ Javni dvor (*corte comune*) nalazio se u predjelu sv. Dominika, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 25. VIII. 1662. Javnih je vrtova (*corte comune / corticella conuincinale*), koliko se može doznati iz bilježničkih spisa, bilo nekoliko, a nalazili su se kod zgrade Fiskalne komore, crkve sv. Šimuna i samostana sv. Marije, v.:

Ovdje samo skiciran izgled Zadra već jasno odaje njegovu šarolikost. Istaknuti status središta pokrajine i nadbiskupije svakako je pridonio samoj vizualnoj reprezentativnosti. Jake zidine, crkveni tornjevi, istaknutije crkvene i svjetovne zgrade, ali i obične stambene jednokatnice i dvokatnice, te neki skromniji objekti, sve je to bilo u vidokrugu stanovnika i posjetitelja Zadra. Iz ovdje opisanih kuća, očito je kako su gradom prevladavale bijela boja fasada i crvena boja krovova, prekidana povremeno zelenom manjih otvorenih dvorišta i vrtova, a javni prostori varirali su od velikih trgova do uskih i zabitih uličica. No, glavna komponenta jednog grada ipak su ljudi i upravo oni, uz sve zidine, tornjeve, palače i ruševine, daju pravu sliku urbanog prostora. Stoga, nakon što se Zadar stavio u jedan širi kontekst urbanog svijeta Mletačke Republike, a potom i Europe, te se ukratko opisao oblik funkcioniranja gradske komune i oslikale vizualne karakteristike prostora, napokon je vrijeme da se fokus prebaci upravo na taj najvitalniji segment grada – njegove stanovnike.

4. DRUŠTVENE PRILIKE U GRADU ZADRU

...iako nitko ne može da ima nikakvih naročitih prednosti, budući da svi primaju od zajednice, što im treba, a magistrati budno paze, da ne bi tko dobio više, nego zaslužuje (ono najnužnije ne uskraćuju nikada nikome), oni mogu da iskažu svoje prijateljstvo u ratu ili u bolesti, ili pomažući se u izučavanju nauka, a katkada i izmjenjujući pohvale, dužnosti ili ono prijeko potrebno. Svi se vršnjaci zovu braćom; dobiju ime „otac“ kad navrše dvadeset i dvije godine, a do te su dobi „sinovi“; i jedna je od najvažnijih dužnosti magistrata da spriječe svaku uvredu među braćom.²⁴⁵

Grad Sunca, utopijsko mjesto istoimenog djela talijanskog učenjaka Tommasa Campanelle napisanog 1602. godine, ovim riječima sumira autorove težnje za savršeno skladnim društvenim uređenjem. Zanimljivo je kako je Campanella kao prostornu podlogu za projekciju svojih razmišljanja odabrao upravo grad iz čega se može iščitati i jedna općenita važnost koju su urbanom prostoru pripisivali onovremeni ljudi od pera. No, koliko su ideje Tommasa Campanelle o društvenom jedinstvu reflektirale stvarnu sliku ondašnjih urbanih zajednica, a koliko su zapravo bile potaknute postojećim društvenim nejednakostima, ostat će predmetom nekih drugih razmatranja. Problem kojem će se u ovom poglavlju posvetiti pažnja bit će način na koji su sami građani, u ovom slučaju Zadrani, kreirali vlastitu urbanu zajednicu i kako je ta urbana zajednica funkcionirala u stvarnom prostoru i vremenu, za razliku od onog Campanellinog.

Već je napomenuto kako su europski gradovi ranog novog vijeka, uz sve svoje razlike, ipak imali dovoljno zajedničkih karakteristika da bi se moglo govoriti o jednoj urbanoj civilizaciji. Tome svakako svjedoče i zajednički interesi građana pojedinih gradova. Ono što je svakako definiralo sve gradove bilo je izraženo komunalno jedinstvo i svijest o posebnosti u odnosu na ruralni prostor. Također, glavna vrijednost koja se nastojala njegovati u što većoj mjeri bio je mir u gradu kao zajedničko dobro koje su građani međusobno dijelili prihvaćajući norme regulirane od strane gradskih institucija i održavajući na taj način red.²⁴⁶ Međutim, unatoč tome što je gradom upravljala mala grupa ljudi koja je vjerovala da zna što je dobro za njihove građane, daleko od toga da pobuna protiv njih nije bilo. Štoviše, u općim neredima koji su bili redovita pojava u gradovima, upravo su pobune organizirano usmjerene na gradske vlasti bile među najčešćima.²⁴⁷ Prema tome, gradsko društvo, ujedinjeno u težnji za boljitkom svoje komune, ipak je bilo heterogeno. No, bez obzira na bitno različite političke i

²⁴⁵ Tommaso Campanella, *Grad Sunca*. Zagreb: Zora, Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, 1953., 16.

²⁴⁶ Henry Kamen, *Early Modern European Society*. London–New York: Routledge, 2005., 12-13; Friedrichs, *The Early Modern City*, 245-274.

²⁴⁷ Friedrichs, *Urban politics*, 3 i 25-64. Detaljnije o neredima kao redovitoj pojavi u urbanim sredinama, uključujući i onima protiv gradskih vlasti, v.: Cowan, *Urban Europe*, 170-191; Friedrichs, *The Early Modern City*, 275-325.

gospodarske prilike u kojima je pojedini grad egzistirao, gradske elite upravljale su gradom, bogati građani bez prava sudjelovanja u gradskoj vlasti nastojali su to pravo udjela steći na sve moguće načine, a najbrojniji puk zahtijevao je odgovornost vladajućih kako bi sustav funkcionirao prezentirajući određen faktor moći kroz bratovštine i njima slična udruženja. Ovim grupama pridružile su se i obespravljene gradske marginalne skupine te stranci kao dodatak na ionako kompleksnu društvenu sliku grada.²⁴⁸

Prema gore opisanom modelu općih društvenih kretanja u urbanoj Europi ranog novog vijeka, živjeli su i gradovi istočnog Jadrana. Stanovništvo svih dalmatinskih komuna bilo je jasno podijeljeno na dvije kategorije – plemiće i pučane. S vremenom se sloj pučana razdvojio na bogatije i siromašnije, iako se iz novonastalih ekonomskih razlika nije formirao novi, pravno definiran, treći društveni stalež građanstva pa se u izvještajima rektora iz Dalmacije i Albanije on samo povremeno spominje. Primjerice, dok u svojoj relaciji Senatu iz 1644. godine generalni providur Giovanni Battista Grimani govori o dva staleža pri čemu jedan čine plemići, a drugi građani i pučani, jedan od njegovih nasljednika, Lorenzo Dolfin, u svojoj relaciji iz 1655. godine u istom kontekstu pučane izostavlja, fokusirajući se u prvom redu na opće teško materijalno stanje stanovništva uzrokovano već tada dugotrajnim ratom.²⁴⁹ Naravno, Zadar se u pogledu društvene stratifikacije nije razlikovao od ostalih dalmatinskih komuna, ali treba istaknuti kako je on imao posebno stroge kriterije po kojima su se pojedinci smatrali građanima. Naime, dok se u Splitu u gradsko stanovništvo ubrajalo i ono koje je živjelo u predgrađima izvan zidina, u Zadru to nije bio slučaj.²⁵⁰

Imajući u vidu ovakvu sliku šarolikih urbanih društvenih skupina, u ovom će se poglavlju nastojati u što većoj mjeri rekonstruirati opće društvene prilike u gradu. Drugim riječima, kroz analizu karakteristika svake pojedine skupine, od elita do, koliko je to moguće s obzirom na izvore, siromaha i marginalaca, pokušat će se prikazati njihove specifičnosti. Naravno, kako je već napomenuto u uvodu, velika će se pažnja posvetiti i ulozi stranaca, ne samo u kontekstu migracija i promjene demografske slike grada, već i njihovog utjecaja na cjelokupni način života urbanog stanovništva u Zadru. Dakle, pod sintagmom društvene prilike ovdje se podrazumijeva društvena struktura gradskog stanovništva zajedno s udjelom stranaca u njemu kako bi se stvorio temelj za daljnju analizu oblika i intenziteta svakodnevnog

²⁴⁸ Isto, 49-50 i 182-242.

²⁴⁹ „In tutte le città d'essa prouincia, così da mar come da terra si conseruano due ordini, uno de nobili, l'altro de cittadini, e popolo.“, *Commissiones et relationes Venetae*, sv. VII, 181; „Tutte le città hanno li due ordini di nobili e cittadini...“, *Commissiones et relationes Venetae*, sv. VII, 101.

²⁵⁰ Maja Novak-Sambrailo, „Plemići, građani i pučani u Zadru (XV–XVII st), *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XIX (1972.): 168.

interakcije među postojećim urbanim skupinama Zadra što će biti jedna od tema u sljedećem poglavlju.

No, najprije još jedna napomena vezana za istraživački pristup u ovom poglavlju. U posljednjih nekoliko desetljeća, društvenopovijesna istraživanja prepoznala su obitelj kao temeljnu društvenu zajednicu i pridala joj vrlo veliku pažnju.²⁵¹ Jasno, nije bilo razloga da se ovakvom pristupu ne priklone i proučavatelji ranonovovjekovnog grada i njegovog stanovništva pa se, kako u stranoj tako i u domaćoj historiografiji, fokus uvelike usmjerio upravo na problematiku obitelji i kućanstva kao osnovnih zajednica urbanog društva.²⁵² Međutim, spomenuta dva pojma – obitelj i kućanstvo, iako čvrsto isprepletena, nisu nužno bili sinonimi, ali unatoč brojnim pokušajima njihovog definiranja i davanju primata jednoj odnosno drugoj vrsti zajednice, povijesna znanost još uvijek nije uspjela dati konačne odgovore. Niti neki od ovdje mnogo puta spominjanih urbanih povjesničara ranog novog vijeka ne mogu se složiti oko ovog pitanja pa dok Alexander Cowan u svojim istraživanjima prednost daje kućanstvima, Christopher Friedrichs na prvo mjesto stavlja obitelji naglašavajući opet nerazdvojjivost obaju zajednica.²⁵³ Ipak, obojica se navedenih povjesničara slažu kako su za grad ranog novog vijeka bila karakteristična kućanstva s nuklearnom obitelji, za razliku od sela u kojima je život bio uobičajen u ekstenzivnim obiteljima. Nadalje, kao gradsku posebnost autori navode i, doduše rijetka, kućanstva sa samo jednim članom što je bila posljedica ili nepovoljnih ekonomskih prilika ili smrti supružnika i osamostaljenja punoljetne djece.²⁵⁴ Također, Cowan je primijetio kako su ekstenzivne obitelji bile karakterističnije za gradsku elitu, posebice na prostoru Sredozemlja, iako su razlozi za to do danas ostali nedovoljno razjašnjeni. S druge strane, bez obzira što nisu prakticirali suživot u

²⁵¹ O problematici proučavanja obitelji iz perspektive historiografije te golemom porastu interesa za ovu temu unazad nekoliko desetljeća što je dovelo do velikih istraživačkih rezultata, razvoja metodoloških pristupa te posljedično tome i porasta količine literature na tu temu, v. npr.: Peter Laslett, „Introduction: the history of the family“, u: *Household and Family in Past Times*, Peter Laslett i Richard Wall (ur.). Cambridge: Cambridge University Press, 1972., 1-89; Michael Anderson, *Approaches to the History of the Western Family 1500–1914*. London–Basingstoke: The Macmillan LTD, 1980.; Sheila McIssac Cooper, „Historical Analysis of the Family“, u: *Handbook of Marriage and Family*, Marvin B. Sussman, Suzanne K. Steinmetz i Garry W. Peterson (ur.). New York: Springer Science–Business Media, 1999., 13-37; David Levine (et al.), „Section 15: The Family and Age groups“, u: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 4 (6 sv.), Peter N. Sterns (et al.) (ur.). Detroit–New York–San Francisco–London–Boston–Woodbridge, 2001., 85-100.

²⁵² Dok se o stranoj historiografiji mnogo može saznati iz literature navedene u prethodnoj bilješci, kao primjer u hrvatskoj historiografiji mogu se navesti ovdje već korištena istraživanja Romana Jelića i Domagoja Madunića te Jelene Kolumbić, v.: Jelena Kolumbić, „Grbovi zadarskih plemićkih obitelji“, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, sv. 47 (2005): 27-98.

²⁵³ Cowan, *Urban Europe*, 70-72; Friedrichs, *The Early Modern City*, 166-167 i 180. Detaljnije o problemu razlikovanja obitelji i kućanstva, kao i shvaćanju pojmova u različitim dijelovima ranonovovjekovne Europe, v.: Raffaella Sarti, *Živjeti u kući. Stanovanje, prehrana i odijevanje u novovjekovnoj Europi (1500.–1800.)*. Zagreb: Ibis grafika, 2006., 37-48.

²⁵⁴ Cowan, *Urban Europe*, 72; Friedrichs, *The Early Modern City*, 174 i 180.

istom prostoru, građani su njegovali obiteljske odnose na razne druge načine te su tako ostajali povezani.²⁵⁵ Ovdje još ukratko treba napomenuti kako su, jednako kao između ruralnog i urbanog ranonovovjekovnog svijeta, postojale i razlike u tipovima obitelji s obzirom na regionalne specifičnosti onovremene Europe. No, pokušaji konstruiranja jasnih tipova obitelji na taj način uzrokovali su brojne i višedesetljetne polemike u znanstvenim krugovima, prvenstveno među povjesničarima, demografima i kulturnim antropolozima bez konačnih rezultata. Jedan od osnovnih tipova obitelji, uz zapadni, središnji i istočni, bio je i onaj sredozemni, ali s obzirom na empirijska istraživanja koja su pokazala brojne različitosti ne samo među raznim dijelovima Sredozemlja nego i unutar samog Apeninskog ili Pirenejskog poluotoka, danas se uopće teško može reći kako postoji i jedan barem generalni univerzalni sredozemni tip obitelji pa se na taj način trebaju proučavati i obitelji u urbanim zajednicama istočnog Jadrana.²⁵⁶

Na temelju upravo prezentirane problematike, zadarskim društvenim skupinama u ovom će se istraživanju također pristupiti prvenstveno fokusirajući se na fenomen obitelji. Bez obzira što se pokazalo kako je bilo kakav čvrsti model jedinstvene sredozemne obitelji dekonstruiran, sigurno je kako su dalmatinski gradovi reflektirali mletački model s već rečenim nuklearnim obiteljima većine stanovništva i ekstenzivnim obiteljima unutar plemićke elite.²⁵⁷ No, s obzirom na vrstu izvorne građe, detaljna rekonstrukcija čitave obitelji bit će samo parcijalna jer je pojavljivanje pojedinaca u ispravama uvjetovano prvenstveno njihovom aktivnošću, a ne samom činjenicom da su živjeli u gradu i pripadali određenoj obitelji ili kućanstvu. Jer, dok se preko aktivnijih pojedinaca ili putem oporuka i inventara za neke obitelji lakše može doznati barem okvirni broj članova, za mnoge je obitelji to jednostavno nemoguće. U mnogim slučajevima u kojima članovi pojedine obitelji nisu bili suviše aktivni u gradskom životu uz pojedino prezime spominje se samo jedna osoba, ali to opet ne znači da je ona živjela kao samac već je prije kao glava obitelji mogla predstavljati ostale članove koji su zbog svoje pasivnosti ostali nezabilježeni u spisima. Također, informacije o posluži ili šegrtima primanim u službu pojedinih gradskih obitelji koji bi svojim boravkom u kući postali

²⁵⁵ Cowan, *Urban Europe*, 72-75.

²⁵⁶ O konstrukciji tipova obitelji u historiografiji druge polovice 20. stoljeća, v.: John Hajnal, „Two kinds of pre-industrial household formation system“, u: *Family Forms in Historic Europe*, Richard Wall, Jean Robin i Peter Laslett (ur.). Cambridge: Cambridge University Press, 1983., 65-104; Peter Laslett, „Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared“, u: *Family Forms in Historic Europe*, 513-564. Kao i na Sredozemlju, nejedinstvenost tipova obitelji pokazala se i u slučaju ostalih navedenih regija. Posebno o dekonstrukciji sredozemnog tipa obitelji kao zastarjelog u današnjim historiografskim kretanjima, v.: Mikołaj Szołtysek, „Households and Family Systems“, u: *The Oxford Handbook of Early Modern European History, 1350–1750*, sv. 1, *Peoples and Place*, Hamish Scott (ur.). Oxford: Oxford University Press, 2015., 322-323.

²⁵⁷ O karakteristikama mletačkog tipa obitelji, v. npr.: Anna Bellavitis, „Family and Society“, u: *A Companion of Venetian History*, 321-322.

sastavni dio kućanstva, u analiziranoj građi postoje, ali su nedostatne za detaljnije kvantitativne analize stoga će se njima više pažnje posvetiti u drukčijem kontekstu kada će se govoriti o samim profesijama.

4.1. Gradsko plemstvo

U 17. stoljeću u Zadru je postojalo dvadesetak plemićkih obitelji.²⁵⁸ U odnosu na sloj pučana, jasno je kako je plemstvu pripadao vrlo malen broj stanovnika Zadra, što ih opet nije sprječavalo da budu nositelji vlasti i te svoje privilegije strogo čuvaju. Naime, status gradskog plemića sa svim povlasticama koje je on sadržavao stjecao se prvenstveno rođenjem i, unatoč spomenutoj malobrojnosti i konstantnom padu broja plemićkih obitelji u razdoblju o kojem je ovdje riječ, osobama iz druge društvene skupine bilo je iznimno teško, a strancima i nemoguće, postati članom gradskog patricijata.²⁵⁹ Štoviše, plemstva kao posebne kategorije uopće nema u Zadarskom statutu, njegovi su se pripadnici jednostavno smatrali građanima većeg ugleda i položaja, s obzirom da nisu bili plemići u klasičnom staleškom smislu i njihov se gradski plemićki status zapravo nije priznavao u drugim komunama.²⁶⁰ Fokusirajući se u ovom dijelu poglavlja isključivo na zadarski patricijat, nastojat će se prikazati važnost pojedinih obitelji kako u lokalnoj zajednici tako i na širem planu često preko njihovih najistaknutijih pripadnika pri čemu će se fokus usmjeriti na njihovu materijalnu moć, visoke svjetovne ili crkvene funkcije koje su obavljali pojedini patriciji, ali i na njihove poslovne pothvate. Iz toga će se moći iščitati i njihove eventualne veze sa širim područjem Mletačke Republike, prvenstveno s Venecijom kao središnjicom, a na temelju općenite prisutnosti u ispravama na kraju i shvatiti koliko je ova društvena skupina bila utjecajna u gradskom društvu.

4.1.1. Zastupljenost pripadnika plemstva u gradu

S obzirom da redovitih i sustavnih popisa gradskih patricijskih obitelji nije bilo, za što konkretniju rekonstrukciju ovog društvenog sloja u historiografiji su se koristili razni izvori. Tako popis stanovništva iz 1608. godine donosi prezimena 18 gradskih plemićkih obitelji,²⁶¹ a taj broj korespondira sa slikom sredine 17. stoljeća koja se može dobiti uvidom u bilježničke spise. Konkretno, prema ispravama koje su sastavili zadarski bilježnici u ovdje razmatranom dvadesetpetogodišnjem razdoblju može se jednako tako detektirati 18 obitelji, ali ne i istih

²⁵⁸ Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 399-400.

²⁵⁹ Kolumbić, „Grbovi zadarskih plemićkih obitelji“: 37.

²⁶⁰ O tome više, v.: Viktor Anton Duišin, *Zbornik plemstva u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni–Hercegovini, Dubrovniku, Kotoru i Vojvodini*, sv. 1. Zagreb: Tiskara Ivan Rast, 1938./1939., XVI–XVIII, XX–XXI i XXV–XXXIII; Kolumbić, „Grbovi zadarskih plemićkih obitelji“: 30-31.

²⁶¹ Jelić, *Stanovništvo Zadra*, 111.

prezimana. U svakom slučaju, patricijske obitelji zabilježene u ispravama bilježnika abecednim su redom: Bartolazzi (*Bertolazzi / Bortolazzi*), Benja (*Begna*), Calcina, Carnaruti, Cedolini (*Cedulini*), Civaelli, Detriko (*Detrico*), Fanfonja (*Fanfogna / Fanfognia*), Ferra, Fumatti, Girardni, Grisogono, Ljubavac (*Gliubauaz*), Nassi, Pechiari, Rosa, Soppe i Spingaroli. Još jedna obitelj, Kršava (*Chrissava*), spominje se samo neizravno jer ona u ovom razdoblju više ne postoji, ali su u jednoj oporuci spomenuti njezini potomci koji su tada već bili članovi obitelji Civaelli.²⁶² Naravno, održavanje tradicije plemićkim obiteljima bilo je vrlo važno, a o zatvorenosti ovog društvenog sloja prema bilo kakvim utjecajima izvana i primanju novih članova u svoj krug dovoljno govori činjenica kako su gotovo sve ovdje navedene obitelji potjecale iz razdoblja prije mletačkog preuzimanja vlasti 1409. godine. Uz one najstarije, poput Fanfonja i Grisogono ili Benja i Detriko koje se kao plemićke mogu pratiti još od 12. odnosno sredine 13. stoljeća,²⁶³ većinu prezimana gradskih patricijskih obitelji koje postoje sredinom 17. stoljeća može se naći na popisima plemstva iz 1283. ili najkasnije 1384. godine, dakle daleko u srednjem vijeku.²⁶⁴ Kasnije se javljaju samo Bartolazzi, i to kao osamostaljeni ogranak starije obitelji Grisogono, te Ljubavac od sredine 15. i Spingaroli od 16. stoljeća.²⁶⁵ Girardini predstavljaju najmlađu plemićku obitelj stekavši

²⁶² HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 1. II. 1667. O ovoj obitelji više v. u: Vilena Vrbanić, „Kršava“, u: *Hrvatski biografski leksikon* (dalje: *HBL*), sv. 8, Trpimir Macan (gl. ur.). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013., 244-247; Kolumbić, „Grbovi zadarskih plemićkih obitelji“: 42-43.

²⁶³ Za obitelj Fanfonja, v.: Serdo Dokoza Nikpalj, „Fanfonja“, u: *HBL*, sv. 4, Trpimir Macan (gl. ur.). Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1998., 130-132; Kolumbić, „Grbovi zadarskih plemićkih obitelji“: 60-61. Za obitelj Grisogono, v.: Serdo Dokoza Nikpalj i Tatjana Radauš, „Grisogono“, u: *HBL*, sv. 5, Trpimir Macan (gl. ur.). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2002., 205-210; Kolumbić, „Grbovi zadarskih plemićkih obitelji“: 64-65. Za obitelj Benja, v.: Jelena Kolumbić, „Benja“, u: *HBL*, sv. 1, Nikica Kolumbić (gl. ur.). Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1983., 672-673; Kolumbić, „Grbovi zadarskih plemićkih obitelji“: 49-50. Za obitelj Detriko, v.: Tatjana Radauš i Josip Vrandečić, „Detrico“, u: *HBL*, sv. 3, Trpimir Macan (gl. ur.). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1993., 338-340; Kolumbić, „Grbovi zadarskih plemićkih obitelji“: 59-60.

²⁶⁴ Za obitelj Calcina, v.: Vjekoslav Maštrović, „Calcina“, u: *HBL*, sv. 2, Aleksandar Stipčević (gl. ur.). Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1989., 559; Kolumbić, „Grbovi zadarskih plemićkih obitelji“: 40. Za obitelj Carnaruti, v.: Zoran Ladić, „Karnaruti“, u: *HBL*, sv. 7, Trpimir Macan (gl. ur.). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009., 115-116. Za obitelj Cedolini, v.: Roman Jelić, „Cedulini“, u: *HBL*, sv. 2, 612-613; Kolumbić, „Grbovi zadarskih plemićkih obitelji“: 54-55. Za obitelj Civaelli, v.: Krešimir Čvrljak, „Civaelli“, u: *HBL*, sv. 2, 689-690; Kolumbić, „Grbovi zadarskih plemićkih obitelji“: 56-57. Za obitelj Ferra, v.: Pejo Čošković, „Ferra“, u: *HBL*, sv. 4, 180-181; Kolumbić, „Grbovi zadarskih plemićkih obitelji“: 41. Za obitelj Fumatti, v.: Nikša Lučić i Lovorka Čoralić, „Fumatis“, u: *HBL*, sv. 4, 500-503. Za obitelj Nassi, v.: Kolumbić, „Grbovi zadarskih plemićkih obitelji“: 70-71. Za obitelj Pechiari, v.: Nikola Jakšić, „Zadarska plemićka porodica Mainušić–Pećar“, *Radovi. Razdio povijesnih znanosti*, sv. 30 (17) (1990./1991.): 93-124; Kolumbić, „Grbovi zadarskih plemićkih obitelji“: 31-32. Za obitelj Rosa, v.: Kolumbić, „Grbovi zadarskih plemićkih obitelji“: 43-44. Za obitelj Soppe, v.: Kolumbić, „Grbovi zadarskih plemićkih obitelji“: 76-77.

²⁶⁵ Za obitelj Bartolazzi, v.: Jelena Kolumbić i Tatjana Radauš, „Bortolazzi“, u: *HBL*, sv. 2, 174; Kolumbić, „Grbovi zadarskih plemićkih obitelji“: 53-54. Za obitelj Ljubavac, v.: Kolumbić, „Grbovi zadarskih plemićkih obitelji“: 43. Slučaj obitelji Spingaroli u tumačenjima suvremene historiografije malo je zamršeniji. Naime, iako se ona u istraživanju stanovništva kraja 16. i početka 17. stoljeća Romana Jelića već spominje kao plemićka, autor ju bez nekog objašnjenja svrstava u staro zadarsko plemstvo prije 1409. godine, stoga se ovdje priklonilo tumačenju Tomislava Raukara i Domagoja Madunića koji detaljnije objašnjavaju povijest te obitelji i njihovo

titulu najvjerojatnije na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće, ali o problemu njihovog točnijeg detektiranja nešto više riječi bit će u nastavku teksta.

Kroz detaljniji uvid u građu, može se primijetiti kako se u ispravama tijekom razmatranog razdoblja pojavljuje oko 250 pojedinaca s jednim od postojećih plemićkih prezimena. Naravno, neki od njih zapravo su davniji preci, neki su živi i aktivni pojedinci tijekom ovdje razmatranog razdoblja preminuli, dok se neki pojavljuju naknadno pa ovaj broj pripadnika gradskog plemstva nikako ne vrijedi za čitavo razdoblje. U ispravama je pojedine članove patricijskih obitelji najlakše detektirati ukoliko im uz ime stoji podatak i o njihovoj pripadnosti gradskom plemstvu. On se manifestira u dodatku koji redovito glasi *Nobil di Zara*, a uz ovaj, često stoje i informacije koje dodatno pojašnjavaju tko i što ta osoba jest, od imena oca ili supruge ukoliko je riječ o plemkinji, funkcije koju obnaša u gradu i eventualno još nekih titula, čime se olakšava točnije detektiranje pojedinca s obzirom da brojni pripadnici raznih generacija pojedine obitelji nose ista osobna imena. Na žalost, upravo zbog malog spektra osobnih imena i nesustavnosti bilježnika u unošenju plemićkih titula i ostalih podataka, povremeno je nemoguće ustvrditi o kojem se točno članu obitelji radi, pogotovo ukoliko je riječ o muškim članovima jer su često isto ime nosili otac i sin, stric i nećak ili bratići. Kod ženskih je članova, iako slučajevi istih imena nisu ništa rjeđi u odnosu na one muške, razlikovanje ipak nešto lakše zbog njihove redovite udaje i dodavanja prezimena supruge, ili odlaska u samostan i dodavanja odgovarajuće titule redovnice. Također, zbog izostanka titula ne može se uvijek sa sigurnošću ustvrditi ni pripadanje plemstvu osobe koja se spominje u ispravi samo na temelju prezimena. Štoviše, u nekoliko su slučajeva zabilježeni pučani koji nose isto prezime kao i plemići pri čemu se stvara dodatna konfuzija. Takvi su primjeri stanovnika brijacha Matije Ferre ili postolara Bastijana Nassija i njegovog sina Ivana,²⁶⁶ dakle obrtnika za koje se zbog njihovog zanimanja sa sigurnošću može ustvrditi da nisu pripadali ovim plemićkim obiteljima. No, unatoč bilježničkoj nesustavnosti, na temelju isprava ipak je u većini slučajeva jasno radi li se o pripadniku pojedine plemićke obitelji ili ne, a velikih problema zapravo nema ni s detektiranjem prave osobe s obzirom na ista imena.

Već je naglašeno da broj plemićkih obitelji sredine stoljeća koju nam rekonstruiraju bilježnički spisi korespondira s popisom stanovništva iz 1608. godine, ali je u tom periodu ipak došlo do promjene u prezimenima. Naime, u rečenom popisu spominje se plemićko

naknadno dobivanje plemićkog statusa u gradu, v.: Jelić, „Stanovništvo Zadra“, 361, 372 i 436; Raukar, *Zadar u XV. stoljeću*, 165; Domagoj Mađunić, „Mjera grada. Zadarski popis stanovništva 1527. godine“, *Povijesni prilozi*, god. 28, sv. 36 (2009.): 37.

²⁶⁶ Za brijacha Matiju, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 22. V. 1657.; isto, 3. XII. 1660. Za postolara Bastijana, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 1, 23. IX. 1657.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 28. I. 1662.; isto, 17. II. 1662.

prezime Galelli kojeg u razdoblju Kandijskog rata među bilježničkim spisima više nema. Međutim, to nikako ne znači da su članove te obitelji bilježnici izostavili jer su oni jednostavno bili potpuno pasivni u gradskom životu, već je njihovo nespominjanje dokaz negativnog trenda kretanja broja plemićkih obitelji. Naime, poznato je kako je posljednji izdanak te obitelji, Jeronim, upisan u matičnoj knjizi vjenčanih 1611. godine i to se prezime nakon te godine u izvorima više ne pojavljuje.²⁶⁷ S druge strane, sredinom stoljeća u gradu se javlja obitelj koja 1608. godine nije bila zabilježena, a radi se o obitelji Girardini uz čije pojedine članove često stoji dodatak *Nobil di Zara*. No, ovdje najprije treba napomenuti još jednu obitelj koja se u samo jednom slučaju spominje kao plemićka, obitelj Sorini. Međutim, dok je slučaj obitelji Sorini vjerojatnije rezultat pogreške bilježnika Ambroza Lomazzija nego stvarnog stjecanja plemićke titule jer se samo jednom jedan njezin istaknuti pripadnik, bilježnik Franjo, navodi kao *Nobil* dok u brojnim drugim ranijim i kasnijim slučajevima uz njegovo ime stoji *cittadino*,²⁶⁸ s obitelji Girardini slučaj je drukčiji. Ipak, unatoč neospornom plemićkom statusu kojeg dokazuje u više slučajeva uz ime pojedinih članova napisan dodatak *Nobil*, ženidbene veze s drugim plemićkim obiteljima, a i uopće istaknuto mjesto u životu grada, posebice njezinih ženskih članica u gradskim samostanima uključujući i samostan sv. Dimitrija rezerviran isključivo za pripadnice plemićkog staleža,²⁶⁹ zanimljivo je kako ih dosadašnja historiografija koja se bavila temom plemstva nije detektirala. Članove ove obitelji ne nalazimo niti u natuknicama *Hrvatskog biografskog leksikona*, niti u ovdje već citiranom detaljnom pregledu zadarskog plemstva autorice Jelene Kolumbić ili analizi popisa zadarskog plemstva na početku 19. stoljeća dolaskom francuske uprave Josipa Celića, a ne spominju ih ni Šime Ljubić u svojem djelu *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia* niti Duišin u ovdje također već citiranom djelu *Zbornik plemstva*, ali on je ionako mnoge ovdje navedene plemićke obitelji iz nepoznatog razloga izostavio.²⁷⁰ Međutim, u istraživanju matica vjenačanih Romana Jelića, iako ga on ne ističe kao plemićko u svojem tekstu, to se prezime

²⁶⁷ Kolumbić, „Grbovi zadarskih plemićkih obitelji“: 63.

²⁶⁸ „...Francesco Sorini, Nodaro publico et Nobil di Zara...“, HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 15. XII. 1661. Uopće, s obzirom na godinu, a i na rukopis, očito je kako je ovo je neki zalutali dokument koji je pogreškom sređivača fonda završio među spisima Lomazzija djelatnog do 1658. godine. Na žalost, iako dokazuje da je ova isprava nastala u Zadru, eshatokol je suviše općenit i nemoguće je sa sigurnošću ustvrditi pravog autora, a niti sam rukopis ne odgovara pretjerano nekom drugom bilježniku djelatnom u godini nastanka ove isprave.

²⁶⁹ Bianchi, *Zara cristiana*, sv. 1, 437.

²⁷⁰ V.: Kolumbić, „Grbovi zadarskih plemićkih obitelji“: 40-78; Josip Celić, „Zadarsko plemstvo i građanstvo početkom francuske uprave u Dalmaciji“, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, sv. 56 (2014): 183-195; Šime Ljubić, *Dizionario biographico degli uomini illustri della Dalmazia*. Vienna–Zara: R. Lechner–Battara e Abelich, 1856.; Duišin, *Zbornik plemstva*.

spominje u spisku imena koja autor donosi i uz njega stoji *kavalier* što bi moglo označavati plemićki status ili bar dokaz višeg društvenog položaja.

Što brojevi govore o generalnoj prisutnosti plemića u gradskom životu? Iako popisi stanovništva i matične knjige, uz sustavniji pregled imena i djelatnosti obično daju i detaljniji uvid u brojčano stanje stanovništva, iz bilježničkih se spisa može iščitati mnogo više informacija o samim pojedincima i grupama kojima oni pripadaju, odnosima među stanovnicima te njihovim djelatnostima i materijalnoj moći. No, određeni se kvantitativni podaci mogu izvući i iz ove vrste izvora. Dakle, pregledom spomenutih 2406 isprava, pripadnici zadarskih plemićkih obitelji zabilježeni su u najrazličitijim situacijama u 1072 slučaja što bi u postocima iznosilo 44,55%. Prema ovom je izračunu jasno kako ova vrlo malobrojna društvena skupina zauzima iznimno mnogo prostora u gradskom životu i njezini su pripadnici konstantno prisutni u najrazličitijim djelatnostima. Kada se u obzir uzme i činjenica kako u grad redovito dolaze stanovnici okolice, ali i brojni stranci izvan distrikta i pokrajine uopće, a svi se oni isto tako redovito provlače kroz bilježničke spise zbog čega je raznovrsnost ljudi dodatno izražena, ovi brojevi vezani za plemiće još više dobivaju na značenju.

Međutim, kako bi se dobila realnija slika aktivnog udjela plemića u svakodnevnom životu grada, gore prezetnirani broj treba dodatno razlomiti. Uzimajući u obzir dva osnovna razloga njihovog pojavljivanja u spomenutim ispravama izvršit će se podjela između njihove posredne i neposredne funkcije u određenoj ispravi. Naime, posrednima se mogu okarakterizirati oni slučajevi u kojima se plemići javljaju samo kao svjedoci pri sklapanju isprave ili su pasivno prisutni u ulozi suca istražitelja, vijećnika ili kroz neku drugu standardnu birokratsku funkciju pri čemu nemaju nikakvog utjecaja na sam sadržaj isprave, kada se spominju samo kao susjedi nekretnine za koju se vrši kupoprodaja bez izravne uloge u poslovanju, ili pak oni koji se samo usputno spominju kao članovi obitelji stvarnih aktera pojedine isprave. Naravno, podaci koje bilježnici redovito unose i kada se ne radi o neposrednim akterima, kao što su neka akademska ili počasna titula, pripadnost određenoj profesionalnoj skupini pri čemu se u slučaju plemića uglavnom radi o upravnim, vojnim ili pravnim djelatnostima te nešto rjeđe crkvenom pozivu, generalno su vrlo vrijedni i također se trebaju uzeti u obzir, ali oni nam ipak ne govore previše o aktivnoj zastupljenosti plemića u svakodnevnom životu grada. Stoga, kada se gore spomenuto stanje od 1072 isprave reducira na neposredan utjecaj plemića u pojedinoj ispravi, dobiva se broj od 440 slučajeva u kojima plemići sudjeluju aktivno, ili u postocima 41,04% od sveukupne zastupljenosti plemića u bilježničkim spisima. U tom se korpusu dokumenata nalaze pojedinci koji su sami bili

inicijatori ili barem neposredan razlog sastavljanja bilježničkih spisa, primjerice kod oporuka kao sastavljači ili kao nasljednici pojedinih legata kao i izvršitelji oporuke, odnosno kod punomoći kao opunomoćitelji ili opunomoćenici, kupci ili prodavači nekretnina i pokretnina, kreditori, dužnici i slično. Na kraju, treba naglasiti kako se ne mogu primijetiti značajnije razlike među pojedinim bilježnicima u vezi njihove angažiranosti vezane za potrebe plemića. Varijacije postoje pa su tako plemićki poslovi među ispravama Ivana Brajčića najrjeđi s 34,42% zastupljenosti, dok Šimun Lovatello bilježi najviši stupanj od 69,23%, ali rad niti jednog od bilježnika nije bio ekskluzivno rezerviran za klijentelu iz redova plemstva već su svi redovito imali i velik broj stranaka iz sloja pučana te stranaca.

Nevezano za veliku prisutnost ove malobrojne društvene skupine, plemićke obitelji, kao ni njima pripadajući pojedinci, nikako nisu bili ravnomjerno zastupljeni. Unatoč svojoj društvenoj homogenosti koja se, osim u smislu čuvanja elitnog društvenog statusa manifestirala i kroz razne međusobne ženidbene veze, razlike među pojedinim obiteljima bile su prilično velike. Zbog samog broja članova, a jednako tako i njihove materijalne moći te time i općenite vidljivosti i utjecaja u društvu, pojedine se obitelji pojavljuju samo povremeno dok su neke druge sveprisutne na dnevnoj bazi. Najmnogobrojnija obitelj je Soppe s 32 spomenuta člana u razmatranom razdoblju, a njoj se kao veće mogu pridružiti Benja, Nassi, Grisogono, Ferra i Bartolazzi, sve s preko 20 članova. U srednje velike, s 10 i više članova spadaju Fanfonja, Rosa, Detriko, Calcina i Cedolini, dok se manjima mogu smatrati one s ispod 10 članova, a to su Girardini, Ljubavac, Fumatti i Spingaroli. Pechiari i Carnaruti s četiri, odnosno tri člana, najmanje su plemićke obitelji na rubu nestajanja. Naravno, taj broj nije statičan za čitavih 25 godina obuhvaćenih ovim istraživanjem. Dio članova je tijekom vremena preminuo, dio se pojavio naknadno, a poseban problem kod točnijih izračuna čine ženidbe unutar gradskih plemićkih obitelji zbog kojih bi pripadnice jedne obitelji prešle u drugu čime je cjelokupni broj plemstva ostajao isti, ali se mijenjao kod obitelji u koju se djevojka udala pri čemu opet nebi prestala biti članom svoje rođene obitelji. Dodatnu poteškoću stvara i neredovito navođenje djevojačkog prezimena te se ponekad ne može sa sigurnošću ustvrditi podrijetlo supruge.

Odnos broja muških i ženskih pripadnika još je teže egzaktno odrediti iz ove vrste izvora. No, u svim urbanim zajednicama ranog novog vijeka elite su činile obitelji, a ne pojedinci, stoga su u njih bile uključene i žene, bez obzira što je angažiranost muškaraca ipak bila veća.²⁷¹ Dakle, iako su poslovi tipični za plemićki stalež bili rezervirani za muškarce pa

²⁷¹ Friedrichs, *The Early Modern City*, 205.

su prema tome podaci o njima mnogobrojniji, može se reći i kako se ženski članovi također redovito pojavljuju u bilježničkim spisima. Najčešće se radi o ženidbenim ugovorima ili poslovima vezanim uz ženske samostane u kojima su među članicama prevladavale pripadnice plemićkih obitelji, ali slučajeva u kojima se žene bave raznim poslovima i financijskim pitanjima također ne manjka. Uvidom u bilježničke spise kod većine obitelji odnos muških i ženskih članova ide u korist prve grupe, iako postoje i obrnuti slučajevi, ali pretjerani nesrazmjer, unatoč navedenim nedostacima za točnu rekonstrukciju, ne postoji. Iznimku predstavljaju jedino ionako malobrojna obitelj Fumatti kod koje nije zabilježena niti jedna članica, ili s druge strane Girardini kod koje su od devet članova čak sedam bile žene.

Za razliku od spolne, dobnu strukturu, na žalost, nije moguće predstaviti čak niti približno jer niti jedna vrsta obrađenih bilježničkih spisa ne donosi podatke o godinama, čak niti oporuke od kojih bi se to možda i moglo očekivati. Povremeno se spominju djeca poput, primjerice, slučaja malodobnih sinova pokojnog Franje Ferre,²⁷² ili se određeni pojedinci pojavljuju kroz dulji period kao što je slučaj dugogodišnjih gradskih vijećnika Jeronima Soppea i Jeronima Grisogona²⁷³ prisutnih kroz čitavo promatrano razdoblje. No, osim maloljetnosti ili dugogodišnje karijere pa time i pretpostavke kako su osobe zašle u starije godine, nemoguće bi bilo odrediti bilo kakvu konkretniju dob, stoga se na temelju bilježničkih spisa o tome ne mogu dobiti nova saznanja.

Upravo iznesen pregled broja članova pojedinih zadarskih plemićkih obitelji te omjer njihovih muških i ženskih pripadnika, s mogućnošću variranja s obzirom na dinamiku uzrokovanu sklapanjem brakova, dodatno oslikava sljedeća tablica.

²⁷² „...figlioli pupilli...“, HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 30. VI. 1660.

²⁷³ Jeronim Soppe spominje se prvi put 5. ožujka 1645. godine kao vijećnik, a posljednji 16. siječnja 1665. godine kao izvršitelj oporuke Jeronima Spingarolija, dakle kao još uvijek aktivan u izvršavanju pravnih obveza, v.: HR-DAZD-31-BZ, Braicich, b. IX, fasc. 100, 5. III. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 16. I. 1665. Jeronim Grisogono spominje se još i ranije, 22. siječnja 1645. godine, a posljednji put pri otvaranju oporuke pok. doktora medicine Ivana Krstitelja Bonifiglija pokojnog Josipa 2. ožujka 1667., kao i Soppe, aktivnog u izvršavanju poslova, v.: HR-DAZD-31-BZ, Braicich, b. IX, fasc. 100, 22. I. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 17. IX. 1666.

Tablica 2. Popis prezimena zadarskih plemićkih obitelji, broj članova i spolna struktura u razdoblju 1645.–1669. prema zastupljenosti u bilježničkim spisima²⁷⁴

Obitelj	Broj članova	Broj muških članova	Broj ženskih članova
Soppe	32 (28)	22	10 (6)
Benja	26 (24)	15	11 (9)
Nassi	25 (23)	16	9 (7)
Grisogono	25 (19)	16	9 (3)
Ferra	23 (20)	12	11 (8)
Bartolazzi	21 (18)	13	8 (5)
Civalelli	18 (17)	13	5 (4)
Fanfonja	17 (13)	7	10 (6)
Rosa	16	6	10
Detriko	14 (10)	7	7 (3)
Calcina	12 (10)	8	4 (2)
Cedolini	11	4	7
Girardini	9 (8)	2	7 (6)
Ljubavac	7 (6)	6	1 (0)
Fumatti	7	7	0
Spingaroli	6	5	1
Pechiari	4 (3)	2	2 (1)
Carnaruti	3	2	1
Ukupno	276 (242)	163	113 (79)

4.1.2. Djelatnosti plemstva u gradu

Utjecaj gradskih plemićkih obitelji na život u gradu više je puta spomenut. Njihova redovita prisutnost generalno se već mogla primijetiti iz prikaza njihove učestalosti pojavljivanja u bilježničkim spisima, a o plemstvu kao gradskoj eliti dodatno mogu reći njihove funkcije koje su pojedini članovi obavljali u gradskoj upravi. Prvo se treba naglasiti kako je velik broj plemića bio obrazovan i mnogi od njih stekli su titulu doktora prava, *Dottor di leggi*, ili često navođenu samo kao *Dottor* pri čemu se pravna profesija podrazumjeva. Ovu razinu obrazovanja stjecali su isključivo u inozemstvu, obično na talijanskim sveučilištima, pogotovo onom padovanskom.²⁷⁵ Obitelj koja je u razmatranom razdoblju dala najviše doktora prava jest Bartolazzi s tri svoja člana, Jeronimom, Ivanom i Lovrom.²⁷⁶ U ovom kontekstu svakako treba istaknuti i obitelji Ljubavac iz koje, uz slabije poznatog Jeronima, potječe i onovremeni veliki intelektualac Šimun, stalno angažiran u ispravama kroz veći dio promatranog razdoblja. Obitelj Detriko također je dala vrlo aktivnog člana Petra, a za njima

²⁷⁴ Brojevi članova u zagradama odnose se na stanje bez uđanih članica.

²⁷⁵ Popis Dalmatinaca na Sveučilištu u Padovi od početka 17. stoljeća do kraja Kandijskog rata, među kojima se spominju i mnogi Zadrani, v.: Michele Pietro Ghezzi, *I Dalmati all'Università di Padova dagli atti dei gradi accademici 1601–1800. Atti e memorie della Società di storia patria*, vol. XXI. Venezia: Società dalmata di storia patria, 1992., 28-50.

²⁷⁶ Za titulu pojedinog navedenog člana obitelji Bartolazzi, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 17. X. 1656.; HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 16. XI. 1654.; HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 1, 4. XII. 1660.

ne zaostaju niti obitelji Calcina, Cedolini, Civalelli, Girardini, Grisogono, Nassi i Soppe. No, nisu nužno svi plemići imali titule doktora prava, što opet nije značilo da nisu bili obrazovani niti ih je manjak akademske titule sprječavao da obnašaju gradske upravne funkcije. Uostalom, i prema Zadarskom statutu obrazovanost vijećnika, barem znanje čitanja i pisanja, bila je obavezna.²⁷⁷ Dok se već spomenuti pravници u velikom broju slučajeva mogu naći kao suci istražitelji, gradski suci, vijećnici ili guvernaduri te rjeđe kao soprakomiti, u velikoj su im se mjeri na tim položajima pridružili i oni bez doktorskih titula. Vrlo se često kao vijećnik pojavljuje Ivan Benja koji niti u jednom slučaju ne nosi titulu *Dottor*, a jednako se tako često javlja i vijećnik Petar Fanfonja. Zapravo, gotovo sve obitelji, čak i jedna od najmalobrojnijih i najrjeđe prisutnih, Carnaruti, s dva muška člana od kojih je Vincenzo bio sudac istražitelj,²⁷⁸ imale su stoga nekog člana koji je vršio neku gradsku funkciju. Iznimka je jedino obitelj Pechiari za čijeg jedinog muškog člana Marina nema podataka o njegovom angažmanu u gradskoj upravi. Uz ovdje navedene školovane pojedince koji su redovito obavljali svjetovne poslove, zanimljivo je spomenuti doktora Alvisea iz obitelji Civalelli. Za razliku od ostalih, on je obnašao istaknutu crkvenu funkciju arhiđakona i generalnog vikara gradske katedrale,²⁷⁹ što znači da plemići nisu ciljali isključivo na visoke svjetovne pozicije.

Školovanje, dakle, nije nužno otvaralo mogućnosti samo u svjetovnoj karijeri. Crkvene su institucije, dakako, također naveliko i same stvarale i primale ljude školovane izvan crkvenih institucija pa se, iako u manjem broju, plemići mogu naći i u ovoj instituciji. Uz već spomenutog Alvisea Civalellija, iz ove obitelji dolazi još jedan istaknuti crkveni djelatnik, zadarski kanonik Alojzije koji je neko vrijeme obnašao dužnost rektora zadarske katedrale.²⁸⁰ Nadalje, povremeno se u ispravama spominje i inkvizitor provincije Dalmacije svećenik Dominik Soppe,²⁸¹ a nekoliko su svećenika kojima nije poznat neki konkretniji položaj u crkvenoj hijerarhiji dale i obitelji Fanfonja, Grisogono i Rosa. No, kada se govori o crkvenim funkcijama, glavno mjesto u ovoj društvenoj skupini zauzimaju članice plemićkih obitelji. Mnoge od njih služile su u jednom od četiri ženska gradska samostana, s tim da se u samostanu sv. Katarine plemkinje ne nalaze s obzirom da je on bio rezerviran za pripadnice građanskih obitelji.²⁸² U preostala tri, benediktinskom samostanu sv. Marije, samostanu sv. Nikole i samostanu sv. Dimitrija, pripadnice plemićkih obitelji su redovite, pogotovo u onom

²⁷⁷ ZS, Reformacije, 154., 666-667.

²⁷⁸ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 20. V. 1668.

²⁷⁹ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, nema datuma.

²⁸⁰ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, nema datuma.

²⁸¹ „...inquisitore del Sacro Officio in questa Prouintia...“, HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 1, 15. X. 1660.

²⁸² Bianchi, *Zara cristiana*, sv. 1, 443.

sv. Dimitrija rezerviranom isključivo za njih, kako je već navedeno. U cjelovitom angažmanu samostanskog života u gradu, najistaknutija je obitelj Girardini. Naime, od sveukupno sedam, šest je njezinih ženskih članica pristupilo u samostan, s tim da je čak pet, Katarina, Marija Onorija, Lucija i Uršula, vršilo službu predstojnica (*Priora /Abadessa*) u jednom od navedenih samostana.²⁸³ Među redovnicama plemkinjama ne spominju se samo one iz obitelji Civalelli, Fumatti, Ljubavac i Spingaroli. No, ukoliko se u obzir uzme općenito malen broj ženskih članova tih obitelji, njihov izostanak u samostanskom životu ne začuđuje.

Uz upravnu službu, još je jedna profesija vezana isključivo za muškarce bila zastupljena među članovima plemstva. Naravno, s obzirom na vrijeme konstantne ratne opasnosti, radi se o vojnoj službi. Prisutnost vojske u gradu, kako se već natuknulo, u određenim je trenucima bila golema kada se u obzir uzme cjelokupna procjena onovremenog broja stanovnika. Jasno, sami stanovnici Zadra nisu pasivno promatrali vojne aktivnosti već su se i sami pridružili vojnoj službi. Iako je vojska bila dobra prilika za uspon na društvenoj ljestvici, u velikoj je mjeri ipak reflektirala općenitu društvenu raslojenost. Drugim riječima, većina običnih vojnika i nižih časnika dolazila je iz nižih društvenih slojeva, dok su viši činovi bili rezervirani prvenstveno za društvene elite.²⁸⁴ Unatoč velikom broju stranaca u mletačkom vojnom stroju, vrlo tipičnoj pojavi za onodobne vojske uopće, a pogotovo za *Serenissimu*, iz analizirane građe može se primijetiti kako lokalni gradski plemići nisu izbjegavali angažman u vojnoj službi. Među postojećim plemićkim obiteljima u gradu, u njih 14 barem je jedan član zabilježen kao vojni službenik. Preostale četiri obitelji nisu dale niti jednog vojnika najvjerojatnije ili zbog svoje malobrojnosti poput Carnarutija i Pechiarija ili zbog malobrojnosti muških članova kao što je to bilo izraženo kod obitelji Calcina. Međutim, pripadnici malobrojnije, ali s većinski muškim članovima, obitelji Ljubavac očito su se odlučili držati podalje od ratovanja i posvetiti se u potpunosti pravnoj struci ili drugim nevojničkim poslovima pa tako u ovoj obitelji nije zabilježen niti jedan slučaj spominjanja vojne osobe tijekom Kandijskog rata.

Gradski su plemići nosili različite činove i obnašali razne funkcije u vojsci. Ipak, niže pozicije popraćene većim rizikom, a manjim plaćama, bile su ipak prvenstveno ostavljene na raspolaganje pučanima. Najniži vojni čin koji se u bilježničkim spisima može naći kod jednog

²⁸³ Katarina je bila predstojnica samostana sv. Dimitrija, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 5. XI. 1647. Lucija je vršila službu predstojnice samostana sv. Nikole, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 23. III. 1649. Marija Onorija i Uršula kao predstojnice su djelovale u samostanu sv. Marije, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 4. III. 1649.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 14. X. 1661.

²⁸⁴ Više o tome, v. u: Filip Novosel, „Vojnički život u pozadini ratovanja: svakodnevnica mletačkih vojnika u Zadru za vrijeme Kandijskog rata (1645.–1669.) kroz analizu spisa zadarskih bilježnika“, *Acta Histriae*, god. 26, br. 2 (2018.): 386.

zadarskog plemića bio je čin poručnika (*tenente*). Bio je to poručnik Franjo Fanfonja koji je služio u satniji kapetana Alvisea Jeremije, a iz još jednog dokumenta doznaje se kako je plemić Bartol Soppe, koji se spominje kao svjedok pri otvaranju jedne oporuke, vršio funkciju poručnika utvrde (*fortezza tenente*).²⁸⁵ To su jedini spomeni ovog čina među pripadnicima plemstva. S obzirom da se poručnik Fanfonja prvi put spominje na samom kraju rata, a prema informacijama iz izvora Soppe je ostao s navedenim činom, ne može se, na žalost, ništa reći o njihovom potencijalnom napredovanju u vojsci. Najčešći pak čin koji su nosili pojedini plemići bio je onaj kapetana (*capitan*) i u svakoj obitelji čiji su se pripadnici vojno angažirali postojala je barem jedna osoba tog čina. Sve zajedno, u bilježničkim spisima mogu se detektirati 23 plemića s činom kapetana, a njima se mogu pridodati i mnogo rjeđi slučajevi zapovjednika topnika (*Capo*) koje nalazimo samo među članovima obitelji Bartolazzi i Calcina. Zapovjednik topnika Bernardin Bartolazzi spomenut je samo jednom kao svjedok pri sklapanju jedne isprave i o njemu nema drugih podataka,²⁸⁶ dok je zapovjednik topnika Jeronim Calcina naveden kao već pokojni u oporuci svojeg oca. Mogućnost da je poginuo baš u Kandijskom ratu dosta je velika jer se spominje kako je sastavljač oporuke, njegov otac Petar, oženio majku prije 35 godina, a kao živi se spominju i pokojnikovi sestre i brat pri čemu je brat Nikola pao u osmansko zarobljeništvo.²⁸⁷ Najviše činove, one pukovnika (*colonnello*), od domaćeg su plemstva stekli samo Fridrik Grisogono i Donat Civaelli.

Bez sumnje, spomenuti angažman u upravnim poslovima, crkvenom životu i vojničkoj službi, uz društveni je status donosio i određenu materijalnu dobit. Vezano za upravne poslove, u Zadarskom statutu stoji kako su plaće sudaca iznosile od deset denara po libri do jednog perpera po presudi.²⁸⁸ Na žalost, o plaćama ostalih funkcija koje su u upravi vršili plemići ne zna se ništa niti na temelju Zadarskog statuta niti iz bilježničkih spisa pa se ne može konkretno rekonstruirati jesu li ta zanimanja bila prvenstveno u funkciji statusnih simbola ili su konkretno doprinosila budžetu pojedinca. Ipak, s obzirom da se radilo o gradskoj eliti koja je bila čvrsta potpora za djelotvorno funkcioniranje čitave pokrajine, plaće im zasigurno nisu bile zanemarive te je središnjica vjerojatno vodila brigu da njezini službenici budu adekvatno podmireni za svoj rad i zasluge.

S druge strane, o profitabilnosti gore spomenutih crkvenih funkcija postoji nešto više podataka. Najprije treba reći kako su se redovnice često službeno odricale svojeg nasljedstva prilikom zaređivanja kako je to učinila Danijela, svjetovnog imena Mihaela, kći zadarskog

²⁸⁵ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 22. II. 1669.; HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 30. I. 1651.

²⁸⁶ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 5. VI. 1664.

²⁸⁷ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 24. VII. 1656.

²⁸⁸ ZS, Reformacije, 129., 608-609. O novčanim vrijednostima, v.: ZS, Dodaci, 760.

plemića Grgura Rose i pitomica zadarskog samostana sv. Dimitrija. Ona se odrekla svih svojih prava i potraživanja na obiteljsku imovinu u korist svoje braće Ivana, Nikole i Petra te oca, pri čemu su se oni obvezali pomagati Danijelu sa šest dukata godišnje.²⁸⁹ Na isti se postupak odlučila i redovnica samostana sv. Marije sestra Franica, kći Jurja Nassija i Marije, koji su se svojoj kćeri također obvezali pomagati s isplaćivanjem istog godišnjeg iznosa kao što je to za svoju članicu odredila obitelj Rosa.²⁹⁰ Međutim, unatoč odricanju od prava na obiteljsko nasljedstvo, redovnice nisu nužno živjele siromašno niti su težile takvom načinu života. One su zajednički raspolagale sa svom samostanskom imovinom i upravljale njegovim dobrima pa se tako među brojnim ugovorima o najmu mogu naći i oni koje su sklapale upravo predstojnice samostana s raznim svjetovnim osobama. Uz razne posjede u zadarskom distriktu, ali i u udaljenijim područjima istočnojadranske obale kao što je slučaj samostana sv. Nikole i njegovih posjeda na otoku Krku,²⁹¹ samostani su posjedovali i gradske nekretnine. Najaktivnije u tom smislu bile su redovnice ženskog samostana sv. Marije i preko njihovih ugovora o najmu doznaje se kako je samostan iznajmljivao kuću pokraj crkve sv. Vida, kućicu pokraj crkve sv. Silvestra, još jednu pokraj samog samostana i mlin u gradskoj okolici.²⁹² No, i samostan sv. Dimitrija posjedovao je kuću na trgu sv. Luke i kućicu u predjelu sv. Dimitrija koje je davao u najam,²⁹³ kao što je to radio i samostan sv. Nikole sa svoje dvije kuće u predjelu sv. Ilije.²⁹⁴ Muški samostan sv. Dominika također je u najam davao mlin u gradskom distriktu.²⁹⁵ Kada se na to dodaju i posjedi u široj okolici, samostani su mogli prilično dobro zarađivati u novcu i naturalnim davanjima. Osim nekretninama, redovnice su trgovale i pokretninama pa je tako Marija Pechiari, predstojnica samostana sv. Marije ionako već aktivnog u poslovanju nekretninama, preko samostanskog opunomoćenika izvršila zamjenu ulja za stolnjake potrebne svojem samostanu.²⁹⁶

Vojska se kao sredstvo stjecanja prihoda nije razlikovala od prethodna dva poziva. No, iz bilježničkih spisa malo se doznaje o vojnim zaradama spomenutih plemića u vojnoj službi. Svi se oni spominju najčešće upravo u raznim ispravama koje su se ticale civilnih poslova, a neki su, unatoč vojnoj službi, nastavili vršiti i civilne upravne dužnosti poput kapetana

²⁸⁹ HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 21. VI. 1645.

²⁹⁰ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 26. VII. 1654.

²⁹¹ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 25. XI. 1657.

²⁹² HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 1, 2. XI. 1659.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. II. 1659.; isto, 11. XI. 1662.; isto, 5. XI. 1659.; isto, 14. X. 1661.

²⁹³ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 5. XI. 1647.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 28. VII. 1658.

²⁹⁴ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 25. XI. 1657.

²⁹⁵ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 18. XI. 1659.; isto, 13. II. 1660.

²⁹⁶ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 19. XII. 1656.

Ludovika Grisogona koji se zajedno sa svojim vojničkim činom u brojnim slučajevima pojavljuje i kao sudac istražitelj, jednako kao i sudac istražitelj kapetan Jeronim Ferra.²⁹⁷ Zapravo, rijetki su slučajevi, poput onog kapetana Bernardina Bartolazzija za kojeg se zna da je tijekom rata služio na Levantu,²⁹⁸ u kojima se plemići s činovima spominju u kontekstu aktivne vojne službe. Također, iako se kapetan Karlo Benja ne spominje kao akter niti jedne isprave, njegovi vojnici konjanici pojavljuju se u ispravama iz čega se može zaključiti kako je imao svoju aktivnu konjaničku satniju u gradu.²⁹⁹ Naravno, to ne znači da vojna aktivnost nije postojala u gradu, samo ju najčešće nisu vršili časnici koji su dolazili iz redova gradskog plemstva.³⁰⁰ Uopće izgleda da su pitanja oko isplate plaća običnim vojnicima i niže rangiranim časnicima bila mnogo učestalija nego što je to bio slučaj s višim časnicima što je pokazatelj koliko je egzistencija ovih dviju grupa obrnuto proporcionalno ovisila o direktnim vojnim primanjima.³⁰¹ Ipak, postojeća istraživanja bazirana na drugim vrstama izvorne građe daju uvid u plaće po činovima, a najdetaljnije podatke donosi Domagoj Madunić u svojoj doktorskoj disertaciji. Iz njegovog se istraživanja doznaje kako su plaće pukovnika iznosile između vrlo visokih 100 i 150 dukata mjesečno, ovisno o tome kojem je rodu vojske, ali i kojoj grani mletačke vojne organizacije pripadao. Nadalje, kapetan je zarađivao od 25 do čak 80 dukata mjesečno, također ovisno o vrsti jedinice u kojoj je služio. Naime, dok je kapetan u sastavu prekomorskih pješćkih postrojbi zvanih *Oltramarini* imao najnižu plaću, osoba s istim činom u teškoj konjici, *Corazza*, zarađivala je gornju predstavljenu sumu.³⁰²

No, vojničke plaće bile je samo od sekundarne važnosti kada se govori o nastojanjima za poboljšanjem financijske situacije plemića. Vojna je služba za društvene elite predstavljala izvor zarade prvenstveno u smislu vojnog poduzetništva. Iako informacija o formiranju vojnih jedinica od strane plemića u bilježničkim spisima, osim nekih naznaka u slučaju navedenog Karla Benje, zapravo nema, podatke o satnijama nalazimo kod kapetana i pukovnika koji nisu pripadali lokalnom plemstvu pa će o tome nešto više riječi biti na drugom mjestu. U svakom slučaju, nema razloga da se pretpostavi kako se pothvat vojnog poduzetništva zadarskih plemića razlikovao od onog ostalih vojnih djelatnika. Također, nekoliko slučajeva potraživanja dugovanja kod plemića časnika govori o troškovima za razna vojna pitanja, a

²⁹⁷ Za Ludovika Grisogona, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 12. V. 1658. Za Jeronima Ferru, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 22. X. 1657.

²⁹⁸ HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 1, 19. VII. 1659.

²⁹⁹ Vojnici satnije kapetana Karla Benje koji se spominju u ispravama su konjanik (*soldato a cauhallo*) Ivan Radić, zastavnik (*alfiero*) Ivan Belić i konjanik Nikola Pešušić iz Jezera s otoka Murtera, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 18. XII. 1647.; isto, 21. V. 1646.; isto, fasc. 5, 20. VIII. 1645.

³⁰⁰ O tome više v.: Novosel, „Vojnički život u pozadini ratovanja“: 376-379.

³⁰¹ Isto.

³⁰² Detaljnije o plaćama, v.: Madunić, *Defensiones Dalmatiae*, 416-418.

osim onih zbilja općenitih prema kojima je nemoguće shvatiti motive potraživanja novca, najkonkretniji je slučaj pukovnika Donata Civalessija koji je preko svojeg opunomoćenika potraživao 605 lira i 10 solida od zapovjednika topnika Andrije Zapića kao ostatak ranijeg duga nastalog zbog potreba za podmirenje troškova Andrijine satnije.³⁰³ Dakle, jasno je kako je spomenuta svota bila samo dio troškova za uzdržavanje satnije. Naravno, brojni drugi izvori mnogo jasnije pokazuju razmjere i oblike vojnog poduzetništva u Dalmaciji među lokalnim stanovništvom, uključujući i pripadnike plemstva. Tu je temu vrlo detaljno obradio Nikola Markulin u svojoj doktorskoj disertaciji o organizaciji mletačke vojske u Dalmaciji, a bez obzira što se bavio razdobljem nakon Kandijskog rata, brojne analogije mogle bi se povući upravo s ovdje promatranim periodom.³⁰⁴

No, uz utjecajne pozicije u civilnim svjetovnim i crkvenim te vojničkim institucijama, pripadnici gradskog plemićkog staleža bili su aktivni i u drugim vrstama poslova. Zapravo, bilježnički spisi vrlo jasno pokazuju kako su se plemići, uz poslove u upravi i vojsci te crkvenim institucijama, vrlo intenzivno bavili raznim trgovačkim i novčarskim poslovima. Uostalom, najviše je novca u trgovinu ulagalo upravo gradsko plemstvo, a svijest o važnosti načina obavljanja trgovačkog poslovanja možda najbolje ilustrira priručnik za trgovinu kojeg je napisao zadarski plemić Šimun Grisogono naslova *Il mercante arricchito del perfetto quaderniere (Obogaćeni trgovac)*.³⁰⁵ Uvidom u bilježničku građu vrlo se jasno vidi kako su trgovačke djelatnosti plemstva u daleko najvećem broju slučajeva bile vezane za nekretnine. Kao što je ranije prikazano, kupoprodajni i najmovni ugovori među sveukupnim ovdje obrađenim bilježničkim spisima pojavljuju se u 575 slučajeva, dakle predstavljaju gotovo četvrtinu svih isprava. Pritom se kupoprodaje javljaju u 413, a zakupi u 162 slučaja. Plemići su akteri 126 različitih isprava vezanih za kupoprodaju ili najam, što bi značilo da su bili inicijatori sklapanja između svake četvrte i pete isprave te vrste. Ujedno, treba dodati kako je omjer zastupljenosti kupoprodaja i najmovna otprilike isti kao kod cjelokupne slike, a važno je napomenuti i kako su slučajevi u kojima se radi o kupoprodaji ili najmu zemljišta izvan grada mnogo češći nego oni vezani za gradske nekretnine što bi značilo da plemići nikako nisu bili vezani isključivo za grad već su imali velik utjecaj na području čitavog zadarskog distrikta. Svi ovi pregledi učestalosti pojavljivanja i detaljniji omjeri unutar isprava koje se bave bilo

³⁰³ HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 2, 13. VIII. 1659.

³⁰⁴ Posebno o vojnom poduzetništvu, v.: Markulin, *Mletačka vojna organizacija*, 89-169.

³⁰⁵ Peričić, *Razvitak gospodarstva Zadra*, 105. O Šimunu Grisogonu kao ekonomskom piscu, v. i: Boris Jurić, „Europski merkantilizam i dalmatinski merkantilisti“, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, sv. 37 (1995.): 329-332. Knjiga Šimuna Grisogona doživjela je dva izdanja unutar 60 godina – 1609. i 1664. Na raspolaganju sam imao prvo izdanje, v.: Simon Grisogono, *Il mercante arricchito del perfetto quaderniere*. Venetia, appresso Alessandro Vecchi, 1609.

kojom vrstom nekretnina pokazuju raznovrsnost poslova kojima su se plemići bavili, a govore i o velikoj aktivnosti pripadnika plemstva u poslovanju na području grada i okolice.

4.1.3. Materijalna moć plemstva u gradu

Međutim, sama aktivnost ne odaje koliko je gradsko plemstvo u cjelini, kao i pojedine obitelji, uistinu bilo materijalno moćno i stabilno. Kako bi se dobio odgovor na to pitanje potrebno je pogledati detaljnije u sam sadržaj isprava i obratiti pažnju na omjere kupnji i prodaja te uopće kretanje cijena jer samo oni bacaju pravo svjetlo na moć kako pojedinih obitelji tako i gradskog plemstva u cjelini. Iz isprava je jasno uočljivo kako nekretnine u vlasništvu plemstva kao cjeline većim dijelom ipak još uvijek ostaju u njihovim rukama, iako ih u velikoj mjeri preuzimaju neplemići. Od 62 kupoprodajna ugovora zemljišta, u 38 slučajeva radi se o prodaji, od čega je 17 izvršeno među samim plemićima što znatno smanjuje broj gubitka zemlje plemićkog staleža u cjelini. S gradskim nekretninama kupoprodaje se vrše još i više u korist neplemića jer od 19 kupoprodaja, u 10 se slučajeva radi o prodaji pri čemu je samo jedan zabilježen među plemićima. Ipak, ne može se reći kako je prodaja nekretnina uzela maha i plemstvo dovela do znatnijeg gubitka posjeda. Zapravo, kada se detaljnije pogledaju prodaje neplemićima, uočava se kako se uglavnom radi o malim zemljišnim parcelama koje ne prelaze nekoliko gonjaja, a slučajevi većih prodaja, kao što je zabilježeno u obitelji Grisogono,³⁰⁶ odraz su teške situacije pojedine plemićke obitelji, a ne plemstva u cjelini. Uostalom, iz 47 ugovora o najmu što zemljišta što gradskih prostora, u 44 slučaja radi se o davanju u najam, od čega samo tri otpadaju na međusobne najmove što znači da su plemići i dalje raspolagali velikim brojem nekretnina držeći ih za sebe te nisu imali potrebu unajmljivati neke druge u vlasništvu neplemića.

Naravno, nisu sve obitelji raspolagale jednakom količinom nekretnina. Među njima su zapravo vidljive vrlo velike razlike i upravo po omjerima kupovine i prodaje među plemićkim obiteljima moguće je vidjeti koje su obitelji bile prosperitetne, a koje su prolazile kroz proces stagnacije ili čak propadanja. Na temelju analize kupoprodajnih ugovora, najмова, ali i raznih vrsta novčanih poslovanja vezanih za nekretnine, može se vidjeti kako su potpuno pasivne u tom pogledu bile obitelji Benja, Carnaruti, Cedolini, Detriko i Girardini, iako se na razne načine može doznati da su i njihovi članovi bili vlasnici barem malih komada zemljišta izvan grada, ili pokoje gradske nekretnine. Dok se za neke, poput obitelji Spingaroli, o posjedovanju

³⁰⁶ U kupoprodaji iz 1650. godine radi se o zemljištu nepoznate veličine, ali vrlo visoke cijene u iznosu od 10 000 lira pa se može zaključiti kako je i površina zemljišta bila velika, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 8. II. 1650. Druga prodaja zemljišta značajnije površine, veličine 30 gonjaja, izvršila se 1656. godine, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 1, 26. VI. 1656.

nekretnina saznaje samo usputno i to preko jednog njihovog člana Jeronima za kojeg se samo zna da je imao neku zemlju kod Biograda i nekretnine namijenjene prodaji ostavio u oporuci, drugi su, štoviše, posjedovali i prilično velika zemljišta kao Brne Carnaruti, vlasnik 75 gonjaja vinograda kod mjesta Sv. Filip i Jakov.³⁰⁷ Ipak, u ovom konkretnom slučaju, postojala je i druga strana medalje pri čemu je zemlja predstavljala teret jer je posjed Brnina, u trenutku sklapanja ugovora već pokojna, majka kupila na dug za potrebe svojeg miraza koji je ostao njemu na teret. Naravno, Carnarutiji nisu bili jedina obitelj u kojoj se mogu zamijetiti financijski problemi. Oni su još uočljiviji kod obitelji aktivnih u pogledu bavljenja svojim nekretninama, ali primarno u smislu njihove prodaje. Najjasnije se kriza može iščitati kod inače brojne obitelji Grisogono, kako je već uostalom i naznačeno, što znači da brojnost članova nije nužno značila i stabilnost obitelji. Njezini su članovi od sveukupno 15 kupoprodaja izvršili 13 prodaja što zemljišta na otocima i u gradskom zaleđu, što gradskih nekretnina, a potpun dokaz teške situacije primjećuje se u slučaju Jeronima koji je zemljište u Sukošanu veličine oko 25 gonjaja dao kako bi otplatio dug u iznosu od 200 dukata i Katarine koja je plemiću kapetanu Jeronimu Ferri prodala i svoje pravo ponovnog otkupa na zemljište na Pašmanu.³⁰⁸ Osim Grisogona, pretežito su se rješavanjem svojih nekretnina prisiljene bile baviti i obitelji Calcina, Fumatti, Ferra, Ljubavac i Nassi, iako niti jedna takvim intenzitetom kao Grisogono, a povremeno se kod njih ipak bilježe i stjecanja zemljišta ili se putem najmovi vidi kako su određenu količinu nekretnina uspijevali zadržati.

S druge strane, najuspješniji u stjecanju nekretnina bile su obitelji Fanfonja i, posebice, Soppe. S obzirom na uopće vrlo dinamično trgovanje nekretninama i ugovaranje najmovi, kod obitelji Soppe je evidentno kako su svoje bogatstvo temeljili upravo na toj djelatnosti. Ugovori koje su sklapali pokazuju kako su trgovali najrazličitijim veličinama zemljišta, od malih površina veličine nekoliko gonjaja poput jednog i pol gonjaja vinograda kod Savra na Dugom otoku po cijeni od 207,3 lira, do velikih posjeda kao što su bili oni na Ugljanu jedan nedefinirane veličine i drugi 21 $\frac{3}{4}$ gonjaja vrijednih 700 dukata.³⁰⁹ Posjedi obitelji Soppe protezali su se, kako se vidjelo, od otoka u zadarskom arhipelagu do gradskog zaleđa, a u nekim se slučajevima spominju i njihovi posjedi na Hvaru i Visu.³¹⁰ Osim

³⁰⁷ Za zemljište Spingarolija, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 10. II. 1654.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 16. I. 1665. Za zemljište Carnarutija, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 30. VI. 1647.

³⁰⁸ Za prodaju Jeronima, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 12. V. 1658. Za prodaju Katarine, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 13. X. 1657.

³⁰⁹ Za posjed kod Savra, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 3. X. 1660. Za posjed na Ugljanu, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 29. VII. 1659.

³¹⁰ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, nema datuma; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 16. X. 1657.

najbrojnijih maslinika, vinograda, obradivih površina, pašnjaka i šuma, zabilježeno je i posjedovanje čak 57 solana na Pagu.³¹¹ Uz to, obitelj nije zanemarivala ni gradske nekretnine pa se u više slučajeva mogu naći ugovori o kupnji ili najmu kuća u raznim gradskim predjelima, dok je Anastazija Soppe određen profit stjecala i od najma svojeg mlina u okolici grada.³¹² Druga spomenuta veleposjednička obitelj Fanfonja poslovala je nekretninama s nešto manjim intenzitetom, ali i dalje svejedno u velikim razmjerima, pogotovo kada se uspoređi s ostalima, a najizrazitija razlika u odnosu na obitelj Soppe bila je u tome što su Fanfonje raspolagali sa zanemarivim brojem gradskih nekretnina.

Gore spomenuta djelatnost nekim je obiteljima očigledno donosila velike dobitke, dok je druge spašavala od propasti. No, same transakcije i najmovi nisu bili jedini načini na koji su plemići kapitalizirali svoje nekretnine. Osim novčane zarade od najmovi i prodaje, oni su ubirali plodove sa svoje zemlje koju su davali na obrađivanje lokalnom stanovništvu putem kolonatskih ugovora pri čemu je za korištenje vlasnicima isplaćivan dominikal u pravilu u iznosu četvrtine ukupnog uroda koji su seljaci često morali dostavljati o svom trošku. No, zanimljivo je kako su i vlasnici prema seljacima imali određene obveze pa su se tako za neke troškove kao što su smještaj seljaka, a ponekad i kultivacija neobrađenog zemljišta, morali pobrinuti vlasnici.³¹³ Kako je glavnina posjeda bila kultivirana maslinama i vinovom lozom, osnovni su proizvodi bili, naravno, ulje i vino, ali velik broj plemićkih posjeda sačinjavale su i šume korištene za drvenu građu te pašnjaci na kojima su boravila stada stoke, isto tako u vlasništvu plemića. Ona su također davana na čuvanje pastirima po istom principu kao i obrađivanje zemljišta poljodjelicima.³¹⁴ Zbog nepovoljnog tla na otocima i blizine granice s Osmanskim Carstvom u zaleđu grada, uzgoj žita nije bio razvijen i već je ranije istaknuto kako je Zadar proizvodio vrlo male količine žita, dovoljne za opskrbu grada svega nekoliko mjeseci u godini. No, unatoč navedenim problemima, niti ta kultura nije potpuno zamrla čemu svjedoče također već spomenuti mlinovi u vlasništvu plemića, a u inventaru Ivana Soppea

³¹¹ HR-DAZD-31-BZ, Ligniceo, b. I, fasc. 1, 18. VI. 1656. O posjedovanju solana od strane pripadnika zadarskog plemstva, v.: Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 383; Peričić, *Razvitak gospodarstva Zadra*, 92.

³¹² HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 20. IX. 1664.

³¹³ Primjeri ovakve prakse su brojni, a ovdje se kao ilustracija za osiguranje smještaja može navesti slučaj Ivana Grisogona koji je osigurao kuću s dvorištem i vrtom prilikom sklapanja kolonatskog ugovora s Jeronimom Klemenićem zvanim Grubina, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. VII. 1663. Vežano za pomoć pri kultivaciji, može se navesti primjer Pasice, udovice Soppe, koja je zajedno s građanskom obitelji Panizzoni sklopila ugovor s Tomom Meštovićem iz Bokanjca kojemu su dali pet dukata po gonjaju kako bi zasadio vinograd na njihovom posjedu, HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 10. IV. 1666.

³¹⁴ Za jedan od detaljnijih ugovora, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 29. IV. 1662. V. i: Peričić, *Razvitak gospodarstva Zadra*, 81.

nalazi se i skladište brašna, odnosno žitarica (*graner*)³¹⁵ što govori u prilog uzgoju žita i proizvodnji brašna iniciranim od strane samih plemića.

Spomenuti poljoprivredni proizvodi, osim za vlastitu upotrebu, mogli su ići i u daljnji proces trgovine. No, takve aktivnosti vezane za najraširenije kulture, masline i grožđe odnosno njihove proizvode ulje i vino, iznenađujuće su rijetki među plemićima, iako su upravo oni u velikom broju slučajeva bili vlasnici mlinova za ulje što dokazuje njihovu angažiranost u proizvodnji.³¹⁶ Iz bilježničkih spisa doznaje se i kako su povremeno dugovanja namirivana u navedenim proizvodima pa je tako Franjo Benja podmirio dug od 1219 lira i šest solida Jelena Panizzoni isporučivši joj vino i ulje, a Dominik Soppe naplatio je dugovanje od 200 reala u ime svojeg štićenika i nećaka Ivana Krstitelja primivši od dužnika Sagića pet bačava vina s Krete sveukupne zapremnine 120 barila.³¹⁷ Iz jedne se punomoći vezane za potraživanje dugovanja saznaje kako je obitelj Fanfonja opskrbljivala vinom gradskog krčmara Ivana Krstitelja Bellinija,³¹⁸ ali trgovina nekih većih razmjera nije zabilježena među bilježničkim spisima. Intenzivnija trgovačka djelatnost ovom robom očito je bila rezervirana za pripadnike drugog društvenog sloja. No, za razliku od navedenih proizvoda, trgovanje stokom plemićima je izgleda bilo od većeg interesa što ne čudi jer je poznato kako je Zadar i u ovdje razmatrano vrijeme bio glavna tranzitna luka za prijevoz stoke, pretežito za potrebe Venecije.³¹⁹ Osim nekih manjih poslova trgovanja stokom poput onog između Petra Bartolazzija i Ivana Grisogona u kojem je Petar kupio od Ivana pola stada stoke sitnog zuba za 207,12 lira,³²⁰ zarada je mogla biti i vrlo velika te prelaziti granice lokalne trgovine. Naime, očito u više pogleda prosperitetna obitelj Soppe naveliko se bavila i trgovinom stoke što pokazuje slučaj kapetana Franje Soppea koji je od Jakova Califfija posudio poveći iznos od 18 127,10 lira za trgovinu volovima s mesarima u Veneciji.³²¹

Ovim se trgovačkim pothvatima mogu pridodati i neki drugi manje zastupljeni oblici poslova. Na prvom mjestu tu bi se moglo spomenuti razno novčano poslovanje. Na žalost, više detalja o ovoj djelatnosti u bilježničkim spisima nema, ali povremena opunomoćenja u

³¹⁵ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 28. X. 1663.

³¹⁶ Primjer posjedovanja mlina obitelji Fanfonja, Soppe i Bartolazzi kao i davanje istog na korištenje obrađivačima zemlje, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 1, 19. VII. 1659.

³¹⁷ Za podmirenje duga između Franje i Jelene, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 24. III. 1647., isto, 20. VI. 1648. Za podmirenje duga između Dominika i Sagića, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 1, 15. X. 1660.

³¹⁸ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 26. III. 1658.

³¹⁹ Peričić, *Razvitak gospodarstva Zadra*, 108-109 i 140-141; Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 396; Mayhew, *Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule*, 253-254; Sander-Faes, *Urban Elites of Zadar*, 127; Pederin, *Mletačka uprava*, 140-141; Arbel, „Venice's Maritime Empire“, 231.

³²⁰ HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 22. I. 1645.

³²¹ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 5. II. 1660. Ovo je prijepis originalnog ugovora sastavljenog 2. lipnja 1641. u Veneciji.

svrhu općenitog zastupanja u novčanom poslovanju, kao u slučaju Franje Benje koji je u tu svrhu opunomoćio svojeg nećaka Ivana,³²² ili mnogo češći slučajevi imenovanja opunomoćenika za zastupanje u pravnim prigodama ukoliko dođe do problema u raznim isplatama dugovanja, stoje kao dokaz da je i ono bilo rašireno među gradskim plemstvom. Poslovi s nekretninama, trgovina stokom i u nešto manjoj mjeri novčarstvo očito su bile najučestalije poslovne djelatnosti gradskih plemića što je uglavnom nastavak trenda iz prethodnog stoljeća pa ne čudi kako su upravo oni najzastupljeniji u izvorima. No, izvori pružaju podatke i o nekim drugim djelatnostima, a od posebnog su značaja informacije o bavljenju pojedinih gradskih plemića poslovima vezanim za sol, unatoč državnom monopolu i restrikcijama na bavljenje tom djelatnošću. Već je spomenuto da je obitelj Soppe imala svoje solane na Pagu, a poznato je da ju je prodavala u Veneciji kako je i bilo propisano zakonima,³²³ ali čak je i nju svojom aktivnošću u ovoj vrsti posla pretekla obitelj Grisogono. Njezini su članovi držali skladišta soli u gradu, bavili se transportom soli te, naravno, sami posjedovali svoje solane,³²⁴ a one su korištene i kao miraz prilikom udaje pojedinih kćeri. Iako u manjem broju, obitelji Calcina i Fanfonja također su posjedovale solane.³²⁵ Zanimljivo je kako samo jedna isprava otkriva i bavljenje trgovinom ribe, iako je ribarstvo inače bilo razvijena privredna grana.³²⁶ Naime, Petar Fanfonja dugovao je Petru Nassiju 54 lire zbog posla vezanog oko prodaje srdela.³²⁷ No, ovaj uopće neobičan slučaj spora dvojice plemića oko vrlo male svote ne može se okarakterizirati kao tipičan za pripadnike gradskog plemstva niti u smislu vrste robe kojom se trguje pa se iz njega ne može zaključiti kako je plemstvo intenzivnije trgovalo ribom.

Svi ovdje navedeni primjeri jasno ocrtavaju materijalnu moć plemićkog staleža. No, ne smiju se zaboraviti niti druge vrlo važne kategorije bilježničkih spisa, a to su ugovori o mirazima i sklapanje brakova, inventari te oporuke. Ove tri vrste spisa možda čak i najkonkretnije govore o materijalnoj moći pojedinaca, njihovih obitelji, a samim time i čitavog svojeg staleža. Prema raspoloživim ugovorima o braku i određivanjima miraza, može se primijetiti kako nije bilo miraza koji bi iznosio ispod 1000 dukata. Konkretno, taj najniži

³²² HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 7. VI. 1647.

³²³ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 10. V. 1650.

³²⁴ O skladištu, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 27. IV. 1645. O transportu, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 14. V. 1648. O posjedovanju solana, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 31. X. 1647.; HR-DAZD-31-BZ, Loamzzi, b. I, fasc. 1, 17. X. 1655.; HR-DAZD-31-BZ, Lignice, b. I, fasc. 1, 4. VI. 1657. i 11. VI. 1657.

³²⁵ Za obitelj Calcina, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 19. V. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 21. V. 1646. Za obitelj Fanfonja, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 16. VII. 1645.

³²⁶ O ribarstvu, v.: Peričić, *Razvitak gospodarstva Zadra*, 86-90.

³²⁷ HR-DAZD-31-BZ, Ligniceo, b. I, fasc. 1, 29. VIII. 1657.

miraz odredio je Cedolin Cedolini svojoj rođakinji Vidoli za udaju za Marina Pechiarija koji je tom prilikom kao dodatak na miraz priložio svojih 500 dukata i zemljište na Ugljanu.³²⁸ Iako je to najmanji zabilježen iznos miraza među plemstvom, nikako se ne može reći kako odražava siromaštvo ove obitelji jer je 1000 dukata zapravo predstavljalo prilično bogatstvo. Kao najmoćnijoj plemićkoj obitelji u Zadru, u obitelji Soppe očekivano je zabilježen i rekordno visok izdatak za miraz. Radi se o 4000 dukata koje je Krstitelj Soppe namijenio svojoj kćeri Korneliji za brak s Petrom Detrikom.³²⁹ Naravno, iako redovito spominjani u novcu, daleko od toga da su mirazi sadržavali samo gotovinu. U velikoj mjeri navođeni iznosi predstavljali su samo novčanu protuvrijednost raznih nekretnina ili pokretnih dobara poput odjeće, posteljine, namještaja, raznih umjetničkih predmeta ili nakita iz čega se može vrlo dobro iščitati materijalna kultura onovremenih plemkinja, čemu će se posvetiti više pažnje u narednom poglavlju.

Jednako kao i mirazi, sliku materijalne moći pojedinih plemića izvrsno ocrtavaju inventari i oporuke. Tri raspoloživa inventara pripadnika plemstva, Šimuna Ljubavca, Donata Civalessija i onaj već spomenuti Pompeja Soppea, odražavaju pripadnike gradske elite ne samo u bogatstvu već i prema statusu – Ljubavca kao pravnika i intelektualca s inventarom koji uključuje bogatu knjižnicu, Soppea kao veleposjednika te Civalessija kao vojnog časnika s činom pukovnika.³³⁰ Međutim, ovi inventari otkrivaju i razlike među pripadnicima samog plemićkog staleža. Naime, dok Ljubavac i Soppe definitivno pripadaju najbogatijem sloju Zadrana, kod Civalessija se ipak zamjećuje mali odmak, iako ga se bez sumnje i dalje može svrstati u društvenu elitu grada. Oporuke, mnogo raznovrsnije od miraza i brojnije od inventara, samo potvrđuju sliku donesenu na temelju dosadašnje analize izvora, a jasno prikazuju i raspon materijalne moći među plemstvom, ali treba naglasiti kako u ovoj skupini nije zabilježen niti jedan slučaj siromaha. Neke od oporuka jesu kraće i općenitije što indicira da su oporučitelji bili ne baš reprezentativnog imovinskog stanja, ali ništa ne naslućuje da se radi o siromaštvu. Dvoje oporučitelja, Laura Grisogono i Vergilije Benja ne ostavljaju ništa, čak ni simboličan iznos za nabožna mjesta u gradu,³³¹ inače uobičajen legat, što svakako ukazuje na slabiju imovnu moć. No, iz drugih se legata ipak može vidjeti kako nitko od plemića sastavljača svojih oporuka nije bio potpuno siromašan kao što je to znao biti slučaj kod oporučitelja neplemića, niti je zabilježeno ostavljanje nekakvih neriješenih dugovanja

³²⁸ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 6. I. 1646.

³²⁹ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 3. XI. 1646.; isto, 17. XI. 1646.

³³⁰ Šimunov inventar, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 23. I. 1663. Donatov inventar, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 15. XI. 1663.

³³¹ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 4. IX. 1646.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 22. X. 1657.

nasljednicima. Čak i među tim siromašnijim oporukama uvijek je zabilježen bar nekakav novčani iznos ili makar i jedna nekretnina te su uvijek naručivane mise zadušnice. Uz bogatije oporuke, kao što je to bila ona Vidole Pechiari ili Petra Calcine³³² te još nekih plemića, kojih je ipak bilo više nego onih skromnijih, i među ovom vrstom bilježničkih spisa ističe se obitelj Soppe, ovaj puta njezin član Pompej.³³³

Ovaj osvrt na osobnu imovinu pojedinaca samo je površni pregled za potrebe stvaranja generalne predodžbe o materijalnoj moći jedne društvene skupine. Mirazi, inventari i oporuke mogu reći mnogo više o čovjeku i načinu njegova života, ali u ovom trenutku ostat će se na površini i dublju analizu ostaviti za sljedeće poglavlje. Svakako, trebalo bi još naglasiti kako zadarski plemići nisu bili jedini pripadnici plemstva u gradu. Uz njih i s njima spominju se i pripadnici plemstva iz drugih dalmatinskih komuna, ostalih dijelova Mletačke Republike pa čak i izvan granica *Serenissime*. Nekima je od njih mogao biti dodijeljen i građanski status kao što je to bio slučaj kod splitskog plemića Petra Albertija, ili bar status stanovnika Zadra, koji je dodijeljen splitskom plemiću Franji Lucariju.³³⁴ Naravno, sami su zadarski plemići također mogli dobiti plemićke titule drugih dalmatinskih komuna što svakako dokazuje Jeronim Fumatti koji je uz zadarskog, nosio i titulu plemića Splita, Hvara i Brača.³³⁵ No, o plemićima koji nisu pripadali zadarskoj komuni bit će riječi na drugom mjestu u ovom poglavlju.

Na kraju, neupitno je da se broj plemićkih obitelji i njihovih članova u Zadru s vremenom smanjuje. No, brojnost ne mora nužno biti indikator snage, što se može vidjeti u raznim urbanim sredinama diljem Europe u kojima je glavnu riječ imala upravo malobrojna elita bila ona plemićka ili ne. Na temelju prikazanog, takvo je pravilo očito vrijedilo i u Zadru te se ova malobrojna plemićka skupina nametnula kao vodeća, držeći glavne upravne pozicije u gradu istovremeno aktivno sudjelujući i u privrednom životu. Stoga, iako je na tragu njihove malobrojnosti u historiografiji rašireno mišljenje da moć plemstva generalno postepeno slabi od kraja srednjeg vijeka, iz ove se analize ne može u potpunosti izvući takav zaključak.³³⁶ Pojedine plemićke obitelji i njihovi pripadnici i dalje su vrlo bogati, imaju brojne zemljoposjede i nekretnine u gradu od kojih izvlače materijalnu korist, bave se raznim

³³² Za Vidulinu oporuku, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 17. VIII. 1649. Za Petrovu oporuku, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 24. VII. 1656.

³³³ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 8. X. 1663.

³³⁴ Za Petra, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 99, 14. I. 1645.; Za Franju, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 27. IX. 1659.

³³⁵ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 24. VIII. 1662.

³³⁶ O tome v. npr.: Sander-Faes, *Urban Elites of Zadar*, 126. No, Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić ipak su uočili kako pojedine obitelji ostaju bogate i kroz 17. stoljeće, v.: Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 409.

trgovačkim i novčanim poslovima, drže utjecajne položaje u gradskoj upravi, a time i reprezentativan status u društvu, stoga se nikako se ne može reći da propadaju. Čak i obitelj Grisogono svoje gubitke u nekretninama nadoknađuje intenzivnom aktivnošću u poslovima vezanim za sol. S druge strane neke su obitelji prema svojem broju članova na rubu nestajanja, ali ne i materijalne egzistencije i prije bi se moglo reći kako stagniraju. Sve u svemu, moć plemstva uvelike je ovisila i o uzdizanju materijalnog statusa dijela gradskih neplemića. Kako bi se vidjeli odnosi u društvu u cjelini, u nastavku ovog poglavlja pozornost će se obratiti upravo na pučane, a potom i ostale društvene skupine u gradu kako bi bilo moguće komparirati njihove odnose unutar cjelokupnog stanovništva grada Zadra.

4.2. Gradski sloj pučana

Koliko god bilo aktivno u brojnim aspektima gradskog života, plemstvo je u strogo demografskom smislu činilo samo neznatni dio gradskog stanovništva. Apsolutni brojevi primat pripao je drugom gradskom sloju, pučanima. Ujedno, dok su plemići, unatoč svim međusobnim gore prikazanim razlikama činili relativno prepoznatljivu grupu, pučani su predstavljali mnogo šarolikiju skupinu s obzirom da su njima pripadali bogati trgovci, sitni obrtnici kao i gradski siromasi. Faktor koji je još više utjecao na heterogenost ove skupine jest njezina otvorenost prema ljudima izvana što je uzrokovalo veliku dinamiku u pritjecanju stranaca najrazličitijih društvenih i profesionalnih profila u redove pučana. Naime, svaki došljak koji se odlučio stalno naseliti u gradu mogao je, uz određene uvjete, biti primljen u redove pučana pri čemu se taj sloj, za razliku od plemićkog, intenzivno popunjavao kako ljudima iz gradske okolice, tako i onima iz drugih dijelova Dalmacije, s prostora čitave Mletačke Republike, ali i iz drugih dijelova Apeninskog poluotoka pa i šireg prostora Europe.

Već je istaknuto kako se bogati sloj pučana s vremenom materijalno odvojio od svojih siromašnijih sugrađana. Time se ta moćnija skupina pučana približila i izjednačila s plemićima, a u nekim slučajevima ih i prestigla, ali nikad nije postala posebna pravna kategorija. Jednako tako pravno nedefinirani, na suprotan kraj ove raznolike skupine mogli bi se svrstati Varošani (*Borghesani*), u pravilu siromašniji stanovnici koji su živjeli u gradskom predjelu Varoši (*Borgo*), originalno gradskog predgrađa, a u vrijeme nakon izgradnje modernog fortifikacijskog sustava dijela grada smještenog na njegovom jugoistočnom rubu unutar samih zidina. Međutim, unatoč svojoj samo praktičnoj mnogobrojnosti i raznolikosti, u ovoj je skupini ipak postojala određena pravna stratifikacija koja opet nije nužno slijedila isključivo materijalne parametre. Naime, pučani su se, bili oni velikih, srednjih ili malih materijalnih mogućnosti, prema jasnim pravilima dijelili na dvije pravne kategorije – građane

(*cittadini*) i stanovnike (*habitanti*) te se s tim oznakama redovno, iako ne apsolutno redovito, pojavljuju u bilježničkim ispravama, jednako kao što se plemići pojavljuju sa svojom karakterističnom oznakom *Nobil(e)*. Dobivanje statusa građanina odnosno stanovnika Zadra bilo je točno propisano gradskim statutom. Kao i svaki drugi gradski statut u Europi, zadarski jest unikatan, ali se ispod te površinske posebnosti uvijek nalazi određena razina uniformiranosti karakteristična svim ranonovovjekovnim europskim gradovima.³³⁷ Svakako treba napomenuti kako stjecanje pravnog statusa građana u Zadru nije bilo jednostavno i pratilo je uobičajenu praksu onodobnih gradova Mletačke Republike, a ponovno se može reći i Europe općenito.³³⁸ Naime, prema Zadarskom statutu, gradsko je vijeće bilo ovlašteno odlučivati o dodjeljivanju statusa građana svakom pojedincu prema određenim uvjetima koji su bili prilično rigorozni. Konkretnije, osoba koja je željela postati građaninom Zadra morala je posjedovati barem jednu nekretninu u gradu i živjeti unutar zidina minimalno deset godina. Osim stjecanja građanskog statusa, osobe koje su živjele u gradu mogle su imati i niži status, onaj već spomenutog stanovnika, a on se prvenstveno odnosio na došljake sa stalnim boravkom.³³⁹ Na ovom mjestu treba samo ukratko napomenuti kako se u bilježničkim ispravama povremeno pojavljuju i osobe uz koje stoji oznaka *comorante* koja bi se mogla prevesti kao privremeni boravatelj u gradu i ona ne označava nikakvu pravnu kategoriju stanovnika, bio on plemić ili pučanin, već još uvijek stranca koji u trenutku sastavljanja isprave boravi u Zadru.³⁴⁰ Sve u svemu, koji god status imao, jednom kada mu je dodijeljen, svaki je došljak, bio on sa susjednog otoka ili iz nekog udaljenog kraja Europe, postajao Zadrani s različitim povlasticama i obvezama, ali najbitnije jest to da se od tog trenutka više nije tretirao kao stranac.

Naravno, stanovniku je ostavljena mogućnost da s vremenom stekne viši status građanina, a glavna razlika između ove dvije pravne kategorije bila je u tome što je dobivanjem građanskog statusa pojedinac ispunio uvjet za članstvo u zadarskim vijećima.³⁴¹ Stoga se u ispravama, iako vrlo rijetko što je odražavalo plemićko čuvanje ekskluziviteta na najviše gradske upravne položaje, u funkciji vijećnika povremeno javljaju i osobe koje nisu

³³⁷ O fenomenu gradskih statuta u Europi ranog novog vijeka, v. npr.: Friedrichs, *Urban Politics*, 11.

³³⁸ O stjecanju građanskog statusa u Veneciji, v.: Pedani Fabris, „*Veneta Auctoritate notarius*“, 48-55. O značenju statusa građanstva u gradovima na prostoru Europe općenito, v. npr.: Friedrichs, *The Early Modern City*, 134; Cowan, *Urban Europe*, 85-86.

³³⁹ ZS, Knjiga peta, naslov IX., glava 35. i 36.; Reformacije 42., 494-497 i 546-547.

³⁴⁰ Primjeri privremenih došljaka mogu se naći na više mjesta. Primjerice, službenici na sudu generalata Paris Gaiendotto iz Venecije i Marc'Antonio Perini iz Ferrare nosili su upravo taj predznak, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 25. V. 1656. Brojni su slučajevi i Zadrana privremenih stanovnika drugih gradova, kao što je to, primjerice, bio zadarski *cittadino* Franjo Bonicelli, *comorante* u Veneciji, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 6. IX. 1647.

³⁴¹ Kolumbić, „Grbovi zadarskih plemićkih obitelji“: 30.

pripadale plemstvu već su bile članovi uglednijih građanskih obitelji, kako će se pokazati u nastavku. Na žalost, s obzirom da bilježnici ipak nisu u potpunosti sustavno unosili podatke o statusu pojedinaca iz redova pučana te bi ponekad bilo kakva informacija izostala, teško je detaljnije pratiti potencijalne promjene. No, određene indicije moguće je uočiti pa se tako kod nekih aktivnijih pripadnika pučana donekle može pretpostaviti kako su iz statusa stanovnika u određenom trenutku prešli u onaj građana. Dok se kod nekih poznatijih građanskih obitelji poput Martinisa ili Dominisa vrlo vjerojatno radi ili o grešci samog bilježnika ili o osobi istog prezimena rodbinski nepovezanog s dotičnom obitelji, a koje nosi niži građanski status, mnogo se konkretnije uspon od stanovnika do građanina može uočiti kod došljaka. Tako se, primjerice, gradski trgovac Jeronim Prestini iz Caleppija kod Bergama do 1659. godine redovito spominje kao *habitante*, dok mu se od 1664. godine uz ime počinje pisati *cittadino*.³⁴² Jednak slučaj zabilježen je i kod postolara Ivana Scrise, odnosno Ivana iz Karlobaga, koji se prvi put kao *habitante* spominje još 1645., ali 1651. godine ima status *cittadino*.³⁴³ Zanimljivo je kako se i najstariji zabilježeni član poznate trgovačke obitelji Bonicelli podrijetlom iz Bergama, trgovac Antun, također u 1645. godini spominje samo kao *habitante*,³⁴⁴ dok se kasniji pripadnici ove obitelji navode kao *cittadino*, što jasno pokazuje kako je financijski uspon obitelji rezultirao i usponom na društvenom planu.

Dakako, ugled pojedinca ili pojedine obitelji pripadnika sloja pučana nije bio definiran pravnim, već ipak prvenstveno materijalnim statusom. Jasno, status punopravnog građana *cittadina* svakako jest doprinomio određenom ugledu u gradu i iz izvorne je građe vidljivo kako su bogatiji trgovci te viši crkveni ili vojni dužnosnici dolazili u najvećoj mjeri upravo iz redova građanstva. Međutim, to nije bilo nikakvo propisano pravilo već prije rezultat vrlo fluidne prakse pa su status građanina u izvorima osim bogatih trgovaca jednako tako, iako u manjoj mjeri, nosili i sitni obrtnici, dok je status stanovnika mogao označavati došljake čije su plemenito nezadarsko podrijetlo ili materijalna moć, ili pak oboje, bili neupitni. Uz već navedene primjere splitskih plemića Albertija i Lucarija, sa statusima *cittadino* odnosno *habitante* našli su se i istaknuti stanovnici drugih istočnojadranskih komuna, ali i drugih dijelova Mletačke Republike poput građanina Zadra plemića Franje Stimanchija s mletačke *Terraferme* ili stanovnika Zadra gubernadura Vasilija podrijetlom s nekada mletačkog

³⁴² U jednom se slučaju, posljednjem u kojem se Jeronim spominje kao *habitante*, čak navodi i kako su on i njegov tada već pokojni otac Marko Antun bili dugogodišnji stanovnici Zadra: „...molti anni sono habitanti a Zara...“, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 12. IX. 1659. Za titulu *cittadino* kod Jeronima Prestinija, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 22. VII. 1664.

³⁴³ HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 3. V. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 17. V. 1651. Skrisa se između ova dva slučaja spominje još nekoliko puta, ali bez ikakve pobježne oznake spomenutih statusa.

³⁴⁴ HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 11. VI. 1645.

Cipra.³⁴⁵ Naravno, njima su se pridružili i istaknuti došljaci iz drugih zemalja kao što je to bio dobrostojeći ljekarnik Gothard Chiopari iz Genove, također zadarski stanovnik.³⁴⁶ S druge strane, vrlo je indikativan slučaj krznara Mihovila Palinea / Pulinea, porijeklom iz Bosne (*Bosnese*), kako se doznaje iz njegovog prvog spominjanja u gradu.³⁴⁷ Naime, nakon tog prvog slučaja u kojem on potvrđuje primitak miraza u iznosu skromnih 80 dukata u raznim pokretnim dobrima, njegov uspon bio je vrlo brz. Od vršenja funkcije predstojnika bratovštine krznara do povremenog imenovanja za opunomoćenika od strane raznih pučana što ukazuje na to da je bio osoba od povjerenja i utjecaja u gradu, vidi se kako je krznar Mihovil sustavno radio na izgradnji svojeg statusa u društvu.³⁴⁸ Napokon, točno deset godina nakon njegovog prvog spomena u Zadru, u jednoj se punomoći javlja u statusu građanina.³⁴⁹

Sve u svemu, kako će se vidjeti u nastavku, broj osoba sa statusom *cittadino* bio je svakako manji u odnosu na one kojima je dodijeljen *habitante*, ali to bi se u određenom broju slučajeva svakako moglo protumačiti kao posljedica kompliciranosti i dugotrajnosti procesa stjecanja punopravnog građanskog statusa u Zadru, nego kao strogi pokazatelj društvenih razlika unutar sloja pučana. Dakle, ove dvije pravne kategorije nisu bile međusobno isključive i nisu *per definitionem* predstavljale društvenu stratifikaciju i razlike unutar nje same manifestirale su se u mnogo konkretnijem i opipljivijem obliku, onom materijalnom. Stoga je unatoč ovim raznovrsnim i međusobno neusporedivim kategorizacijama sloj pučana, uza sve svoje različitosti, i dalje činio jedinstvenu skupinu te će uglavnom tako biti promatran i u ovom istraživanju.

4.2.1. Zastupljenost pripadnika sloja pučana u gradu

Kao i u slučaju plemića, točan broj pripadnika pučana bez konkretnog popisa stanovnika nemoguće je ustvrditi samo na temelju bilježničkih spisa. Uz standardne probleme nastale načinom upisivanja samih bilježnika prisutne i u slučaju plemića, izražena migracijska dinamika te pasivnost onih manje imućnih koja je uzrokovala njihov izostanak u izvorima, stvara dodatne poteškoće u pouzdanijem praćenju kretanja broja pučana u Zadru. Ponekad je jasno kako bilježnici nisu baš uvijek bili dosljedni u zapisivanju statusa članova pojedinih obitelji pa tako pripadnici obitelji Bragadin, bez obzira što se rijetko spominju, nikad nisu

³⁴⁵ Za Stimanchija, plemića iz Valle di Terra di Fermo, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 3. VI. 1656.; Za Vasilija s Cipra, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 5. III. 1658.

³⁴⁶ HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 5, 24. VIII. 1662.

³⁴⁷ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 8. V. 1646.

³⁴⁸ Za predstojnika samostana, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 31. XII. 1648. Za imenovanja opunomoćenika, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 28. VIII. 1647.; isto, 31. I. 1648.; HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 24. I. 1655.

³⁴⁹ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 10. XI. 1656.

zabilježeni niti s jednom od navedenih kategorija, makar je jasno da su bili sastavni dio gradskog stanovništva, a ne stranci.³⁵⁰ Isto tako, niti jedan pripadnik obitelji Lomazzi ne spominje se kao *cittadino* već samo kao *habitante*,³⁵¹ a iako se niti njihov najpoznatiji pripadnik, javni bilježnik Ambroz, nikad ne spominje s bilo kojom od ove dvije kategorije, njegova služba i brak s Felicijom iz građanske obitelji Benvenuti³⁵² idu u prilog pretpostavci da je trebao imati status *cittadina*.

No, unatoč svemu tome, bilježnički spisi vrlo jasno ilustriraju koliko je ovaj sloj bio od vitalne važnosti za demografsku sliku grada te kolika je bila njihova brojčana nadmoć u odnosu na plemiće. Dakle, u ovdje analiziranoj izvornoj građi zabilježena su 122 prezimena obitelji čiji se članovi u izvorima navode kao građani i 302 prezimena ili barem pojedinačnih imena označenih sa statusom stanovnika. Njima se treba pridodati i 68 prezimena ili pojedinačnih imena s oznakom Varošanina koja, kako se već reklo, nije bila pravna kategorija poput prethodne dvije pa se među njima 20 ujedno spominje i sa statusom stanovnika. Sve zajedno, to bi činilo 464 obitelji i pojedinaca koji su uz sebe nosili jednu od tri spomenute kategorije – *cittadino*, *habitante* ili samo *Borghesano* te se barem jednom pojavili u nekom od bilježničkih dokumenata u bilo kojem kontekstu. Naravno, kada se obiteljima doda više članova, broj pojedinaca značajno se povećava, ali na temelju ove vrste izvora nemoguće je u potpunosti rekonstruirati broj članova svake pojedine obitelji kako bi se dobili jasni statistički podaci jer bilježenje pojedinaca ovisilo je o njihovoj aktivnosti, makar i onoj najmanjoj kakvom se može smatrati uloga svjedoka pri sklapanju pojedine isprave. Nešto više podataka o broju članova obitelji i njihovim vezama mogu pružiti oporuke u čijim se legatima obično navodi više članova obitelji, ali niti one se ne mogu uzeti s poptunom pouzdanošću jer oporučitelji nisu nužno imenovali sve članove svojim nasljednicima. Sve u svemu, među građanima se može naći desetak prezimena kojima je aktivan samo jedan član, pri čemu se za neke ne može znati niti čime su se bavili, a kamoli nešto više.³⁵³ Kod ionako brojnijih stanovnika takvi su slučajevi još i češći, ali taj manjak aktivnosti opet ne mora nužno značiti da rijetko spominjani pojedinci nisu imali obitelji iako u ranonovovjekovnim gradovima, kako je već napomenuto, kućanstva sa samo jednim članom nisu bila neuobičajena pojava. Uopće,

³⁵⁰ Ivan Bragadin, trgovac po zanimanju, spominje se najčešće, ali nikada s konkretnim statusom *cittadino* ili *habitante*, makar se iz njegove oporuke može jasno naslutiti da ima jedan od ta dva statusa jer se navodi kao gradski trgovac – „...mercante di questa Città...“, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 26. X. 1646.

³⁵¹ Povremeno se tako navodi član Anđelo, v. npr: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 29. VII. 1659.

³⁵² O njihovom braku, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 18. XII. 1646.

³⁵³ Slučajevi građana s potpunim nedostatkom bilo kakvih dodatnih informacija su oni Antuna Boldinija, Šimuna Favranija i Kristofora Marinonija v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 99, 10. I. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 27. III. 1661.; HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. XIII, fasc. 14, 8. VI. 1645. i HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 8. VI. 1646. (tada se Marinoni spominje već kao pokojni).

kod procjene broja stanovnika na temelju obitelji, treba obratiti pažnju na već naglašen nuklearni karakter urbanih obitelji. Ukoliko se uzme u obzir da se prosječna nuklearna obitelj ranog novog vijeka sastojala od četiri do pet članova koje su činili roditelji i dvoje do troje djece, a njima se još pridodaju oni koji nisu živjeli u obiteljskim kućanstvima poput redovnika, vojnika, raznih stranaca ili siromaha te pojedinci koje se na temelju isprava zbog manjka podataka nije moglo svrstati niti u jednu društvenu kategoriju, broj detektiranih obitelji u Zadru okvirno korespondira s iznesenim procjenama broja stanovnika u istraživanjima urbane povijesne demografije temeljenim na drugim izvorima.³⁵⁴ Kao prilog tvrdnji da je u Zadru također prevladavao koncept nuklearne obitelji, mogu poslužiti primjeri nekih drugih istočnojadranskih gradova u kojima je to konkretnim istraživanjima dokazano.³⁵⁵ Naravno, sve te procjene ostaju samo procjene i trebaju se uzeti s velikom dozom opreza.

Unatoč svojoj malobrojnosti, detaljnijom analizom učestalosti pojavljivanja plemstva u izvorima, pokazalo se koliko je ono bilo aktivno u životu grada. Ukoliko se na jednak način pristupi analizi društvenog sloja pučana, vrlo se lako može vidjeti kako su oni u punom smislu riječi sveprisutni u gradu i gotovo da nema isprave u kojoj stanovnik neplemić grada nije bio prisutan pa makar i samo u pasivnom obliku. Stoga, ovdje će izostati detaljniji izračuni kakvi su napravljeni za plemstvo jer bi doveli do gotovo apsolutnih postotaka prisutnosti pučana. Njihova će se aktivnost i bolje od samih brojeva vidjeti u opsegu poslova kojima su se bavili te karakteristikama pojedinih zanimanja zastupljenih u gradu. Jer, dok su plemići zapravo bili ograničeni na uzak krug zanimanja, točnije upravne, crkvene i vojne poslove te su se u određenoj mjeri bavili novčarstvom i trgovinom proizvoda sa svojih posjeda ili samih nekretnina, pučani su pokazali puno veću poduzetnost koja je opet u velikoj mjeri proizlazila prvenstveno iz nužde, a ne iz veće agilnosti u odnosu na plemiće. Uostalom, njihovo zanimanje bilo im je u određenom smislu i identifikacija jer se ono redovito pridaje imenima pojedinaca, nevezano za konkretan razlog zbog kojeg se u ispravama pojavljuju pa se tako prilikom ženidbenih ugovora u pravilu navodi zanimanje ženika bez obzira što je to u datom trenutku bilo potpuno nebitno za sam proces sklapanja ugovora, a isto je tako kod bilježenja svjedoka u eshatokolu pojedinac redovito zapisivan sa svojom profesijom. U kontekstu

³⁵⁴ O procjenama veličine nuklearne obitelji u ranom novom vijeku, v. npr.: Mark Konnert, *Early Modern Europe: The Age of Religious War 1559–1715*. Toronto: University of Toronto Press, 2008., 22-23. Konkretno na primjeru jednog grada, v.: Friedrichs, *Urban Society in an Age of War*, 35-38. O problemu procjena broja članova ranonovovjekovne obitelji i dinamici promjena, v.: Sarti, *Živjeti u kući*, 91-93.

³⁵⁵ Za 18. stoljeće u Istri na primjeru nekoliko priobalnih mjesta te u istom stoljeću na primjeru Dubrovnika i Kotora, v.: Egidio Ivetić, *La popolazione dell'Istria nell'età moderna. Lineamenti evolutivi*. Rovinj: Unione Centro di ricerche storiche, 1997., 261-263 i 268-300; Stjepan Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1990., 112-115. Katušić, *Stanovništvo Kotora*, 114-117.

privrednih zanimanja jasno se vidi i razlika između plemića i neplemića jer, dok pripadnicima plemstva koji su se bavili trgovinom i, kako se vidjelo, mogli od toga prilično dobro zaraditi, uz njihovo ime bilježnici nikada nisu dodavali podatak da su bili trgovci (*mercante*), to je bila uobičajena praksa u slučaju neplemića. Naravno, i uz plemiće su se u raznim prilikama navodile njihove upravne, crkvene ili vojne funkcije, ali one se prije mogu smatrati svojevrsnim statusnim simbolima nego potrebom da se dodatno kroz svoju profesiju identificira pojedinac kako je to slučaj s pučanima, od bogatih trgovaca do obrtnika ili običnih fizičkih radnika na začelju društvene ljestvice prije samih siromaha.

4.2.2. Gradski pučani – profesionalne i materijalne razlike unutar jednog društvenog sloja

Iz prethodne analize može se zaključiti kako je status pučana u gradu bio definiran kroz dvije osnovne kategorije. Kako je već prikazano, prva je bila pravna i sama je sadržavala višestruke kriterije pri čemu je jedan definirao status pučana u odnosu na plemićki sloj, a drugi status pojedinca unutar samog sloja pučana. Drugom se kategorijom može smatrati materijalni status pojedinca koji je bio čvrsto povezan s njegovom profesijom. Stoga, za bolji uvid u ovu neplemićku društvenu skupinu, mogla bi se napraviti i određena stratifikacija prema profesijama. S obzirom da je već naglašeno kako glavninu zanimanja u gradu obavljaju upravo neplemići, može se reći kako je u tom pogledu postojao vrlo velik broj grupa. Ukoliko se one svrstaju u nekoliko kategorija prema prirodi profesija, možemo govoriti o zanimanjima koja postoje i kod plemića, onim vezanim za gradsku upravu te crkvene i vojne poslove, a potom i trgovačkim djelatnostima. Za njima slijede uslužne djelatnosti, obrti te pomorske djelatnosti. Neke od ovih kategorija sastojale su se od zanimanja koja međusobno nisu morala imati previše dodirnih točaka, a mogla su donositi i bitno različite prihode, stoga ova podjela ne korespondira uvijek nužno s materijalnim stanjem osoba koje su se zbog svojeg zanimanja našle u pojedinoj grupi. Primjerice, jednako kao što je zlatarstvo zasigurno bilo cjenjeniji i unosniji obrt od bačvarskog, tako ni svojevrsna uslužna djelatnost kirurga nije imala puno veze s poslom fizičkog radnika. No, ovdje navedene djelatnosti prema nekim svojim karakteristikama ipak spadaju u istu kategoriju obrta, odnosno uslužnih djelatnosti. Niti u slučaju upravnih, crkvenih i vojnih funkcija situacija nije bitno drukčija pa su tako pojedinci pučani vršili funkcije vijećnika jednako kao i nižih činovnika, arhiđakona i župnika ili pukovnika i običnih vojnika.

Prema raspoloživoj izvornoj građi, lako je uočiti kako je Zadar bio središte brojnih i raznovrsnih zanimanja. No, uz prethodno navedenu podjelu, treba naglastiti i kako su postojale bitne razlike u zastupljenosti pojedine profesije među stanovništvom. Naravno, ne

smije se zaboraviti niti kako su se pojedinim navedenim zanimanjima bavili i plemići, a ujedno se treba uzeti u obzir i boravak stranaca u gradu koji se nisu samo bavili nekim od postojećih profesija u gradu, nego su svojim radom dodatno obogatili ionako šaroliku sliku djelatnosti. Stoga sljedeća tablica donosi popis isključivo onih zanimanja kojima su se bavili pripadnici sloja pučana te stanje njihove zastupljenosti unutar spomenutog sloja.

Tablica 3. Zastupljenost pučana po granama djelatnosti i pripadajućim zanimanjima

Grana djelatnosti	Zanimanje i brojčana zastupljenost po pojedinom zanimanju		Ukupno
Uprava	bilježnik	9	46
	komornik	1	
	pomoćnici u gradskim uredima	4	
	guvernadur	19	
	pisar	2	
	nadglednik javne gradnje	1	
	sudac	2	
Crkva	vijećnik	3	93
	glazbenik / kapelnik	1	
	vicekancelar	1	
	vođitelj računovodstvenog uređa	1	
	arhiprezbiter gradske katedrale	2	
	upravitelj fiskalne komore	1	
Vojska	tajnik generalnog providura	1	119
	dragoman	1	
	vojnik (pješački, konjanički, topnik)	12	
	zapovjednik topnika	22	
	zastavnik	15	
	zapovjednik mjesta	3	
Obrti / proizvodne djelatnosti	kaplar	1	165
	podpukovnik	1	
	poručnik	1	
	pukovnik	2	
	kapetan	61	
	vojni glazbenik	1	
	tesar	10	
	oružar / kovač oružja	1	
	bačvar	15	
	limar	4	
	brodograditelj	5	
kotlar	1		
zidar	10		
zlatar	8		
kožar / štavitelj	4		
mlinar	4		
krznar	9		
pekar	3		
tkalac	1		
mesar	2		
krojač	22		
ribar	9		
bojadisar	1		
brijač	16		
postolar	30		
slikar	2		
kovač	7		
klobučar	1		
Trgovačke / uslužne djelatnosti	trgovac	48	85
	krčmar	1	
	prodavač	9	
	kočijaš	1	
	liječnik	1	
Pomorstvo	inženjer	1	13
	kućna posluga	1	
	ljekarnik	13	
	težaci i radnici	7	
	parun	10	
	mornar	3	

Prethodno predstavljena tablica vrlo jasno pokazuje angažman pripadnika sloja pučana u raznim vrstama djelatnosti, kao i raspon zanimanja i zvanja prisutnih u gradu uopće. Naravno, ovi brojevi ne mogu se smatrati apsolutnima jer su se većinom ovih zanimanja bavili i stranci, a neka su zanimanja bila karakteristična ili barem prevladavajuća upravo za tu skupinu, kako je već naglašeno. U svakom slučaju, za razliku od plemićkog sloja koji je bio ograničen na uzak raspon profesija, vidljivo je kako su upravo pučani bili nositelji privrednog života grada. Trebalo bi još napomenuti kako u nekim slučajevima jedna osoba predstavlja više profesija pa je tako, primjerice, određena vojna ličnost mogla biti i obrtnik ili paralelno s vojnom vršiti neku upravnu gradsku funkciju. Takvi slučajevi upisani su u obje kategorije. No, ukoliko se ne radi o osobi koja se navodi različito unutar jedne kategorije profesija, kao što je svaka crkvena ličnost poput đakona, kanonika i slično, ujedno bila i svećenik, ili u slučaju vojske kada se vidi da je osoba napredovala po činovima, tada je upisana samo pod višom funkcijom, odnosno činom.

Kod pojedinih obitelji pučana može se primijetiti i intenzivnija usmjerenost prema određenoj vrsti djelatnosti. Naravno, članovi imućnijih obitelji težili su profesijama koje nisu nužno bile privrednog ili proizvodnog karaktera. Iako se kod pojedine elitne neplemićke obitelji vidi tendencija prema jednoj od tri osnovne djelatnosti kojim su se bavili i plemići – upravnoj, crkvenoj ili vojnoj, uglavnom bi se razni članovi jedne obitelji ipak opredijelili za više raznovrsnih poslova. Zapravo su one usmjerene isključivo jednom pozivu bile prilično rijetke poput, primjerice, obitelji Martinis ili Trifoni³⁵⁶ čiji su članovi pripadali prvenstveno crkvenim krugovima, odnosno Posedarski ili Bardi³⁵⁷ s vrlo jasno izraženim vojničkim karakterom, ili pak obitelji čiji su članovi raznih generacija bili javni bilježnici o čemu je već bilo riječi u prethodnom dijelu ovog rada. Uobičajenija je ipak bila veća raznovrsnost djelatnosti unutar jedne obitelji, što se jasno može vidjeti kod obitelji Armandi čiji su članovi

³⁵⁶ Obitelj Martinis dala je dvije redovnice, Franku i Betu, klerika Jeronima i svećenika Lovru, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. XIII, fasc. 14, 2. I. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 26. VIII. 1656.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 9. III. 1657.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 11. XII. 1667. Iz obitelji Trifoni djelovali su đakon i septenar zadarske katedrale Petar, pri spominjanju u ispravi već pokojni svećenik Vincent te klerik Josip, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 16. X. 1659.; HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 1. X. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 17. I. 1667.

³⁵⁷ Osim pukovnika Franje, članovi obitelji Posedarski najčešće su nosili čin kapetana poput Šimuna i njegovog pokojnog oca Franje, potom Jurja i njegovog oca Gašpara, Ivana te Pavla, a zabilježen je i konjanički zastavnik Juraj, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. XIII, fasc. 14, 2. I. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 21. II. 1650.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 10. III. 1660.; HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 11. I. 1647. Iako mnogo manje brojna obitelj u odnosu na Posedarske, svi u bilježničkim ispravama spomenuti članovi obitelji Bardi uz koje je zapisana profesija, služili su u vojsci, od Jeronima kao običnog vojnika, preko zastavnika Jurja, do kapetana Gege i Prenza te zapovjednika topnika Pavla, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 7. II. 1662.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 4. III. 1666.; HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 23. I. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 29. XI. 1656.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 6. XI. 1661.

bili trgovci i ljekarnici kao i svećenici i vojnici,³⁵⁸ ili Ferrari koja je snažno bila usmjerena na trgovinu, ali su brojni njezini članovi vršili i crkvene dužnosti.³⁵⁹ Naravno, kao i u slučaju plemića, orijentacija na ovakve vrste zanimanja zahtijevala je određen stupanj obrazovanja. Već je bilo riječi o tome kroz kakvo su školovanje prolazili bilježnici da bi bili osposobljeni za rad u svojoj struci pa se na temelju toga vidi kako je i perspektivnim neplemićima obrazovanje bilo dostupno. Štoviše, u građi se često može naići na slučajeve u kojima se ističu njihove doktorske titule, kako one pravne kao, primjerice, kod Augustina Giordanija i zadarskog arhiđakona Nikole Venture,³⁶⁰ tako i one medicinske poput titule Mihovila Vitanovića, doktora medicine.³⁶¹ Također, iako se izričito ne navodi, i protomajstor javne gradnje (*protto di fabriche publice*) inženjer Marko Antun Alberti, zasigurno je bio barem u nekoj mjeri školovan za potrebe svoje struke, iako je u ovom periodu inženjerstvo još uvijek bilo zanimanje temeljeno najprije na praksi, a tek onda na sustavnim teorijskim znanjima.³⁶² Ostali niži činovnici kao što su bili pisari i pomoćnici u raznim kancelarijama, svakako su morali imati barem elementarno obrazovanje, a značajno je da upravo iz redova zadarskih pučana dolazi i dragoman Jeronim Pace, što govori o tome kako je i među ovom društvenom skupinom bilo onih specijaliziranih za ovako vrlo zahtjevno i delikatno zvanje potrebno za komunikaciju s Osmanlijama.³⁶³

Slična se slika vezana za usmjerenost određene obitelji prema pojedinim djelatnostima, ali isto tako u pravilu nikad potpuna, može primijetiti i kod obitelji koje su se bavile ostalim poslovima, od onih unosnijih trgovačkih do raznih vrsta obrta. Jedino se u

³⁵⁸ Dok su u obitelji Armandi Baltazar i, pogotovo, Aleksandar, obavljali trgovačku djelatnost, Jakov je služio kao vojnik, Franjo je kao ljekarnik bio povezan i s vojskom, dok su Ivan Krstitelj i Petar bili svećenici, a Franka redovnica, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 21. VIII. 1656.; HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 6. V. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 1. III. 1662.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 28. II. 1661.; HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 16. VII. 1647.; HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 24. X. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 27. I. 1669.

³⁵⁹ U obitelji Ferrari trgovačkim poslovima bavili su se Antun i Antun Jeronimov, dok su crkvene dužnosti vršili svećenici Bartol i Šimun, klerik Dominik te kanonik katedrale u Pagu Ivan Krstitelj, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 11. VI. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 14. X. 1661.; HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 13. VIII. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 18. X. 1668.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. VI. 1657.; HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 21. IX. 1646.

³⁶⁰ Za Augustina Giordanija, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 2, 8. VI. 1659. Za Nikolu Venturu, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 6. XI. 1651.

³⁶¹ "...dottor di medicina..." ili "...dottor medico..." v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 10. V. 1655.; HR-DAZD-31-BZ, Ligniceo, b. I, fasc. 1, 13. III. 1656.

³⁶² HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 3. I. 1648.; HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 2, 8. VIII. 1659. Detaljnije o njemu, v.: Bilić, *Inženjeri u službi Mletačke Republike*, 51-52. O razvoju inženjerske struke u ranom novom vijeku, s naglaskom na vojne potrebe, v.: Pollak, *Cities at War*, 61-101.

³⁶³ Jeronim Pace spominje se najčešće samo kao dragoman (*dragomano*), ali u pojedinim slučajevima i kao javni dragoman (*dragomano publico*) ili kao dragoman u pokrajini (*dragomano in queste prouintie*), v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 31. XII. 1649; isto, 3. XII. 1646.; HR-DAZD-31-BZ, B. Lantana, b. I, fasc. 1, 20. II. 1646. Više o specifičnostima dužnosti dragomana, v.: Mayhew, *Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule*, 160-162; Pederin, *Mletačka uprava*, 49-50.

obzir mora uzeti kako su u tim slučajevima motivi za bavljenjem jednim poslom unutar obitelji bili prvenstveno uzrokovani financijskim razlozima očuvanja kapitala i posla unutar obitelji, a ne prestiža kao kod gore navedenih slučajeva. Iako je kod obitelji koje nisu toliko aktivne teško pouzdanije rekonstruirati njihovu usmjerenost prema vrsti poslova, kroz one aktivnije može se steći jedna generalna predodžba kao i dojam o materijalnim razlikama među pučanstvom jer su obitelji usmjerene na trgovinu kao najprofitabilniju djelatnost zasigurno financijski bolje stajale od onih obrtničkih. Stoga, unatoč tome što su se međusobno razlikovale po broju članova, uvidom u građu jasno je kako su obitelji Bonicelli, di Capitani i Curtinovi bile izraženije trgovački nastrojene.³⁶⁴ Njima se može pridružiti i obitelj Ventura čiji su istaknuti članovi bili paruni brodova, a jednako su tako pomorski bili usmjereni i pripadnici obitelji Milla, iako je vidljivo kako je kod njih uz parune i mornare bio vrlo popularan i crkveni poziv.³⁶⁵ Obiteljska vezanost za određeni obrt, u pravilu manje profitabilnu djelatnost u odnosu na prethodno navedene, također je vidljiva iz građe pa se tako može primijetiti kako su Dušmanovići bili aktivni bačvari, Gaeni limari, Glisenti prodavači na malo, a Libani zlatari.³⁶⁶ Osim što je bila raširena među brojnim članovima, djelatnost karakteristična za pojedinu obitelj postajala bi i tradicija jer nije bilo neuobičajeno da djeca nastave poslove svojih roditelja. Tome vrlo ilustrativno svjedoči oporuka ribara Ivana Batkovića koji je svojem sinu Matiji s kojim je skupa ribario ostavio jednu barku i sav ribolovni pribor,³⁶⁷ a koliko je nastavak poslovanja značio pojedinoj obitelji govori i slučaj Marijete Lunita. Naime, ona je kao majka pokojne Anđele, udovice pokojnog postolara Kludija Clodera, u ime svojih maloljetnih unuka, odnosno sinova spomenutih pokojnika koji

³⁶⁴ Iako su u obitelji Bonicelli zabilježena samo dvojica trgovaca, Rafael i Antun, ovaj prvi je bio iznimno aktivan u dugom vremenskom periodu pa se ovdje neće navoditi neki primjeri iz izvorne građe; za Antuna, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 11. VI. 1645. Također jedina dva zabilježena člana obitelji di Capitani, Antun i Anđelo, bili su trgovci, Antun također vrlo aktivan s dugom poslovnom karijerom. Za Anđela, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 8. V. 1645. Obitelj Curtinovi imala je tri člana koji su se bavili trgovinom, Petra, Lovru i Bernarda, v.: HR-DAZD-31-BZ, B. Lantana, b. I, fasc. 1, 12. VIII. 1647.; HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 4. V. 1650.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. I. 1659.

³⁶⁵ Braća Grgur i Franjo bili su paruni brodova iz obitelji Ventura, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 24. IV. 1645. U obitelji Milla dva su Jurja, od kojih stariji već pokojni pri sastavljanju isprave, bili paruni broda, dok je treći Juraj bio mornar, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 19. IV. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 28. VII. 1667.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 19. V. 1663.

³⁶⁶ Četiri se člana obitelji Dušmanović, Marko, Toma, Šimun i Matija, spominju kao bačvari, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 16. VII. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 29. VII. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 25. VIII. 1661.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 26. VI. 1657. Antun, Aleksandar i Ivan bili su limari iz obitelji Gaeni, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 20. IV. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 17. II. 1658.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 14. I. 1658. Franjo, ujedno i trgovac, i Kamilo, jedina dva zabilježena člana obitelji Glisenti bili su prodavači, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 5. I. 1658.; isto, b. I, fasc. 1, 27. II. 1658. Od tri zabilježena člana obitelji Libani, dvojica su bili zlatari, Benedikt i Egidije, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 25. IV. 1654.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 14. XII. 1662.

³⁶⁷ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 6. I. 1646.

su naslijedili postolarsku radionicu odmah ugovorila nastavak obrtničke suradnje i poslovanja s postojećim partnerom Antunom Fabrisom.³⁶⁸

Već se moglo primijetiti kako su, unatoč nižem društvenom statusu, pripadnici sloja pučana mogli obavljati i neke od najviših svjetovnih ili crkvenih funkcija, a detaljniji uvid u gradu to u potpunosti potvrđuje. Naime, iako je zabilježen mali broj slučajeva, pojedini istaknutiji pripadnici građanstva sudjelovali su u gradskoj upravi kao vijećnici kao što su to bili javni bilježnik Šimun Lovatello i kapetan Juraj Posedarski.³⁶⁹ Ipak, one najviše upravne funkcije, kneza i gradskog kapetana, ostale su rezervirane isključivo za mletačke patricije, a s obzirom da su bile točno određenog trajanja, pripadnici mletačke elite u Zadru kao došljaci nisu imali potrebu potraživati zadarsko građanstvo pa su tijekom svojeg mandata ostajali u kategoriji stranaca. Međutim, visoke crkvene funkcije ponekad su obavljali i istaknutiji pučani pa je tako Blaž iz građanske obitelji Mandevia vršio dužnost ninskog biskupa,³⁷⁰ a vrlo je aktivno u raznim poslovima u gradu sudjelovao doktor prava, kanonik, arhiđakon i vikar gradske katedrale Nikola Ventura. Kao ni iz upravnih i crkvenih djelatnosti, pučani nisu bili isključeni niti iz onih vojnih. Iako je zabilježen samo jedan pukovnik iz redova pučana, Franjo Posedarski, koji je ujedno obnašao visoke dužnosti komornika i guvernadura, među neplemićkim slojem u razmatranom razdoblju zabilježeno je čak šezdesetak kapetana.

Gore se navedenim istaknutim i imućnim građanskim obiteljima svakako mogu dodati još neka. Prvenstveno su svoj već postojeći status i materijalnu moć u korpus zadarskog građanstva donosile plemićke obitelji nezadarskog podrijetla poput, uz već spomenute, ninskih i paških plemića Kašića ili splitskih i trogirskih plemića Cipica. No, u ovom se kontekstu svakako trebaju spomenuti i one bez ikakve plemićke pozadine poput obitelji Gverini, Lantana, Panizzoni, Passini, Stocco ili Zapić. Kroz aktivnost i učestalost pojavljivanja svojih članova, sve ovdje i prethodno navedene obitelji pokazuju vrlo velik utjecaj na oblikovanje gradskog života. Naravno, njihova aktivnost nije nužno bila i pokazatelj njihove ekonomske moći, ali detaljnijim uvidom u poslovanje aktivnijih članova obitelji u gradu, kao i detektiranje nekretnina koje su pojedine obitelji posjedovale kako u gradu, tako i u okolici, može se saznati nešto više o njihovom materijalnom statusu.

Bilježnički spisi, dakako, svjedoče o mnogim poslovnim pothvatima gore spomenutih istaknutijih obitelji pučana. Iz njihove aktivnosti lako se može uočiti kako su trgovci poslovali

³⁶⁸ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 7. I. 1666. Oporuku Anđele Cloder, v.: HR-DAZD-31-BZ, S. Braicich, b. VII, fasc. 9, 24. X. 1663.

³⁶⁹ Za Lovatella, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 29. XII. 1661. Za Posedarskog, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 14. III. 1649.

³⁷⁰ HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 20. VI. 1645.

međusobno, ali isto tako i s plemstvom te strancima u gradu i izvan njega. Mnoštvo punomoći govori o velikoj aktivnosti na planu trgovačkog i novčanog poslovanja, iako u pravilu ne daju konkretnije informacije o vrsti samog posla i količini novca u opticaju. No, neke druge vrste ugovora poput samih sklapanja poslovanja, problema koji dovode do potraživanja dugovanja, a ponekad i sudskih procesa, daju više informacija o tome kolikom su financijskom moći pučani raspolagali te čime i s kime su sve trgovali. Uz poslovanja pretežito vezana za zemlju, već se vidjelo kako je gradsko plemstvo u određenoj mjeri trgovalo i nekom drugom robom. No, dok su takvi slučajevi, kako je naglašeno, bili vrlo rijetki, poslovni pothvati pučana odaju širi angažman gradske trgovine. Bez obzira što isprave često ne otkrivaju o kakvoj se vrsti posla konkretno radilo, iz nekih se ipak može iščitati, ponekad i prilično detaljno, da su se zadarski trgovci koji su dolazili iz redova pučana bavili trgovinom raznim prehrambenim proizvodima, ali i drugom robom. Raznolikost gradske trgovine vrlo detaljno ocrtava ugovor između građanina Ivana Krstitelja Ponteana i bivšeg građanina Novigrada Ivana Dominika Ceronija vezan za rješavanje financijskih problema njihovog zajedničkog poslovanja koje su u međuvremenu preuzeli njihovi nasljednici. Uz vrlo detaljan prikaz prihoda i dugovanja koja se penju na gotovo 50 000 lira, spomenute su i poslovne knjige prema kojima se saznaje o trgovini vinom, finim papirom i žitom, ali i još nekim nedefiniranim predmetima pakiranim u kovčege.³⁷¹ Uz vino i žito trgovalo se i uljem, kako se već pokazalo na primjeru Franje Benje i Jelene Panizzoni. Sličnih primjera u kojima se trguje navedenom robom ima još, a u jednom se slučaju spominje i prodaja kamenih posuda za ulje, svaka zapremnine oko 40 kvarti.³⁷² Iako među ugovorima koje su sklapali pučani ima malo primjera trgovanja stokom od čega jedan zapravo govori o sporu dvojice pučana,³⁷³ više isprava spominje meso i mesne prerađevine. Za trgovinu mesom u Veneciji s tamošnjim mesarima specijalizirao se Rafael Bonicelli, ali u izvorima, na žalost, nema podataka o opsegu te trgovine.³⁷⁴ No, s obzirom da se radi o poslovanju između Zadra kao važne tranzitne luke za stoku sa središnjicom, može se pretpostaviti kako razmjeri ove trgovine nisu bili mali. Uz Bonicellija, s Venecijom su poslovala i braća Petar i Lovro Curtinovi koji su tamošnjim kupcima prodavali mast,³⁷⁵ a u nekoliko se slučajeva trgovina mašću spominje i u manjim razmjerima, među gradskim

³⁷¹ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 23. VI. 1655.

³⁷² HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. II. 1659.

³⁷³ O trgovini stokom kod pučana, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 8. IV. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 11. I. 1656. Spor su vodili Jakov Califfi i Ivan Krstitelj Vacis, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 7. IV. 1659.

³⁷⁴ V.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 6. IX. 1647.; isto, 21. X. 1647.

³⁷⁵ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 4. V. 1650.

trgovcima na lokalnoj razini.³⁷⁶ Ovim se proizvodima može još nadodati i za vojne potrebe vrlo dragocjen dvopek kojeg nalazimo u inventaru trgovca Mihovila Vitanovića, sina Šimuna.³⁷⁷ U istoj se ispravi, uz brojne druge stvari o kojima će više riječi biti kasnije, od dobara kojima je Mihovil trgovao spominju i tkanine, a ova vrsta robe bila je predmet trgovine i Horacija Lantane koji je svoje poslovanje obavljao na teritoriju Habsburške Monarhije, u Rijeci.³⁷⁸ Zadar se kao sredozemni grad pokazao i u jednoj specifičnoj grani trgovine. Vrlo rasprostranjena na Sredozemlju, trgovina robljem nije zaostajala niti u jadranskom bazenu pri čemu je upravo u ovom razdoblju Zadar bio jednim od središta.³⁷⁹ Iako primjera o ovoj vrsti trgovine u bilježničkim ispravama ima vrlo malo, ona je nesumnjivo postojala, što dokazuje primjer gradskog trgovca Karla Bonicellija koji je Gerolimu di Zorziju iz mjesta Peschici (*Peschizzi*) u Apuliji prodao jednog osmanskog roba starosti oko 15 godina pod imenom Alija Budić pokojnog Ibrahima po cijeni od 125 cekina.³⁸⁰

Kako se moglo primijetiti, opisi trgovačkih poslova koje su sklapali i vodili domaći trgovci, u brojnim slučajevima otkrivaju i konkretnu zaradu. Kada se govori o istaknutijim trgovcima u gradu, na temelju raspoloživih informacija financijski omjeri poslovanja nisu se kretali ispod nekoliko tisuća lira što je poprilična količina novca s obzirom da je prosječna kuća u gradu vrijedila između 300 i 500 dukata, naravno ovisno o veličini prostora i stanju same građevine. Jasno, iznosi vezani za poslovanje znali su biti i veći, i bogatstvo građanina trgovca moglo je nadmašiti ono plemića čemu najbolje svjedoči oporuka trgovca Antuna Forestija. Osim spominjanja raznih nekretnina te davanja legata brojnim crkvenim ustanovama i za pomoć siromašnima, on je samo od svojih poslovanja ostavio 6000 škuda i 6000 dukata te odredio da se oba kapitala imaju uložiti u poslove ili u Veneciji ili u Zadru. Također, nećaku Antunu ostavio je u nasljedstvo poslovanje svojeg dućana i za te mu je potrebe priložio 67 112,15 lira.³⁸¹ Iako ovakvom bogatstvu nije mogao konkurirati nitko u onodobnom Zadru, još su se neke obitelji i njihovi članovi mogli smatrati vrlo imućnima. Tako su braća Petar i Lovro Curtinovi za već spomenutu trgovinu mašću u Veneciji uložili 3000 dukata, Pavao Bonaldi prilikom ugovora o trgovačkom poslovanju sa Zuanneom Chiehom iz Izole dao je ulog u iznosu od 9000 lira i dvije barke,³⁸² a Ivan Marija Lantana bio je dužan svojem bivšem poslovnom partneru mletačkom trgovcu Giovanniju Domenicu

³⁷⁶ V.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 3. IV. 1661.; isto, 13. X. 1661.; isto, 21. XI. 1663.

³⁷⁷ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 20. VIII. 1663.

³⁷⁸ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 26. II. 1659.

³⁷⁹ O trgovini robljem u Dalmaciji i Zadru kao bitnom središtu, v. npr.: Tea Perinčić Mayhew, „Prodaja roblja na Jadranu u 17. stoljeću“, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, vol. 1, no. 1, (2013.): 107-118.

³⁸⁰ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. IV. 1658.

³⁸¹ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 5. I. 1657.

³⁸² HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 3. X. 1646.

Piacevoliju isplatiti iznos od 10 887 lira i 10 solida.³⁸³ Treba napomenuti kako se ovdje navedeni primjeri nikako ne mogu smatrati izoliranim slučajevima. Uspješnih ili neuspješnih trgovačkih poslovanja ovakvih novčanih razmjera evidentirano je još, i ovdje spomenute trgovačke obitelji nisu bile jedine koje su bile u stanju raspolagati ovako velikim iznosima. Njima se prvenstveno mogu pridružiti i obitelji Borgo, Ponte ili Gverini čiji su članovi također raspolagali velikim količinama novca i robe.³⁸⁴ Uz njih, iako bez zabilježenih slučajeva s raspolaganjem ovako krupnog kapitala, može se navesti i obitelj Bonicelli čiji se najaktivniji pripadnik Rafael bavio poslovanjima nešto manjeg opsega, ali je bio vrlo aktivan i, još važnije, uspješan pa se stoga može pretpostaviti kako je i on stekao poprilično bogatstvo.

Osim samih iznosa, moć pojedinih trgovačkih obitelji pučana može se vidjeti i prema njihovoj poslovnoj aktivnosti koja je premašivala lokalno tržište. Iako su pučani često međusobno sklapali poslove, oni nisu nužno bili vezani za grad ili bližu okolicu kako se uostalom već moglo uočiti iz prethodnih primjera trgovačkog poslovanja. U najvećem broju slučajeva poslovi zadarskih trgovaca bili su usmjereni prema Veneciji o čemu najčešće svjedoče punomoći u kojima se ne navode detalji poslova, ali suradnja s tamošnjim novčarskim institucijama i pojedincima spominje se redovito. Uz samu središnjicu, posao je mogao biti usmjeren i na druge dijelove *Terraferme* pa se tako iz punomoći zadarskog priora hospitala milicije (*Ospedal delle milite*) Jeronima Salinera doznaje kako on opunomoćuje svojeg sina Gašpara da ga zastupa u svim poslovima u Veneciji, Padovi, Vicenzi i ostalim mjestima.³⁸⁵ No, poslovni pothvati mogli su prelaziti granice Mletačke Republike čemu najbolje svjedoče gradski franjevci koji su, kao predstavnici čitave franjevačke provincije trećoredaca u Dalmaciji, dva puta sastavili punomoći vezane za pravne, novčarske i trgovačke poslove u Napulju i ostalim dijelovima Španjolskog Kraljevstva.³⁸⁶ Međutim, zadarski trgovci nisu zanemarili niti mletečke teritorije na istočnom Sredozemlju pa tako već spomenuto poslovanje između mletačkog trgovca Piaccevolija i zadarskog građanina Lantane govori o trgovačkim vezama daleko izvan granica samog grada. Naime, ta su dvojica trgovaca u svojem dućanu smještenom na gradskom trgu sv. Luke obavljali zajedničke trgovačke poslove u koje su uključili Ambrogija Tartagliju s kapitalom na Krfu. Također, iz potvrde

³⁸³ HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 6. V. 1645.

³⁸⁴ Za poslovanje Jeronima Borga, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. XII. 1647. Za poslovanje Ivana Krstitelja Ponte, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 23. VI. 1655. Za jedno od nekoliko većih poslovnih pothvata ljekarnika Anđela Gverinija, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 10. V. 1667.

³⁸⁵ HR-DAZD-31-BZ, Ligniceo, b. I, fasc. 1, 23. III. 1656.

³⁸⁶ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 26. XII. 1653.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 22. I. 1660.

zadarskog građanina Antuna Petropolija s Krete vezanom za poslovanje sa zadarskim stanovnikom parunom broda Andrijom Nalošićem iz Šibenika, doznaje se i za Petropolijev trgovački angažman na Levantu.³⁸⁷

Materijalna moć pripadnika sloja pučana u najvećoj mjeri manifestirala se, dakle, upravo kroz rezultate njihovih poduzetničkih pothvata. No, unatoč tome što je primat u bavljenju nekretninama očito ipak pripadao plemstvu, niti pučani nisu zaostajali u toj vrsti posla. Iako se njihova trgovačka djelatnost na tom planu po rasponu poslovanja ne može mjeriti s onom plemstva jer se uglavnom radi o manjim poslovima, učestalost je u svakom slučaju velika. Opet, to ne znači da su pučani rijetko posjedovali nekretnine. Vlasništvo nad barem jednom gradskom nekretninom se, uostalom, podrazumijevalo za one sa statusom *cittadina*, a uz ipak najčešće spominjanje nekretnina skromnije veličine, pojedine obitelji imale su i veći broj posjeda. Jasno, aktivnost i poduzetnost u trgovačkim poslovima omogućavali su već spomenutim bogatijim i utjecajnijim obiteljima i najlakše stjecanje većeg broja nekretnina kojima su određene obitelji bez problema mogle konkurirati onim plemićkim. U tom pogledu, općenito među svim stanovnicima grada Zadra nevezano za njihov društveni položaj, definitivno se ističe obitelj Vitanović, odnosno njihov najistaknutiji član doktor medicine i vrlo aktivni trgovac s jakim poslovnim vezama u Veneciji, već spomenuti Mihovil, sin Šimuna. Njegov uopće iznimno bogat inventar koji oslikava jednog elitnog građanina u punom smislu riječi, donosi ujedno i brojne informacije o vlasništvu nad nekretninama kojih je količina zbilja bila imponantna. U Mihovilovom inventaru nalazi se 10 gradskih kuća razmještenih po čitavom gradu, čak 18 skromnijih kuća te po jedno skladište i konoba. Naravno, izvangradskih posjeda nije manjkalo, a oni su bili porazmješteni na otocima Pašmanu, Ugljanu i Dugom otoku te u kopnenom zaleđu od Nina do predjela južno od Zadra, uključujući i tri mlina.³⁸⁸ Iako se ni približno ne mogu usporediti s Mihovилом Vitanovićem, još se neke građanske obitelji ističu svojim posjedima. Uvidom u kupoprodajne i ugovore o najmu, primjećuje se kako se ili kao aktivni sudionici ili samo pasivno kao vlasnici posjeda kojima nekretnina o kojoj je riječ u sklapanom ugovoru graniči, učestalošću spominjanja ističu obitelji Armandi, Califfi, Kašić, Giordani, Gverini, Lantana, Marchi, Panizzoni, Passini, Ponte, Stocco, Tonini, Ventura, Vitanović i Zapić. Ti brojni objekti i parcele u gradu te posjedi porazmješteni po čitavom zadarskom distriktu u vlasništvu navedenih obitelji, svakako su dodatno isticali njihovu moć i društveni status.³⁸⁹

³⁸⁷ HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 27. V. 1645.

³⁸⁸ Ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 20. VIII. 1663.

³⁸⁹ O tome, v. i: Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 409.

Kao i u slučaju plemića, mirazi, inventari i oporuke također jasno pokazuju materijalnu situiranost pojedinih obitelji iz sloja pučana. Kada se govori o istaknutijim obiteljima iz sloja pučana, one i kroz ovu vrstu izvora u materijalnom smislu pokazuju sve sličnosti s plemstvom. S obzirom da se glavnina miraza među pučanima kreće u iznosima od nekoliko stotina dukata, bogatijim se mirazima mogu smatrati oni preko 1000 dukata. Takvi ugovori korespondiraju s onima sastavljanim od strane plemića, a pojedine obitelji zbilja odaju veliko bogatstvo. Posebno se ističe miraz koji je Jeronim Borgo dao prilikom udaje svoje kćeri Perine za Bartola di Marchija. On je za Perinu osigurao 6000 dukata i dohodak od jednog posjeda, a na taj je iznos dodano još 1500 dukata od strane drugih članova obitelji Borgo.³⁹⁰ Iako najveći zabilježen, ovaj miraz nikako nije bio izoliran. Vrlo se visoki mirazi, od nekoliko tisuća dukata mogu uočiti i kod sklapanja ženidbenih ugovora između članova obitelji Pasini i šibenske obitelji Ručić, ili Gverinija i, ponovno, di Marchija.³⁹¹ Također, unatoč tome što se u oporukama često vrlo općenito i bez detaljnijih objašnjenja navodi samo glavni nasljednik kojem ostaju sva dobra oporučitelja, brojni slučajevi ipak detaljnije govore o materijalnom bogatstvu pučana. Kod nekih od njih, kao što je slučaj kanonika Grgura Zapića, u legatima prevladavaju nekretnine, a kod drugih, poput Perine, kćeri Jeronima Borga i udovice Bartolomeja di Marchija, novčani iznosi.³⁹² Oni najbogatiji, poput već spominjanog trgovca Antuna Ferrarija, ostavljaju dobra najrazličitije vrste, od nekretnina do pokretnina i novca, pa i poslova vođenih kako u Zadru tako i u Veneciji za što su bili imenovani posebni izvršitelji oporuke. Naravno, mirazima i oporukama mogu se pridružiti inventari koji također iznimno mnogo otkrivaju o raskošnosti materijalnog statusa pojedinca među slojem pučana. Po svojoj raznovrsnosti i bogatstvu, uz onaj već spomenuti Mihovila Vitanovića, treba se istaknuti inventar malo prije već spomenutog trgovačkog poduzetnika Antuna Ferrarija.³⁹³ Dakle, kada se govori o istaknutijim obiteljima iz sloja pučana, one i kroz ovu vrstu izvora pokazuju sve sličnosti s plemstvom, od jednako visoke financijske moći do samih pokretnina koje su cirkulirale u mirazima, oporukama i inventarima te predstavljale ne samo utilitarne predmete za svakodnevni život ili robu kojom se trgovalo, već i simbole za dokazivanje društvenog statusa.

³⁹⁰ HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 27. IV. 1645.

³⁹¹ Za bračni ugovor između Pasinija i Ručića, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 8. VII. 1645. Za ugovore između obitelji Gverini i Marchi, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 18. XI. 1648.; HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 6. III. 1654.

³⁹² Oporuku kanonika Grgura, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 5, 15. I. 1668. Oporuku udovice Perine, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 9. VII. 1646.

³⁹³ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 11. IV. 1658.

Analiza pojedinih trgovačkih pothvata tijekom čitavog ovdje razmatranog perioda istovremeno u cijelosti govori i o trgovačkoj moći samog Zadra kao grada. Prema tome, vrlo se lako može primijetiti kako poduzetnost zadarskih pučana, ali u pojedinim slučajevima i crkvenih institucija predvođenih vrlo aktivnim franjevcima, nije bila ograničena samo na usko lokalnom ili regionalnom tržištu već je u određenoj mjeri bila rasprostranjena na čitavom prostoru Mletačke Republike pa i šire. Naravno, ovakva je aktivnost domaćih trgovaca samom gradu pribavila određenu trgovačku reputaciju pa se tako i strani trgovci svojim poslovima bave upravo u Zadru, od lokalnih i regionalnih poduzetnika, do onih iz udaljenijih krajeva. No, o njima će nešto više riječi biti u sljedećem dijelu ovog poglavlja. Također, kada se trgovačkoj djelatnosti pridruži posjedovanje nekretnina, može se bez pretjerivanja zaključiti kako su pojedine zadarske neplemićke obitelji svojim bogatstvom prestigle one plemićke, prvenstveno zahvaljujući poduzetnosti svojih najistaknutijih članova. Sve u svemu, ovdje prikazani novčani iznosi jasno govore o opsegu samog poslovanja domaćih trgovaca, kao što veze sa strancima, stranim kapitalom i udaljenijim krajevima govore o rasprostranjenosti djelovanja zadarske trgovačke elite.

No, kao što je plemstvo činilo samo malu skupinu cjelokupnog gradskog stanovništva, u jednakom je položaju bila gradska neplemićka elita u odnosu na ostale pripadnike društvenog sloja pučana. Većinu te ionako najbrojnije skupine činili su zapravo ljudi umjerenijih imovinskih mogućnosti, sitni trgovci, prodavači i, iznad svega, obrtnici. Međutim, upravo ih njihova materijalna ograničenost čini teže uhvatljivima u analiziranoj građi. Time se ipak ne misli kako su oni u potpunosti pasivni, već su podaci o njima samo u većoj mjeri parcijalni u odnosu na gradske elite jer su i pučani najskromnijih mogućnosti sklapali brakove i sastavljali oporuke, koliko god malom imovinom raspolagali. Stoga, dok mirazi i oporučni legati u slučajevima bogatog građanstva samo potvrđuju njihovu materijalnu moć i sličnost s plemstvom vidljivu već iz njihovog poslovanja, ova vrsta bilježničkih spisa, u nedostatku konkretnijih informacija vezanih za generalno poslovanje pučana, daje bolji uvid u životni standard upravo onog manje imućnog dijela ove društvene skupine.

Ipak, unatoč manjku informacija o poslovanju manje imućnih stanovnika grada, ne znači da se slika raznovrsnosti njihovih poslova ne može iščitati iz izvora. Uostalom, niti trgovačka djelatnost nije bila rezervirana samo za elite. Postojali su i manje imućni pučani koji su se bavili trgovinom najrazličitije vrste, samo u manjem opsegu i uglavnom manje financijski reprezentativno od svojih bogatijih sugrađana. Dok su neki još uvijek vodili manje isplative poslove izvan grada, poput Nikole Mandole koji je potraživao dugovanje od Barbara Nicole Snardija iz Portugruara zbog nepoštivanja nekog zajedničkog ugovora, drugi su čak

zapadali u neprilike zbog sumnjivih poslova kao što se to dogodilo Franji Mutiju kojeg su splitski kožari optužili za krijumčarenje robe te je Franjo morao imenovati opunomoćenika da ga u tom procesu zastupa pred nadležnim magistraturama u Veneciji.³⁹⁴ Poslovi manje isplativosti i opsega zabilježeni su i kod Korsina Zucchija. On je, primjerice, prodavao posude za ulje, imao je i skladište smješteno u gradu koje mu je očito bilo preveliko pa je prodao $\frac{3}{4}$ prostora, a sklopio je i za ono vrijeme tipični posao na određeno vrijeme (*compagnia*) s uspješnijim trgovcem Franjom Bonicelijem vezan za prodaju masti u kojem je, zbog svojih ograničenih sredstava za ulaganje, imao pravo tek na trećinu dobiti.³⁹⁵ No, dok su Zucchi i Bonicelli uspješno poslovali i na obostrano zadovoljstvo zaključili ugovor dvije i pol godine kasnije,³⁹⁶ Bonicelli je imao problema s jednim drugim gradskim trgovcem, Petrom di Morijem. U ovom zajedničkom poslovanju, među partnerima je došlo do nekih nesuglasica koje su se morale rješavati na sudu pri čemu se zaključno di Mori Bonicelliju obvezao isplatiti dugovanje.³⁹⁷ Osim problema s partnerstvom s Bonicelijem, di Mori je kao nekadašnji podministar jedne mletačke magistrature za financije, utajio državni novac zbog čega mu je prijetila kazna, ali ga je spasio njegov šogor Petar Ventura isplativši pronevjereni iznos.³⁹⁸ Uz prethodne slučajeve skromnijih poslovnih pothvata, slučaj Petra di Morija primjer je neuspjelog gradskog poduzetnika pomalo sumnjivog poslovnog morala. No, svi su oni zajedno, i trgovačke elite, i skromniji trgovci, pa i razni sumnjivi profiteri, predstavljali realnu sliku jednog grada koji je uvelike živio od trgovine.

U svakom slučaju, iako ne najisplativiji oblik djelatnosti, među gradskim stanovništvom svakako su najrašireniji bili upravo razni obrti. Prema tablici cjelokupnih zanimanja zastupljenih među slojem pučana (tablica br. 3), vidi se kako obrti predstavljaju i najraznovrsniji tip djelatnosti u gradu. Naime, zabilježene su točno 22 vrste obrta, iako su neki od njih oblikom svojeg rada bili međusobno usko povezani vrstom proizvoda, poput kovača, limara, kotlara i oružara specijaliziranih za proizvodnju predmeta od metala, ili tkalaca, krojača i bojadisara orijentiranih na tkanine i izradu odjeće kao finalnog produkta. Stoga se ponekad nesrazmjer u zastupljenosti obrta mora uzeti s rezervom jer se ponekad specijalizirani kotlar u ispravi mogao navesti jednostavno kao kovač. Naravno, ipak se u obzir treba uzeti i kako je dio tih obrta, poput postolara, krojača i bačvara uistinu bio vrlo raširen

³⁹⁴ Za Nikolino potraživanje duga, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 18. XI. 1655. Za optužbu Franje za krijumčarenje, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 14. VIII. 1654.

³⁹⁵ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. II. 1659.; isto, 20. VIII. 1659.; isto, 3. IV. 1661. Više o sklapanju trgovačkih poslova na određeno vrijeme, v.: Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 391-392.

³⁹⁶ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 21. XI. 1663.

³⁹⁷ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 13. X. 1661.

³⁹⁸ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 25. IV. 1660.

među pučanstvom, dok se nekim zasebnim zbilja bavio samo mali broj pojedinaca, kao što je to bio slučaj s brodograditeljima ili jedinim zabilježenim klobučarem. Na ovom mjestu treba naglasiti i kako to nisu svi postojeći obrti u gradu jer su se nekima bavili samo stranci, ali o takvima će biti više riječi u posebnom dijelu ovog poglavlja. Prema svemu tome, može se reći kako se obrtima bavio najveći broj gradskog stanovništva, ali prvenstveno onaj dio sloja pučana srednje i slabije materijalne moći, što objašnjava činjenicu da je njihova proizvodnja bila ograničena na potrebe stanovništva grada i okolice.³⁹⁹

Usporedbom rezultata Romana Jelića predstavljenih u njegovoj studiji o stanovništvu Zadra na početku 17. stoljeća, vidi se kako se raznolikost obrtničke proizvodnje nije pretjerano promijenila unutar pedesetak godina.⁴⁰⁰ U odnosu na Jelićevo istraživanje na kojem se u velikoj mjeri baziraju i autori djela *Zadar u razdoblju mletačke uprave* kada govore o obrtima, može se primijetiti kako u Zadru početkom stoljeća postoji 26 obrta, što bi značilo četiri više nego što se može detektirati u vremenu Kandijskog rata u bilježničkim ispravama. No, kao što sredinom stoljeća nisu zastupljeni svi obrti koji su postojali na njegovom početku, isto se tako neki novi obrti pojavljuju na polovici stoljeća, nepoznati otprije. Svakako treba ponovno upozoriti i na problem nomenklature jer neki srodni obrti mogu biti stavljeni pod općenit naziv. Jelić tako, primjerice, navodi potkivače kojih među bilježnicima nema, ali kod bilježnika se nalaze kotlari koje pak ne navodi Jelić. Naravno, za neke je obrte jasno da ne postoje u jednom odnosno drugom razdoblju. Tako početkom stoljeća u Zadru djeluju po jedan staklar, užar, vretenar i izrađivač košara (pletikosa), obrtnici kojih kasnije nema,⁴⁰¹ što opet ne mora čuditi s obzirom da su ionako i onda bili rijetki. Uobičajeniji obrti poput postolara, krojača, zidara, bačvara i slično, javljaju se redovito kako na početku, tako i na polovici stoljeća. Trebalo bi napomenuti i kako Jelić pojam *pittor* tumači i kao bojadisar, ali za potrebe ovog rada jasno su odijeljeni slikari kao umjetnici ili bar umjetnički obrtnici i bojadisari koji se u bilježničkim spisima navode pod pojmom *tentor*. Također, nije bilo neuobičajeno da je zidar ujedno bio i tesar što govori kako su i ta dva graditeljska obrta bila vrlo usko povezana.

Da su obrtnici bili srednje imovinske moći, dokazuju, kako je već rečeno, prvenstveno njihovi bračni ugovori s mirazima i oporuke, a njima se može pridodati i malen broj inventara. Bez obzira što u izvornoj građi nije zabilježen niti jedan slučaj prema kojem bi se jednog obrtnika moglo svrstati u gornji imovinski sloj društva, daleko od toga da su oni kao

³⁹⁹ Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 383-384.

⁴⁰⁰ Popis svih djelatnosti, uključujući i obrte, s početka 17. stoljeća, v.: Jelić, *Stanovništvo Zadra*, 104-114.

⁴⁰¹ Isto, 105.

profesionalna skupina naginjali prema rubu siromaštva. Naravno, i među njima samima, uostalom, ima razlika te se neki obrti mogu smatrati profitabilnijima od drugih. Već je napomenuto kako je teško pratiti konkretne poslove obrtnika kroz izvornu građu iz više razloga od kojih je glavni nedostatak malen broj sklapanja poslovnih ugovora i vršenja kupoprodaje ili sirovina ili samih gotovih proizvoda. Naime, pripadnici nekih gradskih obrta niti u jednom se trenutku ne pojavljuju u ispravama aktivno već samo kao svjedoci, a niti pojedinačni slučajevi poput bojadisara Anđela Kavicole koji je imenovao opunomoćenika da ga zastupa u poslovima po čitavoj Mletačkoj Republici, ili utjerivanje nekog duga koji je kotlar Antun Arigoni imao prema, pri sklapanju ugovora već pokojnom, zadarskom trgovcu Šimunu Continiju,⁴⁰² ne govore dovoljno da bi se mogli izvući bilo kakvi zaključci o čitavoj obrtničkoj profesiji. Ipak, neki slučajevi otkrivaju o pojedinim obrtima nešto više. Tako je moguće zaključiti kako je obrt poput brijačkog bio profitabilniji u odnosu na ribarski jer dok brijači u više navrata kupuju gradske nekretnine ili utjeruju povećane dugove od nekoliko tisuća lira,⁴⁰³ kćeri ribara vrlo su često bile financirane od strane dobrotovornih zaklada kako bi se mogle udati.⁴⁰⁴ Također, i unutar svake vrste obrta može se primijetiti kako pojedinci raspolažu s više novca ili materijalnih dobara, dok se neki drugi njihovi kolege puno teže bore protiv neimaštine. Tako se moglo dogoditi da je jedan postolar ostavio u nasljedstvo svojoj supruzi i djeci posao s kapitalom od 4000 lira ili da je drugi imao udio u zajedničkom poslovanju u vrijednosti od 300 reala, dok je s druge strane siromašnoj gradskoj djevojci, kćeri pokojnog postolara, iz oporučno organiziranog fonda dodijeljena pomoć od 20 dukata kako bi se mogla udati, što bi značilo da je dolazila iz siromašne obrtničke postolarske obitelji, kao što su to bile navedene kćeri ribara.⁴⁰⁵ Međutim, najveći broj obrtničkih profesionalnih skupina ipak je bio negdje u sredini između onih koji su naginjali bogatijem sloju i onih koji su se borili protiv siromaštva što se može vidjeti po malim potraživanjima ili isplatama dugovanja koja uostalom i jesu bila najčešća.

⁴⁰² Za posao Anđela Kavicole, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 3. II. 1646. Dug Antuna Arigonija potraživala je Lukrecija, kći pokojnog trgovca Continija, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 2. XI. 1656.

⁴⁰³ Dug koji je parun Andrija Nalošić bio dužan isplatiti brijaču Antunu Petropoliju, zadarskom građaninu podrijetlom s Krete, iznosio je 6400 lira, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 27. V. 1645. Za kupnju nekretnina, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 9. IV. 1646.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 10. XI. 1660.; isto, 3. XII. 1660.

⁴⁰⁴ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 11. VII. 1657. Više je ugovora tog tipa jedan za drugim bilo sastavljeno na isti datum.

⁴⁰⁵ Za već spomenutu ostavštinu pokojnog postolara Klaudija Clodera, ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 7. I. 1666. Za zajednički posao postolara Petra Platina s parunom Jakovom Sazonićem iz Vrboske, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 7. VIII. 1668. Za pomoć Juliji, kćeri pokojnog postolara Matije Zanottija, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 11. VII. 1657.

No, unatoč tome što su bili najzastupljeniji, obrti nisu bili jedini oblik djelatnosti pučana nižih imovinskih mogućnosti, niti su jedini bili heterogeni po materijalnom pitanju svojih pripadnika. Primjerice, iako još uvijek u određenoj mjeri vezani za trgovačke poslove, rasprostranjeni su bili mali gradski prodavači sa svojim trgovinama smještenim unutar gradskih zidina. Oni se također vrlo rijetko pojavljuju u ugovorima vezanim uz poslovanja, već se uglavnom spominju kao svjedoci sklapanja pojedinih isprava pa se prema tome može zaključiti kako nisu bili pretjerano aktivni, a time ni bogati. Ipak, nisu nužno bili slabije platežne moći što pokazuje slučaj prodavača Ivana Mazarachija koji je u nekoliko navrata kupovao nekretnine u gradu i okolici.⁴⁰⁶ Njima se mogu pridružiti još neki trgovci koji su sklapali manje poslove, ali i svi ostali pripadnici raznih profesionalnih skupina zastupljenih u gradu, od trgovačkih i uslužnih djelatnosti, preko pomorskih djelatnosti do obnašatelja nižih funkcija u vojnim, crkvenim ili upravnim krugovima.

Na dnu ljestvice poslova, kao najmanje cijenjeni i najslabije plaćeni bili su posluga i šegrti te obični radnici na javnim radovima ili oni unajmljivani za obrađivanje privatne zemlje izvan grada. No, slučajevi vezani za službu šegrta, odnosno pomoćnika, iznimno su rijetki i zapravo se niti jednom ne radi o osobi sa statusom stanovnika, već isključivo, ukoliko je uopće navedeno, došljacima uglavnom iz gradskog distrikta. Jednako tako služba slugu i služavki vezana je prvenstveno za stanovnike okolice grada ili čak udaljenijih mjesta ne samo Provincije Dalmacije i Albanije, nego i iz drugih krajeva Europe.⁴⁰⁷ Među bilježničkim spisima zabilježena je samo jedna služavka stanovnica Zadra Lukrecija te sobarica (*cameriera*) Marija iz domaće građanske zlatarske obitelji Loredan kojoj je to očito bio prije neki oblik osamostaljivanja nego potreba jer je pripadala uglednoj obitelji, a majka ju je uspjela udati za mletačkog zapovjednika topnika, dakle vojnika s relativno visokim vojnim činom.⁴⁰⁸ Ipak, radnici za obavljanje najtežih nekvalificiranih radova (*zappadori, sozzali*), nisu bili isključivo došljaci iz okolice ili udaljenijih krajeva, iako su upravo oni i dalje prevladavali u takvim poslovima.⁴⁰⁹ Slučajevi u kojima se gradski Varošani i stanovnici spominju kao radnici postoje što se najbolje može vidjeti preko angažmana braće Jurja i Matije Lukačevića koji su sklapali poslove u kojima su angažirani za radove na kultivaciji i

⁴⁰⁶ V.: HR-DAZD-31-BZ, Ligniceo, b. I, fasc. 1, 24. III. 1656.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 7. XII. 1657.; isto, 19. XII. 1657.; isto, 18. XI. 1659.; isto, 4. IX. 1664.

⁴⁰⁷ U gradu se našla i jedna sluškinja iz njemačkih zemalja, Katarina. V.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 12. I. 1649.

⁴⁰⁸ Za Lukreciju, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 20. IV. 1646. Za HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 28. VI. 1647.

⁴⁰⁹ O njima v. i: Mayhew, *Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule*, 230.

obradi zemljišta u posjedu bogatijih građana i crkvenjaka smještenih izvan grada.⁴¹⁰ Njihovi prihodi bili su isključivo od zemlje, a funkcionirali su zapravo kao i svi ostali seljaci iz okolice koji su morali plaćati dominikal vlasnicima korištenog zemljišta. Dakle, primanja su im u svakom slučaju bila vrlo mala i njihov status stanovnika u odnosu na seljake nije igrao nikakvu ulogu u smislu materijalnih razlika.

Međutim, kako je već naglašeno, za razliku od raznih povremenih pojavljivanja transakcija, mnogo sustavniji uvid u materijalnu moć pučana pružaju u prvom redu mirazi, a potom i oporuke te, zbog svoje rijetkosti, tek donekle inventari. Njihovim pregledom vidi se kako se izdvajanje za miraze kretalo od nekoliko desetaka dukata i u pravilu nije prelazilo nekoliko stotina dukata. Ipak, mirazi koji su odgovarali donjoj razini bili su rijetki i nikako ne mogu biti reprezentativni za pojedinu profesionalnu skupinu. Primjerice, iako se vidjelo da su ribari spadali u obrtnike niže platežne moći što može potvrditi još jedan slučaj ribara koji je za svoju kćer izdvojio skromnih 378 lira za miraz, drugi slučaj pripadnika te djelatnosti koji je mogao izdvojiti i mnogo više, točnije 1732 lire i 16 solida, pokazuje drukčije materijalno stanje unutar ove profesionalne skupine.⁴¹¹ U usporedbi s ovim siromašnima, još su veće iznimke bili slučajevi u kojima su mirazi prelazili 500 dukata.⁴¹² Svakako bi se ovdje još trebalo naglasiti kako se u velikom broju slučajeva sklapanja brakova pri određivanju miraza radilo zapravo o pokretnoj ili nepokretnoj imovini preračunatoj u jednu od vrijedećih valuta što nadalje govori kako je gradsko stanovništvo još uvijek u velikoj mjeri raspolagalo materijalnim dobrima, a tek onda novčanim sredstvima.

Nakon ovog kratkog prikaza materijalnog stanja većine pučana, čak i kada se uzme gornja granica bogatstva pripadnika raznih profesija, ne može se reći kako su se oni u nekom trenutku približili mogućnostima gradskih elita, bile one plemićke ili ne. To se, uz do sada analiziranu građu, može jasno vidjeti i u oporukama te inventarima. Ova građa već na prvi pogled svojim uglavnom manjim opsegom u odnosu na oporuke i inventare pripadnika gradskih elita, ukazuje na materijalne razlike urbanog društva u Zadru, a kada se detaljnije iščitaju legati, slika imovinskog stanja pučana srednje i niže imovinske moći postaje još jasnija. Naime, osim što su legati u brojnim slučajevima vrlo jednostavni i malobrojni te ne donose pretjerano puno podataka o imovinskom stanju već ispunjavaju samo najosnovnije

⁴¹⁰ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 5. XI. 1657.; isto, 18. VII. 1660.; isto, 7. VIII. 1661.

⁴¹¹ Vincent Bernić izdvojio je za udaju svoje kćeri Lucije manju svotu, a mladoženjin dodatak bio je čak veći od samog miraza i iznosio je 420 lira, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 13. VIII. 1645. Visok miraz osigurao je Ivan Bernić, vjerojatno neki rođak upravo spomenutog Vincenta, za svoju kćer Magdalenu, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 20. III. 1658.

⁴¹² Za primjere takvih miraza, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 30. V. 1650.; HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 17. II. 1647.; HR-DAZD-31-BZ, isto, 13. XI. 1655.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 16. VIII. 1657.

uvjete što bi značilo eventualno davanje donacija za nabožna mjesta u gradu i imenovanje glavnog nasljednika, ukoliko sastavljači i idu u detalje, može se primijetiti ograničen raspon njihove imovine. Naravno, jednostavne oporuke mogu značiti i da oporučitelj nema mnogočlanu obitelj i ostale ljude od povjerenja niti je pripadnik neke bratovštine, ili je samo odlučio sve dati jednoj određenoj osobi ili instituciji. Međutim, kada oporučitelj i ostavlja konkretnije legate, ne radi se uvijek o novcu, nekretninama ili velikoj količini pokretnina. Ponekad su zastupljeni slučajevi srednje bogatih pučana koji osim novčanih iznosa ostavljaju i manje vrijedna dobra kao što je, na primjer, to učinio gradski ljekarnik i stanovnik Gotardo Chiapori iz Genove u svojoj oporuci s raznim novčanim legatima u vrijednosti od petstotinjak lira, ali i raznim sitnim predmetima poput pojedinačnih komada odjeće, oružja i nekim nedefiniranim sitnicama.⁴¹³ No, ponekad je jasno kako se predmeti od male vrijednosti ipak dijele iz razloga što oporučitelj jednostavno nije imao drugih sredstava. Upravo je tako svećenik Cezar Cariani članovima svoje obitelji i poznanicima podijelio svoje predmete uključujući i legate s po jednom srebrnom žlicom ili vilicom,⁴¹⁴ a čak i ako je ovaj svećenik namjerno odabrao skroman život, mnogi drugi pojedinci to zasigurno nisu pa postoje slični slučajevi osoba koje uglavnom dijele pojedinačne odjevne predmete. To je učinila Matija, supruga Vincenta Orlanda, koja je svojim kćerima i sestri ostavila nekoliko odjevnih predmeta i jedan prsten. Iako je sinu svećeniku Jeronimu ipak ostavila i polovicu kuće dobivene kao miraz za služenje misa zadušnica,⁴¹⁵ u ovom slučaju mora se uzeti u obzir kako je kuća, s obzirom da se radi o samo jednoj pjevanoj misi godišnje, bila od male vrijednosti.

Nekretnine kod materijalno ograničenih pučana niti inače nisu rijetkost u oporukama. Međutim, u takvim se slučajevima redovito radi o nereprezentativnim građevinama manje veličine ili malim komadima zemljišta često zapravo u vlasništvu drugih i samo s pravom obrađivanja⁴¹⁶ pa to ne znači da su oporučitelji bili materijalno situirani već samo da su se nalazili malo iznad one razine siromaštva koja graniči s potpunom neimaštinom i prelaskom na margine društva. Dakle, siromaštvo je među pučanima svakako bilo zastupljeno i može se primijetiti kako je dio njih živio teško. Štoviše, u oporukama se povremeno i sami oporučitelji izjašnjavaju kao siromašni kod standardnog legata koji se odnosi na donaciju nabožnim mjestima u gradu – *quattro luoghi pii ordinarii* – odnosno za oltar Presvetog Sakramenta u

⁴¹³ „...tutti li utensilii...“, HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 28. III. 1658.

⁴¹⁴ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 23. I. 1650. Iako se radi o srebrnom priboru za jelo što bi inače moglo odražavati luksuz, u ovom je slučaju jasno kako su ovi i još nekoliko predmeta od plemenitih metala jedino što navedeni oporučitelj ima, a prema nekim drugim primjerima koji donose procjene takvih predmeta, imovina ovog svećenika u najboljem slučaju ne prelazi nekoliko desetaka dukata.

⁴¹⁵ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 4. XII. 1648.

⁴¹⁶ V. npr.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. XIII, fasc. 14, 8. V. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 19. X. 1646.

katedrali, za škrinju sv. Šimuna, lazaret leproznih i *Sacro Monte di Pietà*. Iako neki ne obrazlažu zašto ne daju navedeni legat, oni u uistinu nezavidnoj materijalnoj situaciji napominju svoje teško stanje siromaštva nazivajući se *poueretta* ili naglašavajući kako su *cadutto in pouertà*.⁴¹⁷ Ipak, i oni, sastavljajući svoje oporuke, dokazuju kako su posjedovali određena materijalna dobra i kako ih nekome imaju ostaviti, bez obzira što se među legatima moglo naći i neriješenih dugovanja. Time se i ta najsiromašnija grupa pučana, unatoč vrlo teškoj životnoj situaciji, još uvijek može smatrati sastavnim dijelom društva i nikako ne predstavlja neku marginalnu skupinu u gradu. S druge strane, marginalne skupine svakako postoje. Međutim, one nisu direktno vezane za neki od postojećih gradskih društvenih slojeva, niti nužno dolaze iz redova stranaca, već je pripadnost pojedinca toj nepoželjnoj grupi vezana uz druge faktore. Naravno, to nikako nije razlog da ih se u ovoj analizi društvenih prilika u ranonovovjekovnom Zadru zanemari, ali će o njima nešto više riječi biti kasnije. Najprije je potrebno posvetiti pažnju još jednoj posebnoj skupini koja je, unatoč potpuno drukčijem pravnom statusu od do sada prikazanih grupa, ipak činila iznimno važan dio gradskog života – strancima.

4.3. Stranci u gradu

Migracije su za ranonovovjekovne gradove bez sumnje predstavljale vitalan faktor u održavanju njihove demografske putanje uzlaznom.⁴¹⁸ Stoga su svi gradovi, kako mali tako i oni veliki, imali vrlo dinamična migracijska kretanja, a povjesničari su na temelju dosadašnjih istraživanja došli do generalnog zaključka da što je grad bio manji, to su migracije imale lokalniji karakter, iako to nije moralo nužno stajati kao pravilo.⁴¹⁹ Naravno, razlozi kretanja stanovništva bili su vrlo raznoliki, kao i opseg samih migracija, a imigranti su bez sumnje u svim gradovima bili posebna skupina ljudi. Oni su mogli dolaziti iz najbliže okolice u vidokrugu s gradskih zidina, ili vrlo dalekih i potpuno različitih krajeva udaljenih i preko 1000 kilometara od svojeg novog urbanog odredišta, a pristizali su većim dijelom iz ruralnih, ali u određenoj mjeri ipak i urbanih sredina. Gradu u koji bi došli istovremeno su predstavljali pomoć kao i prijetnju koja je zapravo rijetko bila stvarna pa su tako i razlike u poželjnosti određenih grupacija imigranata bile evidentne. Jer, dok su došljaci s velikim kapitalom i korisnim znanjima bili dobrodošli te su bez većih ustručavanja gradskih vlasti primani u

⁴¹⁷ V. npr.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 11. IX. 1649.; HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 10. XI. 1648.

⁴¹⁸ O tome više, v. npr. u: de Vries, *European Urbanization*, 180-182; Kamen, *Early Modern European Society*, 21; Clark, *European Cities and Towns*, 161; Friedrichs, *The Early Modern City*, 131-133.

⁴¹⁹ Clark, „Introduction“, 10.

redove građanstva često ujedno predstavljajući potencijalne ženike, postojala je i druga, nepoželjna, grupa imigranata koju su činile lualice i prosjaci o kojima se u gradovima također vodilo mnogo računa, najviše u smislu njihovog sprječavanja da uopće obitavaju unutar zidina. Naravno, ove dvije grupe predstavljaju ekstreme, i najbrojniju skupinu imigranata činili su zapravo došljaci u potrazi za poslom, ne nužno privlačni po svojem bogatstvu, ali spremni pomoći gradu svojim radom.⁴²⁰

Tko je uopće bio smatran strancem u gradu ranog novog vijeka? Ukratko, svatko tko prema pravnim kriterijima nije pripadao gradskoj zajednici. No, uz one pravne, najočitiije razlike došljaka u odnosu na gradsko stanovništvo bile su u pogledu kulture što je prvenstveno ovisilo o etničkom i geografskom podrijetlu samog došljaka. Naime, ukoliko se radilo o migracijama lokalnog karaktera, imigrant je uglavnom bio stranac samo u pravnom smislu, dok se u etničkom i kulturnom aspektu nije bitno razlikovao od pripadnika urbane sredine jer, osim što je bio član ili samo druge komune ili je pripadao nekom drugom političkom entitetu, u principu je govorio istim jezikom, možda jedino različitim dijalektom, ponašao se prema istim kulturnim obrascima te je obično bio i iste vjeroispovijesti. S druge strane, pripadnik jednog većeg političkog entiteta, ukoliko je dolazio iz nekog udaljenog kraja mogao je biti sasvim drugog etničkog podrijetla i posljedično tome pripadati potpuno različitom kulturnom krugu.⁴²¹

Naravno, prisutnost stranaca bila je sasvim uobičajena i u Zadru. Kao središte mletačke pokrajine koja je povezivala središnjicu sa Sredozemnim morem, Zadar je privlačio strance najrazličitijih profesionalnih profila i geografskog podrijetla te su prema tome na njegovom prostoru postojale brojne različitosti po pitanju došljaka, čime je sam grad odražavao generalnu sliku jednog europskog urbanog središta ranog novovjekovlja i nikako se ne može smatrati malim gradom na periferiji Europe. Naime, u njemu su boravili došljaci s istočnog Jadrana, kako pripadnici drugih dalmatinskih komuna tako i ruralno stanovništvo s otoka i zaleđa. Njima se mogu pridružiti podanici Habsburške Monarhije, Dubrovačke Republike i pograničnih područja Osmanskog Carstva, koji su samim Zadranima bili vrlo bliski u kulturnom, jezičnom i, ipak u nešto manjoj mjeri, konfesionalnom smislu. Naravno, talijanski je element dominantan kada je riječ o došljacima izvan istočnojadranskog prostora, ali zastupljeni su i pripadnici udaljenijih, prvenstveno istočnih, prostora Sredozemlja. Rjeđi su bili došljaci s prostora zapadne i srednje Europe potpuno različitog jezika i kulture te političke

⁴²⁰ Cowan, *Urban Europe*, 87; Clark, *European Cities and Towns*, 164.; Friedrichs, *Early Modern City*, 132 i 238-239.

⁴²¹ O tome više v. u: Alexander Cowan, „Foreigners and the City. The Case of the Immigrant Merchant“, u: *Mediterranean Urban Culture*, 45-47.

pripadnosti, ali njihova je prisutnost samo pokazivala svu dinamiku prostora i ljudi ovog istočnojadranskog grada.

Kada se konkretno govori o implementaciji stranaca u cjelokupno zadarsko društvo, oni se u odnosu na plemiće i pučane najlakše mogu okarakterizirati kao skupina čiji pojedinci nisu imali niti jedan od navedenih statusa *nobil (di Zara)*, *cittadino* ili *habitante*. Uz već istaknute odredbe gradskog statuta o položaju pojedinih društvenih skupina u gradu prema kojima se mogu definirati i stranci, prisutnost stranaca te njihova važnost za gradsku komunu vidljiva je i iz raznih drugih točaka koje ne govore o samom položaju građana već se detaljno bave njihovom pravnom zaštitom u odnosu na strance.⁴²² Sve u svemu, kao što je pučane često povezivala samo činjenica da pripadaju jedinstvenoj društvenoj skupini, sličan je slučaj bio i kada se govori o strancima, a s obzirom da se među njima našlo i plemića iz stranih zemalja i seljaka iz gradske okolice, heterogenost ove grupe bila je još izraženija. Uostalom, već samim pregledom podrijetla pojedinaca iz redova pučana, može se vidjeti sva šarolikost zadarskog stanovništva i odakle su sve pristizali oni koji su već dobili jedan od dva pravna statusa pripadnosti zadarskoj komuni. No, bez obzira na svoje podrijetlo, ti su pojedinci već predstavljali sastavni dio urbanog društva Zadra, stoga će se u ovom poglavlju najviše pažnje posvetiti onima koji nisu nosili neki od statusa stanovnika grada i nisu se nužno trajno naselili na gradskom prostoru, a ostavili su svoj trag na bilo koji način. S obzirom na svoju izraženu heterogenost, strance bi se najprije moglo podijeliti na nekoliko kategorija s obzirom na njihovo geografsko podrijetlo. U prvom redu u grad su redovito dolazili stanovnici okolnog prostora zadarskog distrikta, a njih su slijedili stanovnici drugih komuna mletačke Provincije Dalmacije i Albanije te mletačke Istre, zajedno s ruralnim stanovništvom pokrajine i istarskog poluotoka. Još uvijek s prostora istočnog Jadrana, iako s drugih političkih entiteta, ali etnički isti ili slični lokalnom zadarskom stanovništvu, u grad su dolazili stanovnici iz područja koja su bila u sastavu Habsburške Monarhije ili Dubrovačke Republike te stanovnici s osmanskog područja uz granicu između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva. S druge strane etnički različiti, ali priznajući istu vlast kao i Zadrani, bili su došljaci s područja Mletačke Republike, najprije iz središnjice i *Terraferme*, a potom i s Levanta. Uz ove etnički slične ili politički bliske došljake, postojao je i cijeli niz onih koji nisu imali niti etničke niti političke veze sa Zadranima. Među njima su prevladavali došljaci s Apeninskog poluotoka i tamošnjih najrazličitijih onovremenih državnih tvorevina, od sjevera u Alpama do samog juga na

⁴²² V.: ZS, Knjiga druga, naslov II, glava 8., 16., naslov III, glava 19., naslov V, glava 39., naslov IX, glava 58.; Knjiga treća, naslov V, glava 17., naslov VIII, glava 30.; Knjiga peta, naslov V, glava 11.; Reformacije, 60., 132-133, 138-143, 158-161, 180-183, 262-263, 276-277, 474-475, 560-561.

Siciliji. No, njima su se, iako u mnogo manjoj mjeri, pridružili i stranci iz zapadne i srednje Europe, od Španjolske do Poljske te svakako i podanici s područja Osmanskog Carstva koji nisu uvijek nužno bili pripadnici lokalnog pograničnog stanovništva.

4.3.1. Stranci bliski Zadranima: lokalno izvangradsko stanovništvo i došljaci s prostora istočnojadranske obale

U čitavoj ovoj etničkoj, političkoj i kulturnoj raznolikosti došljaka, brojčano su ipak prevladavali oni koji su zbog svoje sličnosti s gradskim stanovništvom bili najnezamjetniji, stanovnici zadarskog distrikta. Lokalno stanovništvo okolnog područja gradu je bilo najbliže ne samo u geografskom smislu, već je gotovo predstavljalo sastavni dio stanovništva jednostavno gravitirajući prema Zadru kao središtu distrikta na svakodnevnoj razini iz najrazličitijih razloga. Dio njih privremeno je mogao biti i nastanjen unutar zidina, što se uglavnom odnosi na bogatije stanovnike okolice koji su posjedovali kuće u gradu, iako nisu nikada bili primljeni među pučane, kao što je to, primjerice, bila plemićka obitelj Parenzi iz Nina.⁴²³ Općenito, ova skupina koju su činili lokalni plemići, svećenici, vojnici, trgovci, sitni obrtnici, posluga, fizički radnici ili seljaci iz okolnih urbanih naselja poput Nina ili Novigrada, sela na obali i u zaleđu kao što su Pakoštane, Bibinje ili Nadin te mjesta na okolnim otocima Ugljanu, Pašmanu, Dugom otoku i ostalima, u principu je identična samim stanovnicima Zadra. Jedinu razliku među njima predstavljala je upravo pravna kategorija jer su došljaci iz neposredne okolice dolazili u grad kako bi obavljali sve one uobičajene poslove kojima su bili okupirani i njegovi službeni stanovnici, od korištenja pravnih službi pri čemu su redovito bili angažirani i bilježnici, do bavljenja najrazličitijim vrstama obrtničkih, trgovačkih ili uslužnih djelatnosti. Sve u svemu, o vrlo izraženoj prisutnosti stanovništva iz okolice grada govori činjenica da su u bilježničkim spisima zabilježena 54 mjesta unutar zadarskog distrikta iz kojih su svoje podrijetlo vukli došljaci u namjeri da obave neki od svojih poslova.

Kao što je rečeno, raznovrsnost poslova zbog kojih je okolno stanovništvo dolazilo u grad bila je velika. Došljaci su zbog toga mogli boraviti samo jedan dan u gradu, ili su se mogli zadržati na dulje određeno ili pak neodređeno vrijeme. Već spomenuta ninska plemićka obitelj Parenzi tako je zajedno s drugom plemićkom obitelji iz Nina, Kašićima, u Zadar došla kako bi se sklopio bračni ugovor između Katarine, kćeri guvernera Ivana Parenzija i Ivana Kašića⁴²⁴ zbog čega njihov boravak u gradu nije morao biti dugotrajan. Kratkotrajno su mogli

⁴²³ Prema jednom ugovoru o vraćanju duga i prodaji gradske nekretnine, zna se da je obitelj Parenzi posjedovala kuću u gradu, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 18. III. 1645.

⁴²⁴ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 8. IX. 1645.

boraviti i drugi stanovnici okolice koji su se u gradu također mogli naći zbog svojih poslova nevezanih za sam grad ili gradsko stanovništvo. Dvojica stanovnika Novigrada, kapetan Luka Halaburić i Benedikt Zarić koji su obavili kupoprodaju jedne nekretnine smještene u svojem mjestu ili nekolicina stanovnika Sutomišćice na Ugljanu koji su na zadarskom sudu vodili spor zbog međusobnog sukoba u nekoj seoskoj tučnjavi⁴²⁵ zasigurno su se u Zadru zadržali ograničeno vrijeme, ne više nego što je bilo potrebno da se obavi posao zbog kojeg su došli. S druge strane, zbog prirode svoje profesije koja je zahtijevala određeno vrijeme ostanka na radnom mjestu, ljudi iz okolice mogli su u gradu provesti i dugotrajniji period. Upravo je tako Ivan Rudić iz Sali sa zadarskim građaninom Josipom Bonom sklopio ugovor o službi, vjerojatno kućnog sluge, na godinu dana, a po njegovom isteku sklopljen je novi ugovor kojim je služba obnovljena i produljena na obostrano zadovoljstvo na još dvije godine te je tako Ivan dodatno produžio svoj boravak u gradu.⁴²⁶ Jednako kao Ivan Rudić, i brojni drugi stanovnici okolice dolazili su u Zadar kako bi stupili u službu kod neke obitelji pa su se tako u gradu mogli naći sluge i služavke iz raznih mjesta s otoka i gradskog zaleđa.⁴²⁷ Uostalom, to je bio i najčešći oblik ostanka u gradu na određeno vrijeme, a ujedno je predstavljao i najbolju priliku mladim ljudima iz ruralne okolice, prvenstveno djevojkama, da se stalno nasele u Zadru što se prvenstveno postizalo putem sklapanja brakova s nekim stanovnikom grada kao što je to, primjerice, uspjelo sluškinji u kući Califfi Katarini Bajolićevoj iz gradske okolice.⁴²⁸ Protiv ovakve prakse povećanja broja gradskog stanovništva sami građani nisu imali ništa i mnogi su bogatiji poslodavci, kao što je bio Jakov Califfi, osiguravali miraz svojim sluškinjama ili im ga oporučno ostavljali.⁴²⁹ U vrlo su sličnoj poziciji kao i kućna posluga bili ionako rijetko spominjani šegrti u službi gradskih obrtnika. No, za njih je na temelju izvora nemoguće reći jesu li nakon odrađene šegrtske službe nastavili raditi u istoj radionici,

⁴²⁵ Za kupoprodaju Novigradana, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 6. XII. 1658. Za sudski spor stanovnika Sutomišćice, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 3. VIII. 1659.

⁴²⁶ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 12. XI. 1645.; isto, 9. I. 1647.

⁴²⁷ Za sluge i služavke iz okolice, v. npr.: Matija Živković iz Ždreleca, HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 7. VI. 1645.; Margareta iz Kukljice, HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 17. VIII. 1649.; Matija Vitulić iz Kali, HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 21. XI. 1653.; Mihovil Perić iz Prekog, HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 22. XI. 1656.; Magdalena s Pašmana, HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 99, 10. I. 1645.; Magdalena iz Vrane, HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 24. XII. 1647.; Margareta Perkovićeva iz Tkona, HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 2, 26. IV. 1654.; Urša s Ugljana, HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 24. V. 1648.; Jelana Rožičeva sa Silbe, HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 22. II. 1657.; Mara s Iža, HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 11. XII. 1667.

⁴²⁸ Katarina se udala za gradskog mlinara Matiju Guskovića, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 26. IV. 1646.

⁴²⁹ Legat za miraz, u već spomenutoj oporuci, svojoj je sluškinji Jeleni ostavio Antun Ferrari, a za budući brak svoje sluškinje Margarete oporučno se, primjerice, pobrinula i plemkinja Marija Cedolini, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 21. VIII. 1667.

pokrenuli vlastiti obrt u gradu ili su se vraćali svojim kućama, ali mogućnost njihovog ostanka također je svakako postojala.

Lokalnom stanovništvu zadarskog distrikta zbog sličnih karakteristika mogu se pridružiti i došljaci sa šireg prostora mletačke Provincije Dalmacije i Albanije. Uz njih bi svakako mogli stajati i stanovnici Istre, iako su oni u administrativnom smislu prvenstveno gravitirali samoj Veneciji, s obzirom da mletački posjedi u Istri nisu bili u sastavu Provincije. U svakom slučaju, u Zadru su se u nekom trenutku našli pojedinci iz ostalih istočnojadranskih urbanih središta pod mletačkom vlašću od Pirana, Rovinja i Pule, preko Šibenika, Trogira i Splita, do Kotora i Budve. Naravno, osim ovdje navedenih gradova, prisutni su bili i došljaci iz njihovih distrikata te brojnih manjih urbanih i ruralnih mjesta na otocima. U ispravama se uglavnom detaljno navodi mjesto podrijetla pojedinog stranca, a općenitiji geografski pojam poput Albanije ili Istre zabilježen je samo u rijetkim slučajevima.⁴³⁰ Prema spisima zadarskih bilježnika, u ovdje razmatranom razdoblju kroz grad su prošli brojni stranci koji su došli iz nekog dijela Provincije Dalmacije i Albanije ili Istre te su detektirana sveukupno 72 mjesta sa spomenutih prostora.

Kao središte, Zadar je i stanovnike iz daljih područja Provincije Dalmacije i Albanije privlačio zbog pravnih poslova koje su u gradu morali obaviti. Stoga, slučajeva u kojima su stranci odlazili pred magistrature u Zadar kao središnjim sudskim institucijama ne nedostaje. Tako su dvojica stanovnika Krka, Ivan Krstitelj Locatello i Ivan Krstitelj Navarra riješili jedan svoj spor pri čemu je Locatello osuđen na isplatu 300 dukata sudskih troškova i nadoknade Navarra, a postupak oko javne klevete u gradu Pagu pred zadarskim sudom riješila su i dvojica Pažana, Franjo Kašić i Antun Piacioli.⁴³¹ Osim sudskih procesa, stranci iz Provincije Dalmacije i Albanije povremeno su, iako naravno rjeđe nego stanovništvo zadarskog distrikta, ugovarali i svoje poslove u Zadru nevezane za sam grad. Uz prethodno spomenute članove poznate šibenske obitelji Divnić, skupina hvarskih i korčulanskih plemića iz obitelji Jakša, Arneri i Fazanić isto je tako sklopila u Zadru ugovor oko nekih međusobnih novčanih davanja.⁴³² Koliko je Zadar kao centar bio bitan u upravnom smislu, govore i brojne punomoći koje su stanovnici drugih dijelova Provincije Dalmacije i Albanije sklapali u njezinoj središnjici, a ta se važnost najbolje može uočiti iz slučajeva u kojima su pripadnici

⁴³⁰ Za općenitu oznaku „iz Albanije“, v. npr.: konjanik Petar Samarissi, HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 4. IX. 1656; poručnik Dimitrij Bilba, HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 11. IX. 1656. Za općenitu oznaku „iz Istre“, v. npr.: parun Luka (pokojni), HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 8. IV. 1659.

⁴³¹ U ispravi koja se odnosi na stanovnike Krka, ne govori se detaljnije o kakvom se sporu radilo, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 21. IV. 1645. Spor između Pažana riješen je međusobnim izmirenjem, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 2. IV. 1658.

⁴³² HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 13. II. 1645.

elita drugih urbanih dalmatinskih središta svoje važnije poslove odlučili rješavati ne u svojim komunama nego upravo u Zadru. Kao još jedan primjer, spomenutim šibenskim, hvarskim i korčulanskim plemićima, može se pridružiti i trogirski plemkinja Artimisija Cipico. Ona je pred zadarskim bilježnikom svojim opunomoćenicima imenovala poznate povjesničare i također trogirski plemiće Ivana Lučića i Pavla Andreisa da ju zastupaju pred kapetanom Trogira u poslovima vezanim za nasljedstvo njezinog pokojnog supruga Ivana.⁴³³

No, zanimljivo je kako informacija o posjedovanju nekretnina od strane stanovnika drugih područja Provincije Dalmacije i Albanije u samom gradu ili njegovoj okolini ima tek u tragovima. Točnije, zabilježen je samo jedan slučaj iz oporuke Ivane, kćeri pokojnog Ivana Marića iz Trogira, udovice pokojnog Pavla Zornade iz prvog i pokojnog Blaža Francuza iz drugog braka te trenutne supruge postolara Nikole Turzanovića iz Šibenika.⁴³⁴ To ipak ne znači da se stranci iz Provincije Dalmacije i Albanije nisu u Zadru zadržavali na dulji vremenski period, ali kao i u slučaju okolnog gradskog stanovništva, dulji su boravak također uglavnom prakticirali obrtnici i posluga. Već se iz malo prije spomenute oporuke Ivane iz Trogira, supruge šibenskog postolara Nikole, na temelju posjedovanja nekretnine moglo vidjeti kako su se oni, unatoč tome što nisu imali nikakav građanski status, skrasi u gradu na dulje vrijeme. Jednako se tako u kućama raznih plemića i pučana moglo naći posluge iz raznih mjesta, a zabilježene su konkretno služavke i sluge s Brača, Murtera i Poljica.⁴³⁵ Pripadnici ostalih profesija očito su po potrebi kratkotrajno ostajali u gradu već prema vlastitim mogućnostima ili u nekom od svratišta, odnosno krčmi u gradu, ili kod rodbine s obzirom da su razne, uglavnom imućnije i utjecajnije obitelji dalmatinskih gradova, njegovale međusobne veze, o čemu će kasnije biti više riječi.

Iako s područja pod vlašću drugih država, još uvijek etnički i kulturno bliski Zadranima mogu se smatrati došljaci s istočnojadranskog prostora pod vlašću Habsburške Monarhije i Dubrovačke Republike. No, u usporedbi sa stanovništvom zadarske okolice i Provincije Dalmacije i Albanije, došljaci s ovih područja istočnojadranske obale zastupljeni su u mnogo manjoj mjeri. Od prostora pod habsburškom vlašću, osim nekoliko poblize

⁴³³ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 23. X. 1647. Iako se u samoj ispravi poblize zanimanje Lučića i Andreisa ne spominje, prema godinama je vrlo vjerojatno da su to upravo dva poznata onovremena povjesničara. O vezama Lučića sa Zadrom, v.: Stjepan Antoljak, „Veze povjesničara Ivana Luciusa (Lučića) sa Zadrom“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XXIX-XXX (1983.): 85-100.

⁴³⁴ Kuća u gradu bila je smještena u predjelu sv. Dominika pokraj gradskih zidina, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 11. VI. 1658.

⁴³⁵ Za sluškinju Katarinu s Brača, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 31. XII. 1646. Za Jeronima Jurasovića, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 23. I. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 31. X. 1646. Za Anicu, također s Murtera, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 5. III. 1662. Za Margaretu iz Poljica, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 11. VII. 1657.

ndefiniranih pojedinaca uz koje se navodi da su iz Primorja (*Primorgie / Primorie*),⁴³⁶ najviše došljaka zabilježeno je iz Senja, nešto manje iz Rijeke, samo dva vojnika iz Bakra te jedna osoba iz Karlobaga, najvjerojatnije tada već sa statusom stanovnika Zadra, iako se u ispravi tako izričito ne navodi.⁴³⁷ S južnog dijela istočnojadranske obale, između mletačkih posjeda u Dalmaciji i onih u crnogorskom primorju, došljaka je iz Dubrovačke Republike bilo i manje nego s habsburških posjeda. Uz sam grad Dubrovnik, zabilježena su još dva mjesta u sastavu Republike – Trpanj i Župa Dubrovačka, a sve zajedno s tih prostora u Zadru se tijekom Kandijskog rata u bilježničkim ispravama našlo tek osam osoba.⁴³⁸

Unatoč ne pretjerano vidljivom tragu u životu grada unutar razmatranih godina, stranci iz ove grupe svejedno jasno govore o vezama Mletačke Republike i okolnih država. Prema izvornoj građi, najupečatljiviji trag ostavili su Senjani, a vrlo je značajna činjenica da su oni u više navrata sklapali ugovore u Zadru potpuno nevezane ne samo za sam grad nego i mletački prostor uopće, unatoč pripadnosti drugoj državi i neupitnom postojanju pravnih institucija u vlastitom mjestu podrijetla. Osim nemogućnosti obraćanja institucijama Habsburške Monarhije zbog fizičke udaljenosti, teško je reći što je potaklo Senjanke Magdalenu i Anu, kćeri pokojnog kapetana Bože Milovčića da se obrate zadarskim bilježnicima u vezi imenovanja opunomoćenikom svojeg sugrađanina Pere Daničića koji ih je trebao zastupati u preuzimanju naslijeđenih nekretnina u Senju, a isto tako nije jasno zašto je Damjan Silla, u ime svojeg brata i sestre, imenovao njihovu zajedničku maćehu Margaretu da ih u vezi raznih dugovanja zastupa pred sudom u Senju.⁴³⁹ U svakom slučaju, isprave sastavljene od strane mletačkih institucija očito su bile važeće i na prostoru Habsburške Monarhije jer tragova o dodatnim potvrdama ili bilo kakvim posebnim protokolima nema. No, Senjani nisu nužno bili samo prolazni stranci u Zadru. Jakim vezama stanovnika Senja s glavnim gradom mletačke Provincije Dalmacije i Albanije svjedoči oporuka kapetana Nikole Rafaelovića koji je, unatoč posjedovanju nekretnina u rodnom Senju, odlučio da ga se pokopa u zadarskoj katedrali uz svoju pokojnu suprugu.⁴⁴⁰ Također, u prilog povezanosti Senjana sa Zadrom govori i mogućnost njihovog posjedovanja nekretnina u gradu što potvrđuje prodaja gradske kuće

⁴³⁶ Određivanje podrijetla prema ovom geografskom pojmu treba se uzeti s oprezom jer postoji mogućnost da su bilježnici pod „Primorje“ podrazumijevali i neki drugi dio obale istočnog Jadrana. U svakom slučaju, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 24. I. 1655.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 7. XI. 1657.; isto, 26. III. 1658.; isto, 4. X. 1664.

⁴³⁷ S obzirom da je posjedovao zemljište u gradskoj okolici, vjerojatnost da je Toma iz Karlobaga pripadao zadarskim pučanima velika je, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 1. VII. 1648.

⁴³⁸ Za stanovnike Trpnja, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 22. II. 1656. Za stanovnika Župe Dubrovačke, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, nema datuma.

⁴³⁹ Za sestre Magdalenu i Anu, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 24. X. 1646. Za Damjana, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 27. VII. 1648.

⁴⁴⁰ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 23. VI. 1647.

Magdalene Senjanke, udovice pokojnog zastavnika Jurja iz Senja, opunomoćeniku gradske bratovštine sv. Antuna Franji Balliniju.⁴⁴¹ No, o čvršćim vezama Zadrana i došljaka s ostalih obalnih prostora Habsburške Monarhije ili iz Dubrovačke Republike nema mnogo traga. Više se kao izdvojen može spomenuti slučaj kapetana Dubrovčanina Luke Lukšića koji je u svojoj oporuci velik dio svoje ostavštine namijenio članovima zadarske obitelji Vitanović s kojom je očito bio u prisnim odnosima, a ujedno je, kao i Senjanin kapetan Rafaelović, odredio da ga se pokopa u Zadru, u crkvi sv. Franje.⁴⁴² Međutim, kada se u Zadru u obzir uzme sveukupni udio Senjana kojima se mogu pridružiti i dva slučaja iz grada Bakra, jasno se vidi kako je prevladavajući razlog njihovog dolaska bio vojnički angažman.⁴⁴³ Kako privremeni, tako i oni dugotrajniji došljaci, većim su dijelom bili vojnici u službi Mletačke Republike ili su bili članovi obitelji pojedinih vojnika.

S druge strane, Riječani su u Zadar dolazili iz potpuno drukčijih razloga i ta činjenica mnogo govori o različitoj usmjerenosti prema određenim vrstama djelatnosti samih stanovnika navedenih dvaju habsburških istočnojadranskih urbanih središta. Naime, niti jedan Riječanin spomenut u ispravama koje su sastavili zadarski bilježnici nije u Zadar došao kao vojnik. Uz nekoliko njih bez pobliže definirane profesije, svi su ostali bili vezani isključivo uz trgovačke i prijevozne djelatnosti kao paruni brodova ili trgovci. Neke je, poput stanovnika Rijeke Petra Genove iz Pesara, angažirala obitelj Grisogono za potrebe prijevoza soli sa svojih solana na Pagu, ali su i drugi boravili u Zadru zbog tranzitne važnosti njegove luke na putu za Veneciju.⁴⁴⁴ Tako je parun Martin iz Rijeke za potrebe mletačkog trgovca Michela Rachanea bio dužan prevoziti raznu robu poput kopra, slanutka i rogača, a Dominik Franjin je za zadarskog trgovca Horacija Lantanu prevezio tkanine.⁴⁴⁵ Drugi su pak sklapali zajednička poslovanja čemu svjedoči trogodišnji ugovor trgovca Riječanina Petra Scolara i stanovnika Ražanca Dominika Buzzolerija iz Bergama,⁴⁴⁶ ali bilo kakav vojni element, čak i posredni u smislu trgovanja vojnom opremom ili zarade od opskrbe vojske, među Riječanima nije zabilježen.

⁴⁴¹ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 17. II. 1662.

⁴⁴² HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 18. V. 1650.

⁴⁴³ U svojem poznatom djelu o senjskim uskocima, Catherine Wendy Bracewell navodi kako su, da bi se mogli posvetiti svojem angažmanu na europskim ratištima, Habsburgovci od početka 17. stoljeća izbjegavali otvorene sukobe s Osmanlijama zbog čega je upravo Mletačka Republika, zahvaljujući svojoj aktivnoj borbi protiv Osmanskog Carstva, Senjanima postala primamljivim klijentom za pružanje svojih vojničkih usluga, v.: Bracewell, *Senjski uskoci*, 292.

⁴⁴⁴ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 14. V. 1648.

⁴⁴⁵ Za Martina, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 30. VI. 1656. Za Dominika Franjinog, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 26. II. 1659.

⁴⁴⁶ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 11. VIII. 1668.

Ono malo zabilježenih Dubrovčana koji su se našli u Zadru, prema razlogu svojeg dolaska odaju puno veće sličnosti sa Senjanima nego s Riječanima. Iako generalno trgovački nastrojeni, Republika sv. Vlaha i njezini stanovnici sa Zadrom izgleda nisu imali pretjerano puno poslovnih kontakata već su također prvenstveno služili u mletačkoj vojsci, čemu svjedoče razni slučajevi od mornara na ratnom brodu Andrije Violaća, preko nekoliko običnih vojnika u sastavima raznih mletačkih satnija,⁴⁴⁷ do već spomenutog kapetana Lukšića. Nekoliko stanovnika iz drugih mjesta u sastavu Dubrovačke Republike ipak je u Zadar došlo sklopiti poslove kupoprodaje brodova, ali od dva slučaja, onaj ugovoren između Petra Markova Frankovića i Ivana Petrova Đurđevića iz Trpnja s jedne te Pavla Baždarića iz Novigrada s druge strane, vrlo je vjerojatno također barem djelomično bio u vojne svrhe jer se u ugovoru ističe upravo brodska vojna oprema.⁴⁴⁸

Svim navedenim došljacima iz drugih zemalja s posjedima na istočnojadranskoj obali, mogu se pridružiti i stanovnici s prostora Osmanskog Carstva. Oni u razmatranom razdoblju dolaze prvenstveno s osmanske strane koja je s Provincijom Dalmacijom i Albanijom graničila na samom njezinom jugu, pogotovo iz mjesta Bar, a potom i Ulcinj, Risan te Crmnica.⁴⁴⁹ Iako je u bilježničkim spisima zabilježen samo nevelik broj došljaka iz ovih krajeva na istočnom Jadranu, u njihovom se slučaju može primijetiti još izraženija usmjerenost na vojne djelatnosti. Zapravo, svi su oni bez iznimke, ako ne aktivnom službom onda barem na neizravan način prvenstveno raznim obiteljskim vezama, bili povezani s vojskom. No, u odnosu na stanovnike Habsburške Monarhije i Dubrovačke Republike koji se u etničkom i kulturnom smislu nimalo nisu razlikovali od lokalnog stanovništva u Zadru, kod došljaka s osmanskog teritorija može se primijetiti određeni utjecaj Osmanskog Carstva na općeniti život tamošnjih ljudi. Naime, u jednom popisu vojnika vezanom za podmirenje vojničkih plaća, navodi se vojnik Petar iz Ulcinja, Mustafa.⁴⁵⁰ Ovaj podatak jasno govori o tome da je bio preobraćenik iako vrlo lako moguće lokalnog podrijetla s obzirom da je služio u satniji s brojnim drugim vojnicima s područja crnogorskog primorja pa potencijalne razlike, osim kao posljedica nekadašnjih vjerskih, nisu morale postojati. U istom popisu zabilježeno je još nekoliko vojnika s područja Crmnice, iz mjesta Dupilo i Brčela. No, iz Crmnice potječe i poznata obitelj Crnica, koja se kroz vojnu službu u Mletačkoj Republici s vremenom potpuno

⁴⁴⁷ Za mornara Andriju, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 26. V. 1647. Za vojnike s područja Dubrovačke Republike, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 2, 24. VI. 1659.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 26. III. 1658.; isto, fasc. 3, 1. III. 1662.

⁴⁴⁸ Ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 22. II. 1656.

⁴⁴⁹ Više o doseljenicima u Zadar iz tih krajeva u širem razdoblju ranog novog vijeka, v.: Lovorka Čoralčić, „Mletački časnici, svećenici, građani – tragom Barana u Zadru (XVII.–XVIII. stoljeće)“, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, sv. 50 (2008.): 147-192.

⁴⁵⁰ „Piero da Dulcigno, Mustaffa“, HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 26. III. 1658.

udomaćila u Dalmaciji povezujući se čvrsto upravo s gradom Zadrom. Iako se njezini članovi niti jednom ne spominju kao stanovnici grada Zadra sa statusom *cittadino* ili *habitante*, iz njihove redovite prisutnosti u bilježničkim spisima, osim same aktivnosti u poslovima vezanim za Zadar, vidi se i koliko su se postepeno akulturirali u gradski život.⁴⁵¹ Također isključivo vojne osobe, najpoznatiji članovi ove obitelji u vrijeme Kandijskog rata bili su na raznim visokim upravnim i vojnim pozicijama. Najistaknutiji, guvernadur i pukovnik Oltramarina Vuk Crnica, njegov sin kapetan Marko Jeronim, kao i nećak kapetan Nikola, sa svojim su postrojbama aktivno sudjelovali u ratnim operacijama na dalmatinskom bojištu.⁴⁵² Koliko su Crnice nastojali postati sastavnim dijelom zadarskog društva govori i njihova poslovna aktivnost u gradu poput pomorskog trgovačkog ugovora Vuka Crnice s paranom Ivanom Zolmanom s Iža,⁴⁵³ ali i brojni podaci o njihovim nekretninama koje su posjedovali kako u samom gradu, tako i u okolici od kojih se posebno mogu istaknuti njihovi ljetnikovci na Viru i Ugljanu.⁴⁵⁴ Međutim, makar se to ne može povezati s njihovim stranim podrijetlom, treba napomenuti kako su Crnice u odnosima s lokalnim stanovništvom grada i zadarskog distrikta nailazili i na probleme. Naime, pukovnik Vuk tužen je od strane lokalnog stanovništva Privlake za korištenje jedne šume na lokalitetu Puntadura zvanom Virić na području Vira, a zajedno je sa sinom Markom Jeronimom imao pravnih problema i s Varošanima Nikolom Ilijom te njegovom suprugom Margaretom oko jedne trošne kućice u gradu. Oba su se slučaja završila u korist Crnica.⁴⁵⁵

Na tragu navedenih došljaka s osmanskog dijela istočnojadranske obale, bile su i pridošlice s drugih područja dugačke mletačko-osmanske granice duž Provincije Dalmacije i Albanije. Naravno, kršćane i s ovih područja pod osmanskom vlašću prvenstveno je privlačila vojna služba pa su tako kao vojnici zabilježeni pojedinci s podrijetlom iz unutrašnjosti južnih pograničnih krajeva s mletačkom Albanijom općenitije bilježeni pod nazivima Zeta odnosno

⁴⁵¹ Više o ovoj obitelji, v.: Ivo Pederin, „Crnica“, u: *HBL*, sv. 2, 734.

⁴⁵² Uz nekoliko općenitijih, jedna isprava bilježi detaljnije potraživanje povrata novca od središnjih mletačkih vlasti za razne ratne troškove koje su sastavili kapetan Marko i Nikola Crnica pri čemu su Vuka Crnicu imenovali svojim opunomoćenikom, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 17. XI. 1658.

⁴⁵³ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 20. X. 1661.; isto, 4. XII. 1661.; isto, 12. VII. 1662.; isto, 30. X. 1662.

⁴⁵⁴ Vuk Crnica kupio je od gradskog bilježnika Franje Sorinija zemljište i kuću u Kali koje je ovaj kasnije ponovno otkupio, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 1, 13. XI. 1658.; isto, 24. IV. 1659.; isto, 9. V. 1660., isto, 11. XI. 1660. Također, kupio je i gradsku nekretninu, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 2. X. 1662. Obitelj je posjedovala i zemljište u blizini Biograda te Sv. Filipa i Jakova, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 1, 31. VIII. 1659. Iako podataka o spomenutim ljetnikovcima u bilježničkim ispravama nema, o njima više v. u: Sofija Sorić, „Ljetnikovci mletačkog pukovnika Vuka Crnice na otocima Viru i Ugljanu“, *Ars Adriatica*, br. 4 (2014.): 327-334.

⁴⁵⁵ Zaključak procesa sa stanovnicima Privlake, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 10. IX. 1657. Nakon rješenja spora, Vuk je istim tim stanovnicima spomenuto zemljište dao u najam, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 16. X. 1657. Zaključak spora s Varošanima, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 14. X. 1659.

Skadar (*da Zetta, da Scutari*) i u nekoliko slučajeva detaljnije Cetinje (*da Cetignia / Cetignie*).⁴⁵⁶ Uz došljake s ove krajnje južne granice Provincije Dalmacije i Albanije, brojne su bile i osobe iz unutrašnjosti osmanskog teritorija koji je graničio s dalmatinskim zaleđem i Bosne. Ponekad su osobe s tih područja označavane samo općenitim geografskim pojmom (*Bosnese*) i teško je reći jesu li one uistinu bile tog podrijetla ili su im to bili nadimci dodijeljeni iz raznih razloga. Primjerice, dok je za Petra Mladienolovića Bosanca, zarobljenika za kojeg je razmjenu izvršio zadarski građanin Rafael Bonicelli, vjerojatnije da je taj nadimak dobio upravo zbog područja na kojem je bio zarobljen, a ne zato što je podrijetlom bio iz Bosne, za krznara Mihovila Bosanca sasvim je moguće da je došao upravo s tog područja. No, u nedostatku detaljnijih informacija nemoguće je sa sigurnošću ustvrditi podrijetlo ljudi s imenima koja označavaju tako općenite geografske pojmove.⁴⁵⁷ No, u većini slučajeva među bilježničkim spisima navode se konkretniji geografski pojmovi koji nisu služili prvenstveno kao imena ili nadimci pa su se tako u Zadru tijekom Kandijskog rata našla dva vojnika iz Duvna i Trebinja te narednik iz Vrgorca.⁴⁵⁸ Iako s osmanskog teritorija, ovi slučajevi ne bilježe nikakve podatke koji bi dali naslutiti kako se radi o preobraćenicima s islamske vjeroispovijesti, kao što je to bio ranije spomenuti slučaj vojnika iz Ulcinja.

Dakle, kršćanski došljaci sa spomenutih područja kroz mletački vojni sustav relativno su se lako uklopili u lokalnu sredinu. No, mnogi pojedinci s pograničnog prostora pod vlašću Osmanskog Carstva bili su zapravo muslimanski robovi i zarobljenici situirani u gradu kako bi služili pojedinim Zadranima, odnosno čekajući otkup ili razmjenu zarobljenika. Oni su u bilježničkim spisima redovito označavani imenom *Turcho / Turchetto*, iako je iz prezimena jasno kako se radilo isključivo o lokalnom slavenskom stanovništvu islamske vjeroispovijesti, a ne podanicima geografskog i etničkog podrijetla iz nekog udaljenijeg dijela prostranog Osmanskog Carstva. Iz Šibenika je tako u Zadar dospio rob Mehmed Hičijević iz Mostara kojeg je kupio zadarski trgovac Jeronim Piasevoli, a iz Bilaja je kroz Zadar samo prošao četrnaestogodišnji *Turchetto* Vragin Rupalija kojeg je kao roba od zastavnika u Papinskoj

⁴⁵⁶ Podrijetlom iz Zete navedeni su vojnici Petar i Niko, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 4. X. 1664.; isto, b. I, fasc. 3, 7. II. 1662. Podrijetlom iz Skadra navedeni su zastavnik Toma, vojnici Jere Živkov, Prenc Jovin, Nikola Dominikov i Antun te zapovjednik mjesta Vuk, pri sastavljanju isprave već pokojni, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 20. IX. 1647.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 26. III. 1658.; isto, b. I, fasc. 3, 1. III. 1662.; isto, b. II, fasc. 8, 23. IX. 1667. Iz Cetinja su zabilježeni samo obični vojnici Vučeta, Gojko i Rado Nikov, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 7. II. 1662.; isto, 1. III. 1662.

⁴⁵⁷ Za zarobljenika Petra, v.: HR-DAZD-31-BZ, Ligniceo, b. I, fasc. 1, 29. III. 1656. Za krznara Mihovila, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 18. V. 1650.

⁴⁵⁸ Za Grgura iz Duvna (*Duno*), v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 14. II. 1662. Za Andriju iz Trebinja (*Trebugnie*), v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 3. III. 1662. Za Vincenta iz Vrgorca (*Virgoraz*), v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, nema datuma.

pukovnji Iseppa Martinija kupio Biograđanin Jakov Jurčić.⁴⁵⁹ S obzirom na ratno stanje, ne čudi kako su slučajevi ratnih zarobljenika bili češći. Sudbina zatočenice Sadife iz Livna koja je otkupila svojeg supruga iz zarobljeništva kod zadarskog građanina Šimuna Ferarija zajedno s nekim robom pod imenom Alija i njezina neuspješna nastojanja da isto tako pronade i otkupi svojeg sina, kao i tome sličan slučaj zarobljenika Rezepa Mehmedovića i njegove majke Fatime iz Knina, pokazuju kako su u sužanjstvu mogle završiti čitave obitelji i da se zarobljavanja nikako nisu ograničila samo na pripadnike neprijateljske vojske što govori o razornosti rata za civilno stanovništvo.⁴⁶⁰ Zanimljivo je kako zarobljenici nisu morali služiti samo kao privatni robovi ili sredstvo razmjene za otkup kršćana iz osmanskog zarobljeništva. O tome svjedoči slučaj stanovnika Tisnog u šibenskoj jurisdikciji koji su kupili zarobljenika Mumina Gradiljevića iz Ribnika te ga poslali na galiju kako bi sami izbjegli obvezni odlazak nekog od svojih suseljana na tu tešku i nepoželjnu službu.⁴⁶¹ Također, iako su se kršćanski zarobljenici većinom izbjavljali iz osmanskog sužanjstva novčanim sredstvima, zabilježena je i praksa razmjene zarobljenika. U ranije spomenutom slučaju u kojem je posredovao Rafael Bonicelli upravo su se na taj način, ipak očito uz novčani dodatak, oslobodila dvojica kršćanskih zarobljenika razmijenivši se s dvojom osmanskih,⁴⁶² a na isti je način Ibrahim Nolina iz Glamoča poslužio kao sredstvo za povratak iz zarobljeništva Jakova, sina pokojnog Petra Zepurinića.⁴⁶³

Posljednji navedeni slučaj po svojem sadržaju ne otkriva nikakve specifičnosti u odnosu na ostale. No, detaljnija informacija o zarobljeniku kršćaninu otkriva još jednu skupinu došljaka u zadarsku okolicu koji su uvelike promijenili demografsku sliku ne samo zadarskog distrikta nego i čitave Dalmacije uopće. Naime, spomenuti Jakov bio je Morlak. U suvremenoj historiografiji često nazivani Vlasima, mletačka ih izvorna građa, pa tako i bilježnički spisi, navodi isključivo pod pojmom *Morlacco / Morlacho* pa će se i na ovom mjestu koristiti upravo nomenklatura mletačke provenijencije.⁴⁶⁴ Ova je, u etničkom i konfesionalnom smislu, vrlo heterogena skupina doseljenika na osmanskoj strani granice u Dalmaciji mletačkim vlastima bila poznata i mnogo prije Kandijskog rata te su sama svijest o

⁴⁵⁹ Za Mehmeda, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 1, 5. III. 1661. Za Vragina, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 30. VII. 1666.

⁴⁶⁰ Za slučaj Sadife i njezine obitelji, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, nema datuma, 1655. Za slučaj Rezepa i njegove majke, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 18. V. 1664.; isto, 5. VI. 1664.

⁴⁶¹ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 6. II. 1669.

⁴⁶² Uz spomenutog Petra Mladienolovića, oslobođen je i Bartol Zanchi, a za to su isporučeni Osmanlije Hasan Katranić i aga Hasan Kurtelić.

⁴⁶³ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. V. 1662.

⁴⁶⁴ O problemu samog naziva i uzimanju opcije *Morlak* kao najprikladnijeg, v.: Madunić, *Defensiones Dalmatiae*, 57.

njihovoj prisutnosti i određena razina međusobne komunikacije postojali još od srednjeg vijeka.⁴⁶⁵ No, pravi val preseljenja Morlaka s osmanskog na mletački teritorij odigrao se upravo u prvim godinama Kandijskog rata, kako je već napomenuto u prethodnom poglavlju, kao posljedica slabljenja Osmanskog Carstva. Konkretnije, u svojem izvještaju iz 1655. godine tadašnji generalni providur Lorenzo Dolfin naveo je kako je početkom rata na mletačku stranu prešlo između 28 000 i 30 000 Morlaka zajedno sa svojim obiteljima kojih je u trenutku sastavljanja rečenog izvještaja zbog ratova, bolesti i iseljavanja u Istru te na prostor *Terraferme* u Dalmaciji ostalo ne više od 10 000.⁴⁶⁶

Koliko je mletačkim vlastima bilo bitno regulirati naseljavanje Morlaka, svjedoči i jedan takav prijelaz zabilježen u punomoći koju je sastavio zadarski bilježnik Franjo Sorini. Naime, u ispravi skupina Morlaka iz Vranjica u zaleđu Splita, za koju je jamčio zadarski pučanin kapetan Vuk Zuzza, imenovala je svojim opunomoćenikom zapovjednika topnika Vulu Kasijakovića da ih zastupa pred mletačkim magistraturama u Veneciji u pregovorima oko njihovog stupanja u službu Mletačke Republike te daljnje preseljenje u Istru ili neki drugi posjed pod vlašću *Serenissime* zajedno s čitavim obiteljima. Kako se nadalje navodi u ispravi, riječima „...venuti alla diuisione di sua seruita dal paese Ottomano...“⁴⁶⁷ Morlaci su ovim činom izravno odbacili svoju podložnost osmanskim vlastima. Svakako, kada se u obzir uzme broj stanovnika na prostoru onovremene Dalmacije, u kontekstu migracija doseljenje Morlaka dalo je daleko najjači demografski impuls za istočnojadranski prostor. Pogotovo se to odnosi na zadarski distrikt koji je Morlacima bio najprivlačniji, iako se oni u bilježničkim ispravama počinju pojavljivati tek od 1649. godine sa znatnijim porastom prisutnosti od druge polovice pedesetih godina što pokazuje postepenost njihovog utjecaja na život prostora zadarskog područja. Međutim, s druge je strane njihova integracija u mletačke društvene strukture i na područje Dalmacije s malobrojnim, ali još uvijek postojećim, starosjedilačkim stanovništvom

⁴⁶⁵ O njihovoj etničkoj i vjerskoj heterogenosti, v.: Mayhew, *Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule*, 199-203. Više o vezama Mletačke Republike i stanovništva nazivanog Vlasi / Morlaci u razdoblju srednjeg vijeka, v.: Grga Novak, „Morlaci (Vlasi) gledani s mletačke strane“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, br. 45 (1971.): 579-587.

⁴⁶⁶ „Gli Morlachi quando uennero alla deuotione erano in numero di 28 o 30 mile con le loro famiglie, ma per le morti sucesse nel corso di noue anni nel trauaglio di tante fationi, e nel insorgenze fierissime del contaggi, e per esserne anco stato bon numero spediti nel Istria, ed in Terra ferma sono di presente ridotti a 9 in 10 mille solamente...“, u: Commissiones et relationes Venetae, sv. VII, 116. Također, v.: Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 370-371; Madunić, *Defensiones Dalmatiae*, 212-213. Posebno za proces doseljavanja Morlaka na prostor Dalmacije tijekom Kandijskog rata, v.: Mayhew, *Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule*, 191-194.

⁴⁶⁷ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 18. VIII. 1657. U završnom dijelu isprave donosi se popis imena članova morlačkih obitelji.

bila vrlo spora i mukotrpa kako za mletačke vlasti i starosjedioce, tako i za same Morlake.⁴⁶⁸ Uopće, kontroverze oko njihovog podrijetla, pojave na mletačkom teritoriju i čitav niz drugih pitanja i danas su predmet brojnih historiografskih istraživanja i polemika koje uvelike prelaze granice ovog istraživanja, stoga se na ovom mjestu Morlacima ne može posvetiti više pažnje.⁴⁶⁹

Ujedno, s obzirom da su morlački doseljenici uglavnom pripadali ruralnom stanovništvu, njihov utjecaj na urbani prostor u Dalmaciji bio je vrlo ograničen. Iz tog razloga ovaj, za ranonovovjekovnu Dalmaciju inače iznimno značajan, migracijski fenomen također izlazi iz okvira istraživačkih pitanja disertacije, ali ipak ga se ne može u potpunosti zaobići. Naime, ukoliko nisu služili u mletačkoj vojsci, Morlaci su prvenstveno bili seljaci koji su s gradskim stanovništvom stupali u vezu kao obrađivači njihovih posjeda u okolici grada, a zabilježeni su prvenstveno kao stanovnici okolnih ruralnih naselja. No, u više slučajeva Morlaci su jednostavno okupirali opustošeno područje koje je još uvijek bilo u vlasništvu pojedinih Zadrana pri čemu je moglo doći do neugodnosti, ali iz građe se može primijetiti kako im se uglavnom izlazilo u susret. Možda najbolju sliku balansiranja između utjerivanja pravde i toleriranja došljaka pruža spor oko posjeda u vlasništvu plemićke obitelji Girardini i Calcina na području Privlake. Spomenuti je posjed mnogo godina bio okupiran od strane *Morlacchui nuoui abitanti* koji su na njemu već izgradili kuće i vrtove pa su s njima vlasničke obitelji vodile sudski proces koji su na kraju dobile. No, kako bi se izbjegao potencijalni sukob, Morlacima se dopustilo da ostanu na zemlji prema uvjetima tipičnog kolonatskog ugovora, ali su ipak dobili i određene povlastice u obliku slobodnog iskorištavanja šume, gajeva i pašnjaka u sastavu posjeda, što je starosjedilačkim kolonima bilo zabranjeno.⁴⁷⁰ Dakle, izrazito ratničkog karaktera i vezani za obrađivanje zemlje, Morlaci očito nisu bili pretjerano zainteresirani za ulazak u urbani svijet. U bilježničkim spisima moguće je pronaći tek pokojeg pripadnika Morlaka s oznakom pučana nekog od dalmatinskih gradova. Takvi rijetki slučajevi bili su, primjerice, dvojica harambaša Jakov Brajković i Luka Dedić, stanovnici Šibenika te stanovnik Novigrada u zadarskom distriktu Nikola Rugeat, dok

⁴⁶⁸ O brojčanom prevladavanju Morlaka u odnosu na starosjedilačko stanovništvo izvještava generalni providur Antonio Bernardo sljedećim riječima „Li Murlachi prepotenti di numero alli sudditi uechi, con quei pero habitano dentro le uille de contadini della prouintia hanno il maggior sforzo loro sotto Zara, sendouene de atti all'armi circa 700 ma colle donne e figli inhabili ancora saranno uicino a 5 milla anime.“, v.: *Commissiones et relationes Venetae*, sv. VII, 144. Više o problemima integracije Morlaka doseljenih na prostor Dalmacije, v.: Mayhew, *Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule*, 203-214.

⁴⁶⁹ Uz ovdje već navedenu literaturu, vrlo detaljno o Vlasima u historiografijama raznih tradicija, v.: Zef Mirdita, *Vlasi u historiografiji*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2004.

⁴⁷⁰ HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 2, 15. VII. 1669. Sličan slučaj samovoljnog naseljavanja Morlaka spominje se i u ispravi oko nasljedstva i ponovnog otkupa zemljišta među zadarskim pučkim obiteljima, ali se problem doseljenika spominje samo usputno, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 28. IX. 1659.

je u Zadru sa statusom pučanina boravio kapetan Smiljan, pripadnik poznate morlačke obitelji Smiljanić koja je u gradu posjedovala i nekretninu.⁴⁷¹

4.3.2. Stranci iz daleka: donosioci etničke i kulturne raznolikosti u gradu

Dosadašnja analiza stranaca kao posebne skupine unutar cjelokupnog urbanog društva fokusirala se prvenstveno na geografski, a time u većoj ili manjoj mjeri i etnički te kulturno ako već ne politički, doseljenike bliske prostoru Dalmacije i grada Zadra. U nastavku ovog poglavlja pozornost će se usmjeriti na preostale strance koji su se našli u Zadru u vrijeme Kandijskog rata uz napomenu kako pokušaj njihove jasne diferencijacije po do sada korištenoj metodi dobiva na kompleksnosti. Naime, geografski udaljeniji i etnički različiti, ali lokalnom stanovništvu politički jednaki i zbog dugotrajnih veza dvaju jadranskih obala kulturno bliski bili su stranci s prostora mletačke *Terraferme*. U političkom su kontekstu i podanici Mletačke Republike s Levanta bili istovjetni stanovnicima Provincije Dalmacije i Albanije, ali su etničke i kulturne razlike u njihovom slučaju bile izraženije u odnosu na podanike s Apeninskog poluotoka. S prostorno velike Habsburške Monarhije u Zadar su još uvijek pristizali došljaci etnički bliski slavenskom hrvatskom istočnojadranskom stanovništvu, ali izražene pripadnosti srednjoeuropskim kulturnim krugovima koji nisu imali puno veze s onim sredozemnim zbog čega su u tom pogledu bili sličniji austrijskim, mađarskim ili nekim drugim podanicima Monarhije. Zapravo, može se reći kako se samo došljaci iz udaljenijih prostora Europe mogu smatrati strancima u punom smislu te riječi i po svim ovdje korištenim parametrima – političkom, kulturnom i etničkom. Samim time, oni Zadru donose i najviše raznolikosti doprinoseći njegovom „kozmpolitskom“ karakteru.

Podanici Mletačke Republike, bez obzira s kojeg njezinog kraja dolazili, najčvršće su među prethodno navedenim strancima bili vezani za prostor Dalmacije, a time i Zadra. Njihova je brojčana prisutnost također prevladavajuća u odnosu na došljake s ostalih geografski udaljenijih prostora što posebice vrijedi za prostor same Venecije i mletačke *Terraferme*. Iako se, kako se već pokazalo, iz ovdje analizirane vrste izvora ne mogu dobiti egzaktni brojčani podaci, kako bi se predočila snažna prisutnost stranaca sa spomenutih prostora dovoljno je pokazati raznolikost podrijetla došljaka. Naime, osim najbrojnijih stanovnika iz same središnjice i njezine neposredne kopnene okolice poput Mestrea i

⁴⁷¹ Za Morlake Jakova i Luku, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 22. III. 1659. Za Morlaka Nikolu, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 9. VII. 1662. Za kapetana Smiljana, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 24. V. 1664. O obitelji Smiljanić u kontekstu veza sa Zadrom, v.: Mayhew, *Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule*, 206-207; Tea Mayhew, „Soldiers, Widows and Families: Social and Political Status of the Professional Warriors of the Venetian Republic (1645–1718)“, u: *Professions and Social Identity. New European Historical Research on Work, Gender and Society*, Berteke Waaldijk (ur.). Pisa: Edizioni Plus, 2006., 91-93.

Chioggie ili otoka u laguni kao što su Murano i Mazzorbo, u Zadru su obitavali i mnogi došljaci s područja raznih gradova na *Terrafermi*. Tako se u Zadru spominju stanovnici Bergama, Brescije, Padove, Vicenze te njihovih okolnih područja i pripadajućih manjih naselja, ali i ne toliko važnih i velikih centara kao što su bili gradovi poput Udina, Trevisa, Belluna ili Monfalconea. Sve zajedno, u bilježničkim je spisima uz samu Veneciju zabilježeno oko 50 raznih mjesta s mletačke *Terraferme* čiji su stanovnici posjetili Zadar. No, kada se govori o mletačkom posjedu u istočnom Sredozemlju, broj doseljenika ipak je bitno skromniji, a i njihovo podrijetlo nije toliko raznovrsno. Posljedica toga do neke je mjere i često općenitije navođenje mjesta podrijetla kao što je, primjerice, slučaj kapetana Franje Pacea iz Moreje,⁴⁷² a na takav se način spominju i došljaci s Krete koja u slučaju talijanskog originala (*Candia*) može značiti i čitav otok i grad Heraklion. Ovakva se praksa primjenjivala i u slučaju drugih grčkih otoka kao što su Zakint ili Krf pa je s istočnog kraja Mletačke Republike u Zadru u vrijeme Kandijskog rata prema bilježničkim spisima zabilježeno doseljenika sa samo devet lokaliteta što je vrlo malo u usporedbi s *Terrafermom*. Naravno, određena prezimena bez geografske oznake jasno pokazuju grčko podrijetlo pojedinaca čime povećavaju ulogu Levantinaca u Zadru, ali se moraju uzeti s oprezom zbog mogućnosti da su ti „Grci“ zapravo bili već naturalizirani Mlečani i došljaci iz nekog drugog kraja *Serenissime*.

Iako profesije uz došljake iz gore spomenutih krajeva nisu uvijek specificirane u izvornoj građi, razlozi njihova dolaska uglavnom se mogu rekonstruirati. Najprije treba ponovno obratiti pozornost na činjenicu da su se mjesta providura, kneza i kapetana popunjavala isključivo iz redova mletačkih patricija. S obzirom na ograničeno vrijeme službe, obnašatelji u pravilu nisu uzimali građanski status Zadranina pa su i iz pravnog aspekta ostajali stranci. Njima se pridružio čitav niz došljaka iz same Venecije ili s prostora mletačke *Terraferme* koji su u Zadar također došli kako bi popunili razna druga mjesta u upravnoj službi, dok došljaka s Levanta u ovoj vrsti službe u pravilu nema. Iznimku predstavljaju jedino guvernadur Vasilij s Cipra i admiral zadarske luke Ivan s Kiosa.⁴⁷³ Iako je niže rangirane službe u upravi pretežito ipak obnašalo lokalno stanovništvo, došljaka iz središnjice koji su pratili generalnog providura nije nedostajalo. U Zadru su tako u bilježničkim ispravama zabilježeni komornik Bastijan, vjerojatno iz mletačke patricijske obitelji Priuli čiji je član Antonio bio i generalni providur Dalmacije i Albanije od 1667. do 1669. godine, potom tajnik generalnog providura Alvis Marchesini, službenik pri uredu generalnog

⁴⁷² DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 5, l. XI. 1657.

⁴⁷³ Za guvernadura Vasilija, v. npr.: DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 3. l. 1655. Za admirala Ivana, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 9. X. 1646.

providura Lessio te pisar na ratnoj galiji Nadal Muretti.⁴⁷⁴ Naravno, i mnogi su drugi službenici u Zadar zasigurno dolazili iz Venecije ili *Terraferme*, ali to se ne može sa sigurnošću ustvrditi jer im se podrijetlo ne navodi izričito. Uz same službenike, visoke je državne dužnosnike svakako pratila i posluga, ali o njima u bilježničkim ispravama ima još manje podataka. Međutim, oni svoje postojanje potvrđuju barem u tragovima pa su tako zabilježeni konjušar generalnog providura Zuanne Maria Andrioni iz Vicenze i sluškinja u zadarskoj utvrdi Baltasara iz Padove.⁴⁷⁵ Iako ekskluzivna za podanike Mletačke Republike, upravna služba predstavljala je samo jedan u nizu razloga zbog kojih su došljaci iz Venecije i *Terraferme*, odnosno Levanta, dolazili u Zadar jer je grad ljude iz svih dijelova Republike isto tako privlačio i zbog crkvenih službi, trgovine, obrta, pomorskih djelatnosti, a s obzirom na trajanje rata, pogotovo vojske.

Kako se već pokazalo, crkveni poziv bio je privlačan svim slojevima gradskog društva. No, iako je velik dio crkvenih funkcija u Zadarskoj nadbiskupiji, od običnog svećenstva do viših crkvenih službenika, vršilo lokalno stanovništvo, vrhovno vodstvo nadbiskupije pripadalo je isključivo došljacima. Bez obzira što imenovanje nadbiskupa i biskupa službeno nije bilo u domeni središnjih državnih vlasti, one su svejedno vršile jak pritisak na pape kako bi se na takve pozicije postavili istaknuti podanici *Serenissime*.⁴⁷⁶ Prema tome, ne čudi što su oba zadarska nadbiskupa u promatranom razdoblju bila iz Venecije – Bernardo Florio iz ugledne venecijanske građanske obitelji i Teodor Balbi, iz obitelji venecijanskih plemića.⁴⁷⁷ No, i čitav niz drugih crkvenih dužnosnika pridružio se ovoj dvojici nadbiskupa služeći u gradskim samostanima poput ekonoma samostana sv. Krševana redovnika Federica iz Venecije ili priora istog samostana svećenika Carla,⁴⁷⁸ potvrđujući time jaku povezanost Zadra sa središnjicom. Također, neki su bili angažirani od svojeg crkvenog reda za obavljanje raznih poslova u ulozi opunomoćenika kao što su predstavnici dalmatinske provincije opservanata zastupnikom imenovali svojeg propovjednika fra Dominica s Murana.⁴⁷⁹ U pojedinim slučajevima crkvenjaci s boravkom u Zadru svoj su trag ostavili obavljajući i privatne poslove pa je tako kapucin Bernardino iz Tolmezza sudjelovao u podjeli

⁴⁷⁴ Za komornika Bastijana, v.: DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 15. X. 1646. Za tajnika Alvisea, v.: DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 6. V. 1655. Funkcija Lessija nije sasvim jasna, u originalu stoji „official“, v.: DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 16. III. 1646. Za pisara Nadala, v.: DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 2, 9. II. 1657.

⁴⁷⁵ Za konjušara, v.: DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 2, 31. VIII. 1669. Za sluškinju, v.: DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 7. XII. 1646.

⁴⁷⁶ Bouwsma, *Venice and the Defence of Republican Liberty*, 75-77.

⁴⁷⁷ O biskupima Floriju i Balbiju, v.: Bianchi, *Zara cristiana*, sv. 1, 68-70.

⁴⁷⁸ Za redovnika Federica i svećenika Karla, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 22. VII. 1658.

⁴⁷⁹ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 2. V. 1649.

obiteljskog nasljedstva, a pojedinci poput dominikanca Ludovica Sale iz Brescie i klerika Reda propovjednika sv. Dominika fra Sebastiana Scurasa iz Molvene na području Vicenze sastavili su kod zadarskih bilježnika svoje oporuke.⁴⁸⁰ Iako su došljaci s Levanta uglavnom bili pravoslavne vjeroispovjesti, među njima se moglo naći i katolika kao što je bio nekadašnji gvardijan Martin de Dimitri s Kandije koji se obvezao pomoći novoosnovanoj zadarskoj bratovštini sv. Franje od Špilje.⁴⁸¹

Osim upravnih i crkvenih, te vojnih djelatnosti koje ovdje nisu spomenute ne zato jer su zanemarive već upravo obratno pa će im biti posvećen poseban prostor u nastavku, dakle službi koje su financirale država i Crkva, određen dio došljaka sa spomenutih prostora Mletačke Republike dolazio je u Zadar kako bi trgovali ili pokrenuli obrt. Bez obzira što je gravitacija središta neosporno prvenstveno privlačila zadarske trgovce Veneciji, s obzirom da je obostrana suradnja bila neizbježna, mletački su trgovci svakako zbog svojih poslova navraćali i u glavni grad Provincije Dalmacije i Albanije. Bez sumnje, Domenico Frer iz Brescie, sklopivši trogodišnji posao sa zadarskim ljekarnikom Anđelom Gverinijem koji je na raspolaganje dao svoj dućan u Zadru, u tom je razdoblju posjetio svojeg partnera, a neki su čak, kao Riccardo Mazoli pokojnog Bernardina iz Venecije, imali i svoj ured u gradu.⁴⁸² Unatoč tome što se komunikacija između zadarskih i mletačkih trgovaca najčešće odvijala preko opunomoćenika, u bilježničkim spisima ostali su zabilježeni i neki mletački trgovci koji su se u Zadru našli iz drugih razloga poput trgovaca žitaricama iz Venecije, braće Mutti, koji su posredovali u kupoprodajnom ugovoru jedne gradske nekretnine ili Hortensija d'Hominića kao opunomoćenika kćeri svojeg bivšeg, prilikom sklapanja ugovora već pokojnog, trgovačkog partnera Zadrana Šimuna Continija.⁴⁸³ Samim se trgovcima kao posrednici u poslovanju mogu pridružiti i paruni brodova, a u kontekstu pomorskih djelatnosti u Zadru su se našli i komit galije, obični mornar te galijoti od kojih se za jednog sa sigurnošću može ustvrditi kako je bio kažnjenik.⁴⁸⁴ Bez obzira što su mogli posjedovati nekretnine kako to

⁴⁸⁰ Za kapucina Bernardina, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 11. II. 1658. Za dominikanca Ludovika, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 18. V. 1660. Za fra Sebastijana, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 17. IX. 1658.

⁴⁸¹ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 17. X. 1645.

⁴⁸² Za Domenica, v.: HR-DAZD-31-BZ, S. Braicich, b. I, fasc. 1, 27. X. 1650.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 10. V. 1667. Za Riccarda, v.: HR-DAZD-31-BZ, B. Lantana, b. I, fasc. 1, 20. II. 1646.

⁴⁸³ Za braću Mutti, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 10. XI. 1660. Za Hortensija, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 2. XI. 1656.

⁴⁸⁴ Primjerice, za poslovanje paruna brodova iz Caorla i Chioggie u Venetu te s Krfa, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 4. V. 1654.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 7. VI. 1665.; isto, 13. II. 1657. Za mornara iz Bergama, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 28. I. 1649. Za komita galije iz Kandije, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 14. VIII. 1657. Za galijote iz mjesta Lendenar kod Polesine u Venetu i iz Bergama, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 23. VIII. 1646.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 20. IV. 1658.

pokazuje primjer paruna broda Menega iz Venecije,⁴⁸⁵ može se uočiti kako je u Zadru kao lučkom gradu zabilježen vrlo mali broj pomoraca iz daljih krajeva Mletačke Republike. No, stranaca pripadnika ove profesionalne skupine zasigurno je bilo više, samo zbog svoje mobilnosti oni očito nisu imali potrebe koristiti usluge javnih bilježnika pa bi to mogao biti razlog što nisu ostavili puno traga o svojim djelatnostima u gradu. S druge strane, obrtnika nije manjkalo i došljaci iz drugih krajeva Mletačke Republike u Zadru su se bavili raznim obrtnim djelatnostima. Sve u svemu, u Zadru su zabilježeni protomajstor kalafat, dva krojača i postolara te po jedan brijač, tesar, pekar i kovač.⁴⁸⁶ Uz pripadnike gore navedenih profesionalnih skupina, među došljacima s prostora Mletačke Republike našli su se i prodavač Federigo Albinoni iz Castiona kod Bergama koji je bio u službi Zadrana Alvisea Columbinija te liječnik Lorenzo Siracro s Krfa iz čije se oporuke doznaje kako je posjedovao gradsku nekretninu.⁴⁸⁷ No, uza sve ove poslove koje su mletački podanici iz Veneta i s Levanta obavljali u Zadru, na prvom mjestu bile su upravo vojne dužnosti. Još izraženiji vojni karakter može se uočiti kod stranaca iz ostalih dijelova Europe koji su se u jednom trenutku Kandijskog rata našli u Zadru, stoga će se o vojnoj službi svih stranaca zajedno reći nešto kasnije, dok će se sada pažnja usmjeriti na raznolikost geografskog podrijetla skupine stranaca koji su prilikom svojeg dolaska imali najmanje etničkih, kulturnih ili političkih veza sa samim Zadranima.

Zahvaljujući detaljnom navođenju bilježnika, u ispravama se može uočiti kako su daleko ispred ostalih dijelova Europe u Zadru prednjačili došljaci s Apeninskog poluotoka. Zapravo, raznolikost mjesta i krajeva iz kojih su dolazili tolika je da u velikoj mjeri odražava čitavu kompleksnu političku kartu onovremene Italije. Općenitim navodom „iz Italije“ (*d'Italia*) zabilježena je samo jedna osoba,⁴⁸⁸ dok se kod ostalih mjesta podrijetla može rekonstruirati puno detaljnije prema čemu se vrlo jasno vidi kako nije postojala političko-teritorijalna jedinica iz koje se u Zadru nisu našli pojedinci s Apeninskog poluotoka, od Alpa

⁴⁸⁵ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 30. IV. 1658.

⁴⁸⁶ Protomajstor kalafat bio je Zanmaria iz Venecije, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 21. III. 1646. Krojači su bili Iseppo Armanini di Zuanne i Andrea di Celli, obojica iz Venecije, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 8. III. 1657.; isto, b. I, fasc. 3, 12. IV. 1657. Postolari su bili Dimitri iz Kandije i Francesco de Folladoni iz Padove, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 2, 8. IX. 1658. Brijač je bio Federico iz Padove, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. XIII, fasc. 14, 8. V. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 1, 26. VIII. 1659. Tesar je bio Piero iz Padove, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 13. IV. 1661. Pekar je bio Bernardo iz Vicenze, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 21. X. 1658. Kovač je bio Zuanne iz Kandije, u trenutku sklapanja ugovora već pokojni, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 15. II. 1660.

⁴⁸⁷ Za Federica, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 8. VIII. 1649. Za liječnika, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 23. IX. 1662.

⁴⁸⁸ Prilikom sastavljanja isprave već pokojni Francesco, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 29. IV. 1661.

do Sicilije, od zapadnog Jadrana do obala Ligurskog i Tirenskog mora uključujući i otoke Sardiniju i Korziku. Na temelju bilježničkih spisa saznaje se kako su u vrijeme Kandijskog rata u Zadru u nekom trenutku boravili došljaci s područja sjeverno i zapadno od Mletačke Republike iz autonomne biskupije Tridenta, Vojvodstava Savoje i Lombardije te Republike Genove, ili manjih država južno od *Serenissime* poput dukata Parme, Piacenze te Modene, potom sa središnjeg dijela poluotoka iz Republike Lucca, Velikog vojvodstva Toskane, San Marina i Urbina te Papinske Države zaključno s velikim prostorom Napuljskog Kraljevstva pod španjolskom vlašću.⁴⁸⁹ Brojčani i geografski raspon mjesta koje su biljeznici upisali također je imponozantan i sadrži osamdesetak lokaliteta, od velikih gradova poput Milana, Genove, Bologne, Firenze, Rima i Napulja, preko brojnih manjih poput Mantove, Parme, Piacenze, Lucce, Siene, Ancone, Salerno, Barija ili Palermo pa sve do još manjih urbanih naselja ili zabitijih ruralnih krajeva u podnožju Alpa, na Apeninima ili otocima. Kako će se vidjeti u nastavku, biljeznici došljacima iz drugih dijelova Europe nisu posvećivali toliko pažnje u upisivanju njihovog točnog podrijetla što se može tumačiti njihovim slabijim poznavanjem krajeva izvan talijanskog svijeta, a istovremeno pokazuje koliko im je čitav Apeninski poluotok, ne samo onaj dio pod vlašću Mletačke Republike, bio blizak unatoč velikim političkim razlikama.

Glavni razlog dolaska stanovnika raznih dijelova Apeninskog poluotoka neupitno je i u njihovom slučaju bio povezan s vojnim djelatnostima. Međutim, iako je golema većina došljaka sa spomenutog prostora u Zadru boravila upravo zbog vojničkog angažmana, ova djelatnost ipak nije bila isključivi razlog zbog kojeg su se Talijani izvan Veneta odlučivali za dolazak u Zadar. Štoviše, zastupljenost civilnih profesija bila je vrlo raznolika. Naime, dok je u bilježničkim spisima zabilježeno tek nekoliko trgovaca koji s lokalnim stanovništvom nisu imali poslovnih veza već su s njima surađivali samo kao opunomoćenici,⁴⁹⁰ pomoraca iz navedenih krajeva, pogotovo sa zapadne obale Jadrana, bilo je nešto više i sklapali su konkretnije poslove. Uz nekoliko pitanja nasljedstva i jedno potraživanje duga iz neodređenog

⁴⁸⁹ O političkoj i društvenoj slojevitosti Apeninskog poluotoka u 17. stoljeću, v. npr.: Giuliano Procacci, *Povijest Talijana*, 101-147; *The Cambridge Modern History Atlas*, Adolphus William Ward et. al (ur.). Cambridge: Cambridge University Press, 1912., karta 26.

⁴⁹⁰ To se, primjerice, vidi iz punomoći nasljednika pokojnog zadarskog građanina Gverina Gverinija koji su za potrebe potraživanja dugovanja od Giovannija Battista Frangella iz Ortonea na jadranskoj obali u sastavu tadašnjeg Napuljskog Kraljevstva svojim opunomoćenikom imenovali trgovca Giuseppea Gionunsonija iz istog mjesta, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 10. VII. 1657. Sličan primjer može se naći i kod predstavnika franjevačke provincije u Dalmaciji koji su za svojeg opunomoćenika odabrali napuljskog trgovca Galeazza Nalea da ih zastupa pred svim nadležnim magistraturama u Napuljskom Kraljevstvu, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 25. X. 1645.

razloga,⁴⁹¹ zabilježeni su slučajevi u kojima su paruni brodova s obala Papinske Države i Napuljskog Kraljevstva kupovali brodove od zadarskih građana, kako je to učinio Antonio Maria Scaricarelli iz Ankone uzevši brod tipa grip nosivosti 400 stara s kompletnom opremom i naoružanjem od Jeronima Piacevolija ili Antonio Conti iz mjesta Mola pokraj Barija koji je od Josipa Stocca kupio brod tipa tartanela nosivosti 600 stara.⁴⁹² Ovi slučajevi značajni su i iz razloga jer mnogo govore o vezama dviju jadranskih obala, a s obzirom da su ove kupoprodaje unesene u službene isprave, pokazuju kako je Mletačka Republika dozvoljavala lokalnom stanovništvu prodaju brodova u druge države.

Također, treba napomenuti kako došljaci s Apeninskog poluotoka pokazuju i veliku društvenu heterogenost i nikako se ne može primijetiti prevlast određenog društvenog sloja. Naime, u Zadru su se mogli naći pripadnici viših društvenih skupina poput plemića kapetana Pietra Turlionija iz Ancone, doktora Andrea Torea iz Siene ili odvjetnika Andrea Morelina iz Ferrare, a svi su u grad dolazili zbog određene suradnje s lokalnim stanovništvom u Zadru, bilo poslovne kao u slučaju spomenutih plemića i odvjetnika, ili obiteljske kao u slučaju doktora koji je sklopio brak sa Zadrankom iz obitelji Alberti.⁴⁹³ Kada se govori o drugim profesijama koje su donosile prihode od crkvenih ili državnih institucija, pomalo je neobično što je u bilježničkim spisima spomenut samo jedan redovnik, fra Sebastian iz Casacalendea u Napuljskom Kraljevstvu, koji je boravio u Zadru u samostanu sv. Franje.⁴⁹⁴ S druge strane, dok se izostanak državnih službenika koji nisu dolazili s prostora Mletačke Republike može smatrati uobičajenim, iznenađuje i definitivno predstavlja iznimku, prisutnost službenika u uredu generalata u Zadru Marc'Antonia Perinija iz Ferrare, dakle došljaka s prostora izvan granica *Serenissime* zaposlenog na nekom nižem položaju u upravnoj službi.⁴⁹⁵ Također, s nemletačkog dijela Apeninskog poluotoka zabilježen je i jedan slučaj inženjera, profesije za koju se, za razliku od službenika u nekoj od upravnih institucija, može reći da je bila deficitarna. Nju je u Zadru obavljao *ingegniero* Paolo iz Cortone u Velikom vojvodstvu Toskana.⁴⁹⁶

⁴⁹¹ Primjerice, nasljedstvo koje se tiče paruna broda Bernardina Tola iz Riminija, v.: HR-DAZD-31-BZ, B. Lantana, b. I, fasc. 2, 23. I. 1646. Dug je potraživao parun Bartol Pavlov iz Trogira, stanovnik mjesta Porto di Fermo, od paruna iz istog mjesta Carla di Bernardina, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 9. VI. 1664.

⁴⁹² Za paruna iz Ancone, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 21. IV. 1664. Za paruna iz mjesta Mola, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 30. VII. 1664.

⁴⁹³ Za plemića, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 25. V. 1647. Pojedinci s prezimenom Turlioni pojavljuju se u Zadru i s građanskim statusom, ali u ovom slučaju izričito se navodi „...Nobil d'Ancona...“, stoga se Pietro bez dvojbi treba smatrati strancem. Za doktora, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 12. II. 1669. Za odvjetnika, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 27. V. 1659.

⁴⁹⁴ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 12. IX. 1645.

⁴⁹⁵ HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 1, 25. V. 1656.

⁴⁹⁶ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 28. III. 1665.

Ipak, najveći broj došljaka s Apeninskog poluotoka dolazio je iz redova skromnijeg društvenog statusa pretežito obrtničkih profesija. Uz već uobičajene obrte u Zadru poput postolarskog i krojačkog, zabilježeni su došljaci koji su se bavili nekim manje zastupljenim ili među lokalnim stanovništvom i drugim došljacima nepostojećim poslovima. Dakle, uz tri postolara i dva krojača,⁴⁹⁷ u Zadru su svoj posao obavljali pekar Bernardino iz Ancone i krčmar Alessandro di Zuanne Brizelli iz Firenze te jedan radnik s juga Italije, Jakov Marantega iz Mesine, koji je imao svoju, očito skromnu, radionicu u Zadru smještenu u vrtu sv. Krševana, ali čime se točno bavio ne doznaje se iz isprave u kojoj se spominje.⁴⁹⁸ Njima se kao najniže rangirani po profesiji može pridružiti i jedan sluga, Santo iz Prata u Toskani, iako je on služio kod uglednog zadarskog liječnika doktora medicine Franje Sartorija kod kojeg je, kako se doznaje iz Sartorijeve oporuke, imao za svoj posao vrlo pristojnu mjesečnu plaću u iznosu od osam dukata.⁴⁹⁹ No, jedno od zanimanja kojim se nisu bavili niti gradski stanovnici niti do sada navedeni došljaci, a spada u ovu skupinu, bilo je ono slikara (*pittor*) Piera iz Biaga, mjesta u Toskani.⁵⁰⁰ Na žalost, o njegovom poslu ne doznaje se ništa pobliže jer se u bilježničkim spisima spominje u nekoliko isprava samo kao svjedok pri njihovom sastavljanju, ali s obzirom da studije iz povijesti umjetnosti ništa ne govore o njemu, za razliku od nekih drugih slikara iz tog vremena u Zadru,⁵⁰¹ može se pretpostaviti da se u zadarskoj sredini prije tretirao kao obrtnik nego umjetnik, kao uostalom i veći dio pojedinaca spomenute profesije. Iz ovog prikaza sasvim je jasno kako se među strancima s Apeninskog poluotoka uz vojnike našlo i raznih drugih profesija od svećenika, trgovaca i pomoraca te različitih obrtnika što pokazuje kako je grad strancima ipak bio privlačan i iz drugih razloga te njihov dolazak nije ovisio samo o ratnom stanju u Provinciji.

Kako je već rečeno, pri upisivanju stranaca iz ostalih dijelova Europe, bilježnici su puno općenitiji pa je ponekad teško točno utvrditi odakle došljaci zbilja dolaze. Ujedno, s obzirom na slabije poznavanje tih krajeva, postojala je i veća vjerojatnost za pogreške, kako kod navođenja geografskih pojmova, tako i samih osobnih imena stranih talijanskom

⁴⁹⁷ Postolari su bili Vincenzo Bova iz Ancone, Valentin iz Genove i Francesco iz Centa u Papinskoj Državi, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 2, 8. IX. 1658.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 8. VI. 1658.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 2. XII. 1668. Krojači su bili Matija iz Pesara i Ivan iz Lucce, ujedno i zapovjednik topnika, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 1, 25. X. 1656.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 30. I. 1664.

⁴⁹⁸ Za pekara, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 8. VI. 1658. Za krčmara, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 15. VI. 1656. Za radnika, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 18. I. 1658.

⁴⁹⁹ HR-DAZD-31-BZ, B. Lantana, b. I, fasc. 2, 23. I. 1646.

⁵⁰⁰ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 24. VII. 1661.

⁵⁰¹ Primjerice, u isto je vrijeme u Zadru živio i djelovao slikar Petar Blažev, poznat u suvremenoj literaturi, v.: Kruno Prijatelj, „Problemi i ličnosti slikarstva XVII. stoljeća u Dalmaciji“, *Dani hrvatskog kazališta: grada i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, br. 1, vol. 4 (1977.): 258.

govornom području, a uza sve to, kompleksna politička karta onovremene Europe samo otežava pokušaje detektiranja njihovog geografskog podrijetla.⁵⁰² No, uz pokoju iznimku, ipak se ispostavilo mogućim otkriti konkretno podrijetlo osoba i otkloniti gotovo sve nedoumice koje su zadarski bilježnici ostavili u svojim spisima vezano za strance iz udaljenijih i njima slabije poznatih krajeva Europe. U svakom slučaju, za došljake iz zemalja s njemačkog govornog područja često se ne može znati dolaze li s prostora pod habsburškom vlašću ili iz neke druge njemačke zemlje jer se najčešće navode pod pojmom *Todesco*, osim u jednom slučaju spominjanja vojnika Jakova iz Saske.⁵⁰³ Zemlje pod habsburškom krunom mogu se konkretnije detektirati jer su bilježnici ipak češće navodili barem pokrajine iz kojih su došljaci bili kao što su Kranjska, Gorica, Ugarska ili Hrvatska (*Carnia, Goriza, de Ungaria, Koruazzo*) ili čak i točna mjesta poput, primjerice, Ljubljane ili Karlovca (*Lubiana / Gliubgliana, Carlouaz*). Samo se u jednom slučaju spominje *Imperio* pod čime se podrazumijeva Habsburška Monarhija, ali tek kako bi se поближе smjestili Brseč i Mošćenice, mjesta u habsburškom dijelu Istre, zasigurno bolje poznata bilježnicima s obzirom na svoj geografski položaj.⁵⁰⁴ Jednako općeniti navodi koristili su se i za ostale zemlje srednje i zapadne Europe pa se tako u nekoliko slučajeva spominju vojnici iz Poljske (*da Polona / Polonia, di Poloni, Polonio / Polacc(h)o*), jedan vojnik iz Holandije (*Olandese*)⁵⁰⁵ i Francuzi (*Francese*). No, iznimke postoje pa bilježnici točno navode osobu iz Pariza (*da Parigi*), a posebno je zanimljivo i kako se detaljno navodi došljak iz grada Valenciennesa iz Flandrije (*Valensien in Fiandra*),⁵⁰⁶ tada pod vlašću Habsburgovaca. Iako se pojedinci iz švicarskih krajeva ne pojavljuju u bilježničkim ispravama, s obzirom da je postrojba Švicaraca tijekom Kandijskog rata bila stacionirana u Zadru, nema sumnje da su i došljaci iz tih krajeva boravili u gradu.⁵⁰⁷ Kada se govori o došljacima iz Španjolske, nastaje problem jer se često ne misli na Pirenejski poluotok nego na Napuljsko Kraljevstvo, ali u jednom je slučaju navedeno točno

⁵⁰² Koliko je Europa ranog novog vijeka, pogotovo njezin središnji dio, bila rascjepkana na male političke i teritorijalne entitete, v. npr.: *The Times. Atlas svjetske povijesti*, Slavko Goldstein (et. al) (ur.). Ljubljana–Zagreb: Cankarjeva založba, 1987., 184-191.

⁵⁰³ HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 1, 30. III. 1657.

⁵⁰⁴ V.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 11. XII. 1647.

⁵⁰⁵ Ovim je geografskim pojmom bilježnik vrlo lako mogao označiti Nizozemca općenito, a ne osobu koja je došla iz Holandije kao jedne od pokrajina tadašnje političko-teritorijalne tvorevine Nizozemskih Ujedinjenih Pokrajina pa se mora ostaviti mogućnost i da je osoba dolazila iz dijela Nizozemske pod vlašću španjolskih Habsburgovaca. U svakom slučaju, ime vojnika odaje osobu iz Nizozemske – Ermano Drijuo, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 1. IV. 1662.

⁵⁰⁶ Za Parižanina, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. V. 1648. Za Flamanca, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 10. XI. 1647.

⁵⁰⁷ Naravno, nije nužno da su svi vojnici iz postrojbe Švicaraca dolazili s prostora tadašnje Švicarske Konfederacije, ali dio njih vrlo vjerojatno ipak jest.

mjesto pa se sa sigurnošću zna kako je narednik Mattio došao iz Sevilje.⁵⁰⁸ Za kraj, treba naglasiti kako iz udaljenijih dijelova Osmanskog Carstva nije zabilježen niti jedan došljak što pomalo iznenađuje s obzirom na brojne mletačko-osmanske veze, ali to se barem donekle može objasniti ratnim stanjem. Međutim, komunikacija Zadrana s osmanskim podanicima koji nisu dolazili s već prikazanih pograničnih područja postojala je, ali se vodila u Veneciji, kako pokazuje jedna potvrda punomoći originalno sastavljena u Veneciji. U njoj je Rafael Bonicelli svojim opunomoćenikom imenovao Mustafu Caradachija iz Sarajeva za potrebe razmjene zarobljenika.⁵⁰⁹

Osim pokojeg putnika i putopisca koji su kroz Zadar samo prolazili i u najboljem slučaju zabilježili poneko svoje zapažanje o gradu, profesionalni profili stranaca iz udaljenijih krajeva Europe pokazuju kako su postojali i oni s mnogo konkretnijim namjerama. U ovoj, posljednjoj ovdje prikazanoj i najmalobrojnijoj, skupini došljaka u Zadar, već više puta spomenuti vojnički angažman kao bitan razlog dolaska u potpunosti dolazi do izražaja. Međutim, kao potpora tvrdnji vezanoj za prethodnu grupu došljaka s Apeninskog poluotoka u kojoj se navelo kako je Zadar ipak bio privlačan i drugim profesijama, stoji i nekoliko primjera iz ove skupine stranaca iz geografski i kulturno Zadru najudaljenijih krajeva Europe. S obzirom na malen broj slučajeva, na ovom ih se mjestu, ilustracije radi, može i redom nabrojati. Dakle, bez obzira na prevladavajuće vojne i uopće mali broj zabilježenih slučajeva civilnih djelatnosti, na temelju bilježničkih spisa može se saznati kako su u Zadar su iz raznih krajeva srednje i zapadne Europe došla dva obrtnika, tkalac Lunardo Zorchi iz Kranjske i krojač Fridrik iz njemačkih krajeva, ranije spomenuta sluškinja Njemica Katarina, još jedan Nijemac brodski pisar Simon, mornar Lunardo iz Trsta, svećenik Antonio Pioggio iz Francuske te Nicollo dalla Plaza del Gasparo iz Velenciennesa u Flandriji za kojeg se izričito ne navodi struka, ali s obzirom da se u ispravi radi o poslovanju s grupom flamanskih trgovaca i bankara s boravištem u Veneciji, može se pretpostaviti kako je i sam Nicollo bio ili bankar ili trgovac.⁵¹⁰ Uopće, trgovci iz ovog dijela Europe, belgijskih i nizozemskih zemalja, bili su sasvim uobičajeni u Veneciji u razmatranom razdoblju, stoga ne čudi da je pokoji od njih uspostavio kontakte i s mletačkim središtem na istočnom Jadranu.⁵¹¹ Kao habsburški

⁵⁰⁸ V.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 13. X. 1649.

⁵⁰⁹ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 29. III. 1656.

⁵¹⁰ Za obrtnike, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 27. V. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 1. X. 1657. Za broskog pisara, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 3. VIII. 1656. Za mornara, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 3. III. 1662. Za svećenika, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 28. VIII. 1647. Za trgovca ili bankara, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 10. XI. 1647.

⁵¹¹ O fenomenu nizozemskih trgovaca u Veneciji, v.: Maartje van Gelder, *Trading Places: the Neederlandish Merchants in Early Modern Venice*. Leiden–Boston: Brill, 2009.

podanik iz sjevernih hrvatskih zemalja kojemu se navodi konkretnije podrijetlo našao se i jedan Karlovčanin po imenu Ivan, ali o razlogu njegovog boravka u Zadru nema detaljnijih podataka.⁵¹² No, za razliku od ovog Karlovčanina i još nekolicine isto tako nepoznatih pojedinaca iz udaljenijih krajeva hrvatskih zemalja pod habsburškom vlašću, veza sa Zadrom imao je i jedan od najistaknutijih pripadnika hrvatskog plemstva u 17. stoljeću, Petar Zrinski, naveden kao *Conte Pietro di Zrin*. Iako se spominje u samo jednoj ispravi gdje se uopće pojavljuje samo usputno, vrlo je lako moguće da je nekom drugom prilikom tijekom razmatranog razdoblja boravio u Zadru.⁵¹³

Na kraju analize raznih došljaka te njihovih najrazličitijih preokupacija i razloga zbog kojih su se našli u gradu Zadru, pažnja bi se napokon trebala obratiti i na toliko često isticani glavni i najčešći razlog njihova dolaska – vojnike. Prema već postojećim istraživanjima baziranim upravo na ispravama zadarskih bilježnika,⁵¹⁴ udio vojnog osoblja svih rangova, od običnih vojnika do najviših činova, kao i njihova upletenost u najrazličitije vrste poslova, među sveukupnim spomenutim brojem isprava nastalim u razmatranom razdoblju, iznosi gotovo 50% (46.84%). Točnije, oni se spominju u 1127 isprava, a kada se taj broj reducira samo na vojnike kod kojih se izričito može utvrditi da su stranci, dolazi se do broja od 363 isprave, odnosno 32.29% od sveukupnog spominjanja vojnika. Naravno, zbog manjka informacija u ispravama, podrijetlo određenog dijela vojnika nemoguće je sa sigurnošću detektirati, a činiti to samo na temelju njihovih imena bilo bi neoprezno s obzirom da su svi zapisi talijanizirani, stoga se oni u ovoj računici nisu uzimali u obzir. Također, u ispravama koje se odnose na pitanja plaća ili opremanje vojske često se poimence nabrajaju svi pripadnici određene postrojbe pri čemu se uglavnom radi o grupama stranih vojnika, dok se domaći pretežno javljaju individualno vezano za neke druge poslove. Sve to upozorava da bi se odnos udjela domaćeg i stranog stanovništva u vojsci samo na temelju gore iznesenih podataka dobivenih prebrojavanjem isprava trebao uzeti s rezervom. No, bez obzira na manjak sustavnih podataka, jasno je kako pojedine kategorije stranaca nisu u jednakoj mjeri

⁵¹² HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 8. VI. 1650. Ivan se spominje u oporuci kovača Franje Manzinija s Raba na popisu oporučiteljevih dužnika.

⁵¹³ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 3, 26. VI. 1656. U ispravi se radi o prodaji dijela broda kojeg je Zrinski bio suvlasnik zajedno s jednim parunom sa Silbe koji je prodao svoju polovicu.

⁵¹⁴ Jedno je istraživanje načinjeno za potrebe izlaganja na znanstvenom skupu *Vojnici i vojnički život u serijalnim izvorima od 16. stoljeća do 1918.* održanog na Filozofskom fakultetu Sveučilišta Josip Juraj Strossmayer u Osijeku 22. studenog 2016. godine. Na temelju izlaganja napisan je i ovdje već citirani rad, v.: Novosel, „Vojnički život u pozadini ratovanja“. Drugo se istraživanje naslanja na prethodno, a predstavljeno je izlaganjem na znanstvenom skupu *City and the Process of Transition From Early Modern Times to the Present* održanom na Povijesnom Institutu Sveučilišta u Wrocławu (Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego). Rad za zbornik sa skupa također je u procesu objavljivanja, v.: Filip Novosel, „Mars Wandering the City: Foreign Soldiers in the Service of the Republic of Venice Garrisoned in the City of Zadar During the War of Crete (1645–1669)“ (prihvaćeno za objavljivanje).

bile zastupljene u vojsci što uostalom nisu bile niti u ostalim profesijama. Naime, time što je određen dio došljaka iz Provincije Dalmacije i Albanije ili podanika iz drugih dijelova Mletačke Republike bio okupiran upravnim i crkvenim poslovima, kod njih se izraženost vojničkog karaktera donekle gubila, dok je kod došljaka iz udaljenijih krajeva i stranih zemalja bilo obrnuto pa se vojni angažman, zbog njihovog manjeg opsega bavljenja ostalim djelatnostima, isticao puno jače.

Svakako, najprije bi trebalo naglasiti kako je etnička raznolikost vojnog svijeta u ranonovovjekovnoj Europi bila sasvim uobičajena pri čemu Mletačka Republika nije bila iznimka. Štoviše, *Serenissima* je do izbijanja Kandijskog rata imala već dugu tradiciju suradnje sa stranim plaćeničkim vojskama i zapravo se njezina vojna snaga čak i za onovremene standarde isticala svojom etničkom raznolikošću prihvaćajući vojnike iz doslovce svih dijelova Europe. Stoga, ne čudi što su većinu vojnika u mletačkoj službi zapravo predstavljali stranci iz prekoalpskih zemalja te, posebice, Talijani s raznih prostora Apeninskog poluotoka.⁵¹⁵ Uz standardno navođenje podrijetla uz pojedince u bilježničkim ispravama, o raznovrsnoj etničkoj pripadnosti onih mletačkih vojnika koji su se našli u Zadru, mnogo govore uopće sami nazivi vojnih jedinica s obzirom da su se i one same dijelile po etničkom ključu, prvenstveno iz praktičnih razloga kako bi se što lakše razumio zapovjedni jezik, ali i kako bi se kulturnim i vjerskim jedinstvom bilo kakve nesuglasice unutar vojske svele na minimum.⁵¹⁶ Ipak, etnička uniformnost vojske vrijedila je više na papiru nego u praksi. Naime, što je rat svojim trajanjem uzimao više žrtava, to je izbor vojnika za popunjavanje jedinica bio manji te su one morale prihvaćati svo moguće ljudstvo, nevezano za etničku pripadnost.⁵¹⁷

Međutim, i kada bi promijenile etnički sastav, vojne jedinice s imenima određenih etničkih oznaka nisu mijenjale svoja imena. Stoga, s obzirom na često spominjanje u bilježničkim spisima, na temelju tih informacija također se može stvoriti slika odakle su sve vojnici, barem inicijalno, dolazili u Zadar. Najuobičajenije, albanske trupe se tako pojavljuju pod nazivima *Militia Albanese*, *Fanti Albanesi* ili *Capelletti*, od kojih posljednji, unatoč tome što ne odaje etničko podrijetlo, predstavlja dobro poznato ime upravo za vojne jedinice

⁵¹⁵ Madunić, *Defensiones Dalmatiae*, 139-141 i 271. Više o strancima u mletačkoj vojnoj službi, v.: Michael E. Mallet i John R. Hale, *The Military Organization of a Renaissance State*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984., 313-330 i 486.

⁵¹⁶ Madunić, *Defensiones Dalmatiae*, 270-271.

⁵¹⁷ Tea Mayhew, „Mletački vojnik na istočnoj obali Jadrana za Kandijskog rata (1645.–1669.)”, u: *Spomenica Josipa Adamčeka*, Drago Roksandić i Damir Agičić (ur.). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu–Odsjek za povijest, 2009., 248-249.

Albanaca,⁵¹⁸ a kao primjer etničkog ujedinjavanja, može se navesti dodavanje hrvatskih četa albanskima pri čemu su one dobivale naziv *nacione albanese, et crouate*.⁵¹⁹ Prateći ovaj princip, nazive su dobivale i talijanske postrojbe koje se u bilježničkim spisima nalaze pod imenom *Fanti Italiani*.⁵²⁰ No, uz ova imena s jasnim etničkim predznakom, standardne postrojbe mletačke vojske, *Oltramarini* i *Oltramontani*, nosile su imena koja ne odaju izravno podrijetlo svojih pripadnika, iako je poznato odakle je glavnina vojnika dolazila. Dakle, *Oltramarini* – prekomorske postrojbe, popunjavane su ljudima sa širokog prostora od istočnog Jadrana do istočnog Sredozemlja, dok su u sastavu *Oltramontana* – prekoalpskih postrojbi, uglavnom bili vojnici iz srednje i zapadne Europe, uključujući i velik broj stanovnika s Apeninskog poluotoka. Ipak, nije bilo isključeno da se u njihovim redovima ne pojave i Zadranici pa je tako kao zapovjednik topnika *Oltramontana* zabilježen gradski plemić Jeronim Spingaroli.⁵²¹ Uz njih, u Zadru su boravile i pomoćne vojne jedinice Švicarskih (*di Sguiceri*), Savojskih i Papinskih postrojbi (*Regimento Pontificio / Pontifitio* ili *Soldatesce Pontificie*), od kojih se posljednje navedene najčešće pojavljuju u bilježničkim spisima.⁵²² Konačno, uz razne nazive postrojbi i brojne pojedince prisutne u ispravama, od običnih vojnika do časnika s najvišim činovima, etnička raznolikost ove specifične skupine reflektira se i kroz prisutnost profesionalnih stranih vojskovođa nazivanih *capi da guerra* angažiranih u mletačkoj vojnoj službi. Od sveukupno 21 *capo da guerra* koji su tijekom Kandijskog rata bili aktivni u mletačkoj vojsci,⁵²³ njih 12 je u nekom trenutku boravilo u Zadru ostavivši veći ili manji trag u obrani Dalmacije, a među svima njima svakako se ističe barun Christoph

⁵¹⁸ Primjere ovih naziva, v. npr. u: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 18. II. 1645; F. Sorini, b. I, fasc. 1, 24. XI. 1657.; HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 18. XI. 1655. Više o albanskim postrojbama u Zadru, uključujući i *Capelletti*, v.: Lovorka Čoralić, „Benemerita nazione: albanski vojnici i časnici u Zadru (16.–18. stoljeće)”, *Zbornik OPZ HAZU*, 27 (2009): 121-164.

⁵¹⁹ V. npr. u: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 21. II. 1650; F. Sorini, b. I, fasc. 1, 30. III. 1659. Inače, pridjev „hrvatski“ sasvim je uobičajen i uvijek označava domaće postrojbe, a ne Hrvate s prostora Habsburške Monarhije. Može se naći u nekoliko varijanti poput pješačkih postrojbi *infantaria Croata*, *Compagnia di Croati* i *Fanti Croati* ili u nazivu dobro poznate lake konjice *Croati a cauallo*, ili jednostavno *di Croati*, v. npr. u: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 18. I. 1649.; isto, 4. V. 1650.; HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 28. I. 1650.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 21. II. 1669.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 13. VIII. 1657.

⁵²⁰ V. npr.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 27. XI. 1657.; isto, 15. VIII. 1660; isto, fasc. 3, 1. V. 1658.

⁵²¹ Postrojbe *Oltramarina* često se spominju u ispravama povezanim s ovdje već poznatim Vukom Crnicom, njihovim pukovnikom, a jedna isprava govori i o opremanju jedne postrojbe *Oltramarina*, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 27. V. 1654. Razni časnici i zapovjednici postrojbi *Oltramontana* također se pojavljuju u bilježničkim ispravama. Za primjer Jeronima Spingarolija, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 26. III. 1658.

⁵²² Za Švicarske postrojbe doznaje se samo iz jedne isprave, preko spomena njihovog pukovnika Giovannija Redolpha Verdillera, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. I. 1650. Osim pojedinih vojnika iz Savoje, savojske postrojbe niti jednom se ne spominju u bilježničkim spisima, dok su pripadnici Papinskih postrojbi sudionici raznih isprava pa ih se na ovom mjestu neće posebno navoditi. Za sve ove vrste vojnih jedinica, v.: Madunić, *Defensiones Dalmatiae*, 159-166.

⁵²³ V.: ASVe, *Senato. Dispacci. Dispacci dei Capi da Guerra (condottieri)* (dalje: CdG), b. I-IV i VII-IX.

Martin von Degenfeld, zapovjednik obrane Šibenika 1647. godine.⁵²⁴ Svi su oni dolazili ili iz talijanskih i njemačkih zemalja ili iz Francuske, a neki od njih, poput markiza di Frontenaca ili grofa Linange e Rechicourta čak su s mletačkim vlastima vodili službenu korespondenciju na francuskom, odnosno u slučaju markiza Reifenberga de Villanove, na latinskom jeziku.⁵²⁵

4.3.3. Zadrani izvan Zadra

Za kraj, u kontekstu dinamike kretanja stanovništva u gradu, ne smije se zaboraviti niti na Zadrane iseljenike iz svojeg grada. Naravno, sami Zadrani nikako nisu bili statični u tom dinamičnom svijetu migracija od lokalnog do širokog europskog karaktera te će se sada, s obzirom da je ovdje riječ o Zadru, ipak samo ukratko reći nešto i o njihovim kretanjima izvan gradskih zidina. Dakle, kao i ostali migranti, Zadrani su iz grada također odlazili zbog najrazličitijih razloga te ih se može naći na raznim mjestima, prvenstveno ipak unutar granica Mletačke Republike pri čemu je Venecija kao središnjica svakako privlačila najveći broj došljaka iz Zadra. Prema ekstenzivnim istraživanjima hrvatskih iseljenika u Veneciju koja je izvršila Lovorka Čoralić, od svih dalmatinskih komuna upravo je Zadar prednjačio po broju iseljenika,⁵²⁶ a Čoralić se u nekoliko svojih radova detaljno posvetila isključivo iseljenicima iz Zadra u vremenskom periodu od kasnog srednjeg vijeka sve do pada Mletačke Republike.⁵²⁷

Razdoblje Kandijskog rata, za razliku od prethodnog stoljeća, više ne bilježi velike migracije Zadrana u Veneciju,⁵²⁸ ali u bilježničkim spisima ipak su ostali zapisani neki pojedinci. Većina ih se navodi pod pojmom *comorante* koji, kako je već ranije objašnjeno, označava privremenog stanovnika te u manjem broju slučajeva pod pojmom *habitante* što bi značilo da su dobili pravni status stanovnika u Veneciji. No, na žalost, s obzirom na nedostatak izvora, o njihovom razlogu boravka uglavnom se ne zna ništa detaljnije niti se može pratiti vijek njihova boravka, uz iznimku jednog detalja o smrti svećenika Franje

⁵²⁴ ASVe, CdG, b. I, Degenfeld, barone di, 1646–52. Više o Degenfeldu, v.: Lovorka Čoralić, „Njemački vojskovođa Christoph Martin von Degenfeld u Kandijskom ratu u Dalmaciji”, *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice* (1996): 11-17. O njegovoj obrani Šibenika detaljan opis ostavio je suvremenik Franjo Difnik, v.: Difnik, *Povijest Kandijskog rata*, 143-159. O važnosti spomenute obrane Šibenika iz perspektive suvremene historiografije, v. npr.: Vrandečić, *Borba za Jadran*, 71-76,

⁵²⁵ ASVe, CdG, b. II, Frontenac, marchese di, 1667, 13. VIII. 1667.; ASVe, CdG, b. III, Linange e Rechicourt, conte di, 1669, 1. VII. 1669. i 21. IX. 1669.; ASVe, CdG, b. VIII, Reifenberg, margravio di Villanova, 1657, 16. VI. 1657.

⁵²⁶ Čoralić, *U gradu svetoga Marka*, 87.

⁵²⁷ V. Lovorka Čoralić, „Zadrani u Veneciji od XIV. do XVIII. stoljeća”, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, sv. 35 (1993.): 63-119; Lovorka Čoralić, „Zadarski iseljenici u Veneciji i bratovština slavenskih doseljenika sv. Jurja i Tripuna (od 1451. godine do kraja XVIII. stoljeća)”, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, sv. 36 (1994.): 97-124; Lovorka Čoralić, „Oporuke zadarskih iseljenika u Chioggi od XV. do XVIII. stoljeća“, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, sv. 38 (1996.): 103-115.

⁵²⁸ Čoralić, „Zadrani u Veneciji“: 66-67.

Venture u Veneciji.⁵²⁹ Zadrani u Veneciji u pravilu se spominju samo kao opunomoćenici koje su njihovi sugrađani ili stranci s privremenim boravkom u Zadru imenovali za obavljanje svojih poslova u središnjici koje nisu bili u mogućnosti riješiti sami. No, ako se i ne zna zašto je koji od Zadrana konkretno boravio u Veneciji, poznato je da je barem dio njih održavao čvrste veze s matičnim gradom, što se najbolje vidi na primjeru doktora Ivana Pavla Bonaldija. Naime, on se posebno iskazao kao osoba od povjerenja jer je u više navrata od strane raznih Zadrana imenovan opunomoćenikom za obavljanje njihovih poslova, uglavnom pravne prirode.⁵³⁰ Uzevši u obzir društveni profil zadarskih iseljenika u Veneciju na temelju dostupnih podataka iz bilježničkih spisa, i ostali su, jednako kao Bonaldi, pripadali višim društvenim slojevima, od člana plemićke obitelji kapetana Franje Soppea ili pripadnika uglednijih i prosperitetnih građanskih obitelji Gverini, Bonicelli, Zapić i Califfi,⁵³¹ stoga nije vjerojatno kako su na odlazak iz Zadra bili prisiljeni u potrazi za egzistencijom i na dulje vrijeme ili zauvijek. Ipak, kako su pokazali rezultati spomenutih istraživanja Lovorke Čoralić, iseljavanje Zadrana u Veneciju uvelike su zapravo poticale nepovoljne ekonomoske prilike kod kuće, a razlog što se takvi slučajevi ne spominju u bilježničkim spisima vjerojatno se krije u činjenici da se ti iseljenici u pravilu nisu namjeravali vratiti zbog čega više nisu imali potrebe za komunikacijom s gradom kojeg su napustili.⁵³²

Osim Venecije, zabilježeno je i nekoliko Zadrana u drugim dijelovima mletačke *Terraferme*. Trenutni stanovnik Brescije i prepošt tamošnjeg samostana sv. Lovre bio je svećenik Ivan Krstitelj Armani, a iako se na više mjesta spominje kako su sinovi zadarskih uglednih obitelji studirali u Padovi, među bilježničkim spisima izričito se našao samo jedan, Grgur Calcina.⁵³³ O Zadranima stanovnicima na drugim mjestima, osim jedne iznimke u Šibeniku,⁵³⁴ u bilježničkim spisima nema izričitih informacija. No, unatoč tome, na temelju intenzivnih komunikacija Zadrana sa stanovnicima iz raznih drugih, kako okolnih tako i udaljenijih mjesta, ali i same prirode posla ukoliko se radi o pomorskim djelatnostima, može

⁵²⁹ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 3, 4. IV. 1657.

⁵³⁰ Vojni guvernador na Gospodskom trgu Nicolino Martinoni imenuje ga za pravne i novčarske poslove, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 2, 31. I. 1660. Zadarski trgovac Juraj Strachi imenuje ga za vođenje jednog sudskog procesa, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 17. II. 1659. Zadarski građanin doktor Mihovil Vitanić imenuje ga, zajedno s pravobraniteljem Dominikom Morettijem, također privremenim stanovnikom Venecije, za zastupanje u sporu oko oporučnog nasljedstva, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 3, 2. IV. 1660.

⁵³¹ Za kapetana Franju Soppea, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 5. II. 1660. Za Gverina Gverinija, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 1. IV. 1647. Za Franju Bonicellija, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 6. IX. 1647. Za Ivana Krstitelja Zapića, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 30. IV. 1658. Za Franju Califfija, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 3. XI. 1657.; isto, 17. II. 1658.

⁵³² O materijalnoj situiranosti zadarskih došljaka u Veneciju, više v. u: Čoralić, „Zadrani u Veneciji“: 96-99.

⁵³³ Za svećenika Ivana Krstitelja, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 19. VII. 1647. Za studenta Grgura, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 19. V. 1645.

⁵³⁴ Radi se o ljekarniku Franji Armandiju, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 31. VIII. 1658.

se s dosta sigurnosti pretpostaviti kako su i oni sami odlazili na druga mjesta, na kraći ili dulji period.

Ovdje prikazana kompleksna i samo uvjetno rečeno jedinstvena skupina stranaca, jasno govori o njihovoj važnosti za Zadar. Kada se u obzir uzmu različiti društveni profili došljaka i raspon profesija kojima su ili podupirali postojeću gradsku privredu ili čak donosili nova znanja te izražen vojni element koji je pridonosio sigurnosti građana od ratne opasnosti iako se u ovom kontekstu u obzir uvijek mora uzeti i ona druga, problematična, strana prisutnosti vojnika u gradu, stranci su Zadru svakako davali i vizualni pečat. Također, imponantni opseg zemalja iz kojih su potjecali, isprepletenost raznovrsnih kulturnih obrazaca i korištenje različitih jezika bez sumnje su povećavali šarolikost gradskog prostora i njegove svakodnevice, a ovdje se nikako ne smije zanemariti niti uloga samih Zadrana koji su, vraćajući se sa svojih putovanja, sigurno donosili razne novitete u grad. Na kraju, kroz značajnu ulogu stranaca u životu grada, očito je kako se Zadar nikako ne može smatrati perifernom urbanom zajednicom i upravo time u velikoj mjeri odražava svoj status jednog malog, ali vrlo važnog i dinamičnog središta urbane Europe ranog novog vijeka. Naravno, razumljivo je da stranci u gradu nisu bili izolirani i nakon ovog pregleda ostaje neriješeno vrlo bitno pitanje odnosa stranaca i domaćeg stanovništva, ali o tome će biti riječi u narednoj cjelini istraživanja. No, prikazom stranaca slika zadarskog društva još nije potpuna. Kako bi se napokon dovršila, potrebno je još obratiti pažnju na posljednji i najmanji, ali nikako ne manje važan, društveni fenomen tipičan i u ranonovovjekovnom urbanom društvu – marginalne skupine.

4.4. Gradski marginalci

Pojedinci i skupine na marginama društva bili su sastavni dio svake ranonovovjekovne urbane zajednice. No, iako konstantno prisutni u gradovima kako fizički, tako i u svijesti svojih sugrađana, marginalci su o sebi ostavili najmanje traga, stoga je ovu skupinu najteže detektirati unutar cjelokupne slike društva, a pratiti se može prvenstveno iz pogleda drugih, sretnijih, promatrača. Unatoč različitim načinima na koje su određene osobe ili skupine ljudi mogle biti marginalizirane, od raznih oblika kriminalnog ponašanja, prostitucije, zavšavanja u ropstvu, ali i gubitka časti što je bilo karakterističnije za prostor srednje Europe, do pripadnosti nepoželjnoj useljeničkoj ili vjerskoj skupini, u pravilu su ih uvijek pratile

materijalne nedaće i marginalci su uglavnom ujedno bili i siromasi.⁵³⁵ Ekonomski su problemi, dakle, u većini slučajeva predstavljali ili uzrok ili posljedicu marginalizacije. U svakom slučaju, broj siromaha u gradovima rastao je od 16. stoljeća i bio je usko povezan s migracijama, iako se do sada već jasno moglo vidjeti kako nisu svi doseljenici bili nepoželjni. Sukladno svemu tome, u svim urbanim strukturama rasle su reakcije na problem pojave siromaha kao i brojni pokušaji rješavanja tog pitanja koji se nikada nisu pokazali uspješnima.⁵³⁶

Naravno, marginaliziranih i siromaha nije bio pošteđen niti Zadar. U vrlo dinamičnom središtu Provincije Dalmacije i Albanije također su boravili zatvorenici i razni osuđenici, galijoti, osmanski robovi te siromasi, svi zajedno u velikoj mjeri upravo stranci, iako među marginalcima nije nedostajalo niti domaćeg stanovništva. Osvrtanjem na siromahe u dijelu o najsiromašnijim pučanima ova je tema zapravo već dotaknuta, ali je naglašeno kako spomenuti pučani još uvijek nisu prelazili granicu koja je dijelila osobe lošeg materijalnog stanja i marginalce u punom smislu riječi. Iako količina informacija o zadarskim marginalcima u izvornoj građi korespondira sa situacijom na širem europskom planu predstavljenom u prethodnom odlomku, generalnu sliku do neke je mjere moguće rekonstruirati. Prije svega, o postojanju siromaha i marginalaca na prvom mjestu govori postojanje raznih institucija za njihovu brigu. Tijekom ranog novog vijeka razne su bolnice uopće više služile kao karitativne ustanove nego kao mjesta liječenja bolesnika,⁵³⁷ a od takve prakse očito nije odstupao ni Zadar. Osim posebne karitativne ustanove *Sacro Monte di Pietà* i hospitala leproznih koji se redovito spominju u standardnim oporučnim legatima zadarskih stanovnika,⁵³⁸ u gradu je bilo smješteno više hospitala koji su se brinuli za siromašno i bolesno stanovništvo ili točno određene skupine poput kažnjenika i galijota ili vojnika. Među bilježničkim spisima spominju se brojni hospitali od kojih neki nose imena svetaca, ali se zna da su bili karitativne ustanove poput sv. Marka, sv. Jakova, sv. Martina, sv. Marije, sv. Bernardina i Gospe od Kaštela, a posebno se navodi i hospital *della Pietà* vjerojatno u sastavu istoimene karitativne institucije *Sacro Monte di Pietà*. Nadalje, prema imenima nekih hospitala može se odrediti koje su njima bile ciljane skupine pa tako, kako je upravo napomenuto, u Zadru postoje hospital kažnjenika odnosno galijota (*di condanati ouero galeoti*), hospital vojnika (*de soldati*) i hospital milicije Talijana, Hrvata i Albanaca (*delle*

⁵³⁵ O oblicima marginalizacije pojedinaca i skupina u ranonovovjekovnim urbanim zajednicama, v.: Friedrichs, *The Early Modern City*, 229-242.

⁵³⁶ Cowan, *Urban Europe*, 150-152 i 168-169; Friedrichs, *The Early Modern City*, 215-217 i 224.

⁵³⁷ Cowan, *Urban Europe*, 161-163; Friedrichs, *The Early Modern City*, 222-223.

⁵³⁸ O zadarskim lazaretu leproznih i *Sacro Monte di Pietà*, v.: Bianchi, *Zara cristiana*, sv. 1, 524-525 i 527-528.

militie Italiane, Croate et Albanese).⁵³⁹ No, spomeni o njihovim šticienicima zapravo su rijetki i bilježnički spisi prvenstveno donose podatke o posjedima u vlasništvu spomenutih hospitala, o raznim poslovima njihovih službenika ili se hospitali jednostavno spominju kao mjesta sklapanja ugovora iako akteri ugovora nisu nužno morali biti stacionirani unutar pojedinog hospitala.

Ipak, nekoliko slučajeva govori o tome tko je boravio u spomenutim hospitalima iz čega se može barem nazrijeti profil zadarskih marginalaca. Iako se ne doznaje konkretni razlog njegove kazne služenja na galiji u trajanju od 10 godina, Franjo pokojnog Bartola bio je smješten upravo u hospitalu kažnjenika odakle je odlučio osigurati svoja dobra prilikom odlaska na Zakint. Ništa se više ne govori niti o jednom drugom galijotu smještenom u istom hospitalu, Ivanu Rossettiju,⁵⁴⁰ ali se na primjerima osuđenika na služenje na galiji može barem vidjeti kako su oni bili marginalizirani i zbog potrebe primjene posebne procedure prilikom sastavljanja isprava na njihovu inicijativu. Naime, galijoti u pravilu nisu mogli angažirati javnog bilježnika ako za njih nije jamčila neka uglednija osoba, obično član posade s galije na kojoj je galijot služio, kao što se može vidjeti na primjeru nekolicine galijota s rapske galije koja je redovito dolazila u zadarsku luku. Za njih su u više navrata pri sklapanju ugovora jamčili brodski kapelan, drugi galijoti, brodski pisar te neki nedefinirani članovi posade.⁵⁴¹ Iz potpuno drugih razloga u hospitalu sv. Jakova boravila je Jerka, kći Damjana Gurina. Iako se iz njezine oporuke vidi kako je posjedovala i malu kuću u gradu s nešto pokretnina, ona se izričito navela kao *pouera nel Hospedal di San Giacomo*, a k tome je bila i bolesna zbog čega je vjerojatno i odlučila sastaviti oporuku.⁵⁴² Dakle, iz ova tri primjera jasno je kako su marginalce predstavljali osuđenici i siromasi. Međutim, siromahe poput Jerke teško bi bilo okarakterizirati marginalnima u punom smislu riječi, ona i njoj slični ipak su još uvijek imali osnovne uvjete za život, koliko god mizerni oni bili. No, stanovnici u još gorem položaju od Jerkinog, pravi beskućnici, bez sumnje su postojali u Zadru. O njima najbolje govore brojni oporučni legati, ne samo već spomenuti standardni za *Sacro Monte di Pietà* i lazaret leproznih, nego oni u kojima sugrađani doniraju raznu pomoć upravo najpotrebnijima u svojoj gradskoj sredini, ali o tome će više riječi biti na drugom mjestu.

⁵³⁹ O hospitalima sv. Marka, sv. Jakova, sv. Marije, sv. Martina, hospitalu milicije Talijana, Hrvata i Albanaca, hospitalu *della Pietà*, v.: Bianchi, *Zara cristiana*, sv. 1, 517-523. Podatke o drugim ovdje navedenim hospitalima koji se nalaze u bilježničkim spisima, Bianchi ne donosi.

⁵⁴⁰ Za Franju, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 23. VI. 1650. Za Ivana v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 11. I. 1662.

⁵⁴¹ V. npr.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 15. X. 1656.; isto, 17. II. 1657.

⁵⁴² HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 11. XII. 1658. No, oporuka je otvorena tek 3. veljače 1665. godine što bi značilo kako je Jerka, unatoč svojoj bolesti i siromaštvu poživjela još dosta godina od njezina sastavljanja.

No, nisu svi marginalci bili razmješteni po hospitalima i lazaretima. Kada se govori o prijestupnicima zakona, oni su se češće mogli naći u jednoj od gradskih tamnica koje su se, kako se prema izvorima doznaje, nalazile u kuli sv. Marcele i ispod sudske palače.⁵⁴³ Niti kod zatvorenika razlozi služenja zatvorske kazne nisu uvijek navedeni, ali u najvećem broju slučajeva radi se o dugovanju i to u pravilu o maloj ili barem ne prevelikoj novčanoj svoti koja nije prelazila nekoliko stotina lira. Najmanje zabilježeno dugovanje iznosilo je neznatnih 60 lira zbog kojeg je utamničen Šimun Jecev, dok je najveće iznosilo također ne pretjerano velikih 691,8 lira koje Dimitri di Piero Santo nije mogao vratiti Korneliji Fanfonja zbog čega je, nakon sudskog procesa, završio u zatvoru.⁵⁴⁴ Iz ovdje prezentiranih slučajeva može se nazrijeti kako su pojedinci otjerani na margine društva u velikoj mjeri upravo zbog svojih ekonomskih nedaća, a ne samovoljnog devijantnog ponašanja. Utamničenje zbog krađe spominje se u bilježničkim spisima samo jednom u slučaju Bernardine, supruge zastavnika Nike Vilovića iz Dubrovnika optužene za krađu dvopeka.⁵⁴⁵ O nekim većim i organiziranim kriminalnim pothvatima može se samo nagađati, iako indicije, poput ranije spomenutih optužbi splitskih kožara za krijumčarenje zadarskog trgovca Franje Mutija, postoje. No, za bilo kakve konkretnije zaključke o tome što su bili glavni i najčešći razlozi završavanja iza rešetaka, kao i o dimenzijama kriminalnog ponašanja, bilo bi potrebno detaljno proučiti sudske spise koji za potrebe ovog istraživanja nisu uzeti u obzir.

Svejedno, unatoč ovom malom uzorku, moguće je vidjeti društveni profil zatvorenika koji mnogo govori o provođenju pravde. Naime, jednako muškarci kao i žene, uz sitno građanstvo i strance kojima su pripadali gore navedeni pojedinci, u zatvoru su zbog dugovanja ili nekih drugih razloga mogli završiti i svećenici poput fra Jurja, odnosno pripadnici društvenih elita kao što je to bio rapski plemić Franjo Crnota protiv kojeg su središnje mletačke vlasti vodile više sudskih procesa.⁵⁴⁶ S druge strane, o društvenoj osjetljivosti prema siromašnima govori i već spomenuto postojanje funkcije pravobranitelja za siromašne zatvorenike koju je u periodu Kandijskog rata vršio gradski bilježnik Šimun Lovatello. Štoviše, pravne institucije ispravljale su pogrešne osude i kod najnižih društvenih slojeva kako pokazuje slučaj sluškinje u obitelji Castello koju je nakon 120 dana boravka u nepravedno dosuđenom zatvoru izbavio njezin suprug. Kako bi i sam pridonio ispravljanju

⁵⁴³ „...carcera della torre di Santa Marcella...“, HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 28. II. 1660.; „...sotto il Palazzo Prettorio...“, HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 26. VI. 1656.

⁵⁴⁴ Za Šimuna, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 12. VIII. 1661. Za Dimitrija, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 28. VI. 1656.

⁵⁴⁵ HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 2, 24. VI. 1659.

⁵⁴⁶ Za svećenika, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 11. I. 1657. Za rapskog plemića o čijim se procesima ne doznaje ništa detaljnije, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 30. V. 1658.

nepravde te se ispričao osuđenici, gradski vijećnik Bartol Castello tom je prilikom isplatio odštetu i zaposlio sluškinju natrag u svoj dom.⁵⁴⁷ Zatvorenici su zapravo u najvećem broju slučajeva na marginama društva boravili samo privremeno, tijekom svojeg boravka u zatvoru. Kazne za dugovanja očito nisu bile teške i, ukoliko su se našli načini da se novac vrati, nisu ostavljale trajne posljedice na društveni status pojedinca. Izvori pokazuju kako su šanse da se dužnici izbave iz zatvora i vrate unutar društvenih okvira bile velike čemu svjedoče isplate jamčevina i dugovanja već spomenutih slučajeva Šimuna Jeceva, Dimitrija di Piero Santa, Bernardine i fra Jurja, ali i nekih drugih osuđenih dužnika. Ipak, da su kazne mogle biti rigoroznije, vidi se iz oporuke Martina Bašića pokojnog Vuka iz Nina, zatvorenika i osuđenika na smrt, ali što je konkretno bio razlog takve presude, na žalost se ne navodi.⁵⁴⁸

Dok sitna dugovanja uzrokovana teškim materijalnim stanjem pojedincima ipak nisu uzrokovala dugotrajnije isključenje iz društva, u Zadru je postojala skupina čiji je marginalni status bio neupitan. Naime, radi se o zarobljenicima i, zapravo prvenstveno, robovima o kojima je također već bilo nešto riječi. Osim što se radilo o strancima isključivo druge vjeroispovjesti, u potpunosti obespravljenim i bez realnih mogućnosti da se maknu s marginalne pozicije društva, njihova pripadnost državi s kojom je Mletačka Republika bila u ratu dodatno im je pogoršavala život u neprijateljskoj okolini. No, dok su ratni zarobljenici mogli biti otkupljeni ili zamijenjeni za kršćane u osmanskome sužanjstvu čime bi se vratili u normalan život svoje sredine, rob se puno teže mogao izvući iz nezavidne pozicije i u pravilu je zadržavao svoj status. Iako je iz izvorne građe teško jasno razdvojiti robove od ratnih zarobljenika jer se i jedni i drugi, uključujući i kršćane u osmanskome zarobljeništvu, navode pod terminom *schiauo*, ukoliko se radi isključivo o kupoprodaji sa znanim prodavačem i kupcem, može se s većom sigurnošću reći kako se radi o robu kao što je to, primjerice, bio slučaj Osmana Tuščića iz Bilaja, *fù schiauo* Marca Aurelia Soranza kojeg je kupila skupina Morlaka.⁵⁴⁹ Međutim, daleko od toga da su svi zarobljenici bili otkupljivani i imali priliku vratiti se svojim domovima. Oni su sami vrlo lako mogli postati robovi kao što se to dogodilo već spomenutom Aliji Budiću pokojnog Ibrahima. Osim što se iz ugovora o njegovoj kupoprodaji doznaje cijena i novo mjesto boravka na zapadnoj obali Jadrana, bilježnik je unio i podatak da je mladi musliman bio zarobljen na području Cetine od strane Morlaka. Ipak, unatoč razvijenoj trgovini robljem, već se naglasilo kako se ova vrsta privrede rijetko spominje u bilježničkim spisima pa se isto tako teško može nešto više reći o položaju roba u

⁵⁴⁷ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, nema datuma.

⁵⁴⁸ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 1. VIII. 1659.

⁵⁴⁹ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 5. IX. 1668.

Zadru. Uostalom, i u postojećem malom broju isprava oni su tretirani kao bilo koja druga trgovačka roba i nisu opisivani ništa detaljnije, eventualno bi im se naglasila dob u svrhu postizanja veće cijene.⁵⁵⁰

Dakako, neke konkretnije brojeve koji bi mogli ocrtati koliko je siromaha, zatvorenika, osuđenika na galije, robova ili izopćenika iz društva zbog svoje neizlječive bolesti bilo u Zadru, nemoguće je rekonstruirati. S obzirom da u urbanim zajednicama manjeg broja stanovnika i površine velike grupe siromaha i ostalih marginalnih skupina koje bi živjele na rubovima grada ili u njegovim zapuštenim dijelovima u pravilu nisu postojale,⁵⁵¹ može se samo pretpostaviti kako one ni u Zadru nisu predstavljale značajniji demografski faktor ili socijalni problem. Također, zbog svoje pozicije i uopće upitnog pripadanja konvencionaloj društvenoj cjelini, vrlo je lako moguće da u bilježničkim spisima nisu spomenute neke druge marginalne grupe isto tako tipične za urbanu sredinu poput generalno vrlo omraženih lotalica.⁵⁵² No, bez obzira na njihov položaj u društvenoj hijerarhiji, ostaje činjenica kako su i marginalci obitavali na gradskim ulicama te na način života grada utjecali sigurno više nego na popunjenost redaka bilježničkih spisa.

4.5. Utjecaj rata na urbano društvo u Zadru

Već je na samom početku ovog istraživanja naglašeno kako Zadar nije bio intenzivno i izravno ugrožen vojnim operacijama u Dalmaciji tijekom Kandijskog rata. Nekoliko manjih akcija osmanske vojske u okolini grada zanemarivo je u usporedbi s opsadom Šibenika ili ratnim zbivanjima u unutrašnjosti Provincije. Međutim, kao sastavni dio prostora koji je u velikoj mjeri predstavljao pogranično područje Mletačke Republike i Osmanskog Carstva, niti središte mletačke Provincije Dalmacije i Albanije nije bilo pošteđeno raznih devijacija u uobičajenom funkcioniranju gradskog društva. Uostalom, iako sam grad zbog ratnih razaranja nije bio direktno pogođen, vizura okolice znatno je promijenjena o čemu svjedoče i kupoprodajni ugovori raznih posjeda u gradskom zaleđu i okolnim urbanim naseljima poput Nina i Novigrada. Oni vrlo jasno ilustriraju kako je zemlja ili devastirana ili zapuštena, a sela i gradovi uništeni zbog, kako je u jednom dokumentu posebno naglašeno „...timore

⁵⁵⁰ Uz navedenog petnaestogodišnjeg Aliju Budića, dob je navedena i, također prethodno spomenutom, Vraginu Rupaliji starosti oko 14 godina. Nekim drugim robovima, poput Mehmeda Hičijevića ili Osmana Tušića, prodanim po bitno manjoj cijeni od gore navedenih dječaka, godine nisu isticane.

⁵⁵¹ Clark, „Introduction“, 13. Autor na istom mjestu ističe kako to nikako ne znači da su manji gradovi predstavljali svojevrstne urbane arkadije.

⁵⁵² O lotalicama kao izričito nepoželjnoj pojavi na gradskim ulicama, v.: Friedrichs, *The Early Modern City*, 225.

dell'essercito Ottomano...⁵⁵³ U dosadašnjoj analizi društvenih struktura nije se pretjerano spominjao rat kao fenomen koji bi značajnije utjecao na pojedine društvene slojeve što ne znači da ratno stanje nije ostavilo svoj pečat. To se već moglo primijetiti i na pojačanoj koncentraciji vojnika u Zadru, službi vrlo prisutnoj u cjelokupnoj lepezi postojećih profesija prisutnih u gradu kojoj se pridruživalo gradsko stanovništvo, a i zbog koje su brojni stranci upravo i dolazili u Zadar. Uz samu vojsku, u određenoj su se mjeri i neke druge djelatnosti prilagodile ratnim potrebama, a angažman obitelji oko otkupa svojih zarobljenih članova svakako je utjecao na materijalno stanje gradskog stanovništva.

Iako opći dojam ostaje kako se život odvijao normalno te da rat nije izravno utjecao niti na elite niti na niže slojeve urbanog društva, on je konstantno bio prisutan ispod naizgled mirne površine. Iz bilježničkih spisa može se nazrijeti kako je zapravo svo stanovništvo generalno bilo svjesno ratne opasnosti, bez obzira o svojem stupnju uključenosti u sama vojna zbivanja. Koliko je ta svijest bila prisutna, osim iz same opustošene okolice, može se shvatiti i uopće iz brige Zadrana za svoju imovinu prilikom odlaska u rat. Neizvjesnost povratka iz rata najbolje se vidi iz osiguranja imovine kapetana Marka Stipančića pred njegov odlazak na Kretu sa satnijom hrvatskih postrojbi, a takvu su praksu provodili i ostali, pa i oni kojima je priključivanje vojsci bila samo mogućnost u budućnosti poput civila Varošanina Andrije Mesadilića. Potonji je odlazak u rat naveo kao jednu od više potencijalnih solucija svojeg stradavanja.⁵⁵⁴ S druge strane, mnogo je više razloga za zabrinutost imala Margareta Bonivento, supruga vojnika Nikole Jerkovića koji je završio u osmanskom sužanjstvu zbog čega je Margareta u svojoj oporuci navela što se s njezinom imovinom treba napraviti ukoliko se suprug kao glavni nasljednik ne vrati iz rata.⁵⁵⁵ Bogatiji i utjecajni ljudi, što je nadbiskup Bernardo Florio koji je u jednom svojem oporučnom legatu 500 dukata namijenio za potrebe trenutnog rata protiv Osmanlija svakako bio,⁵⁵⁶ mogli su u svojim oporukama ostaviti i novčanu pomoć za vojne potrebe. Dakle, Kandijski rat je, unatoč njihovoj sigurnosti unutar gradskih zidina, u svijesti urbanog stanovništva bez sumnje ostavio traga što se manifestiralo ili za osiguravanje vlastite dobrobiti ili za pomoć u ostvarenju zajedničkog cilja pobjede nad neprijateljem, ovisno o mogućnostima pojedinca.

⁵⁵³ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 5. X. 1646. U ostalim se ispravama ipak koristi samo termin *guerra*. Za još slučajeva u kojima se ističe devastiranost posjeda, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 5. IX. 1657.; isto, 28. IX. 1659.; isto, 12. X. 1659.; isto, 8. V. 1661.; isto, 6. VI. 1664.; isto, 30. IX. 1664.

⁵⁵⁴ Za Marka, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 4. V. 1650. Za Andriju, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 26. X. 1661. 3. VI. 1650.

⁵⁵⁵ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 12. XI. 1647.

⁵⁵⁶ „...la guerra contro il Turco...“, HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 13. II. 1656.

No, najneposrednija promjena u urbanom društvu uzrokovana ratom može se smatrati već spomenuta povećana prisutnost vojske u gradu. Iako je, generalno gledajući, vojna služba bila profesija kao i svaka druga, za razliku od ostalih koje su ipak u određenoj mjeri bile svojstvene ili pojedinoj društvenoj skupini ili su bile privilegija podanika *Serenissime*, vojsci su se mogli pridružiti svi, od plemića i bogatih građana do pripadnika najnižih društvenih slojeva, nebitno o podrijetlu i pripadnosti nekom drugom političkom entitetu. Međutim, iako se gledano iz ove perspektive vojska može činiti društveno vrlo uključivom u svakom pogledu, unutar same vojne hijerarhije razlike su ipak evidentne. Naime, bez obzira što je profesionalna vojna služba bila izvstan instrument za uspon pojedinca na društvenoj ljestvici, većina je njezinih pripadnika imala svoju civilnu prošlost pa su tako obični vojnici i dalje uglavnom pripadali nižim društvenim slojevima, dok su najviši činovi u velikoj mjeri ostali rezervirani za elite.⁵⁵⁷ Naravno, i u kontekstu vojne profesije bilježnici su redovito, iako opet ne u potpunosti vojničkom strogoćom, unosili vojnički čin, rod vojske, najčešće i podrijetlo pojedinog vojnika, a ponekad i njegovu civilnu profesiju, što daje vrijednu sliku raznovrsnosti te profesionalne skupine. Stoga se iz pregledane građe lako može vidjeti kako su u gradu bile zastupljene apsolutno sve hijerarhijske vojne strukture, od običnog vojnika preko nižih časnika do pukovnika te svi rodovi vojske, od pješništva, konjaništva, topništva do pomorskih jedinica i pratećeg vojnog osoblja poput oružara, ljekarnika ili konjušara.⁵⁵⁸

Detaljnijim uvidom u bilježničke spise može se povući i određena, iako nikako čvrsta, granica materijalne moći između običnih vojnika i nižeg časničkog kadra s jedne te časnika od čina kapetana na više s druge strane. Dakle, hijerarhijski status pojedinca u vojsci uglavnom je korespondirao s njegovim civilnim materijalnim statusom i dok su obični vojnici i niže rangirani časnici u pravilu bili siromašniji, viši časnički kadar raspolagao je većim materijalnim bogatstvom pri čemu su pukovnici, kao najviši časnici, najčešće bili pripadnici društvenih elita. No, niti u tom smislu grupe nisu bile unificirane i mnogi primjeri govore o tome kako su obični vojnici i niži časnici mogli imati materijalno vrlo prosperitetno civilno zaleđe, dok jednako tako postoje slučajevi iz kojih se vidi kako su neki viši časnici raspolagali vrlo skromnim materijalnim sredstvima.⁵⁵⁹ Makar se upravo navedene tvrdnje nikako ne

⁵⁵⁷ Općenito o društvenoj mobilnosti u vojsci tijekom razdoblja ranog novog vijeka, v.: Frank Tallet, *War and Society in Early Modern Europe 1495–1715*. London–New York: Routledge, 2003. Neke druge studije ovoj temi posvećuju više pažnje, v. npr.: Jeremy Black, *European Warfare, 1660–1815*. London: UCL Press, 1994., 210–233; Simon Adams et al., „The war in myth, legend and history”, u: *The Thirty Years' War*, drugo izdanje, Geoffrey Parker (ur.). London–New York: Routledge, 1997., 164–189. O istom fenomenu specifično u mletačkoj vojsci, v.: Mayhew, „Soldiers, Widows and Families“, 95–97.

⁵⁵⁸ Novosel, „Vojnički život u pozadini ratovanja“: 376.

⁵⁵⁹ Za ove primjere, v.: Novosel, „Vojnički život u pozadini ratovanja“: 377–378; Novosel, „Mars Wandering the City“.

trebaju uzeti kao iznimke, ipak je vjerojatnije kako je većina običnih vojnika živjela od plaće do plaće koja je općenito bila skromna.⁵⁶⁰ Uostalom, kao sve ostale, i mletačke su vlasti onoga vremena usvojile vojnu doktrinu po kojoj vojnik nije trebao biti niti potpuni siromah niti suviše bogat nego je zapravo trebao biti u stanju pobrinuti se sam za sebe.⁵⁶¹ No, ovdje svakako treba naglasiti kako su vojničke plaće bile vrlo nepouzdan izvor prihoda. Uopće nezavidna financijska situacija u državi, stalne komplikacije u komunikaciji i logistički problemi koji su uzrokovali kašnjenja u isplati iz središnjice, uzrok su sastavljanja velikog broja isprava u kojima se zahtijevaju isplate zaostalih plaća. Teško je reći koliko su zapravo obični vojnici bili svjesni financijskih problema na razini čitave države, ali uvijek u neizvjesnosti kada će im napokon pristići plaće, nisu imali drugog izbora nego se osloniti na vlastiti postojeći kapital ili jednostavno pokušati zaraditi nešto baveći se usputno poslovima koji nisu imali veze s vojnim djelatnostima, na što mletačke vlasti nisu gledale pretjerano blagonaklono.⁵⁶² Naravno, s obzirom na svoj viši društveni položaj, više rangirani časnici nisu ovisili isključivo o vojnim primanjima, iako su ona ionako bila mnogo veća u odnosu na niže rangirane časnike i, pogotovo, obične vojnike. U svakom slučaju, veća materijalna moć u ovoj je skupini svakako primjetnija, makar je i među njima bilo razlika.⁵⁶³

Uz samu povećanu prisutnost vojnog elementa u gradu, prilično izravan utjecaj rata na sve urbane društvene slojeve jasno se vidi i iz problema ratnog zarobljeništva. Ova popratna pojava rata pogodila je obitelji iz grada čiji su članovi, služeći u vojsci, završili u osmanskom sužanjstvu i razlikuje se od standardnog ropstva, kako je već naglašeno ranije. Bez obzira što se u ugovorima o otkupu ili punomoćima vezanim za proces oslobođenja u većini slučajeva radi o strancima, prvenstveno lokalnim stanovnicima zadarskog distrikta ili pripadnicima nekih drugih dalmatinskih komuna, zabilježeni su i slučajevi zarobljenika samih Zadara. Iako se ne definira tko su poimence bili zarobljenici, jedna isprava razotkriva sve razmjere ratnog stradanja u prvim i najintenzivnijim godinama rata. Dakle, u punomoći zadarskog svećenika Tome Cuchinija doznaje se kako je on skupljao sredstva za otkup i povratak u Zadar 17 žena i djece koji su završili u osmanskom sužanjstvu.⁵⁶⁴ Ipak, ovo je jedini slučaj u kojemu se vide veći razmjeri ratnog stradanja gradskog stanovništva, jer ostali govore

⁵⁶⁰ Egzaktna rekonstrukcija vojničkih plaća zbog nesustavnih podataka ne može se izraditi na temelju bilježničkih isprava, ali Domagoj Madunić, analiziravši drugu vrstu izvora, uspio je izraditi vrlo detaljne izračune, v.: Madunić, *Defensiones Dalmatiae*, 313-335 i 416-418.

⁵⁶¹ Isto, 402-403.

⁵⁶² Mallet i Hale, *The Military Organization*, 324, 392 i 454. Madunić u svojoj studiji daje opširnu analizu financijskog stanja u mletačkoj vojsci, v.: Madunić, *Defensiones Dalmatiae*, 280-342. V. i: Novosel, „Mars Wandering the City“.

⁵⁶³ Novosel, „Vojnički život“: 378.

⁵⁶⁴ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. XI. 1648.

isključivo o pojedincima. No, to nikako ne umanjuje značaj utjecaja ratnih nevolja na sve urbane društvene strukture jer je opasnost od zarobljavanja jednako prijetila svima, i običnim pučanima i bogatim građanima i plemićima. Tako su se u istoj poziciji zarobljenika našli član zadarske obrtničke obitelji bačvara, Pero Dismanić kao i Nikola i Pavao, sinovi gradskog plemića Petra Calcine koji se, uz trećeg brata Grgura, spominju u Petrovoj oporuci kao nasljednici.⁵⁶⁵

Ipak, kako je već navedeno, u velikoj većini bilježničkih spisa u kojima se radi o zarobljenicima, kao žrtve se spominju stranci. No, zanimljivo je kako se Zadrani svejedno redovito pojavljuju kao posrednici u razmjeni ili kreditori obiteljima koje su nastojale spasiti svoje članove, ujedno i kada se radi o pridošlicama u zarobljeništvu, pogotovo stanovništvu distrikta kao najčešćima iza kojih po broju slučajeva odmah stoje stanovnici šibenske okolice. S obzirom da su otkupnine bile velike, nisu se spuštale ispod nekoliko stotina reala, siromašnijem stanovništvu bilo je vrlo teško prikupiti sredstva pa su se morali zaduživati kod bogatijih pojedinaca kao što je to kod zadarskog trgovca Lovre Curtinovija učinio, primjerice, Marko Matković iz Sukošana kako bi izbavio svojeg sina Mihovila iz zarobljeništvu u Lici.⁵⁶⁶ Također, svojim su utjecajem kapetan Marko Ponte i Ivan Krstitelj Zapić vjerojatno pomogli zarobljenom vojniku Mihovilu iz Poljica, lobirajući kod mletačkih magistratura u potraživanju sredstava za Mihovilovo oslobođenje.⁵⁶⁷ Iz ovih i sličnih slučajeva nebi se dalo zaključiti kako su Zadrani kreditori i posrednici izvlačili neku korist za sebe, niti da im je to bila namjera jer naznaka o nekakvim nadoknadama, odnosno kamatama, nema. Međutim, tuđa se nevolja mogla posredno iskoristiti tako da su obitelji koje su htjele spasiti svojeg zarobljenog člana bile prisiljene prodavati svoje nekretnine pri čemu su Zadrani imali priliku steći posjede. Upravo je na taj način zemljišta na Ugljanu od nekolicine tamošnjih stanovnika pokupovao pridošli krojač u Zadru Iseppo Armanini.⁵⁶⁸

Kandijski rat kako za čitavu Mletačku Republiku, tako i za Dalmaciju nikako nije bio iznimka u smislu općeg negativnog utjecaja ratova na ekonomske prilike.⁵⁶⁹ To se uostalom

⁵⁶⁵ Za Peru Dismanića, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 8. X. 1647. Za sinove Petra Calcine, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 24. VII. 1656. Zanimljivo kako Petar u jednom legatu svoje oporuke zahtijeva da se od njegove ostavštine osiguraju sredstva samo za oslobođenje Nikole, dok Pavla u tom kontekstu nigdje ne spominje.

⁵⁶⁶ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 8. X. 1659.

⁵⁶⁷ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 11. X. 1656.

⁵⁶⁸ Armanini je od Margarete s Ugljana kupio zemlju na otoku čime je ona skupila sredstva za spas svojeg supruga Šimuna, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 17. VII. 1660. Njemu je i Ivan Parica, također stanovnik Ugljana, prodao svoje vinograde kako bi namaknuo sredstva za vlastitu otkupninu, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 17. VII. 1660.

⁵⁶⁹ Općenito o dalmatinskoj privredi u vrijeme Kandijskog rata, v.: Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 396-397; Madunić, *Defensiones Dalmatiae*, 281. Ovdje citirani autori koji su se

već moglo primijetiti u raznim segmentima, a općenito teško financijsko stanje u državi direktno se na vojnike reflektiralo problemima oko isplate vojničkih plaća, što je pak nadalje bilo povezano i s razvojem vojnog poduzetništva u punom smislu te riječi – angažmanom pojedinaca oko osnivanja privatnih satnija.⁵⁷⁰ No, iako se iz ove vrste izvora teško mogu konkretnije iščitati potencijalne sustavne promjene većeg opsega u trgovini i privredi uzrokovane ratnim stanjem, neki slučajevi ukazuju na određene specifičnosti u odnosu na mirnodopsko razdoblje barem kada je riječ o pojavi nove vrste poslovanja ili prilagođavanju postojećih ratnim potrebama. Uz same vojnike, svoju su priliku za dodatnom zaradom u suradnji s vojskom vidjeli i neki poduzetniji zatarski građani pri čemu se posebno ističe obitelj Bonicelli. Naime, uopće svestrani trgovac Rafael Bonicelli, svoju priliku za zaradom vidio je i u suradnji s vojskom pa je tako tijekom ovog razdoblja vrlo intenzivno pomagao u opskrbi vojnih jedinica, često izvlačeći u ime zapovjednika raznih satnija novac od nadležnih magistratura u Veneciji (*Cecca, Camerlenghi del Comun, Offitio sopra le Camare di Quarterion, Banco del Giro*) da bi tim sredstvima vojnike opskrbio opremom iz svojeg dućana.⁵⁷¹ Uz ove najkonkretnije poslove, razne druge općenitije isprave otkrivaju njegove jake veze s vojskom pa bi se bez imalo pretjerivanja Rafael mogao okarakterizirati kao ratni profiter. Stoga ne čudi što nije propustio niti angažman oko izbavljanja zarobljenika te je preko svojeg opunomoćenika iz Sarajeva posredovao u ranije spomenutoj razmjeni osmanskih i mletačkih zarobljenika, iako se iz isprave ne može jasno iščitati je li iz toga izvukao kakvu financijsku korist. Na sličan su način, na tragu ratnog profiterstva, svoje poslove vodili i neki drugi Zadranjci, iako se s Bonicellijem ne može mjeriti nitko. Baveći se izradom odjeće u svojoj gradskoj radionici vjerojatno svojevrsnog manufakturnog oblika, iz nekoliko isprava može se doznati kako su se članovi obitelji Borgo tijekom rata očito specijalizirali za opskrbljivanje vojske.⁵⁷² Uz odjeću, nepotrebno je naglasiti kako su zbog pojačanog vojnog angažmana koristi morali imati i kovači koji su se specijalizirali za izradu oružja. S obzirom na samo jednog zatarskog oružara Lovru Vanija, Zadar su kao plodno tlo za pokretanje vlastitog posla prepoznali stranci pa se tako u gradu tijekom rata našlo oružara (*armarol /*

detaljnije bavili privrednim i ekonomskim pitanjima Dalmacije u vrijeme mletačke uprave, Pederin i Peričić, ne pridaju previše pažnje utjecaju ovog rata na ekonomske prilike.

⁵⁷⁰ Iako na primjeru narednih mletačko-osmanskih ratova, ovom vrstom djelatnosti detaljno se bavio, kako je već navedeno, Nikola Markulin. U svakom slučaju, uz njegovu već spomenutu doktorsku disertaciju, v. i: Nikola Markulin, „Vojno poduzetništvo u mletačkoj Dalmaciji i Boki za vrijeme Morejskog rata (1684.–1699.)“, *Zbornik OPZ HAZU*, 56 (2014.): 91-142; Nikola Markulin, „Vojno poduzetništvo u Mletačkoj Dalmaciji i Boki od 1700. do 1718. godine“, *Povijesni prilozi*, god. 35, sv. 51 (2016.): 159-196.

⁵⁷¹ V.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 26. III. 1658.; isto, 26. IV. 1658.; HR-DAZD-31-BZ, S. Braicich, b. II, fasc. 2, 27. IX. 1656.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 17. XII. 1661.

⁵⁷² HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 5. IV. 1645. Posebno spominjanje radionice, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 17. IV. 1645.

schiopeter) iz okolnih krajeva poput Poljica i Šibenika, ali i iz Venecije te Brescije.⁵⁷³ Dakako, uz novčanu i logističku djelatnost, vojsci su svoje usluge ponudili i pripadnici nekih drugih profesija što se najbolje vidi iz struke povezane s liječenjem, posebno kirurga i ljekarnika, u ratu jednako potrebne kao i bilo koje druge prateće profesije. Dok se zadarskom kirurgu Stjepanu Corteseu u službi na ratnom brodu pridružila nekolicina stranaca,⁵⁷⁴ u nabavci lijekova istakao se poznati zadarski ljekarnik Franjo Armandi. Očito vrlo poduzetan, on je u jednom ugovoru angažirao i mletačkog ljekarnika Giacoma Rubacinija te svojeg zadarskog kolegu ljekarnika Armana Lantanu što, uz sam iznos od 12 230,11 lira koji je potraživao od mletačkih magistratura, dodatno govori o opsegu njegovog poslovanja.⁵⁷⁵

No, dok su neki koliko toliko uspješno iskorištavali ratno stanje, suradnja s vojskom mogla je biti i problematična. Jer, osim što je i sam vojni zapovjednik zbog dugovanja svojoj satniji mogao završiti u zatvoru, kao što se to dogodilo kapetanu Christofforu Brigarasu,⁵⁷⁶ pri angažmanu u sumnjivim poslovima mogli su stradati i civili kako se vidi iz sudskog procesa između pukovnika Vuka Crnice i guvernadura Zorzija Ferlette s jedne te svećenika Ivana Zapića s druge strane. Naime, obitelj Zapić optužena je da je blokirala isplatu 228 reala koju je generalni providur Cornaro namijenio vojsci te da je rečeni novac koristila za svoje potrebe.⁵⁷⁷ Na žalost, presuda se ne saznaje niti iz ove niti nekih drugih bilježničkih isprava, ali sam proces dovoljno govori o tamnoj strani ratne privrede. Međutim, osim onima koji su se povezivali s vojskom, ratno stanje probleme je moglo uzrokovati i poduzetnicima kojima iskorištavanje vojnih financijskih resursa nije bilo u interesu pri čemu se to prvenstveno odnosi na vlasnike zemljišta u okolici grada. Osim generalnog spominjanja devastiranog ili zbog straha od neprijateljskog napada zapuštenog zemljišta, konstantnoj nesigurnosti prilagođavali su se i iznajmljivači još uvijek upotrebljivih posjeda kako pokazuje ugovor o najmu zemljišta zadarskog arhidakona Nikole Venture Varošaninu Šimunu Ptičini u kojem se izričito navodi da je radnik dužan čuvati urod od potencijalne osmanske opasnosti tako da ga

⁵⁷³ Za Lovru, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 16. IV. 1662. Iz Dalmacije su bili Jerko iz Poljica i Ivan iz Šibenika, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. X. 1656.; isto, 15. IV. 1662. Iz Venecije je bio Andrea kojemu se pridružio sugrađanin Augustin Toselli, dok je iz Brescie došao Zuanne Spader, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 21. VII. 1655.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 14. XI. 1658.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 19. VIII. 1660. Spaderovo podrijetlo navodi se samo u ovoj ispravi, ali se uz to ne navodi njegova profesija. Međutim, s obzirom da se on često pojavljuje u ispravama redovito s navedenim zvanjem, sigurno je kako se radi o oružaru iz Brescie, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 22. IX. 1661.

⁵⁷⁴ Za Stjepana, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 8. X. 1657. Uz njega, strani kirurzi djelatni u mletačkoj vojsci bili su Mario Luchetti iz Perugie i Albanac Giovanni Battista Aldigeri, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 2, 23. VII. 1662.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 30. III. 1659.

⁵⁷⁵ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 21. VIII. 1656.

⁵⁷⁶ Kapetana su u ime svojeg supruga i zeta poručnika Antuna Bona Coradinija tužili Marija i Ivan Mazarachi, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 6. V. 1664.

⁵⁷⁷ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 26. X. 1661.

u slučaju napada prebaci na siguno.⁵⁷⁸ S obzirom da su se mlinovi uglavnom nalazili u okolici grada na lokalitetu zvanom Fiumara, njihovi najmovi još učestalije donose takve karakteristične stavke u kojima se izričito utvrđivala posebna isplata ukoliko dođe do izvanrednog stanja ratne opasnosti i prestanka rada ili uništenja mlina. Treba naglasiti kako se pri tome najmoprimcima uglavnom izlazilo u susret te je ugovarano da u takvim slučajevima oni nisu bili dužni plaćati najam niti bi im se šteta načinjena od strane neprijatelja zaračunavala.⁵⁷⁹

Dakle, daleko od toga da Zadrani i oni koji su se privremeno našli u Zadru nisu iskusili ratne nedaće. Koliko god život funkcionirao normalno, rat je neizravno, ali neizbježno, vršio svoj utjecaj na urbano društvo osigurano unutar jakih gradskih zidina samo od njegovih najgorih ratnih posljedica – izravnog razaranja i smrti. S druge strane, ovaj najbolje čuvani grad mletačke Provincije Dalmacije i Albanije ipak je u odnosu na neka druga urbana središta bio u privilegiranom položaju jer realnog straha od osvajanja nije bilo tijekom čitavog rata. No, eventualne promjene samih karakteristika urbane društvene strukture samo djelomično govore o kompletnom utjecaju rata na funkcioniranje grada. Koliko je ovaj specifičan položaj Zadra, s jedne strane također dotaknutog ratom, ali s druge ipak pomalo privilegiranog, omogućavao pojedinim njegovim društvenim strukturama i gradskom društvu u cjelini normalno funkcioniranje na svakodnevnoj razini, nastojat će se razjasniti u sljedećem poglavlju.

Konačno, kratkim prikazom rata kao izravno ne pretjerano utjecajnog faktora na zadarsko urbano društvo, ali sveprisutnog u pozadini, zaokružena je prva cjelina ovog istraživanja. Koliko je to bilo moguće, kroz kategorizaciju svih postojećih društvenih slojeva i njima pripadajućih profesija u Zadru, ova je cjelina dala pogled na cjelokupnu urbanu društvenu strukturu grada sa svim njezinim specifičnostima. Unatoč naizgled jednostavnoj diferencijaciji na plemiće i pučane, ovom se analizom razotkrila vrlo kompleksna slika urbanog društva jednog istočnojadranskog grada. Heterogenost unutar pojedinih društvenih slojeva, njihove mnogo puta međusobno nejasne granice, obitavanje lokalnog stanovništva iz okolice i regije kao i stranih došljaka iz čitave Europe te, na kraju, prisutnost marginalnih skupina, pokazale su svu slojevitost stanovnika i prolaznika na gradskom prostoru središta mletačke Provincije Dalmacije i Albanije, uopće tipičnu za jedan europski grad ranog novog

⁵⁷⁸ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. IV. 1661.

⁵⁷⁹ V. npr.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 7. V. 1661.; isto, 28. IX. 1664.; isto, 29. XI. 1664. Kao primjer nepovoljnog ugovora, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 18. XI. 1659.

vijeka. Iako se iz ove perspektive ne može reći kako su se u društvenom tkivu Zadra manifestirale neke bitne promjene tijekom razmatranog razdoblja u trajanju od 25 godina, daleko od toga da je ono samo po sebi bilo statično. Dinamika se mogla jasno vidjeti kroz kretanje izvangradskog stanovništva, a dodatno se mogla nazrijeti kroz prikaz čitavog niza profesija od kojih je svaka nosila svoje specifičnosti. Naravno, o bilo kakvoj statičnosti unutar i između samih društvenih slojeva te raznih profesionalnih skupina također nema riječi. Gradsko društvo u cjelini imalo je, dakle, svoj *modus vivendi* čemu će se posvetiti sljedeća cjelina ovog istraživanja.

5. SVAKODNEVNI ŽIVOT U GRADU ZADRU

Ovako učini, tvâ drúga ča t' veli,
u Zadru počini gdi srce tvo'e želi,
gdino se veseli općeno svaki dvor,
gradjane s vlasteli u skladan dogovor,
zač voća na izbor, al' vode tko hoće,
hod rici na izvor, a u lug po voće.
Ako te zagrlj divan zbor i prime,
već nisi umrli ni rođen za vrime.⁵⁸⁰

Ovako Zadar, kao mjesto obilja i složnih stanovnika, predstavlja vila Slovinika nagovarajući tim riječima pisca koji je napustio grad da se vrati i nastavi svoj život tamo. Iako je Juraj Baraković iz ne sasvim jasnih razloga, pretpostavlja se da je došao u nekakav sukob s gradskim vlastima ili utjecajnim pojedincima, u stvarnom životu zaista otišao iz rodnoga grada, očito ga nikad nije zaboravio i svoje najpoznatije djelo *Vila Slovinika*, objavljeno prvi put u Veneciji 1614. godine, u velikoj je mjeri posvetio upravo Zadru. On ga u stihovima hvali i na više mjesta ističe njegovu ljepotu, snagu, obilje i uopće sve pogodnosti potrebne za ugodan život u jednom gradu. No, koliko ova idealna pjesnička slika korespondira sa stvarnim životom Zadrana sredinom 17. stoljeća, vidjet će se iz analize svakodnevnog života u gradu, temi kojoj je posvećena naredna cjelina.

Što se sve podrazumijeva pod pojmom svakodnevlja u kontekstu povijesnih istraživanja? Već je Fernand Braudel na samom početku svojeg kapitalnog trosveščanog djela *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od 15. do 18. stoljeća* naglasio kako je upravo prvi svezak, pod naslovom *Strukture svakidašnjice*, najsloženiji te da ta složenost „...proizlazi iz mnogovrsnosti postavljenih ciljeva, iz tegobnog otkrivanja neuobičajenih tema, koje sve valja uklopiti u cjelovitu povijest, kao i iz mučnog slaganja *parahistorijskih* gledišta [...] koji su međusobno izolirani i razvijaju se na marginama tradicionalnih iskaza.“⁵⁸¹ Ipak, u odnosu na vrijeme u kojem je Braudel izrazio svoje bojazni, istraživanje povijesti svakodnevice odmaklo je od svoje početne točke i uvelike se iskristaliziralo. Zapravo, ono je u historiografiji već dulje vrijeme prepoznato kao zasebno područje istraživanja s nizom tema, generalno shvaćeno kao povijest svakodnevnog ponašanja i svakodnevnih iskustava pri čemu povijesne promjene i kontinuiteti nikako nisu zanemareni već su shvaćeni kao rezultat društvene aktivnosti konkretnih pojedinaca ili skupina.⁵⁸² Naravno, povijest svakodnevice

⁵⁸⁰ Juraj Baraković, *Vila Slovinika*, u: *Petar Zoranić i Juraj Baraković*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 8, Franjo Švelec (prir.). Zagreb: Matica hrvatska, 1964., st. 746-753, 302.

⁵⁸¹ Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 14.

⁵⁸² Općenito o razvoju povijesti svakodnevice i njenom značenju, v.: Alf Lüdtke, „Introduction: What is The History of Everyday Life and Who Are Its Practitioners?“, u: *The History of Everyday Life. Reconstructing Social Experiences and Ways of Life*, Alf Lüdtke (ur.). Princeton: Princeton University Press, 1995., 3-40.

usko je vezana uz razne teme područja društvene povijesti, a s obzirom da je mikrohistorijski pristup neizbježan u njezinom istraživanju, ona se i u metodološkom pogledu u potpunosti uklapa u modele na kojima se bazira ova mikrohistorijska analiza povijesti urbanog društva.⁵⁸³ Dakle, u područje interesa povijesti svakodnevice spada čitav niz segmenata života pojedinca ili skupina s kojima se tijekom svog života čovjek redovito susreće. Vlastiti životni vijek, odnosi prema drugim ljudima od najbližih pripadnika svoje obitelji, prijatelja i suradnika kao i potpunih stranaca, privatna i javna komunikacija, svakodnevni predmeti koji odražavaju cjelokupnu materijalnu kulturu i životni standard, organizacija vremena kako radnog tako i slobodnog te čitava popularna kultura, samo su neki tematski okviri istraživanja povijesti svakodnevice. Stoga ne čudi kako jedinstveni i čvrsti sustav postavljanja granica unutar kojih bi se svakodnevica istraživala i što bi uopće ona predstavljala, ne postoji. Prvenstveno, bilo kakav istraživački pothvat uvelike ovisi o dostupnosti izvorne građe te različitim pristupima manifestiranim kroz fokus na specifično kronološko razdoblje, geografsko područje ili pojedinu društvenu skupinu.⁵⁸⁴

Na tragu gore predstavljene povijesti svakodnevice kao jednog od fenomena suvremene historiografije, postavlja se pitanje kako se ona manifestirala u urbanom društvu ranog novog vijeka. Međutim, kao i u bilo kojem drugom društvu bilo kojeg drugog razdoblja, jedinstveni odgovor nemoguće je naći. Uostalom, odmah može biti jasno kako jedan bogati trgovac i jedan sitni obrtnik u istom gradu nikako nisu mogli imati jednaku životnu rutinu niti životne standarde. Na širem planu, već je rečeno kako su svi gradovi ranonovovjekovne Europe, unatoč svojim različitostima, imali dovoljno zajedničkih obilježja da bi se moglo govoriti o jednoj urbanoj civilizaciji, a sve te različitosti i sličnosti bile su sačinjene i od svakodnevnog života njihovih građana. Dakle, iako su razlike u preokupacijama građana, izgledu njihovih kuća, običajima, uopće načinu života vidljive od grada do grada, i u tom aspektu sličnosti prevladavaju, dok se bitnije razlike mogu vidjeti tek

⁵⁸³ Isto, 14. O tome, v. i: Sarti, *Živjeti u kući*, 2-3.

⁵⁸⁴ S obzirom da se ovo istraživanje ipak bazira na metodološkim modelima urbane povijesti, povijest svakodnevice ovdje predstavlja samo segment urbanopovijesnog okvira, a ne zasebnu historiografsku poddisciplinu. Stoga nema potrebe ulaziti u dublje analize dosadašnjih znanstvenih dostignuća na području povijesti svakodnevice, ali kao orijentir može poslužiti posebna sekcija u petom svesku *Encyclopedia of European Social History From 1350 to 2000*. V.: Whitney A. Walton (et al.), „Section 23: Everyday life“, u: *Encyclopedia of European Social History*, sv. 5, 434-529. Treba napomenuti kako u spomenutom svesku popularna kultura pripada posebnoj sekciji u kojoj je nekoliko članaka napisao Peter Burke, ali isti autor u uvodu svojeg drugog djela, *Venice and Amsterdam*, navodi kako je popularna kultura sasavni dio svakodnevice, v.: Peter Burke (et al.), „Section 19: Culture and Popular Culture“, u: *Encyclopedia of European Social History*, sv. 5, 3-13; Burke, *Venice and Amsterdam*, xx. O njegovom shvaćanju popularne kulture, svakako v. i: Peter Burke, *Junaci, nitkovi i lude. Narodna kultura predindustrijske Evrope*. Zagreb: Školska knjiga, 1991., 11-13. Također, na ovom se mjestu može spomenuti kako je povijest svakodnevice prepoznata i u hrvatskoj historiografiji, a svojevrjemenom je izlazio i specijalizirani časopis *Otium: časopis za povijest svakodnevice* u izdanju istoimenog povijesnog društva iz Zagreba, v.: *Otium: časopis za povijest svakodnevice*, vol. 1-8 (1993.-2000.).

usporedbom udaljenijih regija. Naravno, ne smije se zaboraviti niti konstantna promjena raznih segmenata svakodnevne urbane rutine kroz vrijeme jer način provođenja svakodnevice nikako nije bio statičan.⁵⁸⁵

Kada se govori o građi za proučavanje svakodnevice gradskog stanovništva, nije novost kako bilježnički spisi u tom smislu pružaju goleme mogućnosti.⁵⁸⁶ Inventari, oporuke i bračni ugovori detaljno govore o materijalnoj kulturi svih slojeva društva, kupoprodajni ugovori gradskih nekretnina daju izvrstan uvid u izgled prostora i životne standarde stanovništva, dok razni poslovni ugovori donose informacije ne samo o raznovrsnosti i opsegu poslova ili njihovoj profitabilnosti, već i o načinu na koji su se obavljali, a svi oni zajedno jasno oslikavaju kompleksne odnose među stanovništvom. No, kako niti jedna vrsta izvora ne predstavlja savršen materijal za proučavanje određene teme, tako i bilježnički spisi imaju svoja ograničenja, stoga će u ovom poglavlju neki aspekti svakodnevice biti obrađeni s mnogo detalja, dok će neki morati ostati samo skicirani ili će čak biti u potpunosti izostavljeni. Uostalom, kako je u predgovoru svojoj knjizi *Živjeti u kući* navela Raffaella Sarti, o svakoj od ovih tema moglo bi se napisati ne jedno, već tisuću djela,⁵⁸⁷ pretenzije ovog poglavlja također neće biti ući u svaki detalj života Zadrana, nego će se kroz neke osnovne elemente svakodnevice pokušati dati jedna opća slika svakodnevnog načina života u gradu.

Kako je već navedeno, prethodnim se poglavljem primarno nastojalo analizirati i prema svojim specifičnostima kategorizirati kompletno urbano društvo grada Zadra. Iako se na prvi pogled može činiti, jasno je kako ovdje prikazani pojedini društveni slojevi i skupine, a time i društvo u cjelini, nikako nisu bili statični. Raznolikost navedenih profesija kojima su se pojedinci bavili i kroz njih u velikoj mjeri definirali svoju pripadnost pojedinom društvenom sloju ne samo kroz materijalnu moć već i kroz samu prirodu posla, uvelike je dala do znanja kako je funkcioniralo zadarsko društvo 17. stoljeća. Naravno, pojedine društvene skupine imale su svoje specifičnosti, ali cjelovita slika bez sumnje odražava jednu izrazitu dinamičnost. Nadalje, uz čitavu lepezu postojećih profesija, stalno gibanje unutar cjelokupnog gradskog društva moglo se već uočiti prilikom analize pojedinih skupina kroz samo usputno naznačenu interakciju među njihovim pripadnicima i odnose među članovima pojedinih kućanstava ili obitelji kao najmanjih društvenih zajednica u gradu. Također, na tragu gore rečenoga, već se do sada moglo naslutiti, a na više je mjesta i istaknuto, kako niti svaka od

⁵⁸⁵ O posebnostima i zajedničkim obilježjima života gradova ranonovovjekovne Europe, v.: Cowan, *Urban Europe*, 69-70; Friedrichs, *The Early Modern City*, 245-246. O promjenjivosti tradicije u Europi tijekom ranog novog vijeka, v.: Burke, *Junaci, nitkovi i lude*, 31.

⁵⁸⁶ Sander-Faes, *Urban Elites of Zadar*, 171.

⁵⁸⁷ Sarti, *Živjeti u kući*, 2.

postojećih društvenih skupina nije stajala samostalno te je interakcija među njima bila neizbježna. Kroz profesije i interakciju manifestirao se, dakle, svakodnevni život grada i njegovih stanovnika, od zajedničkih poslova, preko komunikacije na ulici, a kroz sve to zajedno reflektirao se i način života pojedinca. Nastavljajući se na saznanja dobivena u prethodnom poglavlju, upravo ovi aspekti grada i njegovog stanovništva bit će predmet analize predstojeće cjeline.

No, prije nego se krene na konkretnu analizu pojedinih segmenata urbane svakodnevice u Zadru, ponovno bi trebalo naglasiti općenitu jaku povezanost između dvaju jadranskih obala. Drugim riječima, brojni utjecaji s Apeninskog poluotoka, od političkog i upravnog uređenja do kulture i umjetnosti, bez sumnje su se manifestirali i kroz svakodnevni život u dalmatinskim gradovima, a kao ni u ostalim do sada prikazanim, Zadar niti u ovom aspektu nije predstavljao iznimku. Time su gradovi istočnog Jadrana samo dodatno potvrdili svoju pripadnost širem sredozemnom urbanom krugu, dok su im brojne lokalne karakteristike i utjecaji nekih općih europskih urbanih trendova istovremeno davale i poseban i univerzalan pečat čime je urbana slika istočnojadranske obale imala opet samo sebi svojstvene karakteristike i nikako nije predstavljala tek kopiju gradova s druge strane Jadrana.

5.1. Svakodnevni život gradskog društva: odnosi unutar i među društvenim skupinama

Govoreći o interakciji ljudi u gradu, već je spomenuto kako je ona bila intenzivna i, uostalom, neminovna. No, dosadašnja se historiografija, kako za Zadar, tako i za ostale dalmatinske gradove, prvenstveno fokusirala na sukobe do kojih je dolazilo redovito zbog pokušaja ojačanog građanstva da stekne pravo udjela u vlasti, iako su oni iznimno rijetko prelazili granice pravnih okvira prerastavši u otvorene nemire kao što je to bio slučaj na Hvaru početkom 16. stoljeća, uopće najpoznatiji u povijesti mletačke Dalmacije. U Zadru su građani preko svoje bratovštine Sv. Jakova redovito legalnim putem nastojali steći rečena prava i do otvorenih nereda oko pitanja udjela u vlasti nikada nije došlo, što je uostalom bila prevladavajuća praksa u onodobnim europskim gradovima, unatoč povremenim izbijanjima otvorenih pobuna.⁵⁸⁸ No, osim sukoba za udio u vlasti, skladni oblici suživota bili su neizbježni i zapravo su prevladavali. Uz malobrojnu političku elitu kojoj je pripadalo plemstvo i onu ekonomsku koju su činili bogati građani skupa s plemićima, većinu stanovništva Zadra činio je puk i upravo je on svojim načinom života diktirao izgled grada.

⁵⁸⁸ Pregled stalnih nastojanja građana da preko središnjih mletačkih institucija steknu pravo na sudjelovanje u komunalnoj vlasti, v.: Novak–Sambailo, „Plemići, građani i pučani“, 169-185. O takvoj praksi kao prevladavajućoj u Europi, v. npr.: Friedrichs, *The Early Modern City*, 306; Friedrichs, *Urban Politics*, 35-49.

Samom gradskom stanovništvu, naravno, pridružili su se i brojni došljaci, kako se vidjelo vrlo raznolikog podrijetla, te su oni ustaljenoj gradskoj svakodnevici donosili svježinu, ne nužno uvijek u pozitivnom smislu.

U prethodnom poglavlju detaljno prikazane društvene skupine, naravno, nisu stajale zasebno. Štoviše, svakodnevna interakcija u koju su međusobno neizbježno stupali svi pripadnici urbanog društva svakako je prevladavala. Međutim, isto se tako treba naglasiti kako su određene barijere ipak postojale. Već je navedeno kako je plemstvo bilo vrlo zatvorena društvena skupina, dok su pučani odavali veliku otvorenost čega je posljedica bila povećana heterogenost ove društvene skupine. Njima zajedno pridruženi stranci, kako se vidjelo, osim suradnje u poslovnom i vojnom smislu, svojim su različitostima mogli isto tako izazvati nepovjerenje i izbjegavanje kontakata od strane lokalnog stanovništva. Međutim, u prostoru omeđenom gradskim zidinama i prošaranom uskim ulicama s pokojim trgom, susreti i komunikacija bili su neizbježni. Započevši najprije s analizom odnosa unutar pojedinog društvenog sloja, ovim će se dijelom poglavlja o svakodnevici zaokružiti slika odnosa među društvenim skupinama na svakodnevnoj razini pri čemu će se nastojati prikazati i kakav je bio svakodnevni dijalog u smislu razine interakcije te prevladavanja simbioze i solidarnosti ili netrpeljivosti u odnosima među društvenim skupinama.

5.1.1. Svakodnevni odnosi unutar pojedinih društvenih skupina u gradu

Svi su pripadnici zadarskog plemstva, te najmalobrojnije, ali iznimno utjecajne skupine u cjelokupnom gradskom životu, bez iznimke ujedno pripadali i gradskoj eliti. Međutim, treba ponoviti kako su u ovdje razmatranom periodu, unatoč i dalje velikoj moći, problemi unutar ovog društvenog sloja postali evidentni, od negativnih demografskih trendova do poteškoća u održavanju elitnog statusa zbog ekonomske stagnacije. Ipak, bez obzira na ove poteškoće, plemstvo je i dalje redovito odbijalo prihvaćati pripadnike drugih slojeva u svoj krug čime je snažno čuvalo ekskluzivitet na držanje pozicija prvenstveno važnih gradskih upravnih, a onda i crkvenih te vojnih funkcija. Glavni i najbolji instrument očuvanja elitnog statusa plemići su vidjeli u sklapanju brakova između pripadnika raznih obitelji unutar svojeg sloja, a time su ujedno vrlo jasno pokazivali i svoj općenit odnos prema pripadnicima ostalih gradskih skupina. No, naravno, bilo kakva pretpostavka da je korist bila jedini razlog sklapanja brakova unutar ovog društvenog sloja bila bi pretjerana i ne bi se smjela uzeti u obzir. Osjećaji i međusobna privlačnost pojedinaca svakako su također bili faktor u odabiru bračnog partnera.

Bračne veze koje su ostvarile pripadnice i pripadnici pojedinih gradskih plemićkih obitelji s drugim, ne samo plemićkim ili uopće gradskim obiteljima, ilustrira sljedeća tablica. Iako zbog prirode građe u obzir treba uzeti mogućnost odstupanja od prikazanog, na temelju brojnih ugovora o sklapanju brakova i određivanja miraza, ali i oporuka kao i samo usputnog spominjanja bračnih veza pri rješavanju najrazličitijih poslova poput podjele imovine ili kupoprodaje nekretnina, može se steći prilično detaljan uvid u obiteljsku povezanost među zadarskim plemićkim obiteljima.

Tablica 4. Popis obitelji s kojima su se zadarski plemići povezali međusobnim stupanjem u brak

Ženidbene veze zadarskih plemićkih obitelji			
Obitelj	Članovi oženili iz obitelji		Članice se udale u obitelj
Bartolazzi	Benedetti Cedolini Civalelli		Detriko Fanfonja Ferra Girardini Grisogono Nassi
Benja	Capogrosso Fanfonja Nassi		Panizzoni Soppe Thebaldi
Calcina	Bartolazzi Grisogono Gini		Mirković
Carnaruti	/		/
Cedolini	Pechiari		Bartolazzi Pechiari
Civalelli	Detriko		Bartolazzi Fanfonja Ljubavac
Detriko	Bartolazzi Nassi Soppe		Civalelli Grisogono Soppe
Fanfonja	Bartolazzi Civalelli Ferra	Ljubavac Nassi Rosa	Benja Cedolini Grisogono Longa
Ferra	Bartolazzi		Braman Fanfonja Isij
Fumatti	/		Ardenghi
Girardini	Bartolazzi		Alberti
Grisogono	Bartolazzi Cipico Detriko Dobrojević	Fanfonja Foresti Padrini Soppe	Andreis Antonij Calcina Cipico Lodi Mercantis Nassi iz Risna Tagliapietra
Ljubavac	Civalelli		Fanfonja Panizzoni
Nassi	Bartolazzi Grisogono Marinović Rosa		Benja Detriko Fanfonja Lovatello Malamede
Pechiari	Cedolini		/
Rosa	/		Dandolo Fanfonja Medinschi Nassi
Soppe	Benja Padrini		Detriko Draganić Giordani Grisogono
Spingaroli	/		/

Prema podacima u tablici, jasno se mogu iščitati međusobne veze postojećih 18 plemićkih obitelji u Zadru. Dakle, osim vrlo malobrojne obitelji Carnaruti te vrlo pasivnih Spingaroli i Fumatti kod kojih ili uopće nije zabilježen spomen bračnih odnosa ili nema podataka o braku s pripadnicima zadarskog plemstva, očito je kako je ostalih 15 postojećih zadarskih plemićkih obitelji bilo prilično jako obiteljski premreženo. Zapravo, svaka je od ovih obitelji bila povezana barem s jednom istog statusa, ali je s druge strane jasno da su, kao i u ostalim do sada prikazanim karakteristikama plemićkog sloja, i u ovom segmentu odstupanja od obitelji do obitelji bila velika, što je ovisilo ne samo o broju članova pojedine obitelji već i prema njihovoj okrenutosti crkvenom pozivu. Na planu intenzivnog održavanja bračnih veza s ostalim gradskim plemićkim obiteljima, prednjačile su obitelji Bartolazzi i Fanfonja. One su se brakovima povezale svaka s čak osam drugih zadarskih plemićkih obitelji, uključujući i međusobno sklopljene brakove, pri čemu su Bartolazzi sklopili čak po dva braka s članicama obitelji Cedolini.⁵⁸⁹ Njima se mogu pridružiti obitelji Grisogono i Nassi koje su na isti način njegovala odnose s po šest drugih plemićkih obitelji, dok su ostale imale po četiri i manje takvih veza. Iako je jedna od najbrojnijih i najmoćnijih zadarskih plemićkih obitelji, obitelj Fanfonja, očito u velikoj mjeri bila povezana s ostalim plemićkim obiteljima u gradu, potrebno je primijetiti i kako broj članova određene obitelji te njezina materijalna moć prikazani u prethodnom poglavlju nisu nužno značili i jaku obiteljsku povezanost s pripadnicima gradskog plemićkog sloja kako se može vidjeti iz primjera druge najmoćnije obitelji – Soppe. Naime, kao plemićka obitelj s najvećim brojem članova, ona je bila povezana samo s obiteljima Benja, Detriko i Grisogono. Ipak, da su ženibene veze imale važnu ulogu u cjeloživotnim odnosima unutar gradskog plemićkog sloja, dokazuju preudaje ili ponovne ženidbe, iako se pojedine udovice, poput Kornelije Bartolazzi, nisu nikad ponovno udavale.⁵⁹⁰ Unatoč tome što su često nedovoljni i ponekad konfuzni jer im u središtu interesa nije niti genealogija niti bračni odnosi u obitelji, raspoloživi podaci iz bilježničkih spisa ipak govore o praksi preudaje, a u nekoliko se slučajeva sa sigurnošću mogu rekonstruirati sklapanja novih brakova nakon smrti supružnika. U ovom kontekstu ponovno prednjače članice obitelji Bartolazzi, točnije dvije kćeri starije Kornelije, Kornelija mlađa koja se nakon smrti svojeg prvog supruga Jeronima Girardnija udala za Grgura Calcinu te njezina sestra Pelegrina, udana u obitelj Grisogono, i nakon smrti svojeg supružnika ponovno udana

⁵⁸⁹ Petar Bartolazzi bio u je braku s Darijom Cedolini, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, nema datuma, 1655. Nešto kasnije spominje se brak Franje Bartolazzija i Marije Cedolini, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 2, 6. XI. 1662.

⁵⁹⁰ Kornelija se spominje kao udovica pokojnog Jeronima Fanfonje kroz čitavo razmatrano razdoblje, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 16. VII. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 31. I. 1669.

za Jeronima Ferru.⁵⁹¹ Među muškim članovima, ponovno uzimanje supruge iz druge plemićke obitelji zabilježeno je kod Ivana Grisogona. On je, nakon smrti Franke Bartolazzi, oženio Lucijetu Soppe.⁵⁹² Jasno, ovo nisu jedini slučajevi ponovnog stupanja u brak, ali se drugi nisu sklapali s pripadnicima zadarskih plemićkih obitelji.

No, kao i ostali pripadnici ovog elitnog društvenog sloja svojstvenog svim sredozemnim gradovima, niti zadarsko plemstvo nikako nije bilo potpuno zatvorena kasta. Povezivanje s istim društvenim slojem iz geografski ili etnički stranih prostora bila je uostalom sasvim uobičajena praksa kako među gradskim, tako i feudalnim europskim plemstvom, stoga u Zadru nije bilo neobično sklopiti brak s pripadnicima plemićkih obitelji iz drugih komuna s istočne obale Jadrana ili uopće onih s podrijetlom izvan Dalmacije, iako su ženidbene veze unutar samog zadarskog plemićkog kruga i dalje uvelike prevladavale. Iz prethodne tablice može se vidjeti kako je zadarska plemićka elita bila povezana prvenstveno s plemstvom drugih dalmatinskih komuna, a osim jednog, bilo kakvi slučajevi bračnih veza s obiteljima iz udaljenijih krajeva Mletačke Republike ili Europe nisu pronađeni. U Zadru su se tako Calcine povezali s paškom plemićkom obitelji Mirković, Bartolazziji s rapskom Benedetti, Soppe i Grisogoni sa šibenskim obiteljima Draganić i Dobrojević, Benje i Girardiniji sa splitskim Capogrosso odnosno Alberti, a posebno su čvrste veze uspostavljene s nekoliko poznatih trogirskih obitelji, Cipico, Andreis i Lodi, ostvarili razni pripadnici obitelji Grisogono.⁵⁹³ Uz ove geografski i kulturno bliske, kao supruga je zabilježena i jedna pripadnica plemićke obitelji Padrini iz Cremona, Klara. Kao i pripadnici nekih drugih stranih obitelji, ona se također očito udomaćila u Zadru jer je nakon smrti svojeg prvog supruga Ludovika Grisogona, stupila u brak s drugim zadarskim plemićem Ivanom Soppeom.⁵⁹⁴ Sve u svemu, razlike u odnosu broja brakova kojima su strankinje postale članice zadarskih

⁵⁹¹ Za oba braka Kornelije mlađe, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, nema 3. VI. 1661. Za brak Pelegrine s nepoznatim članom obitelji Grisogono, i kasnije s Jeronimom Ferrom, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 11. II. 1657.; HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 1. IX. 1646.

⁵⁹² Za oba Ivanova braka, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 17. I. 1667.

⁵⁹³ Franka Calcina udala se za Pažanina Nikolu Mirkovića, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 9. II. 1650. Jeronim Bartolazzi oženio je Rabljanku Mariju Benedetto, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 2, 8. VIII. 1659. Marijeta Soppe udala se za Šibenčanina Mihovila Draganića, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 16. XI. 1651. Blaž Grisogono oženio je Šibenčanku Margaretu Dobrojević, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 2, 8. X. 1669. Julije Benja oženio je Splitskanku Lukreciju Capogrosso, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 9. XI. 1659. Jelena Girardini udala se za Splitskanku Petra Albertija, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 31. V. 1661. Bartol Grisogono oženio je Trogiranku Katarinu Cipico, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 5. IV. 1661. Artimisija Grisogono udala se za Ivana Cipica, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 11. VIII. 1664. Katarina Grisogono udala se za Ivana Cipica, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 22. VII. 1664. Magdalena Grisogono udala se za Pavla Andreisa, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 6. VIII. 1666. Katarina Grisogono udala se u obitelj Lodi, ali ime supruga nije poznato, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 8. VI. 1649. Ista imena u obiteljima Grisogono i Cipico ovdje ne označavaju iste osobe.

⁵⁹⁴ Za Klaru kao udovicu Ludovika i Ivana, v.: HR-DAZD-31-BZ, Ligniceo, b. I, fasc. 1, 4. VI. 1657.

plemićkih obitelji i onih u kojima su domaće plemkinje pristupile stranim plemićkim obiteljima nema. Prema tome, ne može se reći kako je postojala očita tendencija domaćeg plemstva da proširi svoj utjecaj na druge gradove, niti da je zbog teške situacije ono moralo nesvojevoljno prihvaćati pripadnike drugih urbanih plemićkih elita. Takva je praksa prije bila odraz onovremenog shvaćanja pripadnosti po društvenom, a ne etničkom ili nekom drugom principu. Uostalom, neki članovi pojedinih plemićkih obitelji drugih dalmatinskih komuna ionako su čvrsto bili povezani sa Zadrom te su čak, poput pripadnika obitelji Cipico, imali i status zadarskog građanstva, a bračni su odnosi tu povezanost samo učvrstili. Unatoč teškoćama pojedinih zadarskih obitelji, iz prikaza visine miraza već je zaključeno kako su sve obitelji vodile računa da se osigura respektabilna svota za udaju svojih članica u elitne obitelji. No, sam status elite, unatoč opadanju materijalne moći, svakako je bio jednako važan faktor u održavanju veza. Značaj pripadnosti elitnim krugovima možda najjasnije pokazuje obitelj Grisogono koja je, kako se pokazalo, bilježila stagnaciju materijalne moći, ali je uspijevala sklopiti brojne veze s drugim vrlo značajnim plemićkim obiteljima kako u Zadru, tako i izvan njega. Pri tome se svakako ističe Magdalena Grisogono, udana za vrlo istaknutog pripadnika trogirске plemićke obitelji i vrlo visokog mletačkog državnog službenika, Pavla Andreisa.

Ipak, neke pukotine nastale financijskim ili demografskim problemima, nisu mogle biti popravljene u krugu plemićkog sloja. Stoga je otvaranje prema neplemićkim društvenim skupinama ponekad bilo neizbježno, ali je izgleda prakticirano samo u najnužnijim slučajevima. Od sveukupno šezdesetak različitih brakova sklopljenih od strane pripadnika zadarskog plemstva spomenutih među bilježničkim spisima u bilo kojem kontekstu, sedam se slučajeva odnosi na povezivanje s gradskim pučanima, tri s pripadnicima stranih neplemićkih obitelji, a o šest osoba nema pobližih podataka vezanih za njihov društveni status. S obzirom na brojnost pučana i stranaca ovo se može smatrati vrlo malim brojem, ali ujedno ga karakterizira najveća raznolikost u pogledu geografskog podrijetla supružnica i supruga. No, najprije treba istaknuti kako se u svim slučajevima radi o pripadnicima elite neplemićkog statusa, tako da govora o nekakvoj degradaciji plemićkih obitelji u materijalnom smislu nema. Pojedinačno, u slučaju Zadrana radi se o poznatim obiteljima Giordani, Lovatello i Panizzoni, potom patricijske obitelji Dandolo vjerojatno nekog neplemićkog odvjetka poznate mletačke obitelji sa statusom stanovnika Zadra te obitelji Isij, Malamede i poznate vojničke obitelji iz Risna (*di Risano*). Uz njih je zabilježena albanska vojnička obitelj Gini te mletačke građanske obitelji Thebaldi i Tagliapietra, a među pobliže nepoznatima u dva se slučaja doznaje kako su

supružnici došli iz Piacenze i Monze.⁵⁹⁵ Čak se može vidjeti kako u brak s neplemićima nisu stupali samo članovi slabijih i pasivnijih zadarskih plemićkih obitelji nego su povezivanje s nižim društvenim slojevima prakticirali i pripadnici obitelji Soppe, Nassi i Fanfonja čime se članicama tih obitelji, s obzirom na njihov prevladavajući broj, vjerojatno nastojao osigurati pristojan život u nedostatku ženika iz plemićkih krugova. Naravno, slučajevi sklapanja brakova s neplemićima kod moćnijih su plemićkih obitelji zabilježeni samo sporadično u usporedbi s onim slabijim. Obitelji poput Benja, Ferra, Fumati, Rosa ili, ponovno ponajviše, Grisogono mnogo su se češće okretale bogatim građanskim obiteljima kojima je to pak bio način da, po bogatstvu već utjecajne, uđu i u taj elitni zatvoreni svijet plemića bar do neke mjere s obzirom da im se plemićki status ženidbom ili udajom nije automatski dodjeljivao. Međutim, s plemićke strane, udaja za neplemića nikako nije nužno značila i društvenu degradaciju pa su djeca iz braka neplemića i plemkinje mogla ponovno stupati u brak s plemićima, kako to pokazuje primjer Pasine, kćeri Jelene Benje i Ivana Petra Panizzonija koja je sklopila bračni ugovor s Pompejem Soppeom. Također, glavni dio Pasininog miraza sastojao se od nasljedstva njezinog pokojnog oca i njegove obitelji, a s obzirom da je nasljedstvo Pasina dijelila sa svoje tri sestre, njezin je miraz činio tek četvrtinu sveukupne ostavštine Panizzonija, očito dovoljne da zadovolji obitelj Soppe.⁵⁹⁶

Iz dosadašnje analize vidljivo je kako se zadarsko plemstvo u određenoj mjeri vezalo i s pripadnicima izvan svojeg društvenog kruga. No, prava slika otvorenosti odnosno zatvorenosti ovog elitnog sloja prema drugima može se dobiti samo ako se usporede sve prethodno prikazane kategorije ženidbenih veza te se sagledaju u cjelini. Dakle, jasno je kako

⁵⁹⁵ Laura Soppe udala se za Ivana Jeronima Giordanija, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 10. VII. 1647. Kornelija Nassi udala se za Franju Lovatella, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 1, 17. X. 1660. Jelena Benja udala se za Ivana Petra Panizzonija, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 24. III. 1647. Šimun Ljubavac oženio je Jelenu Panizzoni, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 22. IX. 1659. Marija Rosa udala se za Franju Dandola, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 30. IV. 1663. Paulina Ferra udala se za Šimuna Isija, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 13. III. 1658. Jerka Nassi udala se za Jeronima Malamedea, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 20. V. 1645. Laura Grisogono udala se za Ivana iz Risna, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 4. IX. 1646. Petar Calcina oženio je Jelenu Gini, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 3. IX. 1665. Kornelija Grisogono udala se za Ludovica Tagliapietru, v.: HR-DAZD-31-BZ, Ligniceo, b. I, fasc. 1, 4. VI. 1657. Marija Benja udala se za Theodora Thebaldija, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 17. II. 1647. Ivan Fumatti oženio je Catterinu Ardenghi iz Piacenze, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 31. VII. 1645. Lucija Ferra udala se za Carla Bramana iz Monze, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 2, 6. V. 1661. Katarina Grisogono udala se za Antonija Mariju Antonija nepoznatog podrijetla i društvenog statusa, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 29. XI. 1668. Kornelija Fanfonja, udovica pokojnog Franje Benje, udala se za Nicolloa Longu, osobu nepoznatog podrijetla i društvenog statusa, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 12. V. 1648. Marija Grisogono udala se za Gierolima Mercantisa nepoznatog podrijetla i društvenog statusa, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 21. IX. 1646.

⁵⁹⁶ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 29. VI. 1648. Na žalost, o mirazu sa strane Panizzonija nema detaljnijih podataka, ali s obzirom da je samo dodatak od strane Pasinine majke Jelene iznosio 1900 dukata u novcu i raznim dobrima, glavni dio vjerojatno je bio i veći što je svakako činilo vrlo respektabilan miraz.

je sklapanje brakova s plemićkim obiteljima izvan grada ipak bilo mnogo manje zastupljeno, a povezanost s neplemićima više je predstavljalo iznimku. Kod nekih zadarskih obitelji, poput Cedolini, Civaletti i Detriko uopće nisu zabilježeni brakovi s pripadnicima plemstva izvan grada, a i u slučaju Bartolazzija kao jedne od najaktivnijih obitelji u prakticiranju ženidbenih veza, od sveukupno osam brakova koliko je postojalo u ovdje razmatranom razdoblju zabilježen je samo jedan slučaj sklapanja braka s nezadarskim plemstvom. Jedino se kod obitelji Grisogono može primijetiti kako broj ženidbenih veza sa strancima premašuje onaj s pripadnicima domaćih plemićkih obitelji, što samo potvrđuje do sada već više puta istaknuto postojanje problema u ovoj obitelji. Možda kao najbolja potvrda zatvorenosti plemstva govori jedna odredba iz oporuke Jeronima Spingarolija, pripadnika inače vrlo pasivne obitelji. On je svojoj kćeri Dariji ostavio 3000 dukata koje je trebala dobiti prilikom svoje udaje, a u legatu se izričito navodi kako je za supruga bila dužna odabrati osobu plemenitog roda iz Zadra.⁵⁹⁷ Štoviše, u istoj je oporuci Jeronim zabranio prodaju naslijeđenih nekretnina kako bi sva imovina ostala unutar ove obitelji plemenite krvi malteških vitezova, nekada templara.⁵⁹⁸ Ovo isticanje plemenitog podrijetla dodatno ukazuje koliko su plemići bili svjesni svoje posebnosti u odnosu na druge, ali i kako su, kada bi ponestalo materijalnih sredstava za manifestiranje elitnog statusa, određene obitelji pribjegavale onim slabije opipljivim, pozivajući se na slavno podrijetlo. Sve u svemu, kada se gore analizirane bračne veze sagledaju u cjelini, u potpunosti se dobiva slika jedne zatvorenosti gradskog plemićkog društvenog sloja. Ovakve čvrste veze odražavaju i intenzivnu interakciju među samim plemićima čime su oni dodatno isticali svoju posebnost u odnosu na ostale pripadnike zadarskog gradskog stanovništva.

No, ženidbene veze i međusobni poslovi prikazani u prethodnom poglavlju nisu bili jedini oblici interakcije unutar plemićkog sloja pa brojni drugi načini iskazivanja solidarnosti dodatno govore o njihovoj povezanosti na svakodnevnoj razini. Preuzimanje skrbništva nad malodobnom djecom preminulih roditelja uglavnom je ostajalo unutar obitelji, i o tome će nešto više riječi biti u nastavku, ali s obzirom na obiteljsku premreženost zadarskog plemstva, teško bi se uopće moglo govoriti o nekom drugom obliku skrbništva. Ulogu skrbnika obično su vršili najbliži rođaci, a s obzirom da nisu svi boravili u istom kućanstvu zbog preseljenja uzrokovanih poslovima, udajom ili iz nekih drugih razloga, preuzimanje odgovornosti za svoje malodobne rođake svakako je davalo posebnu dimenziju svakodnevnom životu pojedinaca. Naravno, ovakve obiteljske veze ne mogu se smatrati nekom vrstom plemićke solidarnosti, one su bile svojstvene svima bez obzira na društveni status, ali zabilježen je i

⁵⁹⁷ „...persona Nobile qui in Zara...“, HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 16. I. 1665.

⁵⁹⁸ „...Nobili Kausalierati del Christianesimo come sono quelli di Malta, e furono gia Templari.“

jedan slučaj skrbništva među plemstvom koji nije prvenstveno bio obiteljski. Naime, u jednoj ispravi vezanoj za podjelu ostavštine pokojnog Jeronima Fanfonje kao skrbnik malodobnog Jeronimovog sina Franje spominje se Grgur Civalelli koji s pokojnikom i njegovom suprugom te Franjinom majkom Kornelijom Bartolazzi nije imao nikakve rodbinske veze.⁵⁹⁹ Iako ovaj primjer stoji usamljen među ostalim obiteljski povezanim skrbništvima, govori kako je mogućnost preuzimanja odgovornosti za djecu drugih obitelji postojala.

Za razliku od skrbništva koje je ipak prvenstveno odražavalo obiteljske odnose, najuobičajeniji način pomaganja svojoj zajednici manifestirao se kroz razne donacije njezinim siromašnijim pripadnicima. Ponovno vezano za sklapanje brakova, o financijskim teškoćama plemića mnogo govore legati oporuka pokojnih Marije Detriko odnosno Marte Grisogono, prema kojima su oporučiteljice ostavile svaka po 200 dukata za potrebe siromašnih gradskih djevojaka iz plemićkih obitelji kako bi im se pomoglo pri prikupljanju miraza za udaju.⁶⁰⁰ Iz isprava se također doznaje kako je obje donacije primila Franka, kći Petra Calcine, koja se kasnije i udala za paškog plemića Nikolu Mirkovića. Ipak, kada se ugovor o braku između Franke i Nikole pogleda detaljnije, jasno se može uočiti relativnost pojma „siromašan“ u cjelokupnom gradskom društvu jer je Franki otac sveukupno osigurao miraz u iznosu od 1500 dukata u koje je bila uključena i donacija pokojne Marije.⁶⁰¹ Obitelj koja je bila u stanju skupiti ovakav miraz, u usporedbi s pučanima na stvarnom rubu egzistencije nikako se ne može nazvati siromašnom, ali održavanje elitnog statusa zahtijevalo je financijska sredstva i kriterij po kojem se koristio termin *pouero* očito nije bio univerzalan u svim društvenim slojevima. Uz zbrinjavanje djevojaka, još jedan oblik donacije bio je prisutan među zadarskim plemićima, rezerviran za mladiće. Kako je već navedeno, obrazovanje je bilo važan segment života pripadnika elite i olakšavao je dobivanje viših položaja u gradskim ili državnim poslovima, a time i bolji status u društvu, stoga je ulaganje u znanje mladih bio sasvim logičan način izražavanja solidarnosti među plemićima. Naime, i među bilježničkim spisima spominje se dobro poznata zaklada za stipendiranje koju je još 1534. godine oporučno osnovao Antun Ciprianis, a u ispravi iz 1662. godine navodi se kako ju je dobio Franjo, sin Grgura Calcine.⁶⁰² Ako se u obzir uzmu ova i prethodno spomenuta donacija za miraz koje su

⁵⁹⁹ HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 23. II. 1645.; isto, 16. VII. 1645.

⁶⁰⁰ U ispravi vezanoj za izvršenje legata iz Marijine oporuke formulacija glasi: „...pouere citelle Nobili di questa Città, che si doueranno maritare...“, HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 4. III. 1649. Formulacija u ispravi vezanoj za izvršenje legata iz Martine oporuke nešto je jednostavnija, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 23. III. 1649.

⁶⁰¹ Uz sam prethodno spomenuti ugovor o braku, jedna isprava potvrđuje Nikolin primitak donacije, v.: HR-DAZD-31-BZ, Ligniceo, b. I, fasc. 1, 17. V. 1659. O primitku donacije Marte Grisogono nema riječi.

⁶⁰² HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 16. V. 1662. Franjo je stipendiju dobio na sedam godina i, kako stoji u ispravi, bio je slobodan raspolagati dobivenim sredstvima prema vlastitoj volji. O zakladi Ciprianis, v.:

pripale članovima obitelji Calcina, ona postaje paradigmatična kada se govori o međusobnom pomaganju unutar plemićkog sloja. Očito je da su Calcine prolazile kroz teško razdoblje, ali spremnost drugih gradskih plemića da im pomognu kako bi održali svoj elitni status jasno odražava stupanj plemićke solidarnosti.

Međutim, među pripadnicima plemstva nipošto nije vladala potpuna harmonija. Bilježnički spisi otkrivaju i drugu, problematičnu, stranu odnosa unutar gradskog plemićkog sloja u kojima se otkrivaju međusobna dugovanja, nesuglasice oko podjele ostavštine ili neki drugi sudski procesi. Međusobna dugovanja bila su vrlo različitog raspona, od nekoliko desetaka do nekoliko desetaka tisuća lira, a razlozi dugovanja, ako bi se spominjali, bili su razni, iako treba napomenuti kako nisu nužno morali predstavljati predmet sukoba već jednostavno poteškoće u poslovanju koje su se često zapravo uspješno rješavale izvan sudnice. Neka su dugovanja možda bila i povod rješavanja nekih dubljih problema, ali o tome u bilježničkim spisima ipak nema čvrstih dokaza. U svakom slučaju, zbog ranije već spomenute manje trgovine srdelama Petar Fanfonja i Petar Nassi pokrenuli su sudski proces vezan za dugovanje 54 lire, Fridrik Grisogono morao se obvezati vratiti Ivanu Soppeu 400 dukata dugovanja od najma na zemljište koji nije uredno namirivao, a miraz od 1100 dukata nasljednici Jeronima Fanfonje morali su se obvezati vratiti Justini Cedolini koji su isplatili davši joj svoje solane na Pagu.⁶⁰³ Naravno, dugovanja nisu bili jedini razlozi sporova među plemstvom, često su odnose znale narušiti nesuglasice oko nasljedstva pa su tako u sukob došle obitelji Grisogono i Fanfonja, a prilično se kompliciran i dugotrajan sudski proces vodio i oko ostavštine pokojne Marije Detriko u koji su bili upleteni članovi plemićkih obitelji Grisogono s jedne te Soppe, Civalelli i Bartolazzi u službi gradskog samostana sv. Marije s druge strane.⁶⁰⁴ Kao i samo nasljedstvo, korištenje zemljišta znalo je također izazvati povremene trzavice među plemstvom kao što se to dogodilo između Pompeja Soppea i Petra Fanfonje zbog kupoprodaje zemljišta ili Donata Civalellija i Petra Fanfonje čiji je spor oko korištenja zemljišta došao do magistratura u Veneciji.⁶⁰⁵ No, sve do sada prikazane nesuglasice bile su kratkotrajne i nevažne u usporedbi s dugotrajnim sukobom obitelji

Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 312; Lovorka Čoralić, „Zaklada za školovanje zadarskih plemića na Sveučilištu u Padovi od XVI. do XVIII. stoljeća (*Fondazione Ciprianis*)“, *Historijski zbornik*, god. XLVIII (1995.): 197-204.

⁶⁰³ Za slučaj Fanfonja i Nassi, v.: HR-DAZD-31-BZ, Ligniceo, b. I, fasc. 1, 13. VI. 1656. Za slučaj Fanfonja i Cedolini, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 16. VII. 1645.

⁶⁰⁴ Za spor među obiteljima Grisogono i Fanfonja, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 19. XII. 1657. Za spor obitelji Grisogono sa samostanom sv. Marije, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 29. XI. 1668.

⁶⁰⁵ S obzirom da se radi o punomoći u kojoj Pompej imenuje svojeg brata Petra opunomoćenikom za rješavanje ovog slučaja, o njemu se ne navode detalji, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 13. II. 1656. Za spor između Civalellija i Fanfonje, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. VII. 1660.

Grisogono i Civalessi. Sudski proces koji se vodio u Veneciji pred Vijećem četrdesetorice pokrenuli su zbog spora oko nasljedstva još 1649. godine Jeronim Grisogono i Donat Civalessi, uvukavši u njega i trogirke plemiće Cipico. Kako se vidi iz bilježničkih isprava, spor nije riješen niti 10 godina kasnije te su Jeronimovi nasljednici Ivan i Ludovik nastavili proces protiv Donata.⁶⁰⁶ Dakle, iz ovoga se može primijetiti kako su i neke brakovima povezane obitelji mogle završiti na sudu, a sukobi nekih mogli su trajati i više generacija, iako većina nesuglasica zapravo nije bila pretjerano ozbiljna i do rješenja se u pravilu uvijek dolazilo, stoga se ne bi moglo reći da su sukobi ovakve vrste značajnije potresali gradski plemićki sloj u cjelini.

Kako je već istaknuto, u usporedbi s plemićima, pučani su bili mnogo otvoreniji prema onima koji nisu pripadali njihovom društvenom sloju. Naravno, ta otvorenost nije bila posljedica veće tolerancije u odnosu na plemiće. Prije bi se moglo reći kako su se pučani jednostavno u puno većoj mjeri bili prisiljeni ravnati potrebama tržišta kako bi sebi i svojim obiteljima osigurali egzistenciju te su svi stranci koji su mogli pridonijeti zajednici svojim materijalnim bogatstvom ili znanjima bili dobrodošli. O tome je, uostalom, u velikoj mjeri bilo riječi u prethodnom poglavlju prilikom analize heterogenosti samog sloja pučana, aktivnosti i dinamike njegovih pripadnika od najbogatijih do onih na rubu egzistencije, kroz mnoge razine poslovanja i interakcije kako međusobne tako i s ostalim stanovnicima Zadra ili strancima. S druge strane, ne smije se zanemariti kako su razlike u imovinskoj moći ipak dovodile do segregacije unutar samog sloja pučana što je davalo više dimenzija interakciji unutar tog sloja.

No, način na koji su svi pučani iskazivali solidarnost unutar svoje skupine donekle i nevezano na bogatstvo pojedinca te isticali svoju posebnost u odnosu na ostale, u najvećoj se mjeri manifestirao kroz rad gradskih bratovština. Ujedno, osim karitativnog karaktera i prakticiranja međusobne solidarnosti, bratovštine su pučanima u određenoj mjeri služile i kao instrument kroz koji su pokušavali steći veći utjecaj u gradskoj vlasti rezerviran prvenstveno za plemiće. Bratovštine i cehovi uopće su u europskim gradovima ranog novog vijeka igrali važnu ulogu u životu pripadnika gradskog stanovništva koji nisu imali udjela u vlasti. Uz kućanstva, takva su udruženja u svim predindustrijskim gradovima bila nositelji urbanog života i upravo se kroz njihov rad sprječavalo da brojčano nadmoćan puk bude marginaliziran

⁶⁰⁶ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 8. VI. 1649.; HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 2, 8. IX. 1658.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 5. X. 1658. Iz bilježničkih spisa nije poznato kako je i je li uopće spor završio, zadnja ovdje citirana isprava samo govori o opunomoćenju vezanom za još uvijek aktualan spor vođen u Veneciji.

u odnosu na malobrojne gradske elite.⁶⁰⁷ Štoviše, unatoč tome što od 16. stoljeća nadalje bratovštine i cehovi postepeno postaju instrumenti državne vlasti, često su upravo oni bili inicijatori napretka.⁶⁰⁸ U vremenu o kojem je ovdje riječ, bratovštine su u Dalmaciji imale već dugu tradiciju i upravo su u 17. stoljeću bile najbrojnije i najjače. Ova okrenutost puka bratovštinama, pogotovo onim karitativnog karaktera, u čitavom je katoličkom dijelu Europe uvelike reflektirala promjene koje je donijela protureformacija što se, očito, odražavalo i na zadarsko gradsko društvo.⁶⁰⁹ No, počeci rada bratovština u istočnojadranskim komunama sežu još u 12. stoljeće, a prva bratovština osnovana je upravo u Zadru 1176. godine te se s vremenom u gradu osnovao najveći broj bratovština u odnosu na ostale urbane centre istočnog Jadrana, stoga nimalo ne čudi kako je ova institucija bila iznimno bitna u životu cjelokupnog zadarskog stanovništva.⁶¹⁰ Po svojem karakteru, bratovštine se mogu podijeliti u dvije osnovne kategorije – obrtničke i vjerske, a svima su zajedno svojstvene bile, kako ističe Cvitanović, vjerska, odgojna, humanitarna, kulturna, ekonomska i politička djelatnost.⁶¹¹ Kao udruženja koja su okupljala gotovo čitav gradski puk, čak u manjoj mjeri i plemiće jer nisu funkcionirale kao ekskluzivne organizacije za pučane, bratovštine su bile iznimno važne i za Crkvu i državu. Crkvene i svjetovne vlasti poticale su rad bratovština kako bi kroz njih provodile svoje interese pa je Crkva tako dodatno širila svoj utjecaj na čitavo stanovništvo, dok je država zadovoljavala ambicije onog dijela stanovništva koji je želio, ali nije imao, utjecaj u državnoj ili gradskoj vlasti.⁶¹²

U bilježničkim ispravama u razdoblju Kandijskog rata spominje se sveukupno 35 bratovština, ali zna se da ih je djelovalo i više.⁶¹³ Neke, poput bratovštine Gospe od Krunice ili Gospe od Karmena, redovito se pojavljuju u spisima, dok se druge, kao što je bratovština Sv. Križa u Varoši, sv. Karla ili Gospe od Očišćenja, spominju u jednom, ili najviše nekoliko slučajeva. Pri tome se zamjećuje kako su bratovštine religijskog karaktera bile mnogo aktivnije od onih vezanih uz pojedini obrt. Sve u svemu, iz isprava se mnogo saznaje o samim

⁶⁰⁷ Friedrichs, *The Early Modern City*, 49-50; Gideon Sjoberg, „The nature of pre-industrial city“, u: *The Early Modern Town*, 45-46.

⁶⁰⁸ Clark, *European Cities and Towns*, 144-145.

⁶⁰⁹ O utjecaju protureformacije na rad i karakter bratovština, v.: Cowan, *Urban Europe*, 167.

⁶¹⁰ Vlade Cvitanović, „Bratovštine grada Zadra“, u: *Zadar*, 457. Cvitanović se u svojem članku u velikoj mjeri oslanja na djelo Carla Bianchija *Zara cristiana* koji je detaljno opisao sve zadarske bratovštine, v.: Bianchi, *Zara cristiana*, sv. 1, 479-514. O njihovoj velikoj važnosti upravo u 17. stoljeću, v.: Pederin, *Mletačka uprava*, 59.

⁶¹¹ Cvitanović, „Bratovštine“, 457-458.

⁶¹² Isto, 458.

⁶¹³ Popis bratovština s podacima o njihovom osnutku i prestanku djelovanja, uz već spomenuto djelo *Zara cristiana*, v. i u: Cvitanović, „Bratovštine“, 459-469.

bratovštinama, njihovom stjecanju i raspolaganju imovinom, članovima pa i osnutku novih,⁶¹⁴ ali ono što je bitno za ovo istraživanje jest njihova učestalost pojavljivanja koja govori mnogo o važnosti bratovština za svakodnevni život stanovnika. One su sveprisutne prvenstveno u oporukama ne samo kao nasljednici, nego ih oporučitelji često spominju kada govore o samom obredu pokapanja, od želje pojedinaca da se pokopaju u crkvi ili grobnici određene bratovštine ili pak da se na oltaru određene bratovštine služe mise zadušnice pa sve do prisustva čitave bratovštine na sprovodu, kao što je to, primjerice, odredio Juraj Baloban bratovštini sv. Silvestra.⁶¹⁵

Razne donacije i oporučni legati, ali i aktivno poslovanje bratovština, služili su kako bi se akumuliralo bogatstvo i povećala moć pojedine bratovštine. No, osim financiranja raznih manifestacija, gradnje ili održavanja svojih prostora, imovinu su bratovštine u mnogim slučajevima koristile i za pomoć svojim članovima. Ta karitativna djelatnost za siromašne i članove u nevolji, ali i stanovnike grada općenito, vršila se na raznovrsne načine, od raznih oblika financijske pomoći do osiguranja krova nad glavom beskućnicima. Konkretnije, bilježnički spisi govore o pomoći pri osiguranju miraza pri udaji siromašnih djevojaka što se vidi iz aktivnosti bratovština sv. Roka i sv. Silvestra koje su u nekoliko navrata pomogle upravo na taj način. Antoniji, kćeri krojača Nikole Varičića dale su 150 lira, a Mariji, kćeri gradskog zlatara pokojnog Jeronima Loredana pomogle su s 14 dukata.⁶¹⁶ Uz zbrinjavanje djevojaka, bratovštine su se brinule i za udovice svojih članova pa je tako bratovština Gospe od Navještenja osigurala Katarini, udovici kapetana Ivana Mihovilovića, iznos od 120 lira godišnje.⁶¹⁷ Također, ponekad su bratovštine mogle posuditi novce svojim članovima ukoliko sami nisu bili u mogućnosti isplatiti neki dug kao što je to bio slučaj Ambrozija Lomazzija koji je dugovao potkivaču i ljekarniku za konje Paulu Flori 300 lira za konja, ali zabilježen je i slučaj s prilično velikom sumom od 500 dukata koja je poslužila obitelji Lupini da vrati svoju obiteljsku imovinu nakon raznih peripetija vezanih uz nasljedstvo i prodaje nekretnina.⁶¹⁸ Konačno, uz osiguravanje bolje budućnosti ili pomaganje u financijskoj nevolji, neke su bratovštine služile i kako bi siromašnim i nemoćnim građanima osigurali osnovnu egzistenciju. Naime, bratovština sv. Jakova ujedno je funkcionirala i kao hospital kako se vidi

⁶¹⁴ Odluku i sve detalje vezane za osnivanje nove bratovštine sv. Franje od Špilje (*Scolla di San Francesco della Grotta*), v. u: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 8. VI. 1649.

⁶¹⁵ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 17. X. 1645.

⁶¹⁶ Za Antoniju, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 5. X. 1648. Za Mariju, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 28. VI. 1647.

⁶¹⁷ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 11. I. 1661.

⁶¹⁸ Za Lomazzija, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 1, 29. X. 1658. Za obitelj Lupini, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 11. II. 1655.

iz prethodno spomenute oporuke Jerke, kćeri pokojnog Damjana Gurina zvanog Vujadin, koja je kao siromašna i bolesna tamo boravila i sastavila svoju oporuku.

No, dok je briga bratovština za svoje sugrađane vidljiva kroz obrađenu izvornu građu, o njima kao političkim organizacijama u bilježničkim spisima nema riječi. Ipak, ovaj se segment aktivnosti bratovština nikako ne smije zanemariti. Naime, na temelju dosadašnjih istraživanja pokazalo se kako se za interese građana posebno brinula bratovština sv. Jakova, dok o ostalim nema podataka da su aktivno sudjelovale u političkom životu grada. Dakle, dok su drugi obavljali uobičajene poslove karakteristične za bratovštine, članovi bratovštine sv. Jakova vodili su konstantnu borbu za veća prava građana u udjelu u gradskoj vlasti. Uostalom, i sama je ta bratovština u određenoj mjeri bila ekskluzivna u odnosu na ostale jer je primala maksimalno 150 članova pri čemu je bilo vrlo teško postati jednim, a mjesta su ionako bila rezervirana za građansku elitu, dok su niži slojevi puka, koji ionako nisu pokazivali posebnu sklonost prema političkoj aktivnosti, bili isključeni iz njezinog rada.⁶¹⁹ Unatoč svemu tome, činjenica kako je institucija bratovštine mogla poslužiti i kao instrument borbe za veća prava, pa makar i inicirane od malobrojne intelektualne elite iz redova pučana, govori o važnosti ove institucije za pučane. S druge strane, iz ovakvog odnosa pojedinih bratovština prema pučanima u cijelosti, vidi se kako niti u tom pogledu čitavo stanovništvo nije bilo jednakopravno te se i kroz rad bratovština prilično jasno manifestira heterogenost ovog društvenog sloja koliko god neke od gradskih bratovština bile otvorene prema svima, nevezano za materijalnu moć, profesiju, etničko podrijetlo ili rod. Naravno, i obrtničke bratovštine bile su ograničene primarno na članove koji su pripadali točno određenoj profesiji, ali opet nisu bile nužno isključive prema siromašnijim pripadnicima svojeg kruga.

Ova velika uloga bratovština u životu gradskog stanovništva zasigurno je bila privlačna mnogim pojedincima i iz razloga da poboljšaju ili istaknu svoj položaj u društvu. Jer, s obzirom da su sve bratovštine imale svoju upravu s gastaldom ili priorom na čelu te pravila definirana u statutima,⁶²⁰ istaknute pozicije nesumnjivo su mnogo značile u uzdizanju ili očuvanju elitnog statusa pojedinih građana. Tako je među gastaldima moguće naći brojne pripadnike istaknutijih građanskih obitelji, unutar kojih se čak može vidjeti i držanje ove funkcije kroz više generacija kao što pokazuje primjer trgovaca Bernarda i Gašpara

⁶¹⁹ O radu bratovštine sv. Jakova na planu borbe za veća prava građana u Zadru, v.: Novak–Sambrailo, „Plemići, građani i pučani u Zadru“: 172-185; Maja Novak–Sambrailo, „Matrikula bratovštine svetog Jakova iz Galicije u Zadru“, *Radovi Arhiva Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. I (1972.): 5-31; Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 399.

⁶²⁰ Više o ustroju bratovština, v.: Cvitanović, „Bratovštine“, 458-459; Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 385-386.

Cavalettija, vršitelja funkcije gvardijana bratovštine sv. Silvestra u različitim periodima.⁶²¹ Gastald ove bratovštine bio je i trgovac Antun Ferrari, kao gastald bratovštine Gospe od Karmena spominje se također trgovac Franjo Bonicelli, dok je ulogu priora bratovštine sv. Antuna Opata obavljao ljekarnik Antun Lantana.⁶²² No, gastaldima su mogli postati i članovi manje bogatih obrtničkih obitelji kako pokazuje primjer bačvara Ivana Cvitnića, ili mlinara Vuka Grubačića, obojice gastalda bratovštine Gospe od Navještenja. Također, poznati gradski krznar Mihovil Pallineo, u vrijeme kada se navodi kao gastald bratovštine krznara još uvijek nije imao status punopravnog građanina već se navodi samo kao *habitante*.⁶²³ Jednako se tako spominju i razni opunomoćenici bratovština, a kako su oni bili mnogobrojniji u odnosu na čelnike bratovština, prostora za angažman pripadnika iz skromnijih krugova sloja pučana bilo je više. Stoga se u funkciji opunomoćenika često spominju pripadnici slabije poznatih pučkih obitelji, ali članovi građanske elite, poput Petra Venture i Bernarda Curtinovija koji su zajedno s gastaldima spomenutih bratovština Gašparom Cavalettijem i Antunom Ferrarijem bili opunomoćenici,⁶²⁴ još uvijek su se mogli naći kao vršitelji ove aktivnosti.

Među opunomoćenicima bratovština našao se i jedan plemić, Jeronim Ferra, u službi bratovštine sv. Ilije.⁶²⁵ Kako je već istaknuto, iako su plemići rijetko sudjelovali u radu bratovština, ne znači da su iz toga bili potpuno isključeni, stoga uz Ferru, bilježnički spisi donose podatke o još nekoliko plemićkih obitelji koje su bile povezane s bratovštinama. Petar Calcina spominje se tako kao član jedne gradske bratovštine⁶²⁶ a u nekoliko je slučajeva zabilježeno i darivanje bratovština od strane plemića kao u slučaju Katarine Civaletti koja je u svrhu održavanja misa zadušnica jednoj bratovštini ostavila popriličnu svotu od 1660 lira i 700 dukata ili Jeronima Spingarolija koji je oporučno naveo da ga se pokopa u habituu bratovštine Presvete krunice te im ostavio novčani legat.⁶²⁷ Međutim, iako plemićima nije bio zabranjen pristup bratovštinama, lako se može primijetiti kako su oni u njima slabo zastupljeni. Ipak, to se nebi moglo protumačiti lošim odnosima s, u radu bratovština

⁶²¹ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 2. VII. 1650.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. IV. 1662.

⁶²² Za Antuna Ferrarija, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 5. I. 1657. Međutim, on se u ovdje već citiranoj ispravi spominje i kao gvardijan bratovštine Gospe od Karmena, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. IV. 1662. Za Rafaela Bonicellija, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 8. VIII. 1669. Za Antuna Lantana, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 11. IX. 1662.

⁶²³ Za Cvitnića, Grubačića i Pallinea, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 24. IV. 1661.; isto, 1. XI. 1661.; HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 31. XII. 1648.

⁶²⁴ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. IV. 1662.

⁶²⁵ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 8. V. 1662.

⁶²⁶ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 24. VII. 1656. Iz isprave se ne saznaje kojoj je točno bratovštini pripadao.

⁶²⁷ Za Katarinu, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 16. XI. 1654. Niti u ovoj ispravi ime bratovštine nije navedeno. Za Jeronima, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 16. I. 1665.

prevladavajućim, pučanima. Prije bi se moglo zaključiti kako je njihova rijetka prisutnost jednostavno odraz nezainteresiranosti pripadnika ovog društvenog sloja za rad bratovština.

Naravno, djelovanje bratovština bilo je samo jedan od brojnih oblika međusobnog pomaganja unutar sloja zadarskih pučana. Kao i plemići, pučani su također imali institucionalizirani oblik financijske potpore siromašnim gradskim djevojkama pri udaji. Upravo je tako građanin i trgovac Šimun Opančarović u svojoj oporuci iz davne 1523. godine, s obzirom da nije imao vlastitih potomaka, svu svoju ostavštinu dodijelio u spomenutu svrhu. Njegova je imovina kasnije položena u *Sacro Monte di Pietà* kako bi se dobivale kamate od kojih su se vršile nove isplate.⁶²⁸ No, ovakve zaklade nisu nužno morale funkcionirati bez problema kako pokazuje jedna druga inicijativa. Naime, u vrijeme Kandijskog rata već pokojni svećenik i kanonik zadarske katedrale Ivan Raliceo u svojoj je oporuci iz 1618. godine odredio da parun Juraj Milla i njegovi nasljednici u spomenutu svrhu svake godine moraju izdvojiti 20 dukata, ali je ta dužnost sustavno izbjegavana i od sastavljanja oporuke do 1656. godine iznos je isplaćen samo jednoj osobi pa je slučaj završio i na sudu.⁶²⁹ Ipak, rješenjem sudskog spora, zamjenski izvršitelji oporuke počeli su uredno vršiti nove i nadoknađivati propuštene isplate te je tako u jednom danu podijeljeno 19 pomoći.⁶³⁰ No, dok su se u pogledu pomaganja djevojkama za udaju pučani očito ugledali na plemiće, zaklade za školovanje nisu postojale i sredstva su se mladim građanima osiguravala isključivo unutar obitelji. Također, iako za ostale sugrađane lošijeg imovinskog stanja nisu postojale druge organizacije osim već navedenih bratovština i *Sacro Monte di Pietà*, individualnih donacija, uglavnom u oporukama i nevezanih za standardna četiri nabožna mjesta, nije nedostajalo. Ujedno, potrebno je istaknuti kako prakticiranje donacija nije bila karakteristika samo bogatih pučana, već su potrebu za karitativnom djelatnošću imali i plemići, a zabilježene su i donacije stranaca prema čemu se može zaključiti kako je prakticiranje solidarnosti prema potrebitima bila univerzalna aktivnost nevezana za podrijetlo društveni status kako darivatelja tako i darovanog. Koliko je ova djelatnost bila rasprostranjena, govori i činjenica da su sami siromasi potpomagali jedni druge, kako se može primijetiti u već spomenutoj oporuci Jerke, kćeri pokojnog Damjana Jurina. Sastavivši svoju oporuku u hospitalu sv. Jakova u kojoj je istaknula kako je siromašna, u jednom legatu svejedno nije zaboravila i na druge siromahe.⁶³¹ Sve u svemu, legati s donacijama svakako variraju ovisno o imovinskom stanju oporučitelja

⁶²⁸ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 18. IV. 1659.

⁶²⁹ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 11. VII. 1657.

⁶³⁰ Svaka je pomoć zapisana kao zaseban dokument od strane bilježnika Franje Sorinija, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 11. VII. 1657.

⁶³¹ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 11. XII. 1658.

pa se od simboličnog iznosa od nekoliko desetaka lira ili nekoliko komada odjeće, našlo i većih legata u iznosu od nekoliko stotina dukata i nekretnina za zbrinjavanje siromaha kako je to ostavio bogati građanin Antun Ferrari.⁶³² Osim novca i odjeće, darivatelji su se mogli brinuti i za prehranu siromaha pa je tako svećenik Juraj Stijić ostavio kvartal žitarica, dok je ugledni stranac, brački plemić Vincent Tomaseo u svojoj oporuci obvezao izvršitelje da na svaki Veliki petak u sljedećih 25 godina osiguraju jednu kozu za gradske siromahe.⁶³³

No, kada se fokus odmakne od općenitog iskazivanja solidarnosti, uočava se kako su imovinske razlike mogle predstavljati i barijeru u svakodnevnoj interakciji unutar samog sloja pučana. Osim smanjenog interesa u poslovnom smislu između bogatijih i siromašnijih pučana, ponovno se treba osvrnuti na bračne odnose iz kojih se može primijetiti kako je bogatije građanstvo uglavnom sklapalo brakove s pripadnicima istog sloja jednake imovinske moći, ukoliko se već bračnim vezama nisu uspjeli približiti plemićkim krugovima. Dakle, bogate i utjecajne obitelji poput Armandi i Foresti, Bonicelli i Ventura, de Dominis i Posedarski te još mnogih njima sličnih,⁶³⁴ prvenstveno su sklapale bračne veze među sobom. Međutim, građanstvo se nipošto nije libilo povezati niti s utjecajnim obiteljima s drugih područja Dalmacije ili Mletačke Republike, o čemu će više riječi biti u nastavku. Naravno, kao ni kod plemstva, niti u slučaju bogatog građanstva ne može se tvrditi kako su se brakovi sklapali isključivo iz interesa bez obzira što izvori ne donose konkretnije podatke o spajanju članova moćnijih i poznatijih obitelji s onima iz siromašnijih gradskih obitelji ili stranaca skromnijeg podrijetla, makar opet nekih ekstremnih slučajeva u smislu povezivanja bogatih građana sa siromašnim stanovnicima ipak nebi trebalo očekivati.⁶³⁵ Prema tome, iako su o njima podaci mnogo skromniji zbog njihove slabije aktivnosti u gradu, siromašniji su se stanovnici, pogotovo Varošani, obiteljski povezivali prvenstveno s osobama odgovarajućeg imovinskog stanja.

⁶³² Kao primjer za manji iznos, može poslužiti legat zastavnika Šimuna di Lorenzija, a ostavljanje odjeće legat Magdalene, supruge zastavnika Matije Milanovića, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 29.V. 1647.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 2.VII. 1653. Ferrari je u tu svrhu ostavio 500 dukata, a na istom se mjestu spominju i navedene nekretnine, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 5. I. 1657.

⁶³³ Za Stijića, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 16. VIII. 1656. Za Tomasea, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 19. XI. 1646.

⁶³⁴ Za brak između Lucije Foresti i Franje Armandija, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. XI. 1658. Za brak između Katarine Ventura i Franje Bonicellija, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 27. XI. 1657. Za brak između Klare Posedarske i Nikole de Dominisa, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 6. XI. 1661.

⁶³⁵ Postoji isprava koja govori o udaji Domenike iz poznate građanske obitelji Pasini u obitelj Lukačević čiji se članovi inače u bilježničkim spisima navode kao Varošani. No, s obzirom da je isprava koja se tiče Domenike vrlo štura i ime supruge se ne navodi, ne može se zaključiti da je to baš ta obitelj Lukačević iz Varoši, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 27. VI. 1648.

Svakako, uz do sada prikazano iskazivanje solidarnosti kroz razne oblike karitativne djelatnosti, te dobre odnose temeljene na braku, poslovima i profesionalnim vezama, među pukom su ipak bili prisutni i oni drugi, negativni, oblici interakcije. Oni se ponovno najbolje mogu uočiti kroz razna međusobna potraživanja iz najrazličitijih razloga te, pogotovo, sudskih procesa vođenih zbog raznih sukoba. Naravno, najbolji uvid u ovakav oblik odnosa može se dobiti analizom samih zapisa sudskih procesa koji u ovom istraživanju nisu uzeti u obzir, ali generalnu sliku moguće je ocrtati i kroz sporazume koji donose informacije o nastavcima ili rješavanjima parnica. U ovdje razmatranih 25 godina među raznovrsnim sporazumima i punomoćima zabilježeni su podaci o 32 sudska procesa vođena isključivo među pučanima, bez sudionika iz redova plemstva ili stranaca, te isto tako 79 isprava koje se tiču raznih potraživanja i priznanja novčanih dugovanja od čega je osam završilo na sudu, dok su ostala riješena bez pokretanja parnica ili o njima jednostavno nema detaljnijih podataka.

No, osim ovih brojeva, uvidom u sam sadržaj isprava uglavnom se mogu pobliže shvatiti i razlozi zbog kojih su pučani dolazili do suda, a samo nekoliko isprava suviše je općenito da bi se mogli saznati i najosnovniji razlozi pokretanja postupka. Dakle, prema raspoloživim podacima, procesi među pučanima najčešće su pokretani oko raspodjele imovine, nesuglasica oko oporučne ostavštine ili problema oko isplate miraza te u manjoj mjeri zbog raznih problema oko zajedničkog poslovanja što je već donekle prikazano u kontekstu profesionalnih skupina unutar sloja pučana. Među zabilježenim slučajevima ne mogu se naći sporovi oko velikih posjeda ili većeg broja gradskih nekretnina, uglavnom je riječ o pojedinačnim nesuglasticama oko jedne gradske nekretnine poput spora između Petra Curtinovija i Roka di Rossija ili manjeg posjeda kao što je bilo zemljište od osam gonjaja u gradskoj okolici zbog kojeg su se sporili Toma Dismanić i Lucija Fantin.⁶³⁶ Iako su dugovanja očito bila redovita pojava u svakodnevnim odnosima pučana, ona su se očito, kao i kod plemstva, većim dijelom rješavala sporazumno i nisu bila glavni inicijator pokretanja parnica. Uostalom, visina dugovanja očito nije bila uvjet pokretanja tužbe jer je zabilježen slučaj sudskog procesa zbog iznosa od samo 10 lira i 3 solida s jedne te tri reala s druge strane vezanog za zajedničko poslovanje između Franje Armandija i Andrije Frletića kroz 20 godina.⁶³⁷ Ipak, iznosi u ostalim parnicama bili su nešto veći, ali opet nisu prelazili nekoliko stotina dukata, dok je među sporazumnim isplatama dugova zabilježen mnogo veći iznos.⁶³⁸

⁶³⁶ Za slučaj Curtinovija i de Rossija, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 2. III. 1667. Za slučaj Dismanića i Fantina, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 29. VI. 1645.

⁶³⁷ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, nepotpun datum XII. 1654.

⁶³⁸ Najveći zabilježen iznos zbog kojeg se vodila parnica bio je 3000 lira između Jurja Posedarskog i crkve sv. Ilije, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 19. VIII. 1662. S druge strane, bez posredstva suda

Kako se moglo vidjeti, nesuglasice su se javljale između bogatijih građana i siromašnijih pučana, muškaraca i žena, ali nisu samo pojedinci bili inicijatori sudskih postupaka. Jednako su ih tako pokretale i institucije poput gradskih samostana ili bratovština, a iako rijetki, posebice problemi s potonjima pokazuju kako niti u udruženjima koja su bila nositelj jedinstva pučana nije vladala potpuna harmonija.⁶³⁹

Međutim, kada se uzme u obzir sve gore navedeno, nikako se ne može reći da su konfliktne situacije obilježavale svakodnevni život unutar sloja pučana. Odnos vremenskog raspona i broja sudskih procesa već dovoljno govori o tome kako sudovi nisu bili pretrpani parnicama koje su jedni protiv drugih pokretali pučani, a i sama ozbiljnost procesa ne odaje duboke probleme unutar ovog najbrojnijeg sloja gradskog stanovništva. Dugovanja, s obzirom da nisu u većoj mjeri bila razlog parnicama, ponovno prvenstveno pokazuju intenzivnu poslovnu komunikaciju unutar grada ili su pak, ukoliko se radi o manjim iznosima, odraz svakodnevnih financijskih teškoća i neizvjesnosti s kojima su se morali nositi pojedinci, prije nego što ukazuju na ozbiljnije razdore u društvu. Ujedno, izostanak bilo kakvih fizičkih obračuna na javnom prostoru, uvreda ili sličnih situacija zbog kojih su stanovnici jednog ranonovovjekovnog grada mogli završiti na sudu, potvrđuju kako su pripadnici sloja pučana u Zadru ipak uglavnom živjeli skladno, s povremenim trzavicama neizbježnim za svaku zajednicu.

Za razliku od plemstva i pučana, stranci svoju posebnost nisu iskazivali institucionalizirano jer, kako je ranije naglašeno, oni uopće nisu niti bili prepoznati kao zasebna društvena skupina u gradu. Njih su jednostavno tvorili svi došljaci bez pravnog statusa stanovnika Zadra i prema tome, kako se moglo vidjeti, pojedinci došljaci nisu komunicirali po principu pripadnosti skupini stranaca nego prvenstveno prema pripadnosti svojem društvenom sloju ili, još i više, svojoj profesionalnoj skupini. Došljacima je glavna namjera ponajprije bila uklopiti se na neki od mogućih načina u redove domaćeg stanovništva ili pak za asimilaciju u zadarsko gradsko društvo uopće nisu marili. O tome kako su stranci mogli postići pravni status stanovnika odnosno građanina, već je bilo riječi. Mnogi su u tu svrhu ulagali svoj novčani kapital i znanje kako bi postali sastavni dio urbane zajednice Zadra, a brojni primjeri pokazali su kako im je to i uspijevalo. Također, vidjelo se kako neki trgovci i obrtnici, unatoč svojim poslovima koje su obavljali u Zadru, u njemu nisu ostajali.

zabilježena su i rješavanja dvostruko većih dugovanja, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. I. 1656.

⁶³⁹ Primjerice, između građanina Nikole Forestija i bratovštine od Dobre radosti došlo je do sukoba oko plaćanja najma za kuću u vlasništvu spomenute bratovštine u kojoj je Nikola stanovao, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 8. XI. 1657.

No, unatoč svojem privremenom boravku, oni su svakako barem malo pridonijeli ratom ograničenom gospodarskom prosperitetu grada, unijevši istovremeno raznolikost i dinamiku u gradski život. Veći i manji trgovci i obrtnici, oni koji su odlučili ostati i oni koji se nisu vezali za grad činili su najveći dio stranaca te se već vidjelo kako su upravo oni najizravnije i naj snažnije utjecali na svakodnevni život grada.

Isto tako, mnogi istaknuti stranci nisu imali interesa ostati u gradu dulje nego im je to propisivala službena dužnost zbog koje su se i našli u Zadru. To se prvenstveno odnosi na razne visoke državne, crkvene i vojne službenike, uglavnom pripadnike raznih stranih elita, od mletačkih patricijskih obitelji do stranih vojnih zapovjednika sa statusom plemića, ali su i oni samim svojim prisustvom svejedno činili sastavni dio gradskog društva. Zbog privremenog boravka u gradu s obzirom na ograničen vijek svojeg mandata u upravnim, crkvenim ili vojnim poslovima, oni nisu tražili dobivanje građanskog statusa, ali su svakako sudjelovali u gradskom životu i komunicirali među sobom. Međutim, o odnosima elitnih pripadnika stranaca u bilježničkim ispravama nema previše podataka. U smislu obavljanja poslova oni su bili izravno odgovorni središnjim vlastima u Veneciji odnosno središnjim crkvenim institucijama u Mletačkoj Republici i Rimu, dok se u bilježničkim spisima pojavljuju vrlo rijetko, a i tada prvenstveno u kontekstu obavljanja svoje službe, što se vidi iz nekoliko slučajeva vojnih zapovjednika, knezova i kapetana Zadra ili generalnih providura koji su od središnjih vlasti potraživali sredstva ili za svoje zaostale plaće ili za plaće svojih vojnika, odnosno službenika.⁶⁴⁰ Uz službene poslove našlo se ipak i nešto privatnih, a oni jasno pokazuju kako su visoki službenici stranci ostali čvrsto vezani za sredinu iz koje su došli iz čega se dodatno razaznaje da nisu imali namjere ostajati u Zadru kako to vrlo jasno pokazuje punomoć mletačkog plemića Marca Antonija Cornara. On je tijekom vršenja dužnosti kneza Zadra opunomoćio svoju majku Giuliju za upravljanje njegovim poslovima u Veneciji i zastupanje pred svim tamošnjim nadležnim magistraturama.⁶⁴¹ Isti je stav vidljiv i iz oporuka *capo da guerra* Ferdinanda Scottija ili one izvanrednog providura vojske u mletačkom *Colfu* Gabriijela Zorzija. Izričito naglasivši kako ju sastavlja zbog svojeg odlaska u rat na Levantu, Scotti uopće nije angažirao nekog od zadarskih bilježnika već je oporuku dao

⁶⁴⁰ *Capo da guerra* Ferdinand Scotti opunomoćio je mletačkog patricija Antonija Benzona da u njegovo ime potražuje Scottijeve zaostale plaće za vojnu službu od mletačkog državnog ureda *Camerlenghi del Comun* pri državnoj kovnici novca, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 30. VII. 1647. Tadašnji kapetan i kasniji knez Zadra Gierolimo Loredan, opunomoćio je Zuannea Cadepera da u njegovo ime potražuje novčana sredstva za njegove zaostale plaće također u *Camerlenghi del Comun*, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 3. VI. 1655. Generalni providur Leonardo Foscolo naložio je isplatu zaostalih plaća jednoj satniji od sredstava osiguranih u Računovodstvenom uredu (*Offitio Ragionataria*), v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 28. I. 1650.

⁶⁴¹ HR-DAZD-31-BZ, B. Lantana, b. I, fasc. 1, 3. IX. 1645.

napisati još prije svojeg odlaska na put, dok je Zorzi, očito se našavši u Zadru nesretnim slučajem zbog bolesti, naglasio kako želi da ga se pokopa u Veneciji, a Zadar nije spomenuo niti u jednom dijelu svoje oporuke, iako ju je dao sastaviti u samostanu sv. Dominika.⁶⁴² Neki konkretniji podaci o jačoj povezanosti ove grupe ljudi u bilježničkim spisima nedostaju, iako nema sumnje da su među sobom redovito komunicirali, ne nužno isključivo na službenoj razini, što otkriva jedan detalj iz oporuke kapetana Stjepana Šestana pokojnog Nikole Vuledića iz Šestana, mjesta u albanskom dijelu Provincije poznatog po brojnim mletačkim istaknutim vojnim dužnosnicima. On je, naime, Katarini Crnici u jednom legatu svoje oporuke ostavio četiri kovčega razne robe kao uspomenu na pokojnog generalnog providura Foscola s kojim je boravio u Kotoru tijekom osmanske opsade grada.⁶⁴³ Na žalost, iako vrlo zanimljiv, ovaj primjer ostaje usamljen među bilježničkim spisima, makar se ne smije zanemariti kao indicija postojanja povezanosti strane elite u Zadru.

Naravno, kao niti kod ostatka gradskog stanovništva, nesuglasica i sukoba među strancima također nije nedostajalo. Štoviše, kao najheterogenija skupina sastavljena od najrazličitijih društvenih i profesionalnih profila ljudi koji su u gradu ionako obitavali samo ograničeno vrijeme što ih je u određenoj mjeri moglo učiniti indiferentnijima prema privremenom okruženju u odnosu na stalne stanovnike, ne čudi kako je upravo unutar ove grupe zabilježen najveći broj sudskih procesa. Ponovnim uvidom u sporazume, među strancima je zabilježeno 45 raznih sudskih procesa koji su se vodili u Zadru, od čega je 14 bilo povezano s financijskim pitanjima kroz potraživanja i povrate dugovanja. Dugovanja koja se, kako je ranije naglašeno, ne mogu smatrati konfliktima u punom smislu riječi jer se kao niti kod domaćeg stanovništva ni u slučaju stranaca većinom nisu pravno procesuirala, bila su predmet 132 slučaja među sporazumima. Naravno, nisu se svi sudski procesi i dugovanja odnosili na probleme vezane isključivo uz Zadar, mnogi su procesi samo odražavali razmirice koje su stranci vodili u mjestima iz kojih su došli. S obzirom na status Zadra kao sjedišta mletačke Provincije Dalmacije i Albanije, u procesima su sudjelovali prvenstveno došljaci iz okolice, a potom i čitave Provincije, ali, iako u manjem broju, zabilježeni su i slučajevi stranaca iz udaljenijih krajeva Mletačke Republike kao i raznih drugih dijelova Apeninskog poluotoka i Europe.

⁶⁴² „...douendo io partire per'l armata in Leuante con l'occasione della presente guerra col Turco.“, HR-DAZD-31-BZ, S. Braicich, b. VI, fasc. 8, 9. VI. 1652. Scottijeva oporuka dospjela je u ruke Šimuna Brajčića i danas se nalazi u kutiji među oporukama koje je ovaj zadarski bilježnik sam sastavio, dok je kao sastavljač potpisan Giovanni Battista Brunacchi iz Firenze. S obzirom da je očito kako je Scotti oporuku sastavio prije svojeg dolaska u Zadar, u njoj nema spomena niti Zadra ni Zadrana ili stranaca koji su s oporučiteljem bili u ratu. Oporuku Gabrijela Zorzija, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 27. IX. 1647.

⁶⁴³ „...l'assedio di Turchi sotto Cattaro sotto la felice memoria del quondam Illustrissimo et Eccellentissimo Signor Proueditor General Foscolo...“, HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 23. VIII. 1662.

Na žalost, za razliku od parnica koje je u Zadru vodilo domaće stanovništvo, u procesima stranaca češći su slučajevi općenitijih bilježenja optužbi bez konkretnih podataka o samom uzroku i sadržaju tužbi što otežava detaljniju analizu razloga njihovih konflikata. Svejedno, iz raspoložive građe može se vidjeti da se problemi stranaca nisu pretjerano razlikovali od onih domaćeg stanovništva pa se u brojnim slučajevima, uz spomenuta dugovanja, javljaju tipični sporovi vezani za podjelu imovine ili oporučne ostavštine. Međutim, dok su se pripadnici gradskog plemstva, odnosno pučana sporili isključivo zbog gore navedenih razloga, među strancima su zabilježeni i slučajevi fizičkih obračuna ili krađa i provala. U ionako malom broju parnica, dio se odnosi zapravo na presude samo donesene u Zadru zbog prekršaja koji su se dogodili negdje drugdje pa čak i izvan Dalmacije kao što je bio slučaj dvojice vojnika s Krfa Zuannea Vlaste i Stama de Doççija koji su se tri godine prije donošenja presude potukli u Valoni pri čemu je Stamo bio ranjen zbog čega je Zuanne kažnjen na tri godine služenja na galiji.⁶⁴⁴ Iako su vojnici bez sumnje bili vrlo problematična skupina, bilježnički spisi spominju samo jedan sukob unutar gradskih zidina iniciran od strane vojnika,⁶⁴⁵ što pokazuje kako su instrumenti čuvanja reda i mira bili vrlo jaki i efikasni. Štoviše, drugi zabilježen sukob na gradskim ulicama uzrokovali su zapravo dvojica civila, gradskih službenika,⁶⁴⁶ pa i ovaj podatak razbija inače stereotipnu sliku lošeg ponašanja vojnika u gradu, barem kada je u pitanju Zadar. Slučajevi ubojstava u samom gradu nisu zabilježeni, ali nisu bili nemogući s obzirom da jedna isprava otkriva kako je u nedalekoj Privlaci upravo uslijed fizičkog obračuna smrtno stradao seljak u sukobu sa svojim suseljanom.⁶⁴⁷

Razni motivi dolaska stranaca u grad donosili su i razne oblike ponašanja. Dok jednom trgovcu ili obrtniku, bez obzira na njegove poslovne mogućnosti, sigurno nije bilo u interesu izazivati nered u gradu, pripadnici vojske ili mornari u prolazu nisu previše marili za miran suživot i među njima je bilo raznih problematičnih pojedinaca. Neki su od njih, poput vojnog službenika Andrije Moresinija bili novčano kažnjeni za neki prekršaj u vojsci, a zabilježeni su i dezerterstvo vojnika Mattije Celadina koji je usput ukrao 132 lire iz vojnih

⁶⁴⁴ Zuanneu je u Zadru kazna zapravo smanjena jer se žrtva odlučila s njim javno pomiriti, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 19. V. 1645.

⁶⁴⁵ Vojnik Grgur iz Drniša sukobio se s Jurjem iz Senja iz kojeg je sam izašao ozlijeđen, ali su se i njih dvojica javno izmirili, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 8. XI. 1646.

⁶⁴⁶ Bili su to službenici pri uredu generalnog providura Domenico Zancopulo i Lesio iz Venecije. Lesio je u sukobu zadobio ozljede, ali je oprostio Domenicu koji se zbog toga obvezao platiti troškove liječenja, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 16. III. 1646.

⁶⁴⁷ Isprava govori kako je Matija Cergaljić u nastupu bijesa („...furori di collera...“) tijekom njihovog sukoba ubio Matiju Kršulića. No, spor se izgadio i rodbina pokojnika oprostila je ubojici koji je zauzvrat bio dužan obrađivati zemlju i isplaćivati prihode te se brinuti za djecu svoje žrtve do njihove punoljetnosti, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 8. VII. 1647.

sredstava, te bijeg s ratnog broda mornara Vuka Brajića iz Budve.⁶⁴⁸ Ipak, najbizarniji zabilježen slučaj povezan je s već usputno spomenutom provalom Iseppa Rizzeta sa Zakinta u ured mletačkog baila na Krfu. Provalivši kako bi opljačkao ured, prijestupnik je krivnju svalio na dvojicu svojih poznanika, vjerojatno vojnika ili mornara kao što je bio i on sam, ali je u istrazi dokazana nevinost dvojice krivo optuženih te je Iseppo kažnjen s 10 godina služenja na galiji.⁶⁴⁹ Zapravo, agresivan oblik ponašanja teško je svesti na problem samo jedne skupine jer se on dijelom rješavao i javno, a ne unutar sudnice kao ostale vrste nesuglasica, i svakako je utjecao na cjelokupno gradsko stanovništvo, a ne samo na skupinu stranaca. No, i na ovom mjestu treba naglasiti kako ovakav oblik ponašanja nije prevladavao među došljacima i grad nipošto nije bio ugrožen pljačkama, provalama ili scenama fizičkog nasilja na ulicama. S obzirom da je Zadar bio vojno središte i važna pomorska luka na Jadranu s izraženom dinamikom kretanja stanovništva, prisutnost neposlušnih pojedinaca, sitnih lopova, provalnika i lažljivaca bila je sasvim normalna i jednostavno neizbježna pojava. Sve u svemu, kada se u obzir uzme profil sukobljenih pojedinaca, većinu problema među strancima jesu stvarali pripadnici nižih društvenih skupina, ali poznati konflikt inženjera Onofrija del Campa i *capo da guerra* markiza Villanove u kojem je potonji na inženjera organizirao napad kojeg je ovaj ipak preživio, dokazuje da se niti strane elite nisu suzdržavale fizičkih obračunavanja.⁶⁵⁰

5.1.2. Svakodnevni odnosi među društvenim skupinama u gradu

Dosadašnja analiza odnosa među pripadnicima pojedine skupine urbanog društva pokazala je velik intenzitet intrakcije unutar svake postojeće gradske skupine, ali i neke specifičnosti karakteristične za svaku od njih. Nakon analize odnosa i interakcije unutar pojedinih skupina, vrijeme je da se čitavo zadarsko urbano društvo sagleda u cjelini i odgovori na pitanje u kolikoj su mjeri i na koji način pripadnici jedne komunicirali s pripadnicima drugih skupina. Ne treba posebno napomenuti kako je u prethodnom poglavlju dio odgovora na upravo postavljeno pitanje već iznesen u kontekstu prikaza poslovanja pripadnika raznih društvenih skupina, a na tragu toga intenzitet interakcije može se vidjeti i ukoliko se u obzir uzmu međusobna dugovanja. Na temelju raznovrsnih sporazuma koji spominju potraživanja, priznanja ili same isplate dugova među stanovništvom, slika odmah postaje jasnija. Od sveukupno 411 ugovora koji spominju dugovanja, 192 inicirana su od

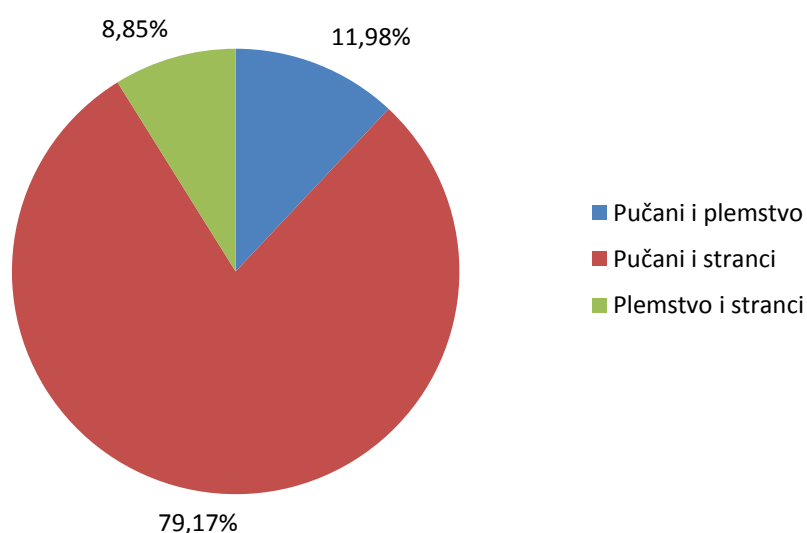
⁶⁴⁸ Za Andriju Moresinija, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 1. VI. 1655. Za Mattiju Celadina, v.: HR-DAZD-31-BZ, Ligniceo, b. I, fasc. 1, 5. IX. 1659. Za Vuka Brajića, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 26. V. 1647.

⁶⁴⁹ Ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 18. III. 1645.

⁶⁵⁰ Podataka o ovom slučaju nema u bilježničkim spisima, ali ga spominje Franjo Divnić u svojem opisu Kandijškog rata, v.: Difnik, *Povijest Kandijškog rata*, 235. Više o tome, također v.: Madunić, *Defensiones Dalmatiae*, 197.

strane pripadnika međusobno različitih društvenih skupina dok se u ostalima radi o dugovanjima između pripadnika unutar jedne skupine. S obzirom na priličnu učestalost, najbolji način pobližeg prikazivanja interakcije među raznim grupama gradskog stanovništva bit će ako se odnosi na temelju dugovanja prikažu u brojevima. Stoga sljedeći grafikon pokazuje upravo omjer dugovanja u svim kombinacijama, između pučana i plemstva, pučana i stranaca te plemstva i stranaca.

Grafikon 4. Učestalost dugovanja među pripadnicima različitih gradskih društvenih skupina

Prema ovdje prikazanim podacima, neosporno je kako dugovanja između pučana i stranaca zauzimaju daleko najveći postotak u sporazumima o dugovanjima. Iako ovu činjenicu uvelike objašnjava njihova brojčana nadmoć u odnosu na plemiće te njihova općenito veća aktivnost u poslovanjima najrazličitijih vrsta, dobiveni podaci ipak mnogo govore i o intenzitetu interakcije između ove dvije skupine. S druge strane, malobrojno plemstvo ionako je bilo zatvoreno i, osim u poslovanju s nekretninama, poduzetnički prilično inertno, stoga ne čudi niti njihova slaba zastupljenost u poslovima s pripadnicima ostalih društvenih skupina. Razlika u učestalosti dugovanja između plemstva i pučana u usporedbi s plemstvom i strancima praktički je zanemariva i nije dovoljan pokazatelj nekih ozbiljnijih razlika u odnosima plemstva s pučanima odnosno strancima. No, ponovno treba naglasiti da većina dugovanja, kao i u dosadašnjim primjerima, nije nužno značila konflikte među

pojedincima, već značajnu interakciju na poslovnom planu, pa je samo manji broj dugovanja bio uzrok pokretanja parnica o čemu će više riječi biti u nastavku.

Jasno, uz interakciju na poslovnom i profesionalnom planu, i u ovom su slučaju vrlo značajan pokazatelj dobrih odnosa i uopće otvorenosti jedne grupe prema drugoj brakovi. O tome je prethodno već bilo nešto riječi kako pri analizi odnosa unutar plemićkog sloja, tako i unutar sloja pučana, a sada će se ukratko predstaviti kroz brojeve. Ukoliko se u obzir uzmu bračni ugovori i ugovori o mirazu sklopljeni kroz promatranih 25 godina, u Zadru su u tom periodu sklopljena 173 ugovora tog tipa, najvećim brojem upravo ugovaranje braka, dok se zanemariv dio odnosi na naknadne isplate miraza nakon što je par neko vrijeme već bio u bračnoj zajednici. Učestalost sklapanja bračnih ugovora po pojedinoj skupini poklapa se s brojem njihovih pripadnika što znači da su se najčešće ženili i udavali pučani, potom stranci i na kraju plemići. O bračnoj politici društvene skupine gradskog plemstva i pučana već je bilo riječi, a ovdje samo treba naglasiti da čak i kada se u obzir uzme njihova malobrojnost, zatvorenost plemstva svejedno se manifestira kroz izbjegavanje sklapanja brakova s osobama iz drugih društvenih skupina. Za razliku od plemića, pučani i stranci bili su vrlo otvoreni jedni prema drugima. Dok su pučani unutar svoje skupine sklopili 40 brakova, a stranci s drugim strancima u bračnu zajednicu u Zadru ušli 27 puta, pripadnici ovih dviju skupina bračno su se povezali u sveukupno 58 slučajeva. Uz to, bračni ugovori pokazuju kako su veću tendenciju ulazaka u brak sa strancima imali Zadranici. Oni su sklopili 36 brakova sa stankinjama, dok su udaje Zadranci za strance zabilježene u 22 slučaja. Naravno, sustavniji izračuni migracija prema analizi podrijetla bračnih partnera ne mogu se dobiti na temelju podataka u bilježničkim spisima, za takav bi pothvat trebalo konzultirati matične knjige koje u ovom istraživanju nisu uzete u obzir. No, i ovakav pojednostavljeni omjer stranih bračnih partnera ukazuje na trendove kretanja stanovništva prema rodnoj osnovi pri čemu u obzir treba uzeti uobičajenu praksu odlaska žene u obitelj svojeg novog supruga, nego obratno.⁶⁵¹ Stoga, žene iz domaćih obitelji nisu nužno ostajale u gradu, nego su udajom vrlo lako mogle promijeniti mjesto boravka ukoliko im je novi suprug u Zadru boravio samo privremeno.

No, osim same otvorenosti jednih prema drugima, detaljnijim uvidom u sadržaj isprava može se uočiti i što je bio prioritet za odabir partnera kod sklapanja brakova. Kao u slučaju plemića, i kod pučana je jasno kako etničko podrijetlo nije igralo bitnu ulogu, ali za razliku od plemstva, osnovni uvjet nije bio niti pripadnost istom staležu ili profesionalnoj

⁶⁵¹ O praksi odlazaka žena u obitelji supruga kao uobičajenijoj nego odlascima muškaraca u obitelji svojih žena, v.: npr.: Alain Collomp, „Families: Habitation and Cohabitation“, u: *A History of Private Life*, 5 sv., Philippe Ariès i Georges Duby (gen. ur.). Cambridge, Massachusetts–London: Harvard University Press, 1992.–1998., sv. 3, *Passions of the Renaissance*, Roger Chartier (ur.). 1993., 512-515; Laslett, *Household and Family*, 16-23.

skupini. Presudni faktor bila je materijalna moć. Ona nije nužno samo podupirala odabir po staleškom principu, već je mogla spojiti i pripadnike različitih staleža, ne samo u slučaju domaćeg plemstva kako se pokazalo ranije, nego i obrnuto. Bogatiji građani bili su uopće vrlo otvoreni prema strancima jednakih imovinskih mogućnosti kako pokazuju brojni primjeri. Domaćim su trgovcima, intelektualcima i časnicima bez plemićke titule bogate miraze u brak donosile plemkinje drugih dalmatinskih komuna poput članica splitskih plemića Capogrossa i di Cambija ili šibenskih Kosirića, kao i utjecajne strankinje poput djevojaka iz mletačkih građanskih obitelji Chuchi ili Thebaldi, ili pak utjecajne albanske obitelji Scura.⁶⁵² No, čak i ako iz ugovora nije moguće izravno razaznati društvenu pozadinu mladenke, miraz sam po sebi mnogo govori iz kakve je obitelji ona dolazila, o čemu je također bilo riječi u prethodnom poglavlju. Stoga neke zadarske obitelji o kojima isprave ništa konkretno ne govore, poput one Todesco, s obzirom da nisu mogli priuštiti velik miraz svojim članicama zasigurno nisu pripadale uglednijem sloju pučana i povezivale su se sa siromašnijim strancima, dok su isto tako poblize nepoznate strane obitelji koje su svojim članicama bile u mogućnosti osigurati veći miraz i udati ih za uglednije zadarske građane, zasigurno pripadale elitnijem dijelu stanovništva u okruženju iz kojeg su dolazile, kao što je bila obitelj Sušić s Cresa.⁶⁵³ No, kako je prikazano, udaje pučanki za članove stranih obitelji rjeđe su prakticirane što se posebno odnosi na građane kao elitnije pripadnike sloja pučana. Ipak, da su pojedini slučajevi postojali, dokazuje Laura, kći pokojnog inženjera Marka Antuna Albertija, uglednog zadarskog građanina. Miraz od za elitu ne previsokih, ali pristojnih, 800 dukata bio je očito dovoljan da se ova zadarska građanka uda za sienskog plemića Andreu Torea.⁶⁵⁴

Jasno, uz otvorenost jednih prema drugima i intenzivnu interakciju unutar granica prihvatljivog ponašanja, među raznim pripadnicima gradskog stanovništva u njegovoj cjelini nesuglasica i sukoba u svakodnevnim odnosima također nije manjkalo. Za ilustraciju loše strane svakodnevnih odnosa unutar kompletnog zadarskog društva, ponovno najbolje mogu poslužiti isprave o raznim parnicama i ostalim sudskim procesima. Kao i u slučaju odnosa

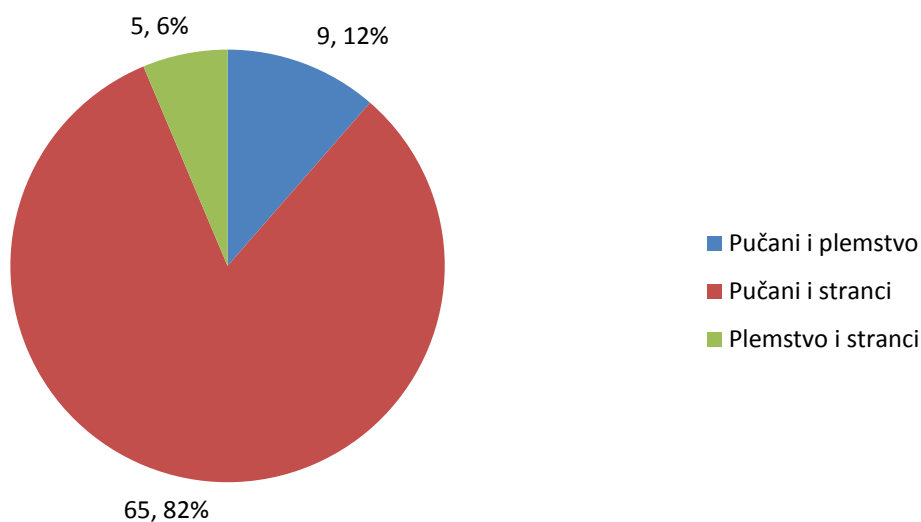
⁶⁵² Za brak između Margarete Capogrosso i Šimuna Marchija, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 12. III. 1654. Za brak između Lukrecije di Cambi i Nikole Venture, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 27. I. 1657. Za brak između Izabele Kosirić i Franje Armandija, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 16. 10. 1657. Za brak između Cornelije Chuchi i gradskog bilježnika Šimuna Lovatella, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 8. I. 1657. Za brak između Jeronime Thebaldi, koja je po majci Mariji Benji zapravo već bila Zadranka, i Stjepana Scandellija, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 14. II. 1647. Za brak između Klare Scura i Pavla Lantane, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 8. XII. 1648.

⁶⁵³ Margareta Todesco udala se za bačvara Jurja Krapulića sa Silbe za što joj je obitelj osigurala miraz u iznosu od 669 lira, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 16. V. 1645. Anastazija Sušić s Cresa u brak sa zadarskim trgovcem Nikolom Forestijem donijela je miraz u iznosu od 800 dukata, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 18. VIII. 1664.

⁶⁵⁴ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 12. II. 1669.

dugovanja, sljedeći grafikon ocrta učestalost raznih sudskih procesa među različitim društvenim slojevima u gradu – pučana i plemstva, pučana i stranaca te plemstva i stranaca.

Grafikon 5. Učestalost sudskih procesa među pripadnicima različitih gradskih društvenih skupina

Iz ovog prikaza očito kako tužbe u velikoj većini prevladavaju među pučanima i strancima, što opet objašnjava njihova brojnost. Intenzivnije su se na sudovima viđali pučani i plemići, dok je gradska plemićka elita sa strancima imala vrlo malo kontakata vezano za pravna pitanja. Od sveukupno 164 sudska procesa zabilježena u vrijeme trajanja Kandijskog rata, 79 njih vodilo se među pripadnicima različitih društvenih skupina raščlanjenih u prethodnom grafikonu. Nadalje, ukoliko se spominju u ispravi što nije uvijek bio slučaj, uzroci pokretanja sudskih procesa ne odskaču od do sada prikazanih trendova unutar pojedine skupine, odnosno uglavnom se radilo o standardnim problemima oko raspodjele i traženja prava na imovinu, nesuglasica oko oporučne ostavštine ili nekih poslovnih problema pri čemu se 19 parnica konkretno vodilo oko prethodno spomenutih dugovanja. Također, treba napomenuti i kako nisu svi procesi vođeni isključivo među pojedincima. U raznim tužbama ponekad su sudjelovale razne institucije gradskih ili državnih vlasti, crkvenih institucija ili pak raznih novčarskih ustanova kako gradskih, tako i onih izvan Zadra. Svakako, ne smije se zanemariti niti činjenica kako pojedini slučajevi nisu vođeni pred zadarskim vlastima, nego se samo radi o punomoćima kojima se imenovala osoba od povjerenja za zastupanje na nekom sudu izvan Zadra, kao što su procesi stranaca nevezani za sam grad samo vođeni u Zadru zbog

njegovog statusa najviše sudske instance u Provinciji Dalmaciji i Albaniji. Dakle, ukoliko se radilo o ozbiljnijim problemima, poput procesa između gradskog plemića Franje Bartolazzija i nekolicine istarskih paruna zbog robe izgubljene u brodolomu,⁶⁵⁵ procesi su prosljeđivani u središnjicu pa tako najveći broj zabilježenih slučajeva izvan Zadra i jest vođen u Veneciji pred tamošnjim nadležnim magistraturama. Ostale nesuglasice koje nisu imale veze sa samim prostorom grada i njegove okolice, prvenstveno se tu radi o pojedinačnim slučajevima, vođene su pred magistraturama drugih komuna s obzirom da očito nije bilo potrebno opterećivati središnje vlasti Provincije pa je tako čitav niz procesa Zadranina Balda Benvenutija koji je izgleda imao konstantnih problema sa svojim posjedima na Hvaru i tamošnjim stanovnicima, vođen upravo pred hvarskim, a ne zadarskim magistraturama.⁶⁵⁶

Prema svemu prethodno iznesenom, ne može se reći kako bilježnički spisi vrve pravnim procesima u kojima su se međusobno sukobljavali plemići, pučani i stranci. Ta činjenica potvrđuje već iznesenu tvrdnju da nesuglasice, unatoč svojem postojanju unutar zadarskog društva, nisu prevladavale. Rad bratovštine sv. Jakova u nastojanjima elitnijeg dijela pučana da na sve legitimne načine dobiju udio u gradskoj vlasti jesu izazivale određene trzavice među pučanima i plemstvom, kao što su i stranci mogli doći u sukob s cjelokupnim gradskim stanovništvom, poput hvarskih plemića zatočenih u zadarskom zatvoru jer nisu poštivali odredbe nadležnih institucija.⁶⁵⁷ Na kraju, i pokoji zabilježeni slučaj devijantnog ponašanja stranaca bilo kojeg društvenog i profesionalnog profila koje je moglo dovesti do sukoba i s domaćim stanovništvom, zapravo je pokazao kako su gradske vlasti bile uspješne u suzbijanju bilo kakvih većih sukoba, do te mjere da čak niti vojnici kao često vrlo problematična profesionalna skupina za gradove ranog novog vijeka nisu uspijevali doći do izražaja u negativnom kontekstu.

⁶⁵⁵ Bartolazzi je svojim opunomoćenikom imenovao mletačkog odvjetnika Francesca Rottu da ga protiv paruna zastupa pred svim mletačkim nadležnim magistraturama, a posebice pred trgovačkim Magistratom petorice mudrih (*Magistrato delle cinque Savi alla mercancia*). Paruni su u svoju obranu predstavili svjedočanstva preživjelih brodolomaca prema kojima se u trenutku nesreće učinilo sve da se roba spasi, ali u konačnici neuspješno, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 11. VIII. 1659.

⁶⁵⁶ Više o njegovim sporovima s Hvaranima, posebice s tamošnjim stanovnikom Jurjem Stassinijem, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 13. XI. 1645.; isto, 27. I. 1646.; isto, 7. IV. 1646.; isto, 5. X. 1646.; isto, 23. X. 1646.; isto, 14. XI. 1464.; isto, 30. III. 1647.

⁶⁵⁷ Isprava поближе ne govori zbog čega je došlo do njihovog zatvaranja u Zadru, ali slučaj sigurno nije bio minoran kada su elitni pripadnici jedne komune tretirani na ovakav način. Sud je odlučio kako su za puštanje spomenutih plemića odgovorni njihovi sugrađani koji su bili obvezni platiti kaznu i dug u njihovo ime uredu generalnog providura, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 3. VI. 1668.

5.1.3. Izvan društvenih kalupa: dobne i rodne skupine te vjerske zajednice kao čimbenici društvene interakcije

Društvene i njima priadajuće profesionalne skupine, temeljene na materijalnim i pravnim postulatima, čine osnovne komponente urbanog društva. No, u do sada prikazanoj interakciji pripadnika najrazličitijih skupina karakterističnih za urbano društvo, određene obrasce ponašanja diktirale su još neke specifične kategorije povezane s cjelokupnom društvenom strukturom. S obzirom da su one prisutne na razini čitave društvene zajednice, ne samo urbanih ili ruralnih društava, do sada nisu bile detaljnije spomenute u analizi fokusiranoj na pojedine skupine karakteristične prvenstveno urbanom društvu. Konkretnije, u svakodnevnim životnim odnosima svoju su ulogu imale i, u dosadašnjim analizama zapravo već toliko puta spomenute, različite dobne skupine, kao i žene te vjerske zajednice. Prema tome, neizbježne za što potpunije razumijevanje odnosa u urbanom društvu Zadra u cjelini, svakako zahtijevaju da im se posveti određena pažnja.⁶⁵⁸

Već se napomenulo kako je u određivanju dobnih skupina na temelju bilježničkih spisa evidentan manjak konkretnih podataka o točnoj dobi pojedinaca te da čak niti okvirne informacije nisu dovoljne kako bi se dobilo kakvo-takvo saznanje o dobnoj strukturi odnašnjeg gradskog stanovništva. Ipak, granica između maloljetnosti i odrasle dobi bila je jasno određena. Dakle, uz povremeno spominjanje statusa maloljetnosti kod djece zadarskih stanovnika, pojedini slučajevi donose i informacije o stupanju u punoljetnost. U svijet odraslih, barem s pravnog aspekta, obično se ulazilo navršavanjem 20 godina starosti te su od tog trenutka mlade osobe postajale punopravni članovi gradske zajednice.⁶⁵⁹ Time je i odvajanje od svojih roditelja postalo moguće, kako pokazuje slučaj braće Franje i Karla koje je otac Petar Bonicelli oslobodio očinske vlasti čime su oni dobili puno pravo samostalnog „...prodavanja, kupovanja, ostavljanja, zamjena, oporučivanja i izvršavanja svega ostalog što se ne kosi sa zakonima Mletačke Republike.“⁶⁶⁰ S druge strane, ulazak u staru dob nije bio ovako jasno izražen. Tek nekoliko isprava uopće usputno spominje starost, a iznimno

⁶⁵⁸ U suvremenoj historiografiji problematika dobnih i rodni skupina sačinjavaju čitave odvojene poddiscipline, sa zasebnim istraživanjima vezanim za ranonovovjekovno društvo. Prema tome, bibliografija je, naravno, vrlo opsežna, a kao orjentir mogu poslužiti popisi literature nekih od ovdje korištenih djela. Za literaturu koja se bavi poviješću dobnih skupina, v.: Levine (et al.), „Section 15“, 189-191, 204-205 i 228-229. Za literaturu o rodnoj povijesti ranog novog vijeka, v. npr.: Kamen, *Early Modern European Society*, 268. Za razliku od upravo navedenih, povijest religije i vjerska povijest oduvijek predstavljaju neizostavni dio povijesnih istraživanja i prema tome nisu isključivo produkt suvremenih historiografskih kretanja, što ne znači da ih ne prate, stoga bi bilo previše navoditi i osnovnu literaturu kao orjentir.

⁶⁵⁹ Konkretno spominjanje godine stupanja u punoljetnost, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 10. V. 1659.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 29. III. 1653. O punoljetnosti i osamostaljenju u gradskim pravnim regulativama, v.: ZS, Knjiga druga, naslov III, glava 17. i 20., 138-139 i 141-143.

⁶⁶⁰ „...uender, aquistar, alienar, permutar, testare, et fare tutto quello possono opperare gli liberi in questo Serenissimo Dominio...“, HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 3. VI. 1668.

istaknuta točna dob u oporukama sedamdesetogodišnjaka Morlaka Vukadina Močivune i pogotovo, čak i za današnje prilike u vrlo dubokoj starosti, devedesetogodišnjaka Varošanina Matije Jurine, samo pokazuje da su ovo bili ekstremi.⁶⁶¹ Kako se iz njihovih oporučnih ostavština doznaje, oni su imali svoje obitelji koje su se očito za njih brinule jer su članovi imenovani nasljednicima, a moguće je da je Vukadin i u svojim odmaklim godinama na neki način vršio vojnu službu jer je izravno naveo kako zbog bolesti, boraveći očito izvan grada, oporuku sastavlja bez prisutnosti javnih službenika kao vojni dokument. Ovaj izdvojen slučaj, tim više što se ne radi o stanovniku grada, ne služi kao bilo kakav pokazatelj općenite slike, stoga se ne može reći kada su se gradski pojedinci obično povlačili iz aktivnog sudjelovanja u radnim aktivnostima čime bi slabio i intenzitet interakcije sa širim krugom gradskog stanovništva, niti kako su nastavljali živjeti nakon što bi prestali privređivati od svojeg rada. Jednako tako, bilo kakva saznanja o posebnim obrascima odnosa i komunikacije ostatka društva prema starijima kao i komunikacija među njima samima ostaju nepoznata.

Poznato je kako su poslovi vezani za upravljanje gradom bili privilegij malog broja gradske elite. Njihova interakcija s ostatkom stanovništva u tim pitanjima, koliko god da su im odluke bile ključne za čitav grad, nije bila intenzivna. Većinskom ostatku stanovništva koji nije imao pristup gradskoj politici, pripadale su i žene. No, kada se u obzir uzmu rodne skupine, za razliku od muškaraca, žene su u potpunosti bile isključene iz sudjelovanja u gradskoj vlasti, bez obzira kojem društvenom sloju pripadale.⁶⁶² Ipak, kao i većina ostalog u ovom smislu neprivilegiranog dijela urbanog društva, daleko od toga da su žene kao zasebna skupina u gradovima ranog novog vijeka bile isključene iz gradskog života i svakodnevne interakcije među sobom i ostalim stanovništvom. Iako se u određenim okruženjima onovremene Europe mogu primijetiti razlike po pitanju samostalnosti žene pa se tako općenito smatra kako su one u sjevernijim dijelovima kontinenta imale veće mogućnosti samostalnog djelovanja nego na prostoru Sredozemlja te da su odnosi među rodnim skupinama u gradu bili mnogo kompleksniji nego na selu, žene su u definitivno imale svoju istaknutu ulogu u društvu.⁶⁶³ U svakom slučaju, posjedovanje imovine i raspolaganje mirazom donesenim u brak, kao i profesije u kojima su bile zastupljene obje rodne skupine, ali i pobune koje su inicirale žene kao zasebna grupa, pozicionirale su ih kao nezanemarliv čimbenik u cjelokupnom urbanom društvu.⁶⁶⁴

⁶⁶¹ Za Močivunu, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 5, 27. VIII. 1658. Za Jurinu, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 29. XII. 1662.

⁶⁶² Friedrichs, *Urban Politics*, 5-6; Friedrichs, *Early Modern City*, 47.

⁶⁶³ Kamen, *Early Modern European Society*, 153-154.

⁶⁶⁴ Friedrichs, *The Early Modern City*, 205, 290-291; Cowan, *Urban Europe*, 21-22, 79-80, 179.

Da su žene bile svakodnevno aktivno prisutne u urbanom društvu Zadra, govori već sama njihova zastupljenost u bilježničkim ispravama. Bez obzira što, kao ni u ostalim gradovima onovremene Europe, Zadrance nisu imale udjela u gradskoj vlasti, posjedovanje nekretnina, samostalno upravljanje svojom imovinom, poslovne aktivnosti, slobodno biranje svojih opunomoćenika ili njihova uloga kao opunomoćenica biranih od strane drugih, sudjelovanje u radu bratovština, a pogotovo zasebna uloga u crkvenoj djelatnosti manifestirana kroz posebne ženske samostane, sve to govori o njihovom položaju koji je, iako nije bio jednak s oprečnom rodnom skupinom, nikako nije bio zanemariv. Uostalom, kroz dosadašnju analizu raznih segmenata društvenih struktura i odnosa u gradu, već se uvelike moglo zamijetiti kako žene, iako u manjoj mjeri nego muškarci, imaju svoju imovinu kojom mogu samostalno raspolagati. Iz brojnih kupoprodajnih ugovora, vidi se kako su one vrlo često prodavale ili iznajmljivale svoje nekretnine. Slučajevi u kojima su to činile uz suglasnost supruga, više govore o ustaljenim bračnim pravilima raspolaganja imovinom nego što odaju podređen položaj žene u obitelji. Jer, kao što je, primjerice, Klara uz suglasnost svojeg supruga Nikole Dominisa prodala gradskom plemiću Franji Grisogonu svoje posjede na Ugljanu, tako je i Ivan Fumati za prodaju i najam svih svojih nekretnina morao tražiti suglasnost svoje supruge Katarine.⁶⁶⁵ Također, mirazi koje bi supruga donijela u brak ostajali su u njezinom vlasništvu, i ona je nakon suprugove smrti imala pravo raspolagati donesenim mirazom prema vlastitoj volji, kako pokazuju redovne zasebne stavke u oporukama kojima se to naglašava.

Iako se po poslovnoj aktivnosti ne mogu mjeriti s muškarcima, i žene su imale mogućnost samostalnog privređivanja. No, osim poslova služavki i jednog slučaja trgovine lijekovima kojeg je vodila Franica, kći pokojnog Petra Muskovića i supruga vojnika u papinskim postrojbama Carla Ranciolija iz Milana,⁶⁶⁶ u Zadru je poslovna djelatnost zabilježena samo kod žena s posebnim statusom udovica, odnosno kćeri koje su ostale bez oca ili braće.⁶⁶⁷ Iako i ovaj podatak govori u prilog njihovoj samostalnosti i pravu na nastavak vođenja poslovnih djelatnosti svojih supruga, očito je kako praksa samoinicijativnog pokretanja posla nije bila uobičajena već su se žene u Zadru time bavile iz potrebe očuvanja

⁶⁶⁵ Za Klaru i Nikolu, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 6. II. 1658. Za Ivana i Katarinu, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 21. VIII. 1646.

⁶⁶⁶ S obzirom da joj je suprug bio vojnik, može se pretpostaviti kako je Franica svoj trgovački posao vodila samostalno, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 27. VII. 1667.

⁶⁶⁷ U kontekstu povijesti žena, posebno o fenomenu udovica u ranom novom vijeku, v. npr.: *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, Sandra Cavallo i Lyndan Warner (ur.). London–New York: Routledge, 2014. Posebno za literaturu o toj temi, v.: Frouke Veenstra i Kirsten van der Ploeg, „Widows in Western History. A Selected Bibliography“, u: *Between Poverty and the Pyre. Moments in the History of Widowhood*, Jan Bremmer i Lourens van den Bosch (ur.). London–New York: Routledge, 2002., 248-250.

egzistencije svoje obitelji koju su suprug ili otac napustili. Na taj je način Anastazija, supruga paruna Ivana Zolmana, njegovom smrću preuzela u prethodnom poglavlju spomenuti posao oko pomorske trgovine s pukovnikom Vukom Crnicom, a na isti su način sestre Magdalena i Ana, kćeri pokojnog kapetana Bože Milovčića, naslijedile njegove poslove vezane uz nekretnine u Senju.⁶⁶⁸ Na žalost, o tome u kojem je smjeru i koliko uspješno njihovo vođenje posla nastavljeno, u bilježničkim spisima nema daljnjih podataka. No, sloboda rada i naslijeđivanja podrazumijevala je i određenu odgovornost što je za posljedicu moglo imati i dodatan negativan učinak na, gubitkom supruga, ionako narušenu financijsku stabilnost obitelji kako pokazuje slučaj udovice Laure koja je od svojeg pokojnog supruga naslijedila dugove koje je zajedno sa svojim sinom morala vratiti u roku od godine dana.⁶⁶⁹ Dakle, može se zaključiti kako je samostalna poslovna djelatnost gradskih žena ipak prvenstveno bila rezervirana za prodaju i najam nekretnina u njihovom vlasništvu te su one uglavnom na taj način, ako je bilo potrebno, donekle održavale svoju materijalnu situiranost osiguranom.

Nevezano za materijalnu moć i profesionalnu aktivnost, položaj žene u društvu manifestirao se kroz njezinu ulogu u funkcioniranju obitelji. Vodeću ulogu u svakoj obitelji imao je suprug, iako on nije uvijek morao biti i isključivi nositelj materijalne sigurnosti ostalih članova.⁶⁷⁰ Svejedno, u važnim obiteljskim pitanjima, kao što je bilo sklapanje brakova svoje djece, on je bio jedini pregovarač s ocem mlade ili s mladoženjom što je suprugu i majku stavljalo u drugi plan. No, da bi prvenstvo odlučivanja preuzela supruga, glava obitelji nije nužno morala preminuti što pokazuje zanimljiv slučaj Marije Dešković i njezine kćeri Franke. Naime, Marija je znala da se njezina kći želi udati za vojnog kirurga u Papinskim postrojbama Marija Luchettija iz Peruggije, ali nije mogla potvrditi brak jer joj je suprug bio na ratištu. Vrativši se iz rata, ali narušena zdravlja, suprug očito nije bio sposoban donijeti odluku o sklapanju braka pa je to u svoje i njegovo ime učinila Marija.⁶⁷¹ Ipak, smrću supruga, žena bi preuzela svu odgovornost brige za obitelj na sebe. Udovice skrbnice svoje malodobne djece redovito su prisutne u bilježničkim spisima kroz koje se primjećuje kako same više ili manje uspješno, ovisno o svojem materijalnom stanju, brinu za maloljetne članove obitelji. Međutim, najsigurniji način udovici da nakon smrti supruga osigura vlastitu i egzistenciju svoje obitelji, bila je ponovna udaja. Slučajevi sklapanja novih brakova nakon smrti supruga bili su sasvim uobičajeni, a iako se najčešće radilo samo o jednoj preudaji, pojedine žene

⁶⁶⁸ Za Anastaziju, ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 30. X. 1662. Za sestre Magdalenu i Anu, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 24. X. 1646.

⁶⁶⁹ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 21. VI. 1649.

⁶⁷⁰ Friedrichs, *The Early Modern City*, 6.

⁶⁷¹ HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 2, 23. VII. 1662.

mogle su tijekom života sklopiti i nekoliko brakova kao što je to učinila u prethodnom poglavlju spomenuta Ivana, udovica pokojnog Pavla Zornade iz prvog i pokojnog Blaža Francuza iz drugog braka te napokon supruga u trećem braku s postolarom Nikolom Turzanovićem.⁶⁷²

Konačno, osim obiteljskog angažmana i obavljanja poslova u ulozi pomoćnica svojim supruzima ili samostalno, žene su i na druge načine sudjelovale u svakodnevnoj interakciji s ostalim stanovništvom. Prvenstveno se to manifestiralo kroz rad u prethodnom poglavlju spomenuta četiri ženska gradska samostana. Imovinom svakog od navedenih samostana, kako se već kroz mnoge primjere moglo vidjeti, samostalno su upravljale redovnice na čelu s predstojnicom obavljajući razne poslove kupoprodaja zemljišta i ubirući najmove sa samostanskih posjeda u gradu i okolici. No, osim uloge u crkvenoj djelatnosti, žene nisu bile isključene niti iz još jednog iznimno važnog segmenta društvenog života grada – bratovština. Iako je njihova prisutnost u bratovštinama ranonovovjekovnih gradova bila rijetka i status im je često bio marginaliziran,⁶⁷³ jedan usamljeni podatak iz bilježničkih spisa govori o tome da je ženama u Zadru pristup ipak bio dozvoljen. Naime, navevši u svojoj oporuci želju da ju se pokopa u grobnicu bratovštine Bezgrešnog začeća Blažene Djevice Marije, udovica pokojnog Pavla Rapanovića Katarina, naglasila je pritom kako je za života i sama bila članica (*sorella*) spomenute bratovštine.⁶⁷⁴

Nakon ovog kratkog prikaza uloge žene u gradu, ipak je jasno kako su one u ovom vremenu u kojem su netrpeljivosti među rodnim skupinama generalno bile vrlo izražene,⁶⁷⁵ stajale u nezavidnijem položaju u odnosu na muškarce. Unatoč svojoj svakodnevnoj prisutnosti i ravnopravnoj interakciji u pojedinim sferama svakodnevnog života, očito je kako su Zadrance, kao uostalom i žene u svim drugim gradovima onovremene Europe,⁶⁷⁶ bile podređene u poslovnom svijetu rezerviranom prvenstveno za muškarce te su eventualno služile kao ispomoć u obrtničkoj djelatnosti ili pak spletom okolnosti naslijedile vođenje pojedinih poslova od svojih preminulih supruga ili drugih članova obitelji. Sve u svemu, kako se do sada pokazalo pravilom u kontekstu raznih društvenih i profesionalnih skupina, i društveni položaj pojedinih žena uvelike je ovisio o njihovoj materijalnoj situiranosti. Prema tome, one kao zasebna skupina u rodnom smislu nikako nisu bile homogene te su njihov položaj u društvu, čak i nevezano za odnose s muškarcima, također prvenstveno određivali

⁶⁷² Ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 11. VI. 1658.

⁶⁷³ Cowan, *Urban Europe*, 84-85.

⁶⁷⁴ HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 28. V. 1645.

⁶⁷⁵ Općenitije o tome, v.: Kamen, *Early Modern European Society*, 153-172.

⁶⁷⁶ V.: Friedrichs, *The Early Modern City*, 112-113 i 162; Kamen, *Early Modern European Society*, 160-161.

materijalni čimbenici, stoga bi pretjerano bilo reći kako je samo na temelju rodne pripadnosti u Zadru među ženama postojao nekakav čvrst oblik solidarnosti.

Prije kraja ovog dijela poglavlja fokusiranog na društvenoj interakciji u Zadru, ne smije se zanemariti još jedan iznimno važan faktor oblikovanja urbanog društva u ranom novom vijeku – vjerske zajednice. U vremenu o kojem je ovdje riječ, vjera je svakako igrala jednu od najbitnijih uloga u životu svakog čovjeka, nevezano za njegov društveni položaj ili mjesto prebivanja. Kao središte nadbiskupije, s katedralom i brojnim drugim crkvama te samostanima, Zadar je već na prvi pogled vizualno odavao karakter grada u kojem je dominiralo stanovništvo katoličke vjeroispovjesti. Kroz ovo poglavlje već se jasno moglo vidjeti koliko je Crkva bila značajna kao faktor u životima pojedinaca, najprije kroz odluke kako plemića te ostalih gradskih elita, tako i običnih pučana za svećenički poziv, preko raznih poslova do rada bratovština i karitativne djelatnosti. Međutim, Katolička crkva kao institucija u Mletačkoj Republici, bila je jasno podređena državi s vrlo ograničenim utjecajem iz Rima pri čemu se vrlo efikasno izbjeglo njezino pretjerano uplitanje u državne poslove.⁶⁷⁷ Naravno, pitanje Crkve u Mletačkoj Republici suviše je kompleksna tema da bi se njome u ovom istraživanju bilo moguće detaljnije baviti, samo je dovoljno reći da je ovakva vjerska politika *Seremissime* stvorila jednu relativno tolerantnu vjersku atmosferu koja se različitim intenzitetom odrazila na čitav njezin prostor. S obzirom da mletačke vlasti nisu zabranjivale postojanje i djelovanje ostalih vjeroispovjesti, u Zadru kao etnički šarolikom i u kontekstu kretanja stanovništva vrlo dinamičnom gradu, tragova o pripadnicima pravoslavne i protestantske vjere također se može naći. Naravno, makar bilježnički spisi o njima ništa ne govore, zbog blizine granice i važnosti Zadra, muslimana se također zasigurno moglo sresti u gradu, ne samo zarobljenika i robova, već i pokojeg izaslanika ili trgovaca.

Uz dominantne katolike, u Zadru je jaka bila i zajednica pravoslavaca okupljena oko bratovštine sv. Ilije i istoimene crkve. S obzirom da su u Mletačkoj Republici brojni trgovci, ali i vojnici, dolazili s područja Levanta, grčkih doseljenika, kako se već vidjelo, nije manjkalo ni u Zadru pa su mletačke vlasti u 16. stoljeću odlučile crkvu sv. Ilije dati na korištenje upravo njima.⁶⁷⁸ Među bilježničkim spisima mogu se naći podaci o nekim istaknutijim građanima i plemićima koji su aktivno sudjelovali u radu bratovštine poput dvojice kapetana, Marka Ponteata i Hektora Renessija koji su vršili dužnost opunomoćenika, ili

⁶⁷⁷ Više o tome, v. npr. u: Bouwsma, *Venice and the Defence of Republican Liberty*, 71-83; Cecilia Cristellon i Silvana Seidel Mechi, „Religious Life“, u: *A Companion to Venetian History*, 379-419.

⁶⁷⁸ O povijesti crkve i njezine zajednice, v.: Bianchi, *Zara cristiana*, sv. 1, 450-453. Općenito o dobroj prihvaćenosti Grka kao pravoslavaca od strane središnjih mletačkih vlasti, v. npr.: Bouwsma, *Venice and the Defence of Republican Liberty*, 259.

došljaka Grka kapetana Jeronima Zampande i guvernadura Vasilija s Cipra.⁶⁷⁹ Stanovnici i došljaci pravoslavne vjere tamo su se i pokapali kao što je to bila oporučna želja zapovjednika Giacomina Steffanattija koji je izvršiteljem oporuke ujedno imenovao tamošnjeg kapelana Dionizija Petropolija, ali neki su se pripadnici grčke zajednice u Zadru kod svoje bratovštine i zaduživali, poput kapetana Bože Renessija.⁶⁸⁰ No, neka vidljiva i institucionalizirana barijera između pripadnika katoličke i pravoslavne zajednice nije postojala pa su tako, uz već spomenutog plemića Jeronima Ferru, pučani i drugi plemići katoličke vjeroispovjesti, kao Donat Civaletti i Šimun Armani, mogli sudjelovati u radu bratovštine, a neki su, poput Vuka Crnice, ostavljali i oporučne legatove ovoj crkvi.⁶⁸¹ Ipak, s obzirom na njezinu integriranost u zadarsko društvo, ne čudi niti kako je bilo i građana koji su s bratovštinom imali problema kao što se moglo vidjeti iz već spomenutog dugovanja Jurja Posedarskog oko kojeg su oni i bratovština vodili sudski proces.⁶⁸²

Dakle, između katoličke i pravoslavne zajednice tijekom Kandijskog rata nije bilo sukoba na vjerskoj osnovi i one su mirno koegzistirale u gradu. Muslimani također nisu predstavljali potencijalnu prijetnju gradskom redu i miru jer ih u principu nije ni bilo, a i kada bi se pojavili, uglavnom kao robovi i zatvorenici, jedino je bitno bilo preobratiti ih na kršćanstvo.⁶⁸³ Neki su preobraćenici čak stekli i status stanovnika grada kao što je to bio slučaj s nekadašnjom osmanskim podanicom iz Zemunika zvanom Uside, novog kršćanskog imena Laura kojoj je za prelazak na kršćanstvo obećano 50 dukata iz blagajne ureda Katekumena (*Offitio di Cattecumini*).⁶⁸⁴ No, preobraćenje nije nužno prolazilo bez problema i vjerske netrpeljivosti što pokazuje kako integracija u novu zajednicu nije uvijek bila jednostavna za preobraćenike, a jedan drugi zabilježen slučaj pokrštenice muslimanke govori upravo o tome. Naime, pred papinskim legatom u Veneciji završila je bivša zarobljenica u utvrdi u Zemuniku Katarina, štćenica svećenika i zadarskog primicerija Ivana Ranjete koji ju je i pokrstio, jer je od strane kanonika Dominika Chiuchije bila optužena za herezu (*insidia diabolica*).⁶⁸⁵ Kada se govori o ostalim vjeroispovjestima, zanimljivo je kako inače također

⁶⁷⁹ Za Ponte i Renessija, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 21. X. 1661. Iako im se ne navodi funkcija u bratovštini, Zampani i Vasilij očito su bili vrlo visoko pozicionirani jer su upravo oni imenovali opunomoćenikom Hektora Renessija, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 28. VIII. 1655.

⁶⁸⁰ Za Steffanattija, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 26. II. 1647. Za Renessija, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 8. V. 1662.

⁶⁸¹ Civaletti i Armani javljaju se u spomenutoj ispravi vezanoj uz dugovanje Bože Renessija. Za Vuka Crnicu, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 20. I. 1662.

⁶⁸² Uz već spomenutu ispravu, v. i: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 12. VIII. 1656.

⁶⁸³ Mayhew, *Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule*, 217.

⁶⁸⁴ „...Laura, già Turca da Zemunico chiamata Vside...“, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 22. X. 1659.; isto, 12. I. 1660.; isto, 10. II. 1660.

⁶⁸⁵ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 3. V. 1658.

značajne zajednice Židova u Mletačkoj Republici, u Zadru nema ni u tragovima. S obzirom da su oni bili većinom trgovci i obrtnici, očito nisu obitavali u gradu jer je teško za pretpostaviti da se u bilježničkim spisima, prepunim podataka o trgovačkoj i obrtničkoj djelatnosti, ne bi našao barem jedan pripadnik ove vjerske zajednice. Isto tako, u bilježničkim spisima nema spomena o pripadnicima protestanske vjeroispovjesti, ali kao nuspojava velike etničke i kulturne raznolikosti došljaka, iz drugih izvora saznaje se kako su pojedinci protestanti obitavali u gradu kao vojnici koji su dolazili najvjerojatnije iz srednje Europe. No, za razliku od pravoslavaca, na protestante čak niti vjerski tolerantna Mletačka Republika očito nije gledala blagonaklono. Naime, u jednom svojem izvještaju iz 1646. godine, generalni providur Leonardo Foscolo, spominjući postrojbe Oltramontana i Nijemaca, požalio se na broj nekatoličkih vojnika. Predstavivši to kao ozbiljan problem, odlučio ga je riješiti tako da angažira dva kapucinska redovnika na vlastiti trošak koji bi pokrstili krivovjernike.⁶⁸⁶ No, s obzirom da je ovo jedini slučaj vjerske netrpeljivosti između katolika i male te neinstitucionalizirane zajednice protestanata, ne treba se uzimati kao ogledni primjer cjelokupne situacije u gradu.

Napokon, može se zaključiti kako je unutar zidina Zadra vladao relativno skladan suživot samo povremeno potresan ozbiljnijim nesuglasticama. Uostalom, većina sukoba zapravo je bila na individualnoj razini i nikako se ne može tvrditi kako su bili posljedica nekakvih širih klasnih, etničkih ili vjerskih razlika. Prije se može reći kako su oni prvenstveno jednostavno odražavali svakodnevni život pojedinaca svih slojeva gradskog društva. Unatoč pretenzijama dijela pučana za gradsku vlast, plemići su generalno branili interese čitavog grada u višim sferama politike mletačkih vlasti. Isprava nekolicine plemića gradskih predstavnika kojom su pravnik iz Venecije Tomasa Valentinija imenovali opunomoćenikom da zastupa interese cjelokupne zadarske komune u središnjici u svim poslovima,⁶⁸⁷ pokazuju stupanj odgovornosti inače povlaštene gradske elite prema svim stanovnicima grada. Istaknutijim stanovnicima Zadra stranci su mogli iskazati povjerenje imenujući ih svojim opunomoćenicima za poslove u gradu, kao što su dvojica Bračana za potrebe jednog sudskog procesa angažirali Jeronima Soppea,⁶⁸⁸ ili su, poput nadbiskupa Bernarda Florija koji je oporučno ostavio sredstva za otvaranje sjemeništa u gradu za šest mladih plemića ili

⁶⁸⁶ „Nelle sodette due, et altre de Oltramontani et Alemani, molti soldati ne son Catolici che non hauendo altra lingua, che la natia nè essendonì qui Religiozi, che la intendino, uuiuono alla peggio, et con inesplicabile rammarico del mio animo moiono inconfessi. Sano attendendo li due Capucini, à ciò destinati dalla pubblica pietà, et Religione...“, v.: ASVe, PTM, b. 305, num. 177, 24. XI. 1646.

⁶⁸⁷ „...mandato ager trattar, et procurar tutti et qualsiuoglia negotii, bisogni et affari di detta Magniffica Comunità [Zadar, op. prev.] nella detta Inclita Città di Venetia...“, v.: HR-DAZD-31-BZ, Ligniceo, b. I, fasc. 1, 13. III. 1656.

⁶⁸⁸ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 14. XII. 1655.

građana,⁶⁸⁹ svojim bogatstvom i utjecajem mogli pokazati inicijativu za poboljšanje gradskog života. No, brojni primjeri svakodnevnog pomaganja još više govore o dobrim odnosima na svim razinama društva. Jer, da su problemi u društvu bili duboki, jedna stanovnica Zadra kao što je bila Šinka Habacinova, ne bi ostavila svo svoje nasljedstvo gradskom plemiću koji se obvezao doživotno skrbiti za nju, zadarski plemić Grgur Calcina i bogati građanin Aleksandar Scarpi nebi bili skrbnici djece jednog preminulog postolara iz grada, niti bi se članovi bogatih obitelji trudili osigurati velik miraz siromašnoj sluškinji s Ugljana koja je služila u jednoj plemićkoj kući,⁶⁹⁰ a o raznim oporučnim legatima za gradske siromahe i ustanovama za siromašne prethodno već prikazanima da se i ne govori. Dakle, u svojoj cjelini i sa svim svojim nesavršenostima, društveno uređenje zadarske komune bez sumnje je uspješno funkcioniralo. Koliko se generalna atmosfera u gradu odražavala na svakodnevni život pojedinca unutar obitelji i na potpuno individualnoj razini, detaljnije će biti prikazano u nastavku.

5.2. Svakodnevni život gradskog pojedinca: odnosi unutar obitelji i materijalna kultura

U prethodnom poglavlju prikazane su sve postojeće strukture zadarskog gradskog društva sačinjenog od raznih društvenih skupina. Prvi je dio ovog poglavlja kroz analizu i usporedbu odnosa unutar i među gradskim društvenim, ali i nekim drugim, skupinama prikazao kako je gradsko društvo Zadra na svakodnevnoj bazi funkcioniralo kao cjelina. No, sve su do sada prikazane veće segmente društva sačinjavali i oni manji – obitelj i, na kraju, pojedinac. Ostatak ovog poglavlja u najvećoj će mjeri biti posvećen upravo tim najmanjim segmentima koji su sačinjavali kompletno društvo čime će se pokušati dati odgovor na pitanje kako su stanovnici grada živjeli unutar zatvorenih vrata, u krugu svoje obitelji i sami, ali i kako su se prezentirali prema ostalima, s obzirom da u razdoblju ranog novog vijeka jasna granica između privatnog i javnog, koja će se iskristalizirati tek kroz 19. stoljeće, još nije postojala.⁶⁹¹

⁶⁸⁹ „...Semenario nella Città di Zara a benefittio di sei figlioli ò nobili ò cittadini dell'istessa Città...“, HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 13. II. 1656.

⁶⁹⁰ Za Šinku se obvezao brinuti gradski plemić Jeronim Ferra, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. IV. 1648. Calcina i Scarpi bili su skrbnici maloljetnih sinova pokojnog postolara i stanovnika Zadra Kladija Clodera zvanog Šampanja, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 1. V. 1665. Mirazi sluškinjama nisu bili rijetki, ali su uglavnom bili simbolični. U ovom slučaju radi se o davanju miraza Jeronima Ferre Urši, kćeri Šimuna Karla s Ugljana, u iznosu od 722,6 lira, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 24. V. 1648.

⁶⁹¹ O tome, v. npr.: Nicole Castan, „The Public and the Private“, u: *Passions of the Renaissance*, 403-445. Posebno vezano za promjene unutar obitelji između predindustrijskog i industrijskog razdoblja, v.: Tamara K. Hareven, „The Home and the Family in Historical Perspective“, *Social Research*, sv. 58, br. 1 (1991.): 253-285.

5.2.1. *Obiteljsko okruženje pojedinca*

Na početku prethodnog poglavlja napomenuto je koliko je uopće definicija obitelji kompleksna i višeslojna. Također, istaknuto je koliko je njezino proučavanje bitno za analizu društva kroz prošlost u cjelini pa tako i urbanih zajednica ranog novog vijeka, a i sama analiza društvenih struktura Zadra u velikoj se mjeri, uostalom, bazirala upravo na proučavanju gradskih obiteljskih zajednica. No, dok je prethodno pažnja bila usmjerena na broj članova pojedinih obitelji ili broj samih obitelji čime je okvirno prikazana i brojnost gradskog stanovništva te se ujedno govorilo o materijalnoj moći na razini obitelji te odnosima unutar svoje i među drugim društvenim skupinama, u narednim redcima ovoj će se zajednici pristupiti upravo kroz prizmu pojedinca unutar te najmanje društvene zajednice. Na pitanje kako je pojedinac živio i kako se odnosio prema drugim članovima svoje obitelji mnoge odgovore donose oporuke pa će se stoga u nastavku njima obratiti najveća pozornost, ne zanemarujući, naravno, niti ostale vrste bilježničkih isprava. Ukoliko se okvirno pregleda 558 oporuka, kojima je pridružen i manji broj kodicila,⁶⁹² nastalih u vremenu trajanja Kandijskog rata, vidi se kako nema navedene društvene skupine čiji pojedinci nisu sastavljali oporuke, od plemićkih i građanskih elita, preko obrtnika, vojnika, svećenika, stranaca najrazličitijeg društvenog i profesionalnog profila do najsiromašnijeg dijela gradskog stanovništva, uključujući i pojedine slučajeve marginalaca. Bez obzira na njihovu materijalnu moć jasno vidljivu kroz oporučne legat, svi koji su nešto imali za ostaviti u nasljedstvo, to su i činili. Uza sve to, sastavljanje oporuka nije bilo rezervirano niti za jednu rodnu skupinu pa su tako ovu aktivnost vršili muški, jednako kao i ženski, članovi plemićkih, pučkih i obitelji stranaca.

Uz oporuke, ne smije se zanemariti niti činjenica da najneposrednije o obiteljskim odnosima govore bračni ugovori. No, o njima je već mnogo bilo riječi i oni u ovom kontekstu zapravo predstavljaju tek prvi korak u zasnivanju obiteljske zajednice dvoje ljudi pod uvjetom da se ne radi o brakovima koje su sklapali udovice i udovci. Na ovom mjestu treba spomenuti i kako brak nije nužno morao značiti cjeloživotne dobre odnose između supružnika. Iako u pravilu, zbog strogih zakona Katoličke crkve i njihovog dosljednog provođenja, brak jest bio trajna zajednica,⁶⁹³ jedan slučaj vezan uz isplatu miraza govori o tome kako određen oblik rastave braka nije u potpunosti bio nemoguć. Naime, u potvrdi primitka miraza od svoje supruge Pauline de Grandi, zadarski stanovnik Giovanni Garigha iz Monteglia nedaleko

⁶⁹² Ovom su broju pridružene i oporuke koje je sastavio bilježnik Šimun Brajčić, njih 309, dakle više nego svi ostali bilježnici zajedno. Međutim, njegov će se opus u sadržajnoj analizi isprava koristiti samo po potrebi iz razloga koji su već navedeni u uvodnom dijelu disertacije.

⁶⁹³ O vrlo malim mogućnostima razvoda u Europi ranog novog vijeka u kontekstu svih postojećih vjeroispovijesti, v. npr.: Sarti, *Živjeti u kući*, 26-28.

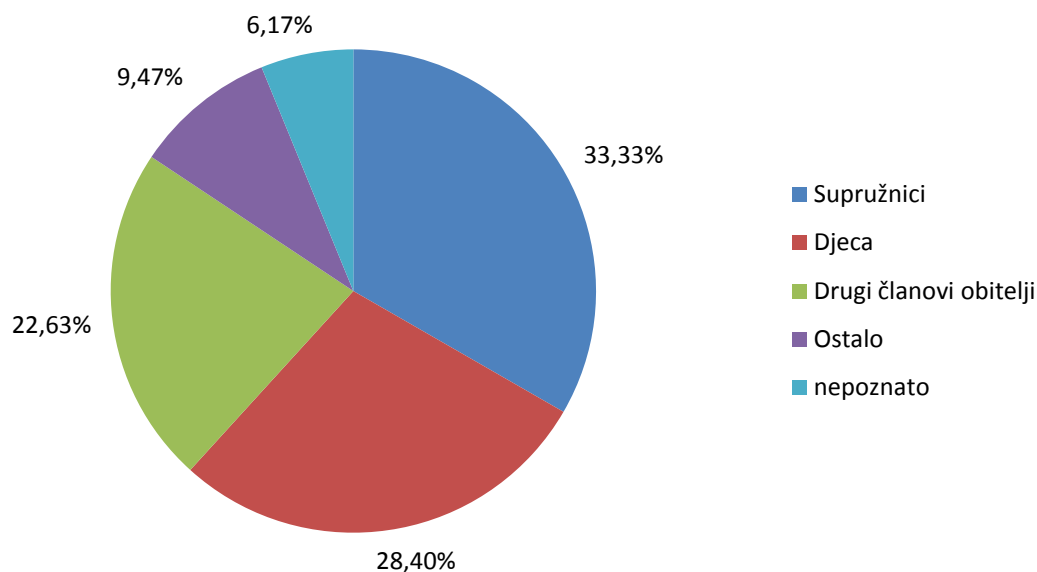
Torina naveo je kako je miraz primio od Paola iz Carborie na Sardiniji kojem je Paulina bila bivša supruga. Kako bi čitav slučaj bio još neobičniji, iz isprave se doznaje da su bivši supružnici imali i dijete za koje se Paolo obvezao plaćati 40 dukata godišnje.⁶⁹⁴ Ipak, ova priča o nesretnom braku ostaje usamljena i u drugim ispravama nema ni najmanjih indikacija o ovakvim okončanjima bračnih zajednica, koliko god oni možda bili ugovarani isključivo iz društvenih ili materijalnih interesa. Stoga, ponovno treba naglasiti kako, u odnosu na miraze, oporuke ipak više govore o dugoročnim odnosima pojedinaca unutar obitelji.

Može se reći kako oporuke u velikoj mjeri predstavljaju sumiranje života pojedinaca od strane njih samih. Uvidom u oporučne odredbe, uz materijalni i društveni status, kao i brojne druge detalje vezane uz oporučiteljev život, dobiva se slika koja otkriva tko i što mu je bilo najbitnije u životu. Dok razne vjerske i karitativne ustanove, često objedinjene u instituciji gradskih bratovština, zauzimaju vrlo značajan prostor u oporukama Zadranu bez obzira na njihovo materijalno stanje, takvi se legati donekle rade najprije u svrhu osiguravanja određene garancije oporučitelju da će nakon smrti biti dobro primljen na drugi svijet. Naravno, pri tome se ne smije zanemariti osjećaj čiste solidarnosti prema sugrađanima, ali legati namijenjeni članovima svojih obitelji predstavljaju najneposredniji oblik iskazivanja odanosti onima koji su činili oporučiteljevo izravno i najintimnije okruženje tijekom njegovog života, iako su i sami nasljednici često bili obvezni organizirati održavanje misa ili moliti za spas oporučiteljeve duše.

Promotivši oporuke Zadranu, i stranaca koji su svoju oporuku odlučili sastaviti u gradu, te njihove odredbe u cijelosti, može se lako primijetiti kome su oporučitelji iskazivali najveće poštovanje. Uz legate u kojima se spominju raznovrsni sekundarni nasljednici, svaka oporuka u pravilu sadrži poseban legat kojim oporučitelj izričito imenuje svojeg glavnog nasljednika. Na temelju tih legata izrađen je sljedeći grafikoni iz kojeg se može iščitati odnos pojedinca prema svojoj okolini.

⁶⁹⁴ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 31. VIII. 1665.

Grafikon 6. Glavni nasljednici oporučitelja iz oporuka zadarskih bilježnika

Prema predstavljenom grafikonu, u kojem je u obzir uzeto svih 249 sadržajno analiziranih oporuka, odmah se primjećuje kako se u najvećem broju slučajeva središnji dijelovi oporuka odnose upravo na najuže članove obitelji. Drugim riječima, supruge ili supruzi te djeca, a u nekoliko slučajeva i unuci oporučitelja najčešće su imenovani glavnim nasljednicima.⁶⁹⁵ No, ne može se reći niti kako su drugi članovi obitelji i ostala rodbina zanemareni. Najveći dio preostalih glavnih ostavština odnosi se na roditelje oporučitelja, njihove braću i sestre, stričeve ili ujake, tetke i bratiće, a potom i svojtu poput šurjaka, zetova te snaha. Kako se može vidjeti, ostala imenovanja glavnih nasljednika koji nisu bili u rodu s oporučiteljem stoje u velikom nesrazmjeru s članovima njegove odnosno njezine uže i šire obitelji. Najmanji broj oporuka, njih točno 15, otpada na one u kojima se glavni nasljednik izričito ne navodi, niti se iz ostalih legata što zbog njihove općenitosti što zbog jednake raspoređenosti ostavštine, ne može barem posredno doznati kome je oporučitelj bio najskloniji.

Ono što se ne vidi iz ovog grafikona izrađenog prema podacima na razini cjelokupnog zadarskog društva, a svakako je potrebno napomenuti, jest nepostojanje bitnih razlika među pojedinim društvenim skupinama. Naime, i plemstvo i pučani i stranci unutar svoje skupine prate isti trend učestalosti imenovanja glavnih nasljednika kakav je prikazan na razini

⁶⁹⁵ Zabilježena su samo dva slučaja imenovanja unuka glavnim nasljednicima, jedan u oporuci Franice, udovice pokojnog Varošanina Matije Teletine i drugi u oporuci Lucije, udovice pokojnog Jeronima Čeludića, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 24. VIII. 1661.; isto, 25. VIII. 1661. Iako su sastavljene unutar dva dana, ove oporuke nemaju nikakve veze jedna s drugom.

cjelovitog zadarskog društva, a iako određena odstupanja od skupine do skupine ipak postoje, ona se mogu vrlo lako objasniti. Kod plemića se tako primjećuje veći udio glavnih legata namijenjenih djeci u odnosu na supružnike što je posljedica većeg broja oporuka udovica koje zbog ovakvog bračnog statusa suprugu, jasno, nisu mogle ništa dodijeliti. Ujedno, najvjerojatnije zbog općenite malobrojnosti oporuka sastavljenih od strane pripadnika ove najmanje gradske društvene skupine, kod plemstva nije zabilježen niti jedan glavni legat namijenjen pojedincima ili institucijama nevezanim za obitelj, što opet ne znači da plemići u drugim legatima nisu bogato darivali vjerske i karitativne ustanove. Nadalje, dok kod pučana nema odstupanja od generalne prikazane slike, kod stranaca je u odnosu na ostale skupine zabilježen veći broj glavnih legata namijenjenih članovima šire obitelji. Tome su zasigurno pridonijeli došljaci iz udaljenijih krajeva koji prethodno nisu zasnovali brakove, niti su s obzirom na vremenski ograničeni boravak u Zadru baš tada namjeravali promijeniti svoj bračni status, pa su ostavštinu češće bili namijenili roditeljima, braći i sestrama ili nekom drugom rođaku, odnosno nekoj od gradskih ili stranih vjerskih i karitativnih ustanova, ili pak osobama s kojima su sklopili čvršće veze u gradu. Prema tome, dolazak u Zadar došljacima očito nije nužno predstavljao prekid veza sa svojim mjestom podrijetla kako se već prethodno moglo vidjeti iz raznih primjera, a na zavičaj su mislili i pri sastavljanju oporuka, pogotovo ako su tamo ostavili nekakvu imovinu ili rodbinu. Među strancima raznih profesija, najčvršće veze s mjestom odakle su došli održavali su vojnici koji su se našli u Zadru. Naravno, to ne mora čuditi s obzirom da su se oni zbog prirode svoje službe u pravilu vrlo labavo vezivali za neko mjesto boravka, kao što, primjerice, pokazuju oporuke vojnika Leonarda Premija iz Trsta ili Biasia Frecentesea iz Napulja.⁶⁹⁶

Ipak, kako je rečeno, bez obzira na ova manja odstupanja, kada su u pitanju glavni nasljednici, u oporukama zadarskih stanovnika postoje jasni prioriteti. Dakle, kako na planu cjelovitog gradskog društva, tako i unutar pojedinih društvenih skupina, naveliko je prevladavao trend pridavanja pažnje najprije užoj, potom široj obitelji, a tek onda rodbinski nepovezanim pojedincima ili različitim ustanovama. Prema tome, unatoč svim različitostima koje su se među cjelokupnim gradskim stanovništvom manifestirale kroz njihov društveni status, materijalnu moć ili odabir profesije, u ovom se kontekstu odražava jedna unificiranost na razini čitavog urbanog društva Zadra. Drugim riječima, intenzitet i kvaliteta odnosa jednog plemića prema članovima svoje obitelji bili su vrlo slični odnosima jednog sitnog obrtnika

⁶⁹⁶ Leonardo je oporučno ostavio nekretnine u Trstu svojoj sugrađanki koja je živjela u Zadru, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 30. XI. 1649. Biasio je jednom od svojih nasljednica, iako ne glavnom, imenovao sestru u Napulju, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 21. XII. 1661.

prema članovima njegove. Sve ovo zajedno pokazuje čvrstu povezanost pojedinca sa svojom obitelji na razini čitavog zadarskog društva nevezano za pripadnost društvenoj skupini te ujedno odražava veliku važnost ovog oblika zajednice među gradskim stanovništvom.

No, osim same zastupljenosti članova obitelji u glavnim oporučnim legatima, kako bi se saznalo kakvi su bili odnosi pojedinca sa svojim najbližima, potrebno je, naravno, ponovno obratiti pažnju na sam sadržaj oporuka. Kada se govori o dobrim ili lošim odnosima unutar obitelji, svakako se mora uzeti u obzir činjenica da su oni pozitivni u oporukama uvijek bili u prvom planu jer su neželjeni članovi uže ili šire obitelji mogli jednostavno biti izostavljeni iz oporučiteljeve ostavštine. Međutim, kako će se vidjeti, pojedini su oporučitelji imali potrebu iznijeti dodatna objašnjenja vezano za svoje odluke o razbaštinjenju ili izostavljanju onih članova obitelji s kojima su imali određene nesuglasice što pridonosi poznavanju i uopće boljem razumijevanju i one druge, negativne, strane obiteljskih odnosa koja je bez sumnje postojala.

U svakom slučaju, velik broj oporučnih legata svojim supružnicima već govori o općenito dobrim odnosima između bračnih partnera. Tome pridonose i podaci o samoj dugotrajnosti bračnih zajednica,⁶⁹⁷ ali iz nekih se oporuka može iščitati i mnogo više detalja. Vjerojatno u godinama u kojima se mogao pretpostavljati skori kraj životnog puta, bračni par zadarskih građana Scudelierii odlučio je na isti dan sastaviti svoje oporuke. Očito ispravno procijenivši, oboje su umrli unutar nekoliko tjedana jer su njihove oporuke otvorene kasnije u mjesecu u kojem su i sastavljene, također na isti dan. Zapovjednik topnika Franjo Scudelierii imenovao je tako svoju suprugu Dominiku glavnom nasljednicom zajedno s njihovom djecom, a isto je u svojoj oporuci učinila i ona. On je naveo kako želi da ga se pokopa u grobnicu njegovih predaka u crkvi sv. Dominika, a ona je naglasila kako želi da ju se pokopa uz supruga.⁶⁹⁸ Iz ovih podataka svakako se može dodatno primijetiti jedan skladan život koji je dvoje supružnika odlučilo mirno okončati u zajedništvu. No, čak i kada nisu zajedno razmišljali o okončanju svojih života, supružnici su iskazivali svoje poštovanje jedni prema drugima. Mnoge oporuke govore kako bi supružnik i nakon smrti svojeg bračnog partnera nastavio održavati sjećanje na preminulog, kao što je Klara, supruga Nikole Forestija, ostavila redovnicama sv. Franje 50 dukata da služe mise za dušu njezinog pokojnog supruga iz prvog braka Ivana Mariju Califfija,⁶⁹⁹ da se navede samo jedan u nizu takvih primjera. No, uz brigu za duše svojih pokojnih supružnika, pojedinci su se još više brinuli i za budućnost onih živih.

⁶⁹⁷ Primjerice, iz oporuke gradskog plemića Petra Calcine, doznaje se kako je u trenutku sastavljanja oporuke u braku sa svojom suprugom Jelenom bio 35 godina, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 24. VII. 1656.

⁶⁹⁸ Za njihove oporuke, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 12. VIII. 1649.

⁶⁹⁹ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 25. VIII. 1649.

Kako se može češće primijetiti kod supruge s obzirom da su oni redovito bili stariji pa time i predisponiraniji smrti prije svojih supružnika, nije bilo neuobičajeno, kao izraz poštovanja, ostavljanje na izbor supruzi da se preuda bez gubitka prava na nasljedstvo koje bi joj suprug oporučno namijenio, ponekad uz neka sitna ograničenja redovito vezana uz brigu za oporučiteljeve ostale članove obitelji.⁷⁰⁰ Uz ovakva generalna iskazivanja slobode i poštovanja, oporuka gradskog plemića Pompeja Soppea otkriva i više. On je za svoju suprugu Pasinu, uz pravo zadržavanja svojeg miraza ukoliko nakon oporučiteljeve smrti stupi u novi brak, odredio njihovim zajedničkim sinovima, ujedno i glavnim nasljednicima, da nakon navršavanja svoje 25 godine života budu obvezni majci davati 100 dukata godišnje kao zahvalu za njezin vjeran suživot s ocem.⁷⁰¹ Također, iako se ne doznaje iz oporuke, o odnosu prema supruzi govori detalj iz života istaknutog zadarskog crkvenog djelatnika, arhidakona gradske katedrale svećenika Nikole Venture. Naime, prije zaređenja Nikola je bio oženjen Lukrecijom di Cambi iz Splita s kojom je imao kćer Katarinu. Iako je teško reći je li ga na to izravno potaknula smrt supruge, ali umjesto da se ponovno oženi ili nastavi živjeti kao samac, Nikola se očito odlučio okrenuti svećeničkom pozivu ostavivši za sobom svjetovni život. No, na njihovu kćer nije zaboravio i osigurao joj je velik miraz u iznosu od 2000 dukata za udaju s bogatim gradskim trgovcem Franjom Bonicellijem.⁷⁰²

Jasno, bračni život nije uvijek prolazio u harmoniji, a oporuke vrlo jasno govore i o ne tako dobrim odnosima brakom povezanih Zadrana. Kako je prethodno navedeno, rastava jest bila moguća, ali jedini postojeći primjer ostaje usamljen u ispravama koje na bilo koji način govore o odnosima bračnih partnera. Međutim, nisu bili potrebni drastični potezi da bi se u bilježničkim spisima posredno pojavila neka saznanja o bračnim problemima. Iako hladniji odnosi prema supruzima ili suprugama iz kasnijih brakova mogu biti razumljivi zbog činjenice da je brak mogao biti sklopljen prvenstveno iz razloga uzdržavanja pa tako Venancija svojeg trećeg supruge bojnika Petra Jurkovića uopće nije spomenula u oporuci ili je, kao u slučaju gradskog bilježnika Ivana Brajčića, supruga čak mogla živjeti i odvojeno od svojeg supruge,⁷⁰³ neki slučajevi jasno govore i o ne baš velikom razumijevanju dugogodišnjih partnera. To se najprije može vidjeti u odredbama suprotnim onima o pravu

⁷⁰⁰ Ovakvi slučajevi zabilježeni su, primjerice, u oporuci Andrije Ragna, ljekarnika Gorharda Chioparija ili vojnika Dominica Tampiere iz Faenze, v.: HR-DAZD-31-BZ, Ligniceo, b. I, fasc. 2, 3. III. 1656.; HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 5, 28. VIII. 1659.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 13. XII. 1663.

⁷⁰¹ „...per amor, et memoria della bona compagnia...“, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 8. X. 1663.

⁷⁰² O Nikolinoj supruzi doznaje se upravo iz ugovora o braku njihove kćeri s Franjom Bonicellijem, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 6. XI. 1651.

⁷⁰³ Za Venancijinu oporuku, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 17. X. 1655. Ona je svojom glavnom nasljednicom imenovala majku. Za Ivanovu oporuku, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 10. IX. 1645. U samoj se oporuci doznaje kako je Ivanova prva supruga preminula.

supruga na nasljedstvo bez obzira na ponovnu udaju. Naime, u nekim su slučajevima isto tako stajale i napomene da ukoliko stupi u novi brak, supruga gubi pravo na dodijeljenu ostavštinu. Uz neke općenitije navode koji su mogli jednostavno biti instrument kojim se imovina zadržavala unutar obitelji, pojedini su oporučitelji bili vrlo konkretni pa je tako kapetan Franjo Primevio iz Omiša čak za nadzor za poštivanjem svoje oporučne odredbe zadužio oca svoje supruge, dok je Marko Antun Petrić s Cresa odredio da u slučaju ponovne udaje njegova supruga mora iseliti iz kuće koja joj je dana na korištenje.⁷⁰⁴ No, niti supruge nisu ostajale pasivne po pitanju mijenjanja svojih legata na štetu supruga, a već spomenuta Ivana, vrlo je eksplicitno navela razlog razbaštinjenja svojeg trećeg supruga postolara Nikole Turzanovića. Bio je to sifilis (*morbo galico*) kojim ju je Nikola, izgleda, zarazio.⁷⁰⁵

Uz odnos pojedinaca prema bračnim partnerima, oporuke jasno ocrtavaju i način na koji su roditelji postupali prema svojoj djeci. Ovdje se odmah mora napomenuti kako oporučitelji nisu radili preveliku razliku između muške i ženske djece te su pri nasljedstvu podjednako zabilježeni slučajevi isticanja prvenstva jednih odnosno drugih. Prema tome, dok je Gruba, udovica pokojnog Lovre Grgeza, glavnom nasljednicom imenovala svoju kćer Anu, Kristofor de Dominis za glavnog je nasljednika odredio svojeg sina Ivana te napomenuo da daljni nasljednici imaju biti njegova djeca pri čemu sinovi imaju prednost.⁷⁰⁶ No, čak niti tada kćeri nisu bile zanemarene. Dok se iz de Dominisove oporuke doznaje kako je on svoju kćer Jelenu prethodno udao pri čemu je sigurno morao izdvojiti određena sredstva za miraz, a oporučno joj je ostavio još jedan manji legat, pukovnik Vuk Crnica svojim je kćerima pridao veliku pažnju. Iako je glavnim nasljednikom imenovao svojeg sina Marka Jeronima te naglasio kako se nasljeđivanje budućih generacija mora vršiti najprije po muškoj liniji i to po principu primogeniture, a tek ako ona izostane ženski će članovi imati pravo nasljeđivanja, svakoj od svojih šest kćeri ostavio je po 1500 dukata za miraz.⁷⁰⁷ Međutim, oporučitelj nije nužno morao odlučiti hoće li svoje nasljedstvo ostaviti sinovima ili kćerima. Zadarski trgovac Aleksandar Armani ostavštinu je tako svima podijelio na jednake dijelove i naveo kako su slobodni raspolagati imovinom prema vlastitoj volji. Štoviše, muške je nasljednike obvezao da se brinu za svoju majku i sestre te im osiguraju smještaj za slučaj da one odu iz obiteljske

⁷⁰⁴ Za odluku Franje Primevija, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 13. XI. 1646. Za odredbu Marka Antuna Petrića, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 28. IX. 1648.

⁷⁰⁵ Ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 11. VI. 1658. Dok u ovoj oporuci samo umanjuje ostavštinu namijenjenu supruhu, u nešto kasnije sastavljenom kodicilu potpuno ga lišava bilo kakvog nasljedstva, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 20. VI. 1659. Vežano za ovaj slučaj, v. i: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 2. VI. 1659.; HR-DAZD-31-BZ, S. Braicich, b. II, fasc. 2, 29. XI. 1657.

⁷⁰⁶ Za oporuku Grube, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 26. VIII. 1647. Za oporuku Kristofora, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 10. VIII. 1647.

⁷⁰⁷ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 20. VI. 1659.

kuće.⁷⁰⁸ Bitno drukčiji odnos pojedinca prema djeci iz različitih brakova ili zanemarivanje svoje djece iz bivšeg braka ulaskom u novi također se ne može primijetiti kroz oporuke kako svjedoči legat ribara Ivana Batkovića. Uz sina, on je imao četiri kćeri od kojih je jedna bila iz prvog braka, ali je odlučio svima ostaviti po jedan prsten i jednak iznos za miraz.⁷⁰⁹ O brizi za svoju djecu iz prvog braka govori i nekoliko drugih oporuka poput one Katarine, supruge Mihovila Mihanovića. Imenovavši Mihovila glavnim nasljednikom, oporučiteljica ga je obvezala da se brine o njezinoj djeci iz prvog braka pod prijetnjom da se u protivnom lišava nasljedstva.⁷¹⁰ S druge je strane Klara, udovica pokojnog Franje Martinisa i supruga Nikole de Dominisa, vrlo dobre odnose imala s Nikolinom djecom iz njegovog prethodnog braka pa je glavnim nasljednicima imenovala upravo svoje posinke.⁷¹¹ Koliko su potomci bili važni pojedincu, govori i nekoliko slučajeva u kojima oporučitelji svoje nasljedstvo ostavljaju još nerođenoj djeci. Sastavljajući svoju oporuku u trudnoći, Perina, udovica Bartolomeja Marchija, glavnim je nasljednikom imenovala upravo svoje buduće dijete, dajući ujedno naputke na koji će se način novac koji ostavlja upotrijebiti ovisno o spolu djeteta, a isto je učinio i kapetan Nikola Rafaelović iz Senja čija je supruga Antonina u trenutku njegovog sastavljanja oporuke bila trudna.⁷¹² Uz veliku brigu za svoje izravne potomke, potrebno je napomenuti i kako pojedinci nisu zanemarivali niti svoju posvojenu djecu. Uz simboličnu ostavštinu u iznosu od 10 dukata koju je Felicita, udovica pokojnog Ambroza Lomazzija, ostavila za djevojku Mandinu odgojenu u njihovoj kući, Urša di Rossi je djevojku Jelenu Dević, odgajanu u obitelji oporučiteljice od svoje treće godine, imenovala glavnom nasljednicom što govori i o tome kako su posvojena djeca, u nedostatku one biološke, mogla imati stauts istaknutog člana obitelji.⁷¹³

Naravno, djeca nisu uvijek bila odana i poslušna svojim roditeljima zbog čega su mogla snositi posljedice. Iako primjera o lošim odnosima roditelja i djece u bilježničkim spisima ima samo u tragovima, ne znači da generacijskog jaza unutar obitelji u Zadru nije bilo, kako izravno pokazuju dva primjera. Naime, kapetan Luka Lukšić iz Dubrovnika, ostvario je vrlo čvrste prijateljske veze sa zadarskom obitelji Vitanović čijim je članovima

⁷⁰⁸ HR-DAZD-31-BZ, Loamzzi, b. I, fasc. 3, 24. X. 1646.

⁷⁰⁹ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 6. I. 1646. Ivan je glavnom nasljednikom imenovao svoju suprugu.

⁷¹⁰ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 3. II. 1650.

⁷¹¹ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 6. XI. 1661. U oporuci nije navedeno je li Klara imala djecu iz prethodnog braka. Jednako je tako, primjerice, odredila i Jelena, supruga zastavnika Matije Altianija, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 15. V. 1658.

⁷¹² Za Perinu, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 9. VII. 1646. Za Nikolu, ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 23. VI. 1647.

⁷¹³ Za oporuku Felicite, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 20. III. 1663. Za oporuku Urše, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 5, 4. IX. 1659.

namijenio najveći dio svoje ostavštine. No, to nije učinio jer nije imao izravne potomke, već zato što je s njima, kako se čini, bio u lošim odnosima pa je tako svojoj kćeri Marijeti ostavio samo neke odjevne predmete, dok je sinu ostavio na izbor da od njegove ostavštine uzme konja ili pištolj jer mu nije bio poslušan.⁷¹⁴ Sličan primjer, ali ipak s ponuđenom prilikom za pomirenje, nalazi se i u oporuci kapetana Jeronima Zampandija. Unatoč tome što je sin Augustin protiv očeve volje prodao mnoga njegova dobra te mu otuđio 20 dukata i mač, Jeronim mu je ponudio priliku za pokajanje čime bi Augustin stekao pravo na polovicu sveukupnog nasljedstva. No, Jeronim je naglasio da ukoliko se sin ne pokaje, neka mu ostane otuđeni novac i mač, namjenio mu je i jedan karabin te izjavio neka dalje svoju sreću u životu traži sam.⁷¹⁵ Na tragu Jeronimovog sina Augustina ponio se i jedan drugi Jeronim, sin Margarete, udovice pokojnog postolara Krstitelja Griffonija. Njemu je majka u svojoj oporuci ostavila 50 dukata pod uvjetom da otplati svoje dugove, imenovavši glavnim nasljednikom svojeg zeta, a bolje nisu prošle niti Jeronimove sestre Magdalena i Katarina koje su od majke dobile 20, odnosno 15 dukata.⁷¹⁶ Nekoliko oporuka jasno naznačava kako roditeljima njihova djeca nisu bila na prvom mjestu pri nasljedstvu iako ne navode konkretniji razlog pa je tako Katarina, udovica pokojnog Jeronima Dominika iz Ulcinja, svojoj kćeri ostavila samo nekoliko komada odjeće dok je glavnim nasljednikom imenovala svojeg nećaka, a na isti je način postupila i udovica Anica Bubnjarić ostavivši svojim kćerima, koje su već imale svoju djecu, polovicu svojeg miraza, dok je glavnom nasljednicom imenovala svoju nećakinju. Štoviše, spomenute su kćeri od dobivenog nasljedstva još morale otplatiti jedan nepodmireni dug oporučiteljice.⁷¹⁷ Uz ove vrlo ilustrativne primjere, neki se drugi manji i posredni znakovi netrpeljivosti između roditelja i djece u Zadru ne primjećuju, ali taj manjak informacija lako je objasniti prethodno spomenutom mogućnošću jednostavnog izostavljanja problematične osobe iz oporuke. No, s obzirom na brojnost primjera o dobrim odnosima, može se s dosta sigurnosti pretpostaviti kako su roditelji ipak većinom brinuli za svoju djecu. Mirazi za kćeri, nasljeđivanje posla i poslovnog kapitala ili pak inzistiranje na školovanju sinova govore kako su roditelji ulagali mnogo truda da svojim potomcima osiguraju što bolju i sigurniju budućnost.

Nadalje, kako je ranije navedeno, uz najuže članove obitelji nezanemarivu su zastupljenost u oporukama kao glavni nasljednici imali i članovi šire obitelji i rodbina

⁷¹⁴ „...perche non fù obediente agli suoi comandi...“, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 18. V. 1650.

⁷¹⁵ „...andarsene per il mondo cercar sua fortuna...“, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 10. I. 1663.

⁷¹⁶ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 6. V. 1663.

⁷¹⁷ Za oporuku Katarine, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 28. I. 1662. Za oporuku Anice, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 22. IX. 1662. Anica je dug napravila u dućanu Panizzoni kupivši tamo žito.

pojedince. Roditelji, braća i sestre, bratići, nećaci, stričevi, tetke te razna svojta, generalno jesu prisutni u oporukama u raznim legatima, a da su igrali važnu ulogu u životu pojedinca, također govore i brojni legati u kojima se oporučitelji prisjećaju svojih preminulih bližnjih i za njih ostavljaju određen iznos crkvama ili bratovštinama kako bi se služile mise zadušnice.⁷¹⁸ No, osim u rijetkim slučajevima kada su djeca zbog nekog razloga bila izostavljena ili degradirana, čini se da su ostali članovi obitelji ili rođaci imenovani glavnim nasljednicima uglavnom od strane pojedinaca koji su tijekom života izgubili svoje supružnike i djecu ili ih nikada nisu ni imali. Naime, većina takvih odluka donosena je od strane udovica i udovaca bez djece, ili pak svećenika i redovnica koji su, ako su stupali u samostan i zbog toga sastavljali oporuke, mogli biti vrlo mladi pa su redovito glavnim nasljednicima imenovali svoje roditelje,⁷¹⁹ makar se ponovno mora imati na umu da je izostavljanje u oporuci moglo jednostavno značiti razbaštinjenost. Međutim, bez obzira što su ipak bili sekundarni izbor za glavne nasljednike, isprave svejedno govore i o napetim odnosima pojedinaca s braćom i drugom rodbinom. Uz nekoliko sudskih procesa kao standardnog oblika sukoba o kojem je već bilo riječi,⁷²⁰ oporuke donose za ovu vrstu izvora karakteristične informacije o razbaštinjenju. Dok se iz oporuke gradskog trgovca Aleksandra Armanija ne doznaje zašto je dvojici svoje braće zabranio da s njegovom imovinom imaju doticaj 40 godina nakon oporučiteljeve smrti,⁷²¹ Mihovil di Fiori u svojoj je oporuci izričito naveo kako je njegova sestra Mande razbaštinjena jer je pokušala otuđiti plaću koju je oporučitelj namijenio svojoj sluškinji, a uz to je kradom pokušala uzeti i raznu drugu robu i novac. Odlučnost u provođenju ove odluke pokazao je dodatno time što je naveo kako u slučaju da se oporučiteljeva supruga smiluje Mandi, i sama gubi pravo na nasljedstvo.⁷²²

Najmanji broj oporuka bilježi glavne nasljednike koji nisu bili u srodstvu s oporučiteljem. Razlozi zašto je tome tako mogli su se već nazrijeti kroz loše odnose pojedinca

⁷¹⁸ Iako su obično jednoobrazni slučajevi pojedinih legata za mise zadušnice preminulih predaka i rodbine brojni pa ih ovdje nema smisla sve navoditi, jedan se ističe svojom detaljnošću zbog čega će se ovdje ipak spomenuti. Naime, dok se ostali oporučitelji uglavnom prisjećaju jednog ili dvoje dragih preminulih rođaka, Lukrecija, udovica pokojnog Paskvalina Maffeija, u svoje dvije sastavljene oporuke koje se međusobno razlikuju u ovdje nebitnim stavkama, u legatima je naručila mise zadušnice za svoje sestre, brata, oca, majku, djeda, šurjaka, pa čak i za svoju sluškinju Katarinu, i na kraju za supruga i sebe, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 20. VII. 1654.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 14. XII. 1657.

⁷¹⁹ Nekoliko oporuka sastavili su mladi klerici u dobi 17 i 18 godina, klerik reda Padovanaca Dominik Zecca i dva klerika reda Propovjednika sv. Dominika, fra Jakov Domjanić i fra Dominik Svoganić, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 5. I. 1658.; isto, 28. VII. 1658.; isto, 13. III. 1659.

⁷²⁰ Sudske su procese unutar obitelji vodili, primjerice, Lovro Bačić s Kukljice sa svojom nećakinjom Jelenom i braća Kašić iz Nina među sobom, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 27. I. 1657.; isto, fasc. 3, 6. V. 1656. Podatak o sudskom procesu među braćom može se naći i u oporuci Ivana Toninija, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 5, nema datuma, 1655.

⁷²¹ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 24. X. 1645.

⁷²² HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 13. V. 1648.

s određenim članovima svoje obitelji i uopće, prema mišljenju oporučitelja, nedostatka adekvatnih nasljednika što je redovito jasno kada se glavnim nasljednicima imenuju crkvene ustanove, bratovštine ili osobe koje nisu u krvnom srodstvu s oporučiteljem, a u samoj se oporuci istovremeno pojavljuju i članovi obitelji ili rođaci kao tek sekundarni nasljednici. No, ponekad je jasno kako su pojedinci, umjesto osnivanju obitelji, svoj život posvetili službi. Koliko su svećenici mogli biti odani Crkvi, svojim samostanima i subraći, govori oporuka župnika u Novigradu svećenika Šimuna Vulašanova s Iža koji je glavnim nasljednicima imenovao svoju subraću svećenike dajući im prednost pred svojom majkom, pobrinuvši se ipak za to da i ona ima dostojanstven život.⁷²³ Vulašanovu se može pridružiti i kanonik gradske katedrale svećenik Šimun Zapić koji je, unatoč brojnoj obitelji, glavnim nasljednicima imenovao redovnice gradskog samostana sv. Katarine.⁷²⁴ Isto su tako pojedini vojni dužnosnici svu ili većinu svoje imovine mogli ostaviti svojim suborcima ili za potrebe vojske, a da je to mogla biti praksa kako običnih vojnika tako i visokih časnika, pokazuju oporuke stranog vojnika Francesca Bogona koji je svoju skromnu imovinu ostavio uglavnom svojim ratnim kolegama, ali i pukovnika Filippa Piasentinija koji se oporučno pobrinuo za isplate određenih iznosa svim satnijama pod svojim vodstvom.⁷²⁵

Najzad, iako se više puta istaknulo kako je zadarsko gradsko društvo, uz iznimku plemstva, u najvećoj mjeri živjelo u nuklearnim obiteljima, razne posluge u gradskim kućama nije nedostajalo. Uz pokojeg pomoćnika ili sustanara, kao obiteljski ili rodbinski nepovezani članovi kućanstva najčešće se spominju sluškinje, a oporuke pokazuju kako su pojedinci također često imali dobre odnose i s njima te ih nisu zanemarivali u svojim oporučnim legatima. Iako na temelju legata koji se odnose na posluhu odmah može biti jasno kako se uglavnom radi o malim iznosima kao izrazima zahvale za vjernu službu, ili jednostavno isplatama zaostalih plaća, neki su Zadrani svojim sluškinjama ostavili i veće iznose. Upravo je na takav način postupila Katarina, udovica Maffija Maffeija, ostavivši svojoj sluškinji Luciji gradske nekretnine i razne kućanske predmete čija je vrijednost daleko nadmašivala simboličan iznos,⁷²⁶ a jednako je učinio i već spomenuti kanonik Šimun Zapić namijenivši svojim sluškinjama velike posjede izvan grada. Posebno treba istaknuti kako nije bilo nemoguće niti da sluškinja bude imenovana glavnom nasljednicom. Unatoč svojim, kako je iz

⁷²³ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 5. I. 1658. Župnik je obvezao svoje glavne nasljednike da se brinu za njegovu majku osiguravajući joj 10 dukata primanja godišnje.

⁷²⁴ HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 5, 16. I. 1668.

⁷²⁵ Za Bogona, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 8. VII. 1647. Za Piasentinija, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 7. I. 1654.

⁷²⁶ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 25. II. 1656.

oporuke vidljivo, skromnim imovinskim mogućnostima, svećenik Ivan Becić je tako, uz svoju tetku, glavnom nasljednicom imenovao i sluškinju Margaretu.⁷²⁷

Konačno, iz upravo prikazanih obiteljskih odnosa, od onih među najbližim članovima do onih s daljnjom rodbinom, ispada da je nemoguće formulirati neki ustaljeni model po kojem bi se moglo pratiti na koji su način pojedinci unutar obitelji svakodnevno funkcionirali. Iako se, uz samu razinu intenziteta komunikacije pojedinca najprije s članovima najuže obitelji pa tek onda s daljim rođacima, može primijetiti relativna prevlast dobrih odnosa, zapravo je sve ovisilo od slučaja do slučaja i dok su jedni živjeli harmonično, drugi su očito imali manjih ili većih obiteljskih problema. No, niti sve do sada spomenute obiteljske drame nisu opet predstavljale nekakvu značajniju devijaciju u odnosima, u mjeri koja bi bila neuobičajena za neke druge obiteljske zajednice gradova ranonovovjekovne Europe. Uostalom, previše je faktora u obiteljskom životu igralo ulogu da bi odnosi bili unificirani, od razloga za stupanje u brak, dobne strukture supružnika, materijalne situiranosti i prirode profesije supružnika pa do same brojnosti obitelji i šire rodbine, da bi se mogla stvoriti jedinstvena slika koja bi pokazala na koji je način većina gradskih pojedinaca redovito komunicirala unutar svojih obitelji. U svakom slučaju, i uz sve prikazane nesuglasice, razbaštinjenja ili ignoriranje neželjenih rođaka u oporukama te unatoč različitim individualnim sudbinama, stanovnici Zadra uspijevali su živjeti životom bez velikih potresa u najintimnijoj atmosferi koju je omogućavala obitelj kao najmanja, ali iznimno bitna, društvena zajednica.

5.2.2. Materijalna kultura – udobnost življenja i vizualni identitet pojedinca

Ljudi su bez sumnje činili najbitniji faktor svakodnevne okoline gradskog pojedinca. Uostalom, bez ljudi, kako je naglasio uvodni citat na samom početku ovog istraživanja, nebi bilo niti grada. No, ništa puno manje bitnim za pojedinca svakako se može smatrati i materijalno okruženje kroz koje su se također manifestirali razni aspekti svakodnevnog života stanovnika. Njihove privatne stvari, kućanski predmeti te uopće prostor u kojem su provodili vrijeme, kako radno tako i slobodno, također su uvelike utjecali na individualne živote. U ovom se kontekstu ne smije zanemariti niti činjenica da je pojedinca i njegov svakodnevni život uvelike obilježavala i njegova profesija, a kako bi se pokazala pozicija pojedinih društvenih slojeva unutar cjelokupnog gradskog društva, velika se važnost u prethodnom poglavlju pridala upravo njihovim djelatnostima kroz koje su se mogle vidjeti i materijalne mogućnosti ljudi u Zadru. Na tragu analize gradskih djelatnosti i društvenih skupina, u ovom

⁷²⁷ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 9. X. 1649.

će se dijelu pažnja posvetiti pitanju na koji se način financijska moć određenih grupa ili pojedinaca odražavala na svakodnevnicu i životni standard stanovnika Zadra.

Uopće, stvari koje ga svakodnevno okružuju izravno odražavaju sliku društvenog, imovinskog i profesionalnog statusa svakog stanovnika. Naravno, sagledano u cjelini, imovinsko stanje pojedinaca odaje i generalne društvene te materijalne prilike čitavog grada. Kako se pokazalo u prethodnom poglavlju, materijalne razlike unutar cjelokupnog gradskog stanovništva mogle su biti vrlo velike, a između bogatih elita na vrhu i siromaha blizu ruba egzistencije na dnu ljestvice materijalne moći, nalazila se glavina stanovništva srednje imućnih pripadnika zadarskog društva među kojima su također bile vidljive veće ili manje razlike. No, uz informacije o poslovnim pothvatima ili posjedovanju nekretnina i pokretnina gradskog stanovništva pri čemu se generalno moglo razaznati koje su razine životnog standarda Zadranima mogli doseći, bilježničke isprave otkrivaju i brojne druge segmente materijalne kulture gradskog stanovništva. Dakako, raspoloživost detalja vezanih za materijalni aspekt svakodnevnog života varira od jedne do druge društvene skupine pa dok o plemićima ili pripadnicima bogatijeg sloja građana postoji obilje informacija, slabije imućno stanovništvo ostavilo je manje podataka pri čemu se mora istaknuti kako je ograničenost njihove posjedovne moći samo djelomično uzrok tome. Siromašniji stanovnici jednostavno nisu u tolikoj mjeri kao bogatiji pripadnici gradskog društva imali potrebu brinuti o svojoj ionako skromnoj imovini te zbog toga redovito sastavljati detaljne popise onog malog broja pokretnina i nekretnina koje su posjedovali. Zbog toga u inventarima, mirazima i oporukama iz kojih se inače najbolje može iščitati materijalna kultura, saznanja o njihovom materijalnom okruženju ostaju parcijalna, iako opet ne potpuno nepoznata.

Kada su se ranije u ovom istraživanju ukratko naznačile vizualne karakteristike urbanog prostora Zadra, reklo se nešto i o tome kakv je bio raspored njegovih ulica te što je jedan sedamnaestostoljetni šetač gradom mogao vidjeti prolazeći njima. Dakle, eksterijer gradskih građevina, od samog izgleda fasada i materijala korištenog za njihovu izgradnju do veličine zgrada javnog i privatnog karaktera lako se može rekonstruirati na temelju bilježničkih isprava. No, iste te isprave sastavljane iz raznih razloga, od kupoprodaja gradskih nekretnina preko popisa imovine do oporučnih ostavština ponekad odaju i interijer prostora u kojem su Zadranima živjeli i radili pa bi im pri rekonstrukciji svakodnevnog života gradskog stanovništva trebalo ponovno posvetiti pažnju i najprije zaviriti u prostorije u kojima su pojedinci boravili. Iako, za razliku od eksterijera, opisi interijera nisu tvorili standardni dio isprave o kupoprodaji ili najmu, sastavivši gotovo 600 isprava tog tipa vezanih za najrazličitije nekretnine smještene kako u gradu tako i izvan njega, biljeznici su o gradskim

interijerima ostavili dovoljno traga da bi se moglo predočiti kako su izgledali prostori u kojima su živjeli ili radili pojedini pripadnici raznih društvenih skupina. Također, uz kupoprodaje i najmove, unutrašnjost gradskog prostora povremeno dodatno oslikavaju i inventari, oporuke te mirazi. Naravno, s obzirom na svrhu sastavljanja isprava, razumljivo je kako kod bilježnika nije postojao interes za posvećivanje posebne pažnje interijeru zgrada koje su služile za rad svjetovnih upravnih i vojnih, ili pak vjerskih institucija pa se izgled prostora u kojima su radili činovnici i vojnici odnosno svoju službu vršili svećenici, redovnici i redovnice, ukoliko nije fizički očuvan do danas, može rekonstruirati prvenstveno na temelju drugih vrsta izvora.

S obzirom da se vidjelo kako su eksterijeri gradskih stambenih zgrada znatno varirali u veličini i kvaliteti izgradnje, a time i reprezentativnosti, jasno je da se to u potpunosti odražavalo i na njihov interijer. Dakle, kako će se vidjeti u nastavku, dok su veće kuće, bilo bogate privatne gradske palače ili višestambene zgrade, imale veći broj prostorija za različitu namjenu, manje su bile mnogo jednostavnije i o njima u izvorima nema većih detalja, ali se njihova skromnost može pretpostaviti. Ovdje se svakako treba upozoriti na neke promjene nastale izgradnjom suvremenih kompleksnih fortifikacija. Naime, uvođenjem novog modela gradnje zidina, ranonovovjekovni gradovi izgubili su mogućnost širenja svojeg prostora na način na koji se to radilo u srednjovjekovnim gradovima rušenjem premalih zidina starog tipa i gradnjom istih takvih u većem opsegu,⁷²⁸ što konkretno u slučaju Zadra ionako niti prije pojave novih fortifikacija nije bilo pretjerano moguće s obzirom na njegov u tom smislu ograničavajući položaj na poluotoku. Stoga ne čudi kako su gradom prevladavale višekatanice koje u ovdje razmatranom razdoblju već predstavljaju višestambene zgrade. Također, ovakav tip stambenog objekta bio je relativni novitet početkom 16. stoljeća u talijanskim gradovima, ali se on brzo proširio urbanim prostorom pri čemu Venecija nikako nije zaostajala te su tako ovakav princip stanovanja u kratkom vremenu mogli prigrliti i istočnojadranski gradovi uključujući, naravno, u prvom redu Zadar kao centar Provincije.⁷²⁹ Prema tome, ovdje spominjane veće kuće nisu nužno pripadale jednoj osobi ili jednoj nuklearnoj obitelji već su mogle biti podijeljene na više vlasnika ne uvijek međusobno povezanih rodbinskim vezama.

Posjedovanje višestambenih zgrada bogatijem dijelu gradskog stanovništva koristilo je samo kao izvor prihoda, nikako kao životni prostor. Oni su, za razliku od većine gradskog stanovništva, obitavali u mnogo većem luksuzu o kojem su, za razliku od skromnijih

⁷²⁸ Sarti, *Živjeti u kući*, 127-128.

⁷²⁹ O postanku koncepta stambenih zgrada u gradovima s naglaskom na talijanske zemlje, v.: Sarti, *Živjeti u kući*, 128.

stambenih prostora, bilježnici ostavili mnogo više podataka. Njihov se način života u detalje najbolje može rekonstruirati na temelju nekoliko inventara s opisom ne samo prostora već i čitave imovine kojom je unutrašnjost kuće bila opremljena. Iako ne postoji niti jedan slučaj da se u ispravi vezanoj za nekretninu priložio nacrt rasporeda interijera, sam je redosljed popisivanja u inventarima koncipiran tako da vodi iz prostorije u prostoriju iz čega se može zaključiti kako su kuće zadarskih elita u dovoljnoj mjeri pratile trendove onodobnih europskih urbanih elitnih kućanstava. Dakle, ulaskom u kuću gradskog plemića Pompeja Soppea, posjetitelj se najprije našao u prostoriji koja je predstavljala hodnik ili predvorje (*portego*) u kojem se nalazilo nekoliko stolova raznih dimenzija s pripadajućim stolcima i ostalim sjedalima te jedan ormar i nekoliko kovčega. Iz ove se prostorije ulazilo u jednu sobu (*vna camera*) namještenu ležajem s madracom, jastucima i pokrivačima uz koji je stajao jedan stolić, dvije komode te ogledalo, a zid je ukrašavala slika Djevice Marije. Izlaz iz ove, vodio je u drugu sobu u kojoj se mogla naći još jedna slika, ovaj put s motivom Rođenja Gospodnjeg, i dva stolića. Iako se ne navodi je li u sljedeću sobu bilo moguće ući direktno iz prethodne, zna se da je ona bila okrenuta prema ulici, a u njoj je stajao još jedan krevet opremljen posteljinom i dva stolića, dok je na zidu također visjela jedna slika Djevice. Iako ne bolje opremljena namještajem u odnosu na ostale, moguće da je središnji prostor zauzimala velika soba (*camera grande*) u kojoj se nalazilo nekoliko slika isto tako s religijskim motivima sv. Josipa, sv. Šimuna i sv. Jeronima, krevet, stolić, neka vrsta podupirača za ležaj, ali i mali kovčezi za razne spise što odaje da je vlasnik ovdje obavljao i svoje poslove. Nadalje, jedna mala prostorija (*camarin*) s pohranjenim raznim posudama, kutijama i košarama služila je vjerojatno kao ostava uz kuhinju (*cuzina / cucina*) u kojoj se nalazio razni pribor za pripremanje jela, od svojevrsnih pećnica i štednjaka s priborom za kuhanje i pečenje preko posuda za vodu i ulje te pribora za jelo i tanjura. Uz to, u kuhinji se nalazilo nekoliko kovčega za čuvanje raznih stvari potrebnih za kuhanje, a vjerojatno i barem dijela namirnica, te jedan kuhinjski ormar (*credensiera*) za istu namjenu. Posljednja prostorija unutar stambenog prostora kuće bila je na njezinom samom vrhu. Radi se o skromnom tavanu na kojem se nalazila jedna slamarica. No, uz ovaj stambeni, kući je pripadao i velik skladišni prostor te se u nastavku inventara navode žitnice, prostorije u kojima su se držale razne posude i staja s dva konja.⁷³⁰ Inventar još jednog plemića, Donata Civalessija, u kojem je također velika pažnja posvećena njegovoj kući, ne razotkriva siromašnije uređenje, iako je kuća bila nešto skromnijih dimenzija kako se vidi iz manjeg broja prostorija. Naprotiv, uz vrlo

⁷³⁰ Inventar je sastavljen na inicijativu supruge, u tom trenutku već pokojnog Pompeja, Pasine, ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 28. X. 1663.

slične komade namještaja te jedan željezni ormar koji je možda služio kao sef, čak se u većoj mjeri navode izloženi razni ukrasni predmeti od srebra, kristala i porculana, brojne slike religijske tematike, ali i portreti od kojih jedan sa suprugom, a značajno je da su se u ovoj kući nalazili i tepisi, što kod Soppea nije zabilježeno.⁷³¹

Kao i više puta do sada kada je bilo riječi o usporedbama plemića i neplemićkih pripadnika građanskih elita, jedina razlika među njima mogla se očitovati u imanju, odnosno neimanju plemićke titule. U materijalnom pogledu pripadnici ovih dviju grupa bili su potpuno jednaki, a bogati su građani u određenim slučajevima po bogatstvu čak mogli nadmašiti i pojedine plemiće. Prema tome, nije nimalo začuđujuće što je jedan bogati gradski trgovac živio u jednako tako raskošnim uvjetima kao i gore spomenuti plemići, a tome najizravnije svjedoči inventar jednog od najistaknutijih pripadnika građanske elite Zadra, ranije već nekoliko puta navedenog Mihovila Vitanovića. Njegova kuća nije bila ništa manja, niti joj je namještenje bilo skromnije od kuća Soppea i Civallellija. Balkon sa stolom i sjedalicama, sobe s raznovrsnim namještajem od potpuno opremljenih kreveta, stolova, sjedalice, kovčega, komoda, ogledala, tepisi, zvjese na prozorima, ukrasni predmeti, slike s religijskim motivima i portreti, sve su to sadržavale sobe u Vitanovićevoj kući. U jednoj od njih naveden je i poseban veliki radni stol (*tola grande*) s pet zasebnih kutija za spise što bi značilo da je Mihovil, ako već ne odvojenu prostoriju, imao barem poseban kutak za rad koji se zasigurno uvelike sastojao od pisanja. Kuhinja i njoj pripadajuće manje prostorije koje su služile kao ostave također odaju bogat inventar raznog pribora za kuhanje, jedenje i skladištenje hrane. Ništa manje reprezentativni nisu bili niti skladišni prostori u kojima se, uz razne predmete skladištilo žito, ulje i drvo, a u jednoj od njih bili su smješteni i konji. Uz sve natkrivene prostorije u sklopu kuće nalazio se i vrt u kojem je Vitanović imao otvoreni kamin (*camin*) te uzgajao, između ostalog, i razno ukrasno bilje za balkone (*herbe per far doi balconi*). Dakle, očito je kako razlika između građanskih i plemićkih životnih prostora nije bilo. Štoviše, ukoliko se navedeni inventari usporede, Vitanovićeva kuća u jednom je elementu prednjačila u odnosu na plemićke. Naime, u salonu kuće, uz razne slike koje su ukrašavale prostor te stolove i stolce kao tipični namještaj za boravak stanara i gostiju, spominje se i *vna spinetta*, instrument sličan čembalu.⁷³² Dakle, može se pretpostaviti kako je ova prostorija služila prvenstveno za zabavu i druženje, odvajajući jasno prostor za goste od onog privatnog, što je predstavljalo relativnu novinu u onovremenim navikama stanovanja.

⁷³¹ Ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 15. XI. 1663.

⁷³² Inventar Mihovila Vitanovića također je sastavljen nakon njegove smrti, na zahtjev njegove supruge Magdalene Tonini, ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 20. VIII. 1663. Pojašnjenje za predmet *spineta*, v.: Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, 691.

Sve u svemu, iz ovih je inventara jasno kako su pripadnici gradske elite uživali priličan luksuz u svojim kućama. Prostranost, bogata opremljenost raznim namještajem i ostali predmeti ne samo utilitarnog nego i umjetničkog karaktera koji su stanarima u velikoj mjeri sigurno služili ne samo za uživanje u njima nego i u svrhu impresioniranja posjetitelja, kao i dobro opskrbljeno kućanstvo od kuhinje do skladišnih prostora, svakako pokazuju osvještenost pojedinaca o potrebi organizacije vlastitog životnog prostora i njihovu spremnost da ne štede na njegovom uređenju kako bi im boravak u kući bio što ugodniji i lagodniji. Poseban prostor za rad, još uvijek ne potpuno odvojen od onoga za spavanje i dnevni boravak te, još više u slučaju Vitanovića posebna soba s glazbenim instrumentom za druženja, dodatno svjedoče o prodiranju nekih novih trendova u načinu stanovanja barem onih Zadranina koji su sebi to, s obzirom na materijalno blagostanje, mogli priuštiti. Prema ovdje prikazanim uvjetima stanovanja zadarske elite, oslonivši se na detaljnu analizu stambene kulture ranog novog vijeka Raffaella Sarti, ukoliko se upravo prikazan prostor uspoređi s onima onovremenih urbanih elita na području Italije, Francuske ili Engleske, može se bez pretjerivanja reći kako su Zadranini, kako plemići tako i bogati građani, stajali uz bok pripadnicima drugih europskih urbanih elita situiranih u većim gradovima pa do neke mjere i onih iz pravih europskih metropola.⁷³³

Kako se ranije vidjelo, pojedine moćnije obitelji, plemićke jednako kao i one građanske, ali i razne institucije poput bratovština i samostana, posjedovale su brojne nekretnine u gradu kojima su trgovale ili ih davale u najam. No, isto tako bilo je sasvim uobičajeno da različite slabije imućne gradske obitelji ili rodbinski nepovezani pojedinci dijele vlasništvo nad jednom nekretninom, kako je to bio slučaj s višestambenim objektom sastavljenim od dvije manje kuće u predjelu sv. Spasitelja ili s kućom brojnih vlasnika o kojima govori isprava vezana za njihovo usuglašavanje oko odluke da se cijela kuća proda svećeniku Ivanu Ranjeti.⁷³⁴ Također, uz privatne prostore svakog od vlasnika, ovakav tip kuća imao je i zajedničke dijelove poput glavnog ulaza, dvorišta i stubišta.⁷³⁵ Ovakve višestambene zgrade ujedno su i najčešći tip privatnog prostora koji se spominje u bilježničkim ispravama. Kao i brojne druge naizgled važnije promjene koje su obilježile razdoblje ranog novog vijeka u odnosu na srednji, u vremenu između 15. i 18. stoljeća može se primijetiti i postepeni proces promjena na planu organizacije i uopće shvaćanja važnosti privatnog i zajedničkog životnog

⁷³³ Za usporedbu stambenih prostora zadarskih i stranih pripadnika urbanih elita, v.: Sarti, *Živjeti u kući*, 149-156 i 159-163.

⁷³⁴ Za kuću u predjelu sv. Spasitelja, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 29. IV. 1645. O vlasnicima kuće u predjelu sv. Dominika, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 22. VIII. 1656.

⁷³⁵ O zajedničkim prostorima izričito govori isprava o donaciji dijela jedne gradske kuće, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 9. V. 1646.

prostora. Naravno, veća materijalna moć otvarala je više mogućnosti pa se značajniji napredak u organizaciji stanovanja prvenstveno može primijetiti kod viših društvenih slojeva, ali niti oblik stanovanja pripadnika manje imućnog stanovništva nije u potpunosti ostao statičan i imun na generalne inovacije onog vremena.⁷³⁶

Iako se iz bilježničkih isprava niti u slučaju višestambenih objekata ne saznaje o rasporedu interijera, i oni su sigurno u određenoj mjeri i u tom smislu pratili neke opće onovremene promjene. Stoga se i kod zadarskih višestambenih prostora mogu naći prostorije različitih namjena. Zajednička vrata koja su pripadala svim stanarima neke od gradskih jednokatnica, dvokatnica i, u manjoj mjeri trokatnica, bila su granica između ulice ili trga kao javnog prostora i unutrašnjosti sačinjene od raznih prostorija, rezervirane samo za stanare kuće i njihove posjetitelje. Dakle, kada bi posjetitelj ili stanar ušao u zgradu, mogao se naći u hodniku (*coridor / portego*) pri čemu bi na katove vodile unutrašnje drvene ili kamene stepenice, a ukoliko hodnika nije bilo, stepenice bi se nalazile s vanjske strane kuće.⁷³⁷ U svim detaljnijim popisima prostorija, sobe su bile, naravno, neizostavne, ali nekih detaljnijih pojašnjenja za što su se točno koristile, na žalost, nema. Iako rjeđe, u pojedinim se slučajevima spominju i tavani (*soffitto*) kao zasebne prostorije kuće, također bez naznačavanja posebne namjene, ali prostorije s vrlo jasnom namjenom koje su postojale u pojedinim zadarskim višestambenim kućama bile su kuhinje.⁷³⁸ Opet, jesu li kuhinje pripadale čitavoj zgradi ili su predstavljale privilegiju pojedinih bogatijih stanara, iz bilježničkih se isprava ne može razaznati. U svakom slučaju, uz njih su svakako bile povezane i peći (*forno*) koje su, osim kuhanja, zasigurno služile i za grijanje cjelokupnog prostora pa se tako iz dva kupoprodajna ugovora vezana za gradsku nekretninu smještenu u predjelu Madonna della Piazzola, saznaje kako je ona imala čak dvije peći.⁷³⁹ No, osim ovih prvenstveno stambenih, sastavni dio zgrada činili su i prostori sasvim jasno izraženog skladišnog ili poslovnog karaktera. Iako uvijek treba imati na umu kako su stanovnici skromnijih kuća mogli obavljati svoj posao u prostoru u kojem su i živjeli, bilježnički spisi puni su informacija o prostorijama

⁷³⁶ O brojnim promjenama u rasporedu prostorija unutar stambenih objekata tijekom ranog novog vijeka, ipak s naglaskom na bogatije slojeve društva, v.: Sarti, *Živjeti u kući*, 149-163.

⁷³⁷ Za hodnik u stambenim kućama, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 9. V. 1646.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 29. IV. 1662.; isto, 9. II. 1669. Za stepenice ponekad nije jasno jesu li bile vanjske ili unutarnje, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 9. IV. 1646.; HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 2, 22. I. 1661.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 14. II. 1664.

⁷³⁸ Za tavane, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 21. III. 1647.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. IX. 1659.; isto, 18. IV. 1662. Za kuhinje, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 19. IV. 1645.; isto, 17. V. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 9. II. 1669.

⁷³⁹ Za spomenutu kuću s dvije peći, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 18. VII. 1647.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 18. VI. 1661. Još jedan primjer navođenja peći u sastavu stambene zgrade, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 4. III. 1662.

specijaliziranim za rad, potpuno odvojenim od onih namijenjenih za privatni život. Poput soba, neizostavna je u svakoj kući bila konoba (*canoua*) koja je u pravilu označavala podrumski prostor korišten kao skladište, a sličnu su namjenu imala također često spominjana skladišta (*magazeno*). Također, jednako su tako u sastavu kuća brojni bili i dućani (*botteghino* / *bottegha*) u kojima se prodavala najraznovrsnija roba.⁷⁴⁰

Već je navedeno kako je Zadar obilovao malim vrtovima i dvorištima, a takvog sadržaja nikako nije manjkalo niti u višestambenim zgradama. Stoga je uz privatne i privatno-javne zatvorene prostore, sastavni dio cjeline činio i onaj otvoreni. Dvorišta i vrtovi nisu bili okrenuti ulici već se do njih obično dolazilo kroz glavni ulaz zgrade, a nije bilo isključeno niti da jedan takav zeleni prostor zajednički koriste stanovnici više susjednih kuća.⁷⁴¹ No, osim davanja zelenila i prozračnosti među građevinama, iako je u nekoliko slučajeva zabilježeno postojanje skromnijih stambenih objekata izgrađenih usred ovakvih otvorenih prostora,⁷⁴² dvorišta i vrtovi bili su bitni jer su se u njima redovito nalazili objekti neophodni za funkcioniranje svakog kućanstva – privatni bunari ili cisterne za vodu. Međutim, koliko su oni bili dostatni za opskrbljivanje vodom, ostaje upitno, jer se često naglašava kako je voda u njima slankasta (*aqua salmastra*).⁷⁴³ Stoga su stanari vjerojatno morali koristiti i javne izvore vode koji su, prema ranije spomenutom engleskom putopiscu Georgu Wheleru i njegovom pohvalnom opisu načina izgradnje gradske cisterne, očito bili mnogo kvalitetniji.⁷⁴⁴ Kao još jedan detalj u funkcioniranju kuće trebalo bi spomenuti i njezinu sigurnost od nepoželjnih posjetitelja. Naime, kako se saznaje iz jednog ugovora o kupoprodaji gradske kuće smještene u predjelu sv. Šimuna, u cijenu same nekretnine bili su uključeni i razni predmeti poput brava, lanaca i ključeva za zaključavanje ulaznih vrata i balkona.⁷⁴⁵

Život u gradskim kućama s više stanova, ograničen na korištenje točno određenog dijela jednog većeg prostora i osuđen na suživot s kojekakvim sustanarima, morao je imati posebne karakteristike. No, iako se na temelju bilježničkih isprava ovi prostori ni približno ne mogu rekonstruirati kao oni plemića i građanske elite, najprije treba napomenuti kako unajmljivanje ili kupnja samo jednog dijela kuće nije nužno značila skromne uvjete života, kako prilično konkretno pokazuje slučaj Ivana Mazarachija koji je kupio tri sobe i konobu

⁷⁴⁰ S obzirom na učestalost spominjanja ovih prostora u sklopu stambenih zgrada, na ovom se mjestu ne navode neki zasebni primjeri.

⁷⁴¹ V. npr.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 11. IV. 1658.

⁷⁴² V.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 27. VII. 1667.; isto, b. II, fasc. 6, 20. VIII. 1663.

⁷⁴³ Općenito za primjere navođenja bunara unutar privatnih dvorišta i vrtova, uključujući i one sa slankastom vodom, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 22. VIII. 1656.; isto, 29. I. 1657.; isto, 24. III. 1658.; isto, 3. VI. 1664.

⁷⁴⁴ Opis Geogra Wheelera, v. u: Wheler, *A Journey into Greece*, 13.

⁷⁴⁵ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 1. XII. 1653.

unutar kuće u vlasništvu više osoba smještene kod crkve sv. Šimuna Pravednika.⁷⁴⁶ Ipak, takvi slučajevi kupovanja ili najma generalno spominju, ako ne siromašne, onda srednje imućne pripadnike gradskog stanovništva. Naime, u većini kupopordaja i najmova dijela nekretnine u kojima se mogu razaznati detalji, uglavnom se radilo o samo jednoj prostoriji za stanovanje unutar većeg stambenog prostora.⁷⁴⁷ Kupivši tako jednu sobu u potkrovlju, udovica pokojnog Ivana Mannija, Jerka, u usporedbi s prethodno spomenutim Mazarachijem zasigurno nije imala pretjerano komforan život iako je, brinući se za Katarinu, udovicu pokojnog Zuannea Testaleggija iz Palerma koja je živjela kat ispod, dobila donacijom ove svoje susjede i njezinu sobu.⁷⁴⁸ Na žalost, detaljniji podaci o uređenju prostora u višestambenim zgradama na način kako su opisani u inventarima bogatijih stanovnika, uglavnom nema, ali jedan inventar može ponešto reći o namještaju koji je zauzimaio jedan unajmljeni stambeni prostor. Dakle, prilikom svog preseljenja iz kuće Jeronima Grisogona smještene na Kalelargi u predjelu sv. Četrdesetorice u kuću guvernadura Ivana Ginnija, svećenik i katedralni primicerij Ivan Ranjeta sastavio je popis stvari koje je odlučio ostaviti u kući Grisogona. U ovom su se kratkom popisu našli nekakva ploča, jedna klupa, nekoliko malih bačava i kovčega, ormar, dijelovi kreveta, dijelovi stola i stara drvena kolica.⁷⁴⁹ No, unatoč nedostatku dodatnih informacija, sa sigurnošću se može reći kako su ovakvi prostori generalno bili skromnije opremljeni, ne samo zbog manje imovinske moći stanara već i zbog samog skućenijeg prostora. Jednako tako nema mnogo podataka niti o samim stanarima ovih zgrada i njihovim odnosima koji su morali biti intenzivniji zbog većeg broja različitih ljudi na ograničenom prostoru i zasebno regulirani, uglavnom nepisanim, pravilima ponašanja koja su za normalno funkcioniranje takvog načina života bila neminovna. U ugovorima o kupoprodajama i najmovima uglavnom se spominju samo bogati vlasnici koji obično nisu živjeli unutar prostora nekretnine o kojoj je riječ, a niti ostale vrste bilježničkih isprava, osim gore spomenute donacije Katarine susjedi Jerki, ne govore o odnosima sustanara, kako dobrim, tako niti onim lošim. Svejedno, unatoč manjkavosti informacija, s obzirom da se višestambene zgrade, kako je ranije već navedeno, najčešće spominju u kupoprodajama i najmovima gradskih nekretnina, može se barem zaključiti kako je najveći broj stanovnika

⁷⁴⁶ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 4. IX. 1664.

⁷⁴⁷ Kao primjer, mogu se navesti iznajmljivanje sobe Pavla Danielettija, kupnja sobe nasljednika pokojne Lukrecije Pirotti ili dodjeljivanje sobe Margareti, udovici pokojnog Bernardina iz Ancone, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 7. IV. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 9. V. 1646.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 25. XI. 1658.

⁷⁴⁸ Za Jerkinu kupnju i Katarininu donaciju, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 23. IV. 1662.; isto, 29. IV. 1662.

⁷⁴⁹ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 21. V. 1657. Iz isprave se ne razaznaje jesu li to bile stvari koje su otprije pripadale stanodavcu ili svećeniku koji ih je odlučio ostaviti jer mu nisu trebale.

Zadra živio upravo na ovakav način, neki raskošnije, neki skromnije, ovisno opet o vlastitim materijalnim mogućnostima.

Ukoliko nisu živjeli u sobama višestambenih zgrada ili pak bili prisiljeni završiti u nekoj od karitativnih ustanova, siromašniji stanovnici boravili su u manjim i trošnijim kućama u gradu. Takve skromnije kuće u ispravama se redovito nazivaju kućice (*casette*), ali u brojnim slučajevima i njih su u svojem vlasništvu držali bogatiji plemići i građani, kako se uostalom moglo vidjeti u prethodnom poglavlju, zarađujući od njihovih kuporodaja ili najma. Stoga, ako nisu sami bili vlasnici, siromašniji su stanovnici često bili prisiljeni odvajati dio svojih ionako skromnih sredstava na život u raznim nereprezentativnim zdanjima u gradu. Iako se pokazalo kako je briga za koliko toliko dostojan život pod krovom siromašnih sugrađana postojala i izvan karitativnih ustanova, kao što je pokazao primjer bogatog građanina Antuna Ferrarija koji je dvije svoje kućice namijenio upravo na korištenje siromasima, postojali su i slučajevi deložacije kako se vidi iz najma dviju uopće trošnih gradskih kuća od kojih su u jednoj boravili siromašni sinovi pokojnog paruna Vicka Burnića. S obzirom da oni zbog svojeg nezavidnog imovinskog stanja nisu mogli plaćati najam od nekoliko lira, redovnice gradskog samostana sv. Nikole su kao vlasnice odlučile najam ustupiti kapetanu Luki Belglavi ne spominjući dalje sudbinu siromašnih sinova pokojnog Burnića.⁷⁵⁰ O ovakvim prostorima podataka ima još i manje nego o sobama u sklopu većih kuća, i bilježnički spisi ne donose baš nikakve podatke o njihovoj unutrašnjosti. No, s obzirom da su bili prostorno mali i vizualno nereprezentativni izvana, njihov je interijer zasigurno samo zaokruživao sliku siromaštva. Dojam izgleda prostora mogao bi se donekle stvoriti iz podataka na temelju inventara i oporuka koje su sastavili siromašniji pojedinci o čemu će se u nastavku posvetiti nešto više pažnje.

Osim životnog prostora, stanovnici Zadra određeni su dio dana provodili i u radnoj atmosferi. Prethodno je navedeno kako je postojala mogućnost da pojedinac svoj posao obavlja i unutar prostora u kojem je ujedno živio, ali velik broj isprava u kojima se barem usputno spominju prostorije za rad kao jasno odvojene od stambenih prostora, pokazuju kako je u gradu uobičajeno bilo obavljati posao u specijaliziranim prostorima, bez obzira bili oni u sastavu kuće u kojoj je sam vršitelj posla živio ili na nekom drugom mjestu. Kao grad s razvijenom trgovinom i raznim obrtima, ne čudi da je Zadar obilovao prostorima za obavljanje neke od ovih djelatnosti. Gore spomenute konobe i skladišta, ako nisu služila

⁷⁵⁰ Nije poznato u kojoj su od dvije kuće sinovi pokojnog Burnića živjeli, ali za jednu se kuću plaćao najam od 12, a za drugu od četiri lire godišnje što je u oba slučaja bio vrlo mali iznos, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 23. IV. 1662.; isto, 25. XI. 1657.

vlasniku za privatne svrhe, redovito su uzimana u najam za potrebe pohranjivanja robe ili obavljanja raznih drugih poslova trgovaca i obrtnika, stoga bilježnički spisi donose podatke i o njima, iako se konkretna namjena za koju su uzeti ne spominje redovito. U tim prostorima uglavnom jesu radili domaći trgovci i obrtnici, ali nije bilo isključeno niti da ih kupe ili unajme i stanovnici drugih dalmatinskih gradova kako bi lakše i efikasnije obavljali poslove u središtu Provincije pa je tako splitski trgovac Nikola Aquila Bovareo za potrebe poslovanja preko svojeg opunomoćenika Zadrana Nikole Venture kupio jednu konobu, odnosno skladište, smještenu u predjelu Madona della Piazzola.⁷⁵¹ Uz konobe i skladišta, glavno mjesto za bavljenje trgovinom na malo bili su dućani. Njih su koristili jednako veći trgovci poput Ivana Marije Lantane, Rafaela Bonicellija ili Bernarda Cavalettija, kao i brojni obični prodavači (*bottegheri*) kojima su pripadali članovi obitelji Glisenti, Ivan Mazarachi ili Andrija Ramondi, da se spomenu samo neki.⁷⁵² Posebno specijalizirana mjesta prodaje bile su ljekarne, također vrlo često spominjane u bilježničkim spisima i redovito smještene u prostorima sličnim onima kao i dućani, a uz njih se mogu svrstati i brijačnice kao uslužni prostor, ali i onaj u kojem se također brinulo za zdravlje gradskog stanovništva s obzirom na uobičajenu onovremenu praksu brijača da obavljaju i razne medicinske zahvate. No, s obzirom na razvijen gradski obrt, ovakvi prostori nisu bili korišteni jedino za potrebe skladištenja trgovačke robe ili njihove prodaje već su ih unajmljivali i obrtnici za vlastitu proizvodnju, iako se navedeni prostori kao specijalizirane obrtničke radionice ne spominju posebnim nazivima već isto kao i dućani – terminom *bottegha*. Dakle, nakon privatnog, sada je vrijeme je da se zaviri i u radno okruženje Zadrana.

Svaki je trgovac i obrtnik u gradu imao prostor u kojem je obavljao svoj rad i držao svoju robu. Međutim, kao i životni, skladišni i prostori u kojima se radilo nisu nužno morali biti odvojeni pa je ponekad u jednom objektu zadarski obrtnik mogao izrađivati, skladištiti i prodavati svoje proizvode, ili prodavač barem skladištiti i prodavati nabavljenu robu. Dok, kako je naglašeno, o nekima nema konkretnih riječi ili se spominju suviše usputno da bi se saznalo nešto više, pojedini bilježnički spisi odaju zbilja mnogo detalja o interijerima skladišta, radionica ili dućana i ipak otkrivaju jednu općenitu sliku radnog okruženja pa će se na temelju tih podataka u nastavku pokušati barem djelomično rekonstruirati razni privatno-

⁷⁵¹ Ponekad se u ispravama, poput ove, navodi „...caneua ouer magazzino...“ što je u svakom slučaju označavalo nekakav skladišni prostor u gradu. Kupljena nekretnina iz ovog primjera nalazila se u sastavu kuće prodavača Marka Antuna Lantane, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 1. VIII. 1656.

⁷⁵² Za dućan Ivana Marije Lantane, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 6. V. 1645. Za dućan Rafaela Bonicellija, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 28. XI. 1657. Za dućan Bernarda Cavalettija, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 20. VIII. 1659. Prodavači na malo ne spominju se kao vlasnici dućana niti je zabilježen slučaj uzimanja takvog prostora u najam za potrebe njihovog poslovanja, ali s velikom se sigurnošću može pretpostaviti kako su oni radili upravo u takvim prostorima.

javni prostori u gradu namijenjeni proizvodnji, skladištenju i prodaji raznih dobara. Iako je o javnim skladišnim prostorima prethodno bilo riječi, gradom su zapravo prevladavali oni manji u vlasništvu pojedinaca, često davani u najam, koji su istovremeno služili za pohranjivanje najrazličitije robe namijenjene trgovini na veliko i malo. Ipak, u nekoliko se slučajeva spominju i skladišta u kojima se držala samo jedna vrsta robe, ali i to je opet prvenstveno ovisilo o vrsti trgovine kojom se korisnik skladišta bavio. Dva skladišta koja je od članova plemićke obitelji Ferra kupio gradski trgovac Jeronim Borgo, bila su tako specijalizirana za skladištenje državne soli, a isto je tako spomenuto jedno manje skladište žita koje je, za razliku od velikog javnog, za potrebe svoje trgovine koristio Jakov di Nobili.⁷⁵³ Naravno, sama popunjenost pojedinih skladišnih prostora ovisila je o uspješnosti posla pojedinog obrtnika ili trgovca.

Tipičan radni prostor jednog obrtnika sigurno nije bio pretjerano raskošan. Kako se doznaje iz opisa radionice zapovjednika topnika Antuna Bennarssija čija profesija, uz ovu vojnu, nije izričito navedena, radni prostor mogao je sadržavati nešto namještaja, barem onoga za odlaganje i pospremanje stvari, poput polica i kovčega, te po potrebi svojevrzni stol koji je služio kao radna površina. Naravno, sveprisutne predmete svake obrtničke radionice činio je alat pa je tako Bennarssi posjedovao škripac, kliješta, turpije, čekiće i svrdla, a u inventaru njegove radionice ujedno su se našle lopate i lanci. Sve u svemu, iz predočenog bi se moglo pretpostaviti da se Bennarssi bavio obradom drveta, a s obzirom na manjak nekih preciznijih instrumenata, najvjerojatnije nije bio specijaliziran za posebni oblik izrade nekih kompleksnijih poslova poput brodogradnje, nego je prije bio obični stolar.⁷⁵⁴ Ovakvu ne pretjeranu raskoš uvjeta rada obrtnika potvrđuje i nekoliko opisa mlinova za žito koji su se većinom nalazili izvan gradskih zidina na lokalitetu zvanom Fiumara, ali su u njih često išli raditi sami stanovnici grada. Skučeni između brojnih dijelova za pokretanje samih mlinskih kotača poput raznih osovina, kolutova, greda, lanaca, stalaka i ljestava s jedne te kovčega, vreća i drugih posuda s druge strane, lako se može zamisliti kako su mlinari svoj svakodnevni rad obavljali u prašini i ograničenom prostoru uz škripanje raznih dijelova mehanizma za mljevenje.⁷⁵⁵ Bez obzira što ovakvih detalja o radionicama drugih obrtnika, čak i pripadnika onih najzastupljenijih profesija u gradu, nema, barem se saznaje za koji su se obrt pojedini prostori koristili. Iako s ostalim obrtnicima to obično nije slučaj, kada se govori o kovačima i

⁷⁵³ Posebno za skladište soli, v. već spomenutu ispravu: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 27. IV. 1645. Za malo skladište žita, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 28. VIII. 1646.

⁷⁵⁴ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 2, 29. III. 1654.

⁷⁵⁵ Detaljniji popis inventara mlina nalazi se u dvije isprave u kojima je mlinove na Fiumari u najam uzeo gradski majstor mlinar Ivan Zarić i jednoj u kojoj su mlin u najam uzeli mlinari braća Andrija i Vuk Grubačić, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 5. XI. 1659.; isto, 20. IX. 1664.; isto, 29. XI. 1664.

mesarima, dovoljno je samo spomenuti Kovačku ulicu i Stara vrata od mesnice. Kako i samo ime govori, u Kovačkoj ulici pretežito su radili kovači pa su im tamo bile smještene i kovačnice, a iz oporuke kovača Franje Manzinija izravno se doznaje kako je on imao svoj dućan u kojem je izrađivao i držao svoje proizvode, dijelom i za potrebe vojne opskrbe.⁷⁵⁶ Isto je tako poznato da je postolar Klaudije Cloder imao svoju postolarsku radionicu i dućan u ulici pokraj gradskog trga, da je Juraj Dragojević obavljao svoj krznarski obrt i prodaju proizvoda u radionici smještenoj na Gospodskom trgu, a više puta spomenuti trgovac Jeronim Borgo držao je tekstilnu radionicu za izradu vojničke odjeće.⁷⁵⁷ Mesari su, kao proizvođači hrane, iz higijenskih razloga bili smješteni uz sam rub gradskih zidina pokraj jednog od nekoliko ulaza u grad, kako je upravo navedeno. Ostali stanovnici i došljaci koji su se bavili distribucijom hrane nisu nužno morali imati radionice za obradu svojih proizvoda ali takav je prostor svakako bio neophodan pekarima koji su se nalazili u raznim dijelovima grada pa se tako, osim javne, spominje pekarnica u predjelu sv. Četrdesetorice, jedna se nalazila u sklopu samostana sv. Marije, a još jedna bila je smještena u predjelu sv. Silvestra.⁷⁵⁸ Ujedno, u gradu je postojala i ribarnica zvana Jaz, smještena u gradskoj luci, a raznim gradskim stanovnicima koji se nisu nužno bavili ribolovom nego su ribu samo prodavali, ovaj su prostor u najam davali nasljednici pokojnog Jurja Dražijevića.⁷⁵⁹

Jednako kao i obrtničke radionice, gradski dućani bili su različiti i nisu uvijek morali služiti samo za prodaju nego se u njima mogla obavljati i proizvodna djelatnost. Ukoliko se radilo isključivo o prodajnim mjestima bez obrtničke proizvodnje, u dućanima se mogla prodavati raznovrsna roba za svakodnevnu potrošnju,⁷⁶⁰ ali su isto tako mogli biti i više ili manje specijalizirani za određene vrste proizvoda. Poznato je kako je Rafael Bonicelli usko surađivao s vojskom i pojedini su zapovjednici kod njega redovito opskrbljivali svoje postrojbe, stoga se može pretpostaviti kako je Bonicellijev dućan bio opremljen raznim potrepštinama za vojnike, od prehrambenih proizvoda, obuće i odjeće pa do oružja i

⁷⁵⁶ Ne navodi se točno gdje se Manzinijeva kovačnica nalazila, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 8. VI. 1650.

⁷⁵⁷ Za Cloderovu postolarsku radionicu, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 7. I. 1666. Ne navodi se kod kojeg točno trga, samo je napisano „...della piazza.“ Za Dragojevićevu krznarsku radionicu, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 3. III. 1661. Lokacija Borgove tekstilne radionice također nije poznata, ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 27. IV. 1645.

⁷⁵⁸ Za pekarnicu u predjelu sv. Četrdesetorice, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 10. XII. 1648. Za pekarnicu samostana sv. Marije, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 29. VII. 1659. Za pekarnicu u predjelu sv. Silvestra, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 20. VIII. 1663.

⁷⁵⁹ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 17. XII. 1661.

⁷⁶⁰ Primjer takvog dućana, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 27. VI. 1664.

streljiva.⁷⁶¹ S obzirom da je Zadar bio i lučki grad, ne čudi kako se u njemu nalazio dućan specijaliziran za brodsku opremu kojeg je držao gradski trgovac Ivan Bragadin. Zahvaljujući inventaru sastavljenom za potrebe trgovčeve oporuke, uz ostalu njegovu imovinu, može se dobiti bolji uvid i o samom prostoru u kojem je Bragadin radio. Dućan se nalazio u sklopu veće kuće u vlasništvu Ivana Marije Lantane, a izgleda da je bio pretrpan raznom robom koja je stajala što na policama što u kovčezima različite veličine razmještenim po čitavom prostoru. Uz podugačak popis materijala za jedra izražen u laktima kojem je u inventaru pridana najveća pažnja, u dućanu se nalazila i ostala brodska oprema od razne užadi, raznih drugih tkanina do nekoliko bačava ulja. Štoviše, trgovac je među svom tom robom držao i svoje knjige računa te nešto novca pa mu je taj prostor očito služio i kao svojevrsni ured.⁷⁶² Također, iz bilježničkih spisa može se vrlo općenito doznati i o postojanju dućana u kojima su se prodavali, ali ne i skladištili, žitarice i ulje, kao što su to bili dućan gradskog trgovca Josipa Domadellija, obitelji Panizzoni ili prodavača Ivana Mazarachija,⁷⁶³ ali o njima nema detaljnijih informacija. Također, unatoč tome što su ljekarnici u Zadru bili prilično brojni i aktivni, među svim ugovorima o njihovom poslovanju i narudžbama robe, niti jednom se detaljnije ne spominje interijer prostora u kojem su radili. Ukoliko se barem govori o robi, ona se navodi samo vrlo općenito kao *medicamenti* ili *robba di medicinali*,⁷⁶⁴ a bilo kakve konkretnije informacije o vrsti lijekova ili sirovinama za njihov pripravak nedostaju. Jedna isprava o najmu ljekarne za potrebe rada gradskog ljekarnika Ivana Krstitelja Vacisa govori samo o tome kako je radni prostor ljekarnika, uz prodaju, mogao služiti i za skladištenje te samu izradu lijekova.⁷⁶⁵ No, što se točno skladištilo te na koji je način i s kakvim alatom, odnosno instrumentima Vacis mogao spravljati lijekove, ne zna se. Stoga, radni ambijent ove rasprostranjene i za stanovnike grada vrlo važne djelatnosti, jednostavno ostaje nepoznat, unatoč njenom općenito čestom spominjanju u bilježničkim spisima.

Na tragu prethodno spomenute ribarnice, postojali su i drugi prostori u kojima su se, ne nužno uz samu proizvodnju, prodavali određeni prehrambeni proizvodi. Mjesta

⁷⁶¹ Neka od spominjanja suradnje pojedinih vojnih zapovjednika s dućanom Rafaela Bonicellija vezane za ospkrbu vojnika, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 19. IV. 1658.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 26. III. 1658.; isto, 26. IV. 1658.; isto, 8. XII. 1658.; isto, 17. XII. 1661.

⁷⁶² HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 4, 5. XI. 1646. Ne navodi se točno lokacija kuće u kojoj se dućan nalazio, a s obzirom da je Lantana posjedovao više gradskih nekretnina, nemoguće je odrediti u kojoj bi točno bio ovaj dućan.

⁷⁶³ Za Domadellijev dućan ječmom, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 17. III. 1656. Za dućan sa žitom obitelji Panizzoni, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 22. IX. 1662. Za Mazarachijev dućan s uljem, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 1. V. 1664.

⁷⁶⁴ V. npr.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 6. VIII. 1659.; HR-DAZD-31-BZ, S. Braicich, b. I, fasc. 1, 27. X. 1650.

⁷⁶⁵ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 23. XI. 1647.

specijalizirana za prodaju, kao što je bila jedna *botegha panina* koju je trgovac Josip Stocco prodao gradskom kolegi Benediktu Scolariju, prvenstveno su držali trgovci i prodavači na malo. Jer, niti jednom od nevedene dvojice trgovaca, prostor koji se dao u najam zasigurno nije koristio za samu proizvodnju pekarskih proizvoda već jednostavno za prodaju, a za istu je svrhu služio i prostor za već spomenute poslove trgovine mašču braće Curtinovi smješten u predjelu sv. Barbare, kao i trgovaca Korsina Cuchija i Frankina Bonicellija u predjelu sv. Marije.⁷⁶⁶ Uz ove, treba napomenuti kako su se u gradu nalazili i dućani u kojima se prodavalo vino i rakija (*aqua di vita*). Dok o jednom, u vlasništvu gradskog trgovca Anđela Caviola, nema više informacija,⁷⁶⁷ o dućanu i destileriji rakije smještenoj u predjelu sv. Krševana koju je u najam uzeo vojni bubnjar u službi Papinskih postrojbi Giovanni Battista Ercolani, zahvaljujući popisu inventara na kraju ugovora o najmu, saznaje se kako je izgledala jedna mala gradska destilerija. Jasno, prostor je prvenstveno bio ispunjen raznim instrumentima za proizvodnju. Uz veliki kotao za rakiju spominju se brojna manja vjedra i druge posude što metalne što glinene koje su očito imale svoju svrhu u proizvodnom procesu, a tu su se još našle i posebne posude za mjerenje te nekoliko kuhača za miješanje. Kao radna površina služilo je nekoliko drvenih stolova, ali se među njima nalazio i jedan manji stol za jedenje, a naokolo su bili porazmješteni razni sanduci. Uz svu potrebnu aparaturu koja se može smatrati vrlo jednostavnom te ostale navedene predmete, u prostoru su se nalazile i brojne veće i manje boce za rakiju od kojih su neke bile pune i spremne za prodaju.⁷⁶⁸

U svakom slučaju, proizvodi iz prethodno navedenih mesnica, pekarnica, ribarnica, vinarija i destilerija nisu se konzumirali na prodajnim mjestima, ali se nisu nužno morali konzumirati niti samo u privatnim domovima. Dakako, za jelo i piće izvan kuće, u gradu je postojao zaseban prostor. Naime, sastavni dio gotovo svakog naseljenog mjesta, kako urbanog tako i ruralnog, bila je krčma u kojoj se uglavnom moglo piti, jesti i spavati te na taj način uopće provoditi slobodno vrijeme. Stoga niti u Zadru, u prvom redu s obzirom na dinamičnost i raznovrsnost njegovih došljaka, ponude ovog tipa nije nedostajalo. Nekoliko krčmi (*hostaria* / *hosteria*) spominje se usputno pa ponekad nije moguće utvrditi niti njihovu točnu lokaciju, ali i sami poslovi krčmara govore o postojanju i aktivnosti ove vrste djelatnosti u gradu. Poznato je kako je jedna stara krčma (*hostaria vecchia*) bila smještena u predjelu sv.

⁷⁶⁶ Lokaciju gradskog dućana braće Curtinovi, ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 4. V. 1650. Lokaciju gradskog dućana Cuchija i Bonicellija, ponovno v. u : HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 21. XI. 1663.

⁷⁶⁷ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 3. II. 1646.

⁷⁶⁸ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 3. II. 1664.

Krševana, dok su se dvije nalazile u predjelu Madonna della Piazzola.⁷⁶⁹ Kako je mogla izgledati jedna takva zadarska gradska krčma, поближе se može doznati iz inventara krčmara zvanog Forentin. Prije svega, njegov je radni prostor bio podijeljen na onaj u kojima su boravili gosti i onaj u kojima je on, moguće sa svojim pomoćnicima, pripremao i servirao hranu i piće. Prostor rezerviran za rad osoblja krčme bio je opremljen raznim priborom za kuhanje. Tu su se našli brojni kotlovi i ostale posude, kalupi, gradele i ražanj te jedna vaga i sjekire za drvo, a negdje u tom prostoru, ili možda nekom odvojenom pomoćnom, nalazile su se posude za vino i ulje. Uz to, za serviranje hrane potrebni su bili tanjuri, žlice, vilice i noževi te razne čaše, dok su se za držanje ovih predmeta čistim, izgleda, koristile razne krpe i ručnici, kako govori inventar Forentinove kuhinje. Gosti su, ulaskom u njegovu krčmu, mogli sjesti za jedan od stolova prekrivenih stolnjacima gdje bi onda bili posluženi nekim jelom ili pićem iz ponude serviranom u spomenutim tanjurima s jedaćim priborom i ubrusima. Uz konzumiranje hrane i pića, Forentinova je krčma očito bila i prenoćište jer se u njegovom inventaru spominje veći broj kreveta ili barem dijelova ležaja među kojima se kao najzanimljivija može istaknuti grijalica za postelju. U samom se inventaru spominje i nekoliko komada oružja, konkretno mač, pištolj, arkebuza i mušketa, ali teško je reći je li to dio njegovih osobnih stvari ili su i one bile potrebne u prostoru krčme zbog postojanja mogućnosti da pojedini gosti ponekad prekorače prihvatljive granice ponašanja.⁷⁷⁰ Na žalost, s obzirom da sličnih detalja o drugim takvim objektima u Zadru nema, ne može se saznati koliko je Forentinova krčma bila tipična, a koliko je odskakala od uobičajenog ambijenta jednog sedamnaestostoljetnog zadarskog ugostiteljskog prostora.⁷⁷¹ U svakom slučaju, kakva se god klijentela skupljala kod Forentina, njegov inventar odaje izgled kroz koji se nazire atmosfera prostora u kojem su ljudi svakodnevno intenzivno komunicirali i provodili dio svojeg vremena.

Reprezentativnost, odnosno skromnost prikazanih stambenih i radnih prostora svakako je bila odraz društvene i materijalne situiranosti pojedinaca. No, životni i radni uvjeti stanovnika Zadra manifestirani kroz interijere gradskih prostora nikako nisu bili jedini aspekt materijalne kulture. Prilikom prethodnog obilaska stambenih prostora, navedeni su mnogi kovčezi i nešto manje ormari koji su se nalazili u pojedinim prostorijama, a njima su se

⁷⁶⁹ Za staru krčmu u predjelu sv. Krševana, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 11. VIII. 1647. Za dvije krčme u predjelu Madonna della Piazzola, v.: HR-DAZD-31-BZ, S. Braicich, b. I, fasc. 1, 6. II. 1653.

⁷⁷⁰ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 9. II. 1660. Forentin je u trenutku sastavljanja inventara već bio pokojni.

⁷⁷¹ U ovom se razdoblju među bilježničkim spisima spominje još nekoliko krčmara, ali bez bližih podataka o njihovom poslovanju, a time i o radnim uvjetima. Čak se niti u oporuci jednog od njih, Alessandra di Zuanne Brizellija iz Firence, ne doznaje ništa o imovini koja bi govorila o ambijentu u kojem je radio, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 15. VI. 1656.

pridružili i razni utilitarni ili ukrasni predmeti izloženi oku ukućana i njihovih posjetitelja. Kako bi se što potpunije otkrilo na koji su način stanovnici sedamnaestostoljetnog Zadra provodili svakodnevicu, odnosno kako su se oblačili, kakvim su predmetima pridavali pažnju, čime su nastojali impresionirati sugrađane i jesu li istovremeno nešto nastojali prikriti od očiju susjeda, jesu li pojedini predmeti služili za zabavu i tome slične naizgled trivijalne pojedinosti, potrebno je još zaviriti unutar tih kovčega i ormara te obratiti pažnju na samu pojavu pojedinca unutar prikazanih interijera i eksterijera. U nastojanju da se odgovori na barem neka od ovdje spomenutih pitanja, u nastavku će se posebna pažnja posvetiti sadržaju spomenutog namještaja, ali i drugim podacima poput popisa predmeta u mirazima i oporukama, koje sve zajedno o svakodnevnoj materijalnoj kulturi donose raznovrsni bilježnički spisi. Naravno, podaci za pripadnike različitih društvenih skupina i u ovom slučaju variraju pa se učestalost i detaljnost smanjuje sa spuštanjem po društvenoj ljestvici. No, bilježnici su svejedno ostavili dovoljno informacija kako bi se mogao rekonstruirati i međusobno usporediti način na koji je funkcionirao svakodnevni život pripadnika svake pojedine društvene skupine, a onda i svih stanovnika grada Zadra sredinom 17. stoljeća.

Da odijelo čini čovjeka, očito su smatrali i stanovnici ranonovovjekovnih gradova, a Zadrani u tom smislu nisu bili iznimka. Kako će se vidjeti, osim svoje osnovne svrhe da zaštititi od hladnoće ili srama, odjeća je mogla predstavljati i pomno smišljenu prezentaciju pojedinca prema svojim sugrađanima. Fenomenu načina odijevanja u razdoblju ranog novog vijeka veliku je pažnju pridao i mletački pisac te likovni umjetnik kasnog 16. stoljeća, Cesare Vecellio. On je u svojem dvotomnom djelu naslova *De gli habiti antichi, et moderni di diuerse parti del mondo* tiskanom u Veneciji 1590. godine prikazao svu raznovrsnost stilova odijevanja od antike do svojeg vremena, od Europe, preko Afrike i Azije pa sve do Novog svijeta. Naravno, za pojedine udaljenije zemlje, Vecelli se morao osloniti na tuđa svjedočanstva pri čemu se vjerodostojnost u određenoj mjeri svakako gubila, čega je bio svjestan i sam autor spomenuvši taj problem u uvodu.⁷⁷² No, o načinu odijevanja na istočnojadranskoj obali zasigurno je bio mnogo bolje upoznat pa pogrešaka ili upotrebe imaginacije kao nadoknade za nedostatke konkretnih saznanja vjerojatno nije bilo. Uostalom, uz opis Hrvata kao zasebne skupine, stanovike istočnog Jadrana detaljno je podijelio na Slavene odnosno Dalmatince i Dalmatinke, potom Dalmatinke s Cresa, zatim je prikazao

⁷⁷² „Nella qual Opera niuno potrebbe credere la fatica, che io hò durata, & massime nel racorre i detti Habiti, di molti de'quali à pena si può hauer contezza certa, per la lontanza de'luoghi, & per la paesi incogniti, & alcuni d'essi quasi senza commertio, onde si possa hauer commodità di cauarne quelle relationi, che bisognano per hauerne certezza tale, che se ne possa far fede al mondo.“, Cesare Vecellio, *De gli habiti antichi, et moderni di diuerse parti del mondo, libri dve*. Venetia: Presso Damian Zenaro, 1590., nepaginirano.

vođu uskoka i na kraju dubrovačku djevojku.⁷⁷³ Uz fizički opis Dalmatinaca kao visokih, snažnih i jake krvi, ali grubog jezika, katoličke vjere, vrlo borbenih i radišnih, njihov je tipični način odijevanja ocrtao na sljedeći način. Muškarci nose odjeću raznih boja, a crnu koriste rijetko, uglavnom za pogrebe. Na glavi obično nose kapu crvene ili neke druge boje sa zavnutim desnim krajem, načinjenu od pusta. Plemići i oni visokog položaja nose odjeću izrađenu od baršuna, damaska, skrletne tkanine ili nekih drugih finih materijala u različitim bojama. Nose razne ogrtače s rukavima ispod kojih oblače još jedan takav sličan, dok na noge navlače zelene ili crvene čarape koje vežu ispod koljena. Za pojasom obično imaju privezanu tursku sablju, a često nose i željezni štap. Hodaju u čizmama od pusta prekrivenim s vanjske strane kožom, visine do preko gležnja te ih vežu iznad stopala. Dalmatinke, također visoke i lijepe te pobožne, oko glave omataju svilene ili platnene marame bijele boje, a kosu vežu u pletenicu. Odjeća im je raznih boja i skrojena od finih tkanina, a nose duge haljine bez steznika, ali se opasuju remenima ili širokim uzicama. Haljine su im često naborane, a pri kraju su opšivene svilom. Na haljinu oblače manji kaput s kratkim rukavima koji nazivaju *ghellero*, izrađen isto tako od finih tkanina poput satena ili damaska, otvoren i prostran. Ukrašavaju se bisernim ogrlicama i zlatnim lancima. Na nogama nose crvene čarape i bijele niske papuče.⁷⁷⁴

⁷⁷³ Izvorni nazivi poglavlja glase *Habito di Vngaro, e Crovatto Nobile; Crovatto; Schiavone, overo Dalmatino; Dalmatina, overo Schiavona; Dalmatina da Cherso; Capo de Evscochi; Giovanetta Ragusea*, v.: Vecellio, *De gli habitanti antichi*, Libro primo, 341b-343b i 345a-349b.

⁷⁷⁴ Isto, 345a-346b.

Slika 2. Gravura Dalmatinca, *De gli abiti antichi, et moderni di diuerse parti del mondo*

Slika 3. Gravura Dalmatinke, *De gli abiti antichi, et moderni di diuerse parti del mondo*

Koliko je Vecellijev opis bio točan, može se vrlo lako provjeriti u bilježničkim spisima. Naravno, u obzir treba uzeti i Vecellijevo simplificiranje jer nisu sve Zadranke i Zadrani bili jednako odjeveni s obzirom da je odjeća uvelike ovisila o društvenom statusu pojedinca, čak možda ne toliko u smislu raznolikosti i ukrašenosti koliko kvalitete i uščuvanosti. Bez obzira što su opisi odjeće u inventarima, mirazima, oporukama i ostalim ispravama često jednolični i repetitivni, oni svejedno daju i više nego dovoljno podataka za rekonstrukciju izgleda jedne stanovnice ili stanovnika Zadra iz različitih društvenih slojeva. Problem zapravo predstavlja terminologija onovremenog jezika iz kojeg, unatoč pomoći rječnika, nije uvijek bilo jasno o kakvom se točno odjevnom predmetu radi. No, detaljne analize pojedinih komada odjeće ionako prelaze granice ovog istraživanja te je na ovom mjestu prvenstveno namjera otkriti opći dojam koji su Zadrani svojim izgledom ostavljali. Stoga, ako se i nije moglo saznati kakva se točno vrsta košulje donijela u jedan miraz, kako je točno izgledao kaput nađen u nekom inventaru ili šešir u nečijoj ostavštini, opću sliku izgleda jednog Zadrana i Zadranke svejedno je do određene mjere moguće prikazati. Ujedno, sama učestalost ostavljanja odjeće u oporučnim legatima i njezina velika zastupljenost u gotovo svakom mirazu, bez obzira na to radilo se o pripadnicima elite ili najnižim slojevima, mnogo govore o tome koliko su važnu ulogu odjevni predmeti imali u svakodnevnom životu pojedinca, a samo spominjanje količine i bez pobližeg opisa predmeta naznačava općenitu materijalnu moć vlasnika.

Odgovor na pitanje što je na sebi nosio jedan bogatiji Zadrani, najjednostavnije bi bilo potražiti u nekom od brojnih kovčega u kojima su plemići i pripadnici građanske elite uglavnom držali svoju odjeću. Stoga, potrebno je vratiti se u kuću Pompeja Soppea i proučiti sadržaj njegovog pokućstva razmještenog, kako se vidjelo, po raznim prostorijama u kojima je bila poslagana raznovrsna odjeća, bez nekog sustavnog sortiranja. Dakle, Pompej je u svojem inventaru imao brojne košulje od kojih su neke bile za svakodnevnu upotrebu, dok su druge bile svečanije sa zlatnim porubima, razne hlače od kojih se jedne navode pod nazivom *alla morlacca*, rukavice, kape, razno donje rublje, ogrtače, prsluke i posebno odvojena odijela. Za odijevanje su mu služile i razne vrpce i vezice kojima su se pričvršćivali pojedini dijelovi odjeće, ali su istovremeno mogle služiti i kao ukras, a od obuće se spominju čizme, cipele i sandale. Dakako, ukoliko se želio predstaviti u što reprezentativnijem izdanju, Pompej je mogao odjenuti i odjevne predmete sa zlatnim gumbima, prikačiti neki broš ili se okititi prstenjem ukrašenim dragim kamenjem.⁷⁷⁵ Jednako je tako, čak ponešto sustavnije i s

⁷⁷⁵ Ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 28. X. 1663.

pokožim detaljem više, bio posložen inventar odjeće još jednog gradskog plemića, Šimuna Ljubavca. Među brojnim košuljama i kaputima različite duljine i raznih boja sašivenih uglavnom od finih vrsta tkanina urešenih zlatom, jedan se ističe s opisanim cvjetnim uzorcima. Nadalje, uz ostale standardne odjevne predmete poput hlača, prsluka i donjeg rublja, Ljubavac je također koristio vezice i vrpce, a kao dodatak spominju se rukavice i razni šalovi, dok je za svečanije prilike svojoj odjeći također mogao pridodati zlatne gumbe ili neki drugi ukrasni predmet poput broša, ogrlice ili prstena.⁷⁷⁶ S druge strane, pomalo neobično za bilježničke spise pune informacija o gradskim elitama, o odjeći plemkinja nema inventara niti detaljnih popisa u mirazima iz kojih bi se mogla vidjeti garderoba pripadnica ovog elitnog društvenog sloja. Iako se spominje vrlo često, ona se navodi samo skupno s informacijom o protuvrijednosti u novcu. Međutim, i ti podaci govore kako je odjeća pripadnica gradske elite redovito bila velike vrijednosti što se može vidjeti na primjeru miraza Franke Calcina u kojem je odjeća zajedno s nakitom vrijedila 1500 dukata, ili miraza Pelegrine Fanfonja s udjelom odjeće i nakita u vrijednosti od 2000 dukata.⁷⁷⁷ Također, povremeno se spominje i materijal od kojeg je odjeća bila izrađena, a uz uobičajene platno i lan, redovito se kao kvalitetniji spominje svila, ponekad sa zlatnim dodacima.⁷⁷⁸ Za razliku od odjeće, nakit se u ispravama spominje konkretnije, a redovito se navode razne biserne ogrlice, zlatne i srebrne naušnice, narukvice i lanci te prstenje, često ukrašeno raznim dragim kamenjem.

Očekivano, odjeća bogatijih građana nimalo nije odskakala od one plemića. U količinski impozantnom inventaru odjevnih predmeta bogatog gradskog trgovca Antuna Ferrarija, iako pomalo jednoličnom, također su se mogle naći razne košulje, ogrtači, prsluci, hlače, pokrivala za glavu od šešira do kukuljica, pojasevi i remenje, a brojni su komadi odjeće bili načinjeni od filca, vune, svile i lana raznih boja. Također, kao i kod plemića, nakita za isticanje svojeg materijalnog statusa nije nedostajalo niti Ferrariju.⁷⁷⁹ U jednakoj je mjeri do količine držao i gradski liječnik Mihovil Vitanović u čijim su se već spomenutim kovčezima nalazili također brojni ogrtači, košulje, hlače, donje rublje, kabanice, šeširi i zasebno odijela kojima su, uz ostali nakit, neizostavno pripadali i zlatni gumbi.⁷⁸⁰ Naravno, određene profesije zahtijevale su i određene obrasce odijevanja pa, s obzirom da su sebi to pripadnici viših slojeva mogli priuštiti, kod kapetana Franje Pacea, uz ostale uobičajene odjevne predmete, točno su bila odvojena obična od svečanih odijela, a neki su kaputi bili izrađeni i od

⁷⁷⁶ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 23. I. 1663.

⁷⁷⁷ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 9. II. 1650.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 11. II. 1657.

⁷⁷⁸ Više detalja o tkaninama navodi se, primjerice, u mirazu Kornelije Soppe ili Pasine Benja, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 17. XI. 1646.; HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 29. VI. 1648.

⁷⁷⁹ Ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 11. IV. 1658.

⁷⁸⁰ Ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 20. VIII. 1663.

hermelina. Kod ovog se dobrostojećeg časnika u garderobi našlo i vojničke odjeće pa se tako među ogrtačima izričito navodi kako je jedan vojnički.⁷⁸¹ Također, uz raznovrsnu civilnu odjeću, vojničke opreme nije nedostajalo niti kod kapetana Petra Boesija iz Albanije koji je u kući držao i dio svojeg oklopa.⁷⁸² Iako se svakodnevna odjeća crkvenjaka svodila na svećeničke habite raznih crkvenih redova, među višim crkvenim dužnosnicima moglo se naći i bolje odjeće. Uz isto tako spomenuti habit, svećenik i ninski arhiprezbiter Juraj Stigić imao je na raspolaganju razne kapute, uključujući i one napravljene od krzna, šubaru te ostale uobičajene dijelove odjeće i obuće.⁷⁸³ Za razliku od plemkinja, bogate građanke ostavile su više zapisa o svojoj odjeći pa se tako, ako se uzme u obzir sličnost prema, u ovom trenutku jedino bitnom, materijalnom statusu, donekle može nadoknaditi manjak konkretnih informacija o odjeći plemkinja. Najdetaljniji uvid u svoju bogatu garderobu ostavila je Gabrijela, sestra poručnika Šimuna Sagića kojoj je brat za njezinu udaju s gradskim trgovcem Petrom Donadonijem osigurao miraz u iznosu 1516 dukata od čega su 816 dukata sačinjavale razne pokretnine, pretežito odjeća i nakit. Dakle, Gabrijela je u brak, uz novac, donijela nekoliko dugačkih i razne pobleže nedefinirane haljine, razne košulje među kojima je jedna navedena kao *romana*, nekoliko prsluka od kojih je jedan imao zlatni pojas, razne kratke kapute, nekoliko pari rukavica s pozlaćenim ukrasima, razne dodatne ukrase za odjeću, ogtače i raznovrsne vrpce. Njezin nakit, također detaljno popisano, nije odskakao od dosadašnjih navedenih primjera.⁷⁸⁴

Naravno, praćenje bilo kakvog oblika mode, gomilanje odjeće po raznim kovčezima i ormarima razmještenim po prostranim kućama, bilo je rezervirano isključivo za bogatije pojedince. Dok se kod srednje imućnog stanovništva još mogu naći pojedini kvalitetniji komadi odjeće i ukrasni vrijedniji predmeti koji su se uglavnom svodili na nakit, dakako u znatnije manjoj količini u odnosu na elite,⁷⁸⁵ siromašnije stanovništvo nikako nije bilo u mogućnosti birati što će nositi na sebi u pojedinim prilikama ili se posebno ukrašavati kako bi impresionirali sugrađane i došljake. Pripadnici nižih slojeva, koje god bili profesije, jednostavno su nosili što im je iz ionako skromnog fundusa bilo na raspolaganju, a to su bili standardni odjevni predmeti od košulja, hlača, kaputa i kapa do cipela ili čizama, kako pokazuje inventar Šimuna Kolege koji, barem s obzirom na količinu popisane odjeće, ipak

⁷⁸¹ HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 6, 2. XI. 1657.

⁷⁸² „...goletta d'armatura...“, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 4, 7. X. 1649. Ovaj bi predmet vjerojatno bio ovratnik oklopa, v.: Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, 311.

⁷⁸³ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 19. VIII. 1656.

⁷⁸⁴ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 13. XI. 1655.

⁷⁸⁵ O tome, primjerice, svjedoči inventar stvari iz kuće u kojoj je boravila Madalena Magna iz Riminija ili inventar dobara supruge bilježnika Franje Sorinija kojoj se u ispravi ne navodi ime, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 6, 28. XII. 1659.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 8. X. 1660.

nije pripadao najsiromašnijem sloju gradskog stanovništva.⁷⁸⁶ Isto tako jednoobrazan, ali s mnogo manje komada odjeće, inventar je koji je dala sastaviti Katarina Bavčićeva. Na temelju njezinog popisa može se vidjeti kako su siromašnije gradske žene odijevale dugačke haljine, košulje i kapute, obuvale cipele, a često se spominju i marame koje su vjerojatno služile za pokrivanje glave.⁷⁸⁷ Ukoliko se iz ovdje predočenih primjera može činiti da razlike i nisu znatne, treba napomenuti kako je odjeća kod siromašnijih stanovnika u pravilu izrađena od prostijih materijala, a ukoliko se dodatno opisuje, često se naglašava kako je korištena, a ponekad i istrošena. Upravo takva istrošenost upada u oči u slučaju siromašnog svećenika i ninskog kanonika Jurja Đure koji je u svojoj uopće skromnoj garderobi posjedovao redom korištene i iznošene odjevne predmete.⁷⁸⁸ No, s druge strane, treba napomenuti kako šarolikosti nije nedostajalo jer se odjeća često spominje u raznim bojama, najčešće zelenoj, crvenoj i žutoj te nešto rjeđe bijeloj. Kao niti niže svećenstvo, obični vojnici također nisu imali pretjerano velik izbor odjeće kako pokazuje isprava sastavljena za potrebe restitucije vojničke opreme vojnika Leonarda iz Karnije, inače stanovnika Zadra. Uz mušketu sa stalkom, torbu s barutom i tanadi, bakreni lonac i svjetiljku, sve što je Leonardo imao od odjeće bili su neka vrsta širokog kaputa, jedne bijele platnene hlače, crni šešir, košulja i tri para cipela te još nekakvo pokrivalo za glavu.⁷⁸⁹ Uostalom, koliko je garderoba siromašnijih bila skromna, govori i činjenica da su se slabije plaćeni civilni svjetovni poslovi, poput služenja u kućama, dijelom mogli isplaćivati i u odjeći. Kako se vidi iz ugovora o stupanju Matije Živkovića u kućansku službu obitelji Civalelli, njemu je za godišnju plaću dodijeljeno šest dukata, a uz ovaj novčani iznos osigurane su mu bile hlače, dvije košulje i jedan par opanaka.⁷⁹⁰ Ništa više raskoši ne pokazuje niti inventar Margarete Perkovićeve iz Tkona koja je, odlazeći sa svojim gospodarom Corneliom Vimesom u Veneciju, drugoj služavki Uršuli di Bianchi ostavila neke predmete s namjerom da ih Uršula čuva dok se vlasnica ne vrati. Ne zna se je li Margaretin gospodar namjeravao obnoviti njezinu garderobu u Veneciji ili je ona za put uzela samo najosnovnije, ali u inventaru se našlo tek nekoliko iznošenih haljina, košulja i rubaca.⁷⁹¹

Dakle, na temelju prikazanog, pridavanje pažnje odijevanju i raznovrsnost te količina posjedovanja odjevnih predmeta mogu se pridružiti ostalim načinima na koje se manifestirala materijalna moć pojedinca. Koliko su pripadnici viših društvenih slojeva uspijevali pratiti

⁷⁸⁶ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 4, 27. X. 1649.

⁷⁸⁷ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 4, 11. VI. 1650.

⁷⁸⁸ Za odjeću kanonika Jurja, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 1. VIII. 1663.

⁷⁸⁹ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 18. IV. 1646.

⁷⁹⁰ HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 7. VI. 1645.

⁷⁹¹ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 2, 26. IV. 1654.

onovremenu modu i koliko su vanjski utjecaji dopirali do kovčega i ormara zadarske elite, teško je reći, ali prema protuvrijednosti u novcima kojom je u pojedinim slučajevima popraćen inventar ili miraz, bogatijem stanovništvu nije bilo teško odvojiti pozamašne svote za odjeću. S druge strane, osim što je bila malobrojna, jednostavnija i lošije kvalitete, odjeća je siromašnijem dijelu gradskog stanovništva često donirana u raznim oporukama ili darovnicama. Naime, uz više puta spominjane simbolične iznose u legatima namijenjenim svojim sluškinjama, bogatiji su građani obično ostavljali i nekoliko komada odjeće, ali nikada one svečanije, već u pravilu uvijek jednostavne, očito prikladne nižem društvenom sloju. U svakom slučaju, bili pojedinci u mogućnosti ponosno paradirati gradskim ulicama u svojem bogatom izdanju ili prolaziti njima za svojim poslom u jednostavnoj pa i iznošenoj odjeći, jedno je svima bilo zajedničko. Prema ispravama iz kojih se može više saznati o načinu odijevanja Zadrana, redovito se spominju razne boje. Bili bogati ili siromašni, stanovnici su vizuru grada svojom pojavom upopunjavali crvenim, zelenim i žutim nijansama, uz rjeđe bijele ili crne tonove, dajući zadarskim ulicama dodatno šarenilo.

No, osim odjeće, Zadrani su svoj status manifestirali i posjedovanjem raznih drugih predmeta. Ipak, odmah treba napomenuti kako siromašniji slojevi, naravno, nisu posjedovali luksuzne sitnice poput raznih komada nakita ili umjetničkih djela kao što su bile slike. Takvi su predmeti zabilježeni prvenstveno kod pripadnika gradske elite te kod pokojeg srednje imućnog pripadnika sloja pučana. Uz brojno pokućstvo te predmete za održavanje kućanstva, ne čudi kako pripadnici gradskih elita razotkrivaju raskoš i raznovrsnost u posjedovanju manjih privatnih stvari o kojima je već bilo riječi, od nakita, slika pa do ukrasnih ili finijih predmeta za jelo izrađenih od kristala i porculana ili zlata i srebra, od pladnjeva, zdjela i tanjura, čaša, soljenki do najuobičajenijih vilica, žlica i noževa.⁷⁹² Ono što je bilo tipično za svako kućanstvo te se redovito spominje u ispravama, razni su utilitarni predmeti koji upotpunjuju interijer kako bogatih, tako i siromašnih kuća, a radi se o krpama, ručnicima, stolnjacima i ubrusima većinom za potrebe kuhinje, raznim bocama i posudama također usko vezanim uz funkcioniranje kuhinje, ili pak raznim dijelovima posteljine za krevet, a u manjoj su mjeri zastupljene bile uljne svjetiljke i svijećnjaci, ali sama njihova prisutnost opet sasvim dovoljno govori čime su se osvjetljavali prostori po noći ili u nedostatku sunčevog svjetla. Jednom riječju ove su se vrste predmeta mogle naći u bogatim kućama Pompeja Soppea ili guvernadurice Belle Gini, tipičnim srednje imućnim kućanstvima kakvo je bilo ono Katarine, udovice pokojnog Battiste Milana iz Brescie, jednako kao i u skromnim uvjetima u kakvima

⁷⁹² Svi se ovi predmeti mogu naći u većini prethodno analiziranih inventara gradske elite, stoga se ovdje ne navode pojedinačno.

je vjerojatno živio spomenuti Šimun Kolega.⁷⁹³ Razlika je, naravno, bila u materijalu i kvaliteti izrade te, još i više, količini koju je uz ograničenu financijsku moć diktirao i uopće manjak prostora za odlaganje stvari u skromnijim kućanstvima.

5.2.3. Kada se zatvori knjiga računa, odloži alat... Slobodno vrijeme gradskog pojedinca

Unutrašnji prostor, njegova opremljenost raznim utilitarnim predmetima, od kreveta, stolova i sjedala, preko posteljine do kuhinjske opreme, odavala je svakodnevni način života stanovnika grada Zadra. Uređenost gradskih domova raznim umjetničkim i luksuznim predmetima, odnosno izostanak te iste uređenosti, kao i način odijevanja pojedinaca, davali su dodatno značenje materijalnoj kulturi u gradskoj svakodnevici. No, ukoliko se još malo dublje zaviri u kovčege i ormare, detaljnije pregledaju police ili, možda čak, prekopaju i džepovi zadarskih stanovnika, mogu se naći razni zanimljivi predmeti koji još ponešto otkrivaju barem o nekim aspektima navika i svakodnevnih preokupacija Zadrana nevezanih nužno direktno za svakodnevne poslovne obveze, kućanstvo ili obitelj. Svakodnevni život nije se svodio samo na posao i brigu za uzdržavanje kućanstva i obitelji pa se stanovništvo u određenoj mjeri, u pauzi od rada, moglo posvetiti i svojevrsnim oblicima razonode. Iako se shvaćanje slobodnog vremena i zabave u ranom novom vijeku ne može usporediti s onim današnjim, ne znači da ono nije postojalo jednako u redovima elita kao i među pripadnicima nižih slojeva, niti bi se korištenje ovog pojma u kontekstu vremena 17. stoljeća trebalo smatrati anakronizmom.⁷⁹⁴ Naravno, i u tom su aspektu privilegirani bili pripadnici gradske elite koji su, unatoč odgovornosti svojeg posla i većim financijskim ulozima, slobodnom vremenu mogli posvetiti više pažnje. Drugim riječima, na kraju ovog poglavlja preostalo je, na temelju ne toliko uobičajenih i sustavno spominjanih predmeta u bilježničkim spisima, pokušati ukazati na još neke specifičnosti koje su obilježavale svakodnevicu onovremenog urbanog društva jednog grada na obali istočnog Jadrana.

Ono što najprije upada u oči kada se prekapa po inventarima Zadrana jest redovito posjedovanje oružja i ostale opreme vezane za vojne djelatnosti, ne samo kod vojnih dužnosnika, do te mjere da se gotovo može smatrati uobičajenim predmetom. Dakle, stanovnici Zadra posjedovali su najrazličitije hladno i vatreno oružje, od raznovrsnih sablji i mačeva, do raznih pištolja, karabina i pušaka, kako arkebuza, tako i mušketa te njima

⁷⁹³ Za guvernaduricu Gini, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 2, 28. X. 1649. Za udovicu Katarinu, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 22. III. 1662.

⁷⁹⁴ O poimanjima slobodnog vremena u društvu razdoblja ranog novog vijeka, v.: Peter Burke, „Viewpoint. The Invention of Leisure in Early Modern Europe“, *Past and Present*, br. 146 (1995.): 136-150. Kritiku i nadopunu ovakvog shvaćanja slobodnog vremena u ranom novom vijeku, v. u: Joan-Luís Marfany, „Debate. The Invention of Leisure in Early Modern Europe“, *Past and Present*, br. 156 (1997.): 174-191.

pripadajućeg streljiva, a među oružjem, u nekim su se slučajevima našle i zastave, dalekozor, kompas te jedna vojna truba.⁷⁹⁵ U pojedinim se slučajevima spominje i način izrade oružja pa se tako zna da su neki mačevi i sablje imali srebrni držak iako time nisu nužno morali biti paradnog karaktera, a mogli su biti i proizvodi udaljenijih radnionica u Njemačkoj ili Flandriji.⁷⁹⁶ Posjedovanje oružja među pripadnicima vojske razumljivo je samo po sebi, ali nipošto ne treba čuditi niti činjenica da su oružje uz sebe redovito nosili i onovremeni civili, ne samo pripadnici elite koji su ga lakše mogli nabaviti, nego i pojedinci iz nižih društvenih slojeva, kako se već moglo vidjeti kod krčmara Forentina. Čak se nebi trebalo previše smatrati neuobičajenim niti posjedovanje oružja kod svećenstva, ali količine koje su se kod pojedinih svećenika našle, pomalo iznenađuju. Dok je svećenik Toma Najčinović posjedovao samo dva mača, svećenik Antun Molatestinić iz Omišlja potraživao je od Grgura Brajčića 10 mušketa, a u inventaru svećenika Jurja Stigića, uz već spomenute odjevne predmete, našla se i impozantna kolekcija oružja koja se sastojala od sablje, puške, koplja i štita te dijelova pištolja.⁷⁹⁷ No, ono što svakako može iznenaditi jest izričito navođenje posjedovanja oružja kod žena na koje se povremeno nailazi u oporukama ili inventarima, iako ne i u mirazima. Pri tome nisu samo prethodno spomenutoj guvernadurici Belli Gini ostali pištolji i sablje kao ostavština njezinog pokojnog supruga, nego su žene oružje oporučno ostavljale muškarcima. Margareta Bonviventto svojem je suprugu kao glavnom nasljedniku, uz ostala dobra, tako oporučno ostavila i dva pištolja, dok je arkebuzu svojem bratu u svojoj oporuci namijenila i druga Margareta, udovica pokojnog Jeronima Osella.⁷⁹⁸ Prema svemu ovome, može se zaključiti kako se, uz prethodno prikazane predmete, i oružju u materijalnoj kulturi pridavala velika pažnja. Iako ono nije korišteno za svakodnevnu upotrebu kao neki drugi predmeti, niti je određen dio, pogotovo teške i nezgrapne puške bilo koje vrste, redovito nošeno ulicama grada, djelomično jest služilo kao jedan od onovremenih uobičajenih statusnih simbola. Ipak, koliko je ono bilo rasprostranjeno i predstavljalo potencijalni problem govori odredba

⁷⁹⁵ Zastave i dalekozor se, uz oružje, navode u već navedenom inventaru Petra Boesija iz Albanije, a truba se našla u mnogo puta spominjanom inventaru Pompeja Soppea. Kompas je koristio zapovjednik topnika Dominik, ali zbog velikog oštećenja papira, nije bilo moguće pročitati dio inventara, uključujući i Dominikovo prezime, pa bilo kakva saznanja o eventualnom posjedovanju još nekih predmeta povezanih s vojnom službom, a da nije oružje, izostaju, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 2, 15. VIII. 1647.

⁷⁹⁶ Sablje i mačeve sa srebrnim drškom posjedovali su kapetan Franjo Primevio iz Omiša i ljekarnik Gotard Chiopari iz Genove, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 13. XI. 1646.; HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 5, 28. VIII. 1659. Pištolje iz Flandrije naručio je kapetan Antun Živković, a njemačke pištolje posjedovao je poručnik Giacomo Pechel iz Rotuila, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 12. IX. 1646.; isto, fasc. 5, 8. IV. 1649.

⁷⁹⁷ Za svećenika Tomu, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 22. II. 1657. Za svećenika Antuna iz Omišlja, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 27. XI. 1647.

⁷⁹⁸ Legat s pištoljima iz oporuke Margarete Bonviventto, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 12. XI. 1647. Legat s arkebuzom udovice Margarete, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 31. I. 1647.

gradskog statuta u kojem je propisana kazna za vijećnike koji u Vijeću nose oružje,⁷⁹⁹ a uopće povećana prisutnost oružja kod pojedinih grupa, pogotovo svećenstva i ženskog dijela stanovništva, dodatno govori o tome kako se u životima Zadrana, unatoč prikazanim relativno harmoničnim odnosima, do određene mjere ipak osjećala jedna generalna nesigurnost što je bez sumnje uvelike bilo uzrokovano stalnom ratnom opasnošću.

Unatoč svojoj fascinaciji oružjem, pokazalo se kako zadarsko društvo ipak nije bilo prvenstveno okrenuto ratu i borbama, niti je pokazivalo pojačanu agresivnost. Stoga, svoje je vrijeme izvan posla i kuće provodilo na razne druge načine. Kada se govori o slobodnom vremenu, izgleda da je među pojedincima iz redova plemstva i bogatog građanstva popularno bilo jahanje. Iako se na podatke o tome ne nailazi često, na temelju detaljnih popisa nađenih u pojedinim inventarima može se s velikom sigurnošću pretpostaviti kako konji nekim plemićima i bogatijim građanima nisu služili isključivo kao prijevozno sredstvo, već su se jahanjem mogli baviti i iz rasonode. Uz neke općenitije informacije o konjima i konjičkoj opremi kod pripadnika elite,⁸⁰⁰ Mihovil Vitanović nesumnjivo je bio strastveni jahač. Bez obzira što u njegovom inventaru nije spomenuto posjedovanje konja, kao što je to bio slučaj kod Pompeja Soppea i Donata Civalessija koji su u svojim konjušnicama držali dva odnosno tri konja, dio Vitanovićevog inventara odnosi se na detaljan opis jahaće opreme. On je tako posjedovao dva starija sedla „all'Italiana“ i jedno novo „alla Turchessa“ te brojni ostali pribor za jahanje uključujući i predmete za timarenje konja, kao i posebne jahaće čizme. Slična je pažnja opremi za jahanje pridana i u popisu ostavštine pokojnog Jeronima Fanfonje ili inventaru gradskog trgovca Ivana Bragadina u kojima su se također našli brojni predmeti za jahanje.⁸⁰¹ Sve u svemu, posjedovanje po nekoliko konja unutar jedne obitelji te još više raznovrsna i bogata jahaća oprema govore u prilog tome kako je kod bogatijih Zadrana kultura jahanja bila rasprostranjena. Također, konjušari, ne samo oni generalnog providura i gradskog kneza,⁸⁰² kao i ranije spomenuti potkivač i specijalizirani ljekarnik za konje Pavao Flora, dovoljno govore o tome da se u Zadru konjima pridavala velika pažnja i skrb.

Još jedan oblik provođenja slobodnog vremena rezerviran za pripadnike gradskih elita, mogao je biti boravak izvan grada. Kao veleposjednici, plemići su na svojim zemljištima, uglavnom smještenim na otocima zadarskog arhipelaga, uz gospodarske objekte imali

⁷⁹⁹ ZS, Reformacije, 13., 528-529.

⁸⁰⁰ Primjerice, Vergilije Benja svojem je bratu oporučno ostavio konja s „...tutti li suoi fornimenti...“, v.: HR-DAZD-31-BZ, F: Sorini, b. II, fasc. 8, 22. X. 1657.

⁸⁰¹ Za Fanfonju, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 23. II. 1645. Za Bragadina, ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 4, 5. XI. 1646.

⁸⁰² Za konjušara gradskog kneza, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 15. X. 1646. Za gradskog konjušara koji nije bio u službi visokih državnih službenika, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 18. XII. 1647.

izgrađene i kaštele (*castello*) koji su prvenstveno imali funkciju ladanjskih kuća, a tek su onda poneke mogle biti i obrambenog karaktera, iako se to iz samih bilježničkih isprava ne doznaje.⁸⁰³ Osim boravka na posjedima zbog raznih obveza vezanih za njihovo upravljanje, bogatom su stanovništvu Zadra njihovi kašteli mogli poslužiti i kao mjesta za odmor od svakodnevne gradske vreve te poslovnih obveza. Posjedovanje ovakvih objekata nije bila rijetkost među zadarskom elitom pa je tako poznato da je obitelj Grisogono imala svoj kaštel na Ižu, a obitelj Soppe na Ugljanu koji je prodala članovima obitelji Fanfonja.⁸⁰⁴ Jasno, s obzirom na svoje bogatstvo, obitelj Soppe nipošto nije ovaj kaštel prodala zbog teške financijske situacije pa se u već mnogo puta navođenom inventaru Pompeja Soppea spominju njegovi kašteli u mjestu Babin na kopnu pokraj grada i u mjestu Brbinj na Dugom otoku. Štoviše, u spomenutoj se ispravi opisuje i unutrašnjost kaštela u Babinu koja jest skromnija u odnosu na Soppeovo gradsko boravište, ali svejedno odaje luksuz veći nego u životnim prostorima siromašnijeg gradskog stanovništva. Izgrađen na dvije etaže s pripadajućim kuhinjom i konobom, ovaj je Soppeov kaštel bio namješten s nekoliko kreveta s posteljinom i raznim drugim namještajem poput kovčega, stola, klupe i drugih vrsta sjedala, a zidovi su bili ukrašeni s nekoliko slika, ogledalom i raspelom.⁸⁰⁵ Naravno, posjedovanje ovakvog tipa nekretnine nije bilo rezervirano samo za plemiće pa su kaštele u okolini grada imali i bogati građani poput obitelji Foresti koji su svoju nekretninu također smještenu u Brbinju prodali drugoj građanskoj obitelji Lorini,⁸⁰⁶ a ljetnikovci Vuka Crnice na Viru i Ugljanu već su spomenuti u prethodnom poglavlju. Može se reći kako je ovakav oblik provođenja slobodnog vremena zadarske elite bio već ustaljen i postao dijelom onovremenih trendova jer je zabilježen i slučaj u kojem je jedan domaći plemić, Ivan Fumati, u miraz od svoje supruge Cattarine Ardenghi, između ostaloga, dobio i kaštel zvan Paniel pokraj Piacenze, odakle je njegova supruga potjecala.⁸⁰⁷

Naravno, osim onog rezerviranog isključivo za gradske elite, razni oblici provođenja slobodnog vremena bili su dostupni pripadnicima svih slojeva zadarskog društva, u kojima su razne društvene skupine mogle i zajedno sudjelovati. Na određen način bio je to kulturni angažman ili barem prisustvovanje kod raznih kulturnih događaja, a Zadar je unatoč ograničavajućim ratnim okolnostima svakako imao svoj javni društveni i kulturni život. Na

⁸⁰³ Ukratko o gradnji utvrđenih ladanjsko-gospodarskih sklopova na otocima u 16. st., v. npr: Sorić, „Ljetnikovci mletačkog pukovnika Vuka Crnice“: 327.

⁸⁰⁴ Za kaštel obitelji Grisogono, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 22. XI. 1653. Za kaštel obitelji Soppe, odnosno Fanfonja, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 2. III. 1656.

⁸⁰⁵ Ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 28. X. 1663.

⁸⁰⁶ Za kaštel obitelji Foresti, odnosno Lorini, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 26. X. 1660.

⁸⁰⁷ Ovu odredbu u mirazu, ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 31. VII. 1645.

tragu poznatih književnih imena prethodnog stoljeća poput Petra Zoranića i Brne Karnarutića, a potom i Petra Barakovića, kulturni je život zadržao kontinuitet i kroz razdoblje o kojem je ovdje riječ, a barem jednim dijelom ulazio je i u sferu svakodnevnog života. Naime, uz književnike, kulturnu su scenu obilježavala i razna kazališna događanja, od još uvijek aktualnih crkvenih prikazanja do raznih domaćih diletantskih glumačkih družina ili onih putujućih iz Venecije i mletačke *Terraferme* u čijim su izvedbama, zasigurno različite tematike i kvalitete, Zadrani svih društvenih skupina povremeno mogli uživati.⁸⁰⁸ Uopće, prisutnošću obrazovanih građana, kultura je svakako njegovana koliko je to bilo moguće u raznim oblicima, kako u javnom tako i u privatnom okruženju. No, dok svjetovne vlasti nisu uspjevale institucionalizirati kulturu otvaranjem ustanova ili osnivanjem profesionalnih udruženja, na tom je planu određene rezultate postigla Crkva.

Uz primarno vjersku, Crkva je kao institucija svakako imala i kulturnu, ali i obrazovnu funkciju. Da je i tim segmentima svojeg djelovanja posvećivala pažnju, moglo se već vidjeti ne samo iz upravo spomenutih crkvenih prikazanja nego i iz inicijative nadbiskupa Bernarda Florija za osnivanjem sjemeništa u Zadru. Jasno, obrazovanje je zahtijevalo knjige kao glavno sredstvo širenja znanja čega je bio svjestan i sam nadbiskup pa je, uz financijska sredstva za osnivanje spomenutog sjemeništa, oporučno ostavio i svoje knjige iz Zadra i Venecije.⁸⁰⁹ Upravo posjedovanje knjiga kroz čitalačke navike i teme kojima su stanovnici grada pridavali pažnju, predstavlja najizravniji dokaz i privatnih kulturnih afiniteta Zadrana.⁸¹⁰ Ne može se točno reći kolika je bila razina pismenosti u gradu, ali s obzirom na prirodu svojeg poziva, crkveni su službenici svakako bili najpismenija profesionalna skupina, stoga ne čudi da je u najvećem broju slučajeva baš kod njih zabilježeno posjedovanje knjiga. Uz Bernarda Florija, o čijem knjižnom fondu nema detaljnijih informacija, ali se nikako nebi trebao smatrati skromnim, niži su crkveni službenici uglavnom posjedovali osnovne knjige vazane za svoju službu poput brevijara i rituala kako je navedeno kod ninskog kanonika svećenika Jurja Đure, a često se uopće nisu pobliže označavali naslov ili barem okvirni sadržaj, kao što je bio slučaj kapelana na Olibu, svećenika Marka Rančića koji je svojim nećacima donirao sva svoja dobra uključujući i svećeničke knjige (*libri da prete*) ili jednog legata oporuke svećenika Cezara

⁸⁰⁸ O kazališnom životu grada u 17. stoljeću, v. npr.: Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 408.

⁸⁰⁹ Knjige se spominju u istom legatu kao i novac, ali se, na žalost, ne donosi nikakav popis naslova ili bar generalne informacije o kojoj se vrsti literature radi.

⁸¹⁰ Uopće o ulozi knjige u društvu na prostoru hrvatskih zemalja, v.: Aleksandar Stipčević, *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, sv. 2. Zagreb: Školska knjiga, 2005., 423-434.

Canianija gdje su se također našle neke poblize nedefinirane knjige.⁸¹¹ Ipak, viši su crkveni dužnosnici u svojim osobnim knjižnicama mogli imati i veći broj knjiga. Iako se zasigurno ne može mjeriti s fondom nadbiskupa Florija, uz bogato naoružanje, ninski arhipret Juraj Stigić očito je dodatnu pažnju posvećivao pisanju i čitanju pa su se u njegovom inventaru našli kovčežić s raznim spisima te polica za knjige (*à modo di libreria*). Među knjigama, arhiprezbiter je osim standardna dva brevijara, jedan na hrvatskom (*lingua illirica*), a drugi na talijanskom, posjedovao i nekoliko knjiga navedenih samo po veličini pa su tako na njegovim policama stajale dvije velike knjige od kojih je jedna bila oštećena, a uz njih se našlo još pet knjiga srednje odnosno male veličine. U inventaru se posebno ističu još dvije velike knjige, a radi se o djelu naslova *Dispregio della vanita del mondo* autora franjevca Diega Stelle i djelu Tome Akvinskog bez naslova.⁸¹² Ipak, da interes svećenika nije bio ograničen samo na vjersku literaturu, govori podatak iz oporuke svećenika Matije Juradinija, opata i župnika crkve sv. Šimuna u kojoj on u jednom svojem legatu sve svoje knjige svjetovnog i vjerskog sadržaja (*civili, e canonici*) ostavlja nećaku Matiji pod uvjetom da ih ovaj podijeli sa svojom braćom.⁸¹³

Unatoč tome što su predstavljale tipičan predmet za svećenstvo, knjige nisu bile rezervirane samo za crkvene osobe. Iako o čitalačkim navikama gradskog puka ima malo podataka što može značiti da on dobrim dijelom vjerojatno jest bio nepismen, da je kultura čitanja u jednoj mjeri ipak bila prisutna kod pojedinaca iz nižih društvenih slojeva govori prethodno spomenuto davanje knjiga u nasljedstvo ne nužno drugim crkvenim osobama, a ovome se pridružuje i podatak o posjedovanju jedne knjige na njemačkom (*in todesco*), bez poblizeg opisa, poručnika Giacoma Pechela iz Rotuila.⁸¹⁴ Jasno, pismenost je među pripadnicima viših slojeva svakako bila uobičajenija, a osim njihove obrazovanosti i uopće prirode posla kako upravne tako i trgovačke, neminovnost znanja čitanja i pisanja dodatno potvrđuje i već pokazano postojanje posebnih radnih stolova koje su pojedinci posjedovali kako bi izvršavali svoje poslove koji su zahtijevali ispisivanje raznih spisa. Dakle, koliko god njezina upotreba bila ograničena, knjiga je kružila među stanovništvom Zadra te je očito bila dostupna kako višim tako i nižim društvenim slojevima. No, od malih kolekcija knjiga svećenika prvenstveno za potrebe vršenja njihove službe, ili pokoje knjige u posjedu

⁸¹¹ Za kanonika Đuru, ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 1. VIII. 1663. Za svećenika Rančića, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 17. V. 1648. Za svećenika Canianija, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 23. I. 1650.

⁸¹² Iako se u inventaru ne navodi autor knjige *Dispregio della vanita del mondo*, ovo djelo i autor su poznati, v.: Diego Stella, *Dispregio della vanita del mondo*. Vinegia: Apresso Giouanni Guerigli, 1601.

⁸¹³ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 19. VI. 1661.

⁸¹⁴ Ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 8. IV. 1649.

stanovnika raznih svjetovnih profesija, gradske su elite svoje slobodno vrijeme svakako upopunjavale ne samo fizičkim aktivnostima poput jahanja ili bijegom iz gradske vreve, već i potragom za znanjem. Posebno je zanimljiv podatak iz spomenutog putopisa engleskog putnika Georga Whelera o kolekciji medalja tadašnjeg gradskog kneza Antonija Soderinija. Spomenuvši kako se knez cijenjenim gostima pohvalio svojom malom, ali vrlo vrijednom kolekcijom medalja koje je prikupio tijekom svojeg boravka na Levantu, nazvavši njegovu zbirku terminom *Cabinet*, Wheler je odao kako je u Zadru postojao pravi omanji kabinet čuda, fenomen koji je odražavao tipičnu zanimaciju znatiželjnih bogatih obrazovanih pojedinaca onovremene Europe proizašlu iz kombinacije zabave, želje za edukacijom, ali i impresioniranja posjetitelja.⁸¹⁵ Iako je Soderini upravljao Zadrom u vremenu tek nakon završetka Kandijskog rata, moguće je kako su takve kabinete čuda u grad uveli i neki raniji obrazovaniji stranci ili možda i domaći stanovnici koji su se vratili sa školovanja ili boravka u inozemstvu iz nekih drugih razloga.

U svakom slučaju, tadašnje europske trendove u Zadar su mogli donijeti došljaci, ali su ih jednako tako njevali i domaći pripadnici elite. O postojanju svijesti o europskim kulturnim kretanjima unutar malog kruga zadarske intelektualne elite navise govori knjižnica zadarskog plemića i doktora prava, te tipičnog *homo universalis*, Šimuna Ljubavca. Obrazovan u Padovi, pravnik, pisac, istraživač lokalne povijesti, veliki ljubitelj umjetnosti i uopće erudita,⁸¹⁶ Šimun je očito bio i svojevrsni bibliofil. Inventar njegove cjelokupne bogate imovine koji je sastavila Šimunova supruga Jelena nakon njegove smrti, proteže se na 16 stranica, a na samu kolekciju knjiga otpada njih 11 što odmah govori o tome koje je mjesto, među stvarima za kućanstvo, osobnu upotrebu i nekretninama, zauzimala njegova knjižnica. Strogo u brojevima, inventar donosi popis koji sadržava naslove 391 knjige među kojima se nekih našlo i u više primjeraka. Naslovi koji se nalaze iza ovog broja, otkrivaju mnogo o afinitetima jednog zadarskog intelektualca. Uglavnom, uz stručnu literaturu potrebnu za obavljanje svoje profesije koja se sastojala od raznih djela iz civilnog i kanonskog prava te

⁸¹⁵ Uz samo postojanje zbirke, Wheler spominje i neke primjere antičkih medalja koje su mu zapele za oko, v.: Wheler, *A Journey into Greece*, 13-14. O raznim aspektima kolekcionarstva i organizacije kabineta čuda u ranom novom vijeku, s posebnim naglaskom na Veneciju, v.: Krzystof Pomian, *Collectors and Curiosities. Paris and Venice 1500–1800*. Cambridge: Polity Press, 1990., 7-138. Posebno o kabinetima čuda i onovremenoj terminologiji korištenoj za njihovo označavanje u različitim jezicima, v. npr.: Justin Stagl, *A History of Curiosity. The Theory of Travel 1550–1800*. Chur: Harwood Academic Publishers, 1995., 112-115; Dániel Margócsy, „Refer to folio and number”: Encyclopedias, the Exchange of Curiosities, and Practices of Identification before Linnaeus“, *Journal of the History of Ideas*, god 71, br. 1 (2010.): 63-89.

⁸¹⁶ U njegovom je inventaru zabilježen najveći broj slika u odnosu na sve ostale pripadnike gradske elite kojih su podaci o posjedovanju umjetnina dostupni u bilježničkim spisima. Ovdje samo treba napomenuti kako su, za razliku od nekih drugih, slike u vlasništvu Šimuna Ljubavca popisane u inventaru isključivo religiozne tematike. O njegovom životu i radu, v.: Branka Grbavac, „Ljubavac, Šimun“, u: *HBL* (online izdanje, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11973>, posljednji put provjereno 14. kolovoza 2018.)

statuta uključujući i zadarski, Šimun Ljubavac posjedovao je razne zanimljive knjige iz teologije, filozofije, povijesti, geografije, geometrije, aritmetike, matematike, astronomije, medicine, potom vojnih vještina, retorike, književnosti, gramatike, trgovine i agrikulture. Autori zastupljeni među ovim raznovrsnim žanrovima kreću se od antičkih preko srednjovjekovnih do Ljubavcu suvremenih pisaca, od nekih manje poznatih do neizostavnih Aristotela, Platona, Ptolomeja, Cezara, Cicerona, Ezopa, Ovidija, Dantea, Petrarce, Boccaccia i brojnih drugih. Uz ipak brojnije svjetske, Ljubavac nije zanemarivao ni domaće pisce pa su se tako među upravo navedenim stranim autorima našli i hrvatski Marko Marulić (*Opera Marci Marulis Spalatensis*), Život Petra Berislavića (*Vita Petri Berislaii Bosnensis*) te gramatika ilirskog jezika (*Institutio lingue illirice*), kao i njegova vlastita djela, danas poznata samo po naslovu, *Difenssionis Dalmate* i *Bellum Dalmaticum*. Također, da posjedovanje knjiga nije bilo sasvim bezazleno i da je njihovo nabavljanje zahtijevalo određen oprez kod izbora naslova, svjedoči prisutnost indeksa zabranjenih knjiga (*Indese librorum prohibitorum*), a svakako je zanimljiv i naslov koji odaje Ljubavčev interes i uopće svijest jednog intelektualca s istočnojadranske obale za Novi svijet, *Historia de Indijs Occidentalibus*. Je li možda još neki zadarski intelektualac mogao parirati Šimunovoj knjižnici, ne može se saznati iz bilježničkih spisa. No, da mu sam Zadar nije bio dostatan u zadovoljavanju intelektualnih potreba, govori njegova aktivnost u *respublica literaria* kroz povezanost i suradnju s Ivanom Lučićem Luciusom te učenjacima iz još nekih dalmatinskih gradova,⁸¹⁷ a nije isključeno niti da je iz istih razloga komunicirao i sa strancima iz udaljenijih krajeva Sredozemlja ili ostatka Europe.

Uz knjige, gradsko je stanovništvo svakako određenu važnost pridavalo i glazbi. Sakralna se glazba uobičajeno svirala u crkvama na orguljama, a izvođenjem su upravljali kapelnici prisutni u raznim samostanima, često članovi gradskih elitnih obitelji što je moglo značiti i da su imali službeno glazbeno obrazovanje.⁸¹⁸ U svakom slučaju, briga o glazbi svakako je postojala jer su pojedini građani pomagali u obnovi ili izgradnji glazbala u raznim crkvama, kao što je to oporučno učinio gradski bilježnik Bartolomej Lantana ostavivši legat za izgradnju orgulja u crkvi sv. Šimuna.⁸¹⁹ No, uz sakralnu, glazbeni instrument u salonu Mihovila Vitanovića dokazuje kako je elita mogla provoditi svoje slobodno vrijeme uživajući i u svjetovnoj glazbi, sama ili u društvu, možda i uz pjevanje. No, takav oblik zabave nije bio

⁸¹⁷ Antoljak, „Veze povjesničara Ivana Luciusa (Lučića) sa Zadrom“: 87 i 92-94.

⁸¹⁸ U samostanu sv. Dominika djelovala su istovremeno dva kapelnika, Dominik Soppe i Kornelije Uticense, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 28. VII. 1658. Redovnica Marija Pechiari, predstojnica samostana sv. Marije, imenovala je kapelnikom svojeg samostana Antuna Casanovu, nakon što je prethodni, Franjo Rosa, preminuo, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 20. I. 1660.

⁸¹⁹ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 7. IX. 1646.

rezerviran samo za više društvene slojeve kako pokazuje već spomenuti zapovjednik topnika Dominik, ujedno i najvjerojatnije svirač violine, instrumenta koji je pronađen u njegovom inventaru.⁸²⁰ S obzirom da je Dominik služio u vojsci, nije primarno zarađivao od izvođenja glazbe pred drugima i violina mu je najvjerojatnije prvenstveno služila za razonodu, a jednako se tako može pretpostaviti da su s glazbom bili povezani i neki drugi spomenuti vojni glazbenici koji su u vojsci bili angažirani upravo kao svirači.⁸²¹ Na žalost, drugih slučajeva koji bi barem dali neke indicije o navikama Zadrana vezanim uz glazbu, od samog repertoara, korištenih instrumenata, privatnog i javnog izvođenja ili prisutnosti plesa, nema i ništa više se ne može reći o tome. No, gore spomenuti detalji pokazuju kako je glazba kao jedan od oblika provođenja slobodnog vremena bez sumnje bila zastupljena barem u nekoj mjeri kako među pripadnicima uskog kruga gradske elite, tako i među širim siromašnijim slojevima društva kojima je violinist Dominik pripadao.

Za razliku od gradske elite, konkretnijih podataka o načinima provođenja slobodnog vremena tipičnim isključivo za pripadnike nižih društvenih slojeva u Zadru, na žalost, nema. No, pučanstvo je, ponovno ovisno o svojem materijalnom stanju, zasigurno određeno vrijeme i novac trošilo u jednoj od zadarskih krčmi, mjestima koja su općenito bila među najstandardnijim utočištima za odmor od rada, druženje s prijateljima i poznanicima, upoznavanje novih ljudi i razmjenu informacija ili sklapanje konkretnih poslova.⁸²² Opet, takva mjesta nisu nužno bila rezervirana samo za niže slojeve pa su se tamo istovremeno mogli naći i bogati trgovci kao i sitni obrtnici. Osim krčmi kao svakodnevno otvorenim mjestima za razonodu, glavni i neizostavni oblik zabave za cjelokupno stanovništvo u ranom novom vijeku, a pogotovo za šire mase, bili su karnevali i proslave raznih svetkovina popraćeni povećanom konzumacijom hrane i pića, uz obveznu pratnju već spomenute glazbe i plesa kao oblika zabave te posebnu koreografiju.⁸²³ Koliko se svetkovinama u Zadru pridavala pozornost i koliko su pripreme bile opširne, govori jedan detalj o uređenju samostana sv. Krševana. Naime, zajedno sa svećenikom Silvestrom kao glavnim ekonomom samostana,

⁸²⁰ Ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 2, 15. VIII. 1647.

⁸²¹ Povremeno se u ispravama pojavljuju vojni glazbenici ponekad s točno određenim instrumentom koji se svodio na trubu i bubanj. Kao vojni glazbenik u gradu spominje se stanovnik Andrea Rovese u službi Papinskih postrojbi, trubači Camilo Carias i Constantin Arverino te spomenuti bubnjar Giovanni Battista Ercolani koji se ujedno bavio proizvodnjom i prodajom rakije, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 4. IX. 1664.; HR-DAZD-31-BZ, Z. Braicich, b. IX, fasc. 100, 11. VI. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 1, 19. VI. 1660.

⁸²² O istaknutoj ulozi gostionica i krčmi u društvenom životu ranog novog vijeka iz raznih aspekata, iako zanemarujući prostor Sredozemlja, v.: *The World of the Tavern. Public Houses in Early Modern Europe*, Beat Kümin i B. Ann Tlusty (ur.). London: Routledge, 2002.

⁸²³ O fenomenu karnevala u ranonovovjekovnoj Europi, v.: Burke, *Junaci, nitkovi i lude*, 145-164. Posebno na primjeru Venecije, v.: James J. Johnson, *Venice Incognito. Masks in the Serene Republic*. Berkley and Los Angeles: University of California Press, 2011.

stanoviti Marko Tirabotto angažiran je za uređenje glavnog oltara i samostanskih orgulja koji su trebali biti spremni za osmodnevnu proslavu predstojećeg blagdana Tijelova.⁸²⁴ Ovo i slična višednevna slavlja uz vjerski, svakako su imala i svjetovni karakter u kojemu su se ljudi opušitali od svakodnevnih briga. No, u slavljeničkoj atmosferi, zasigurno popraćenoj povećanom konzumacijom alkohola, moglo je doći i do neželjenih situacija, kako svjedoči eksces u vrijeme karnevala 1645. godine kojeg je izazvao vojnik Stjepan Jurjević napavši pištoljem Jeronima Sibiščina s Hvara.⁸²⁵ Ukoliko se u obzir uzme da je ovo jedina informacija o bilo kakvim konfliktima tijekom trajanja karnevala, može se pretpostaviti kako su gradske proslave uglavnom proticale bez prevelikih tenzija s ponašanjem koje nije prelazilo granice zakona. Ipak, višednevne masovne manifestacije svakako su bile pogodni trenuci za prakticiranje devijantnog ponašanja bilo kojeg oblika, od spomenutih pretjerivanja u konzumaciji alkohola i fizičkih sukoba, preko ispoljavanja mladenačke agresivnosti do seksualnih napastovanja pa bi za bolji uvid u zastupljenost ove druge strane proslava dodatno trebalo konzultirati same sudske procese.

Kada bi napustio radionicu, dućan, kancelariju ili boravio izvan vlastitog doma, ranonovovjekovni je čovjek vrijeme mogao provoditi i na razne druge, u prethodnom opisu izostavljene, načine. Iako ovdje korišteni izvori nisu ostavili opipljivih materijala o posjedovanju raznih rekvizita za igre poput karata, kocki ili možda šaha, ne govore o događanjima poput raznih javnih natjecanja, niti daju informacije o bilo kakvom obliku noćnog života, s obzirom da svi do sada prikazani aspekti svakodnevnog života Zadrana ne odskaču od onog stanovnika drugih gradova onovremene Europe, može se pretpostaviti kako su i među njima postojali razni drugi oblici zabave, samo što nisu bili od interesa bilježnicima niti akterima njihovih isprava te su zbog toga izostavljeni.⁸²⁶ No, i ovdje prikazani fragmenti već dovoljno govore o potrebi ondašnjeg stanovništva da dio svojeg vremena odvoje za opuštanje od svakodnevnih briga.

Konačno, svi do sada prikazani segmenti svakodnevnog života pridonose boljem razumijevanju načina na koji je urbano društvo ranog novog vijeka funkcioniralo u cjelini. Međudruštveni odnosi kao i odnosi pojedinca s ljudima u svojem najbližem okruženju govore o svakodnevnim međuljudskim kontaktima, dok oblici na koje je stanovništvo provodilo

⁸²⁴ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 18. VI. 1648.

⁸²⁵ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 6. IV. 1646.

⁸²⁶ O raznim oblicima provođenja slobodnog vremena ranonovovjekovnog čovjeka, v.: Alessandro Arcangeli, *Recreation in the Renaissance. Attitudes towards Leisure and Pastimes in European Culture, c. 1425–1675*. New York: Palgrave Macmillan, 2003. Raznovrsne vrste izvora na temelju kojih se mogu rekonstruirati oblici zabave i načini slobodnog provođenja vremena u ranom novom vijeku navodi Peter Burke, uvelike se referirajući na autore s područja Sredozemlja, a pogotovo s prostora Apeninskog poluotoka, v.: Burke, „Viewpoint. The Invention of Leisure“: 144-149.

radno i slobodno vrijeme te općenito materijalna kultura gradskih stanovnika pokazuju njihove svakodnevne preokupacije. Međutim, svi do sada analizirani aspekti života u gradu ne mogu stvoriti potpunu sliku grada i njegovih stanovnika ukoliko se nešto ne kaže i o tome kako je pojedinac doživljavao sebe. Briga o tijelu i duši, manifestirana na razne načine, svakako čini bitan segment života svakog pojedinca, od prehrane, higijene i liječenja do preokupacija vezanih uz završetak ovozemaljskog života. Stoga, u završnom dijelu ovog poglavlja, koliko to izvorna građa dopušta, pažnja će se posvetiti upravo nekim aspektima odnosa Zadrana prema sebi samima i uopće njihovom pridavanju važnosti tom pitanju.

5.3. Gradski pojedinac: zdravlje, bolest i smrt

Uz brojne druge segmente, zdravlje i bolest također su nesumnjivo činili jedan od bitnih dijelova svakodnevice ranonovovjekovnog čovjeka, kao uostalom i kod svakog drugog prije i poslije ovdje razmatranog razdoblja. Briga o tome što će se naći na stolu i u želucu svakako je bila važna preokupacija koja je svakodnevno zaokupljala i građane Zadra. Kvaliteta prehrane, jasno, uvelike je utjecala i na zdravlje ljudi, ali jednaku su ulogu u tome imale i njihove svakodnevne higijenske navike. Dok su epidemije kao izvanredne situacije predstavljale relativno kratke kritične epizode u kojima se svakako opsesivno mislilo o zdravlju i načinima izliječenja, Zadrani su zdravlju pridavali pažnju i na svakodnevnoj razini. No, unatoč svemu, smrt je bila neminovna, a u takvim trenucima, kada od ovozemaljske pomoći u smislu medicinskih rješenja više nije bilo koristi, čovjek se okretao nadi u spas duše. Naravno, nikako se ne smije tvrditi kako pobožnosti i razmišljanja o životu poslije smrti nije bilo tijekom čitavog životnog vijeka pojedinca, ali teško je reći koliko su oni među širim slojevima pučanstva uistinu bili prisutni na jednoj razini višoj od one deklarativne, ukorijenjene u svakodnevnu kulturu ondašnjeg čovjeka. U svakom slučaju, oporuke pokazuju kako se kulminacija obraćanja božanskoj pomoći kod većine ipak manifestirala pred sam kraj njihovih života. Dakle, briga o zdravlju, borba s bolešću i prihvaćanje smrti bit će teme koje će zaokružiti ovo poglavlje o svakodnevici.

5.3.1. Hrana i piće na zadarskim stolovima

Karta Europe ranog novog vijeka imala je i svoje ustaljene gastronomske regionalne granice koje su se utjecajem novih kultura nakon zemljopisnih otkrića dodatno obogatile. Te su granice, naravno, prvenstveno ovisile o dostupnosti pojedinih namirnica, ali i naslijeđu tradicije pa je prostor Sredozemlja formirao zasebnu regiju generalno baziranu na točno

određenoj vrsti mesa poput teletine i jaretine, maslinovom ulju i vinu te voću poput smokava i grožđa.⁸²⁷

Iako bilježnički spisi ne donose konkretne jelovnike gradskih stanovnika, ipak nešto mogu posredno reći o njihovim prehrambenim navikama. Zapravo, prethodni dio ovog poglavlja kroz spominjanje raznih prostora u kojima se proizvodila, skladištila, pripremala i konzumirala hrana, već je uvelike naznačio što se moglo naći na stolovima gradskih domova. Dakle, sama prisutnost pekarnica, mesnica i ribarnica u gradu uvelike govori što je stanovništvo nabavljalo za svakodnevnu prehranu. Trgovina stokom, važan izvor prihoda pojedinih zadrskih trgovaca, zasigurno nije odnosila sve životinje i meso prema Veneciji već je dio ostavljan za potrebe gradskih mesnica. Ako se u obzir uzmu informacije koje raznovrsni bilježnički spisi donose o životinjama, može se vidjeti kako je u Zadru najrasprostranjenije bilo ovčje i janjeće, potom kozje te goveđe meso, a uz ovo se našlo i kokošje, dok je svinjetina zabilježena samo u jednom slučaju. Također, ovom se popisu svakako treba pridodati i riba koju su Zadrani u određenoj mjeri također konzumirali. Naravno, životinje nisu morale služiti samo za meso već su mogle davati i mlijeko od čega su se također radili razni prehrambeni proizvodi poput sireva.⁸²⁸ Dućani, skladišni prostori i mlinovi za brašno i ulje te postojanje samih maslinika i polja obrađenih raznim kulturama u neposrednoj gradskoj okolici, dodatno govore o korištenju raznih namirnica. Od masti i maslinovog ulja za pripremanje hrane, žitarica među kojima je najzastupljenija bila pšenica uz povremeno uzgajanje ječma i riže za izradu pekarskih proizvoda ili nekih kuhanih jela, određenih grahorica, do grožđa, jabuka, smokvi i badema, sve se to moglo naći na stolovima zadarskih domova.⁸²⁹ Iako su se polako uvodile u Europu, nove poljoprivredne kulture poput kukuruza i krumpira nigdje se ne spominju pa se može pretpostaviti kako u ovom razdoblju još nisu bile zauzele mjesto na zadarskim jelovnicima. Sol kao iznimno važan proizvod, više nego u svojstvu začina, koristila se za konzerviranje hrane pa se u skladištima i smočnicama nisu nužno morale nalaziti samo svježe namirnice koje su se morale brzo trošiti, kako svjedoči

⁸²⁷ Ken Albala, *Eating Right in the Renaissance*. Berkley–Los Angeles–London: University of California Press, 2002., 217-240; David Gentilcore, *Food and Health in Early Modern Europe. Diet, Medicine and Society, 1450–1800*. London–New Delhi–New York–Sidney, 2016., 75-93.

⁸²⁸ U jednoj ispravi spominju se pašnjaci na kojima se uzgaja stoka za proizvodnju sira i vune, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 4. XI. 1655. Jedna isprava donosi podatak o morlačkom kao posebnoj vrsti sira (*fumaggio murlaco*), v.: HR-DAZD-31-BZ, Ligniceo, b. I, fasc. 1, 6. IV. 1656.

⁸²⁹ Neke su namirnice već spomenute ranije u drugom kontekstu, a neke se spominju često pa se ovdje neće posebno navoditi, ali za one rjeđe spomeut će se primjeri. Za ječam, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 17. X. 1662. Za rižu, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 2. VIII. 1646. Za jabuke, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 8. XII. 1662. Za bademe, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 5. IV. 1664. Za grahorice, ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 28. X. 1663.

već spomenuti inventar Katarine, udovice pokojnog Battiste Milana iz Brescie.⁸³⁰ Još izravnije o prehranbenim navikama govori inventar kuhinja. Iako je u brojnim slučajevima teško konkretno saznati za koju je vrstu hrane koji predmet u kuhinji bio upotrebljavan, može se zaključiti kako su se razna jela od mesa i povrća kuhala u brojnim loncima i kotlovima te pekla na roštilju i ražnju. Veće i bolje opremljene kuhinje dobrostojećih stanovnika svakako razotkrivaju i veće mogućnosti pripreme hrane, a time i veći izbor jela. S druge strane, skromniji životni uvjeti siromašnijeg stanovništva odaju ograničenost u prehrani, kako u samom pripravljanju hrane, tako i u njezinoj konzumaciji.

Sastavni dio prehrane, uz samu hranu, bilo je i piće. O tome što su Zadranici konzumirali u tekućem stanju, također se već moglo mnogo puta uočiti u prethodnim analizama drugih segmenata gradskog života. Svakako, najuobičajenije svakodnevno raspoloživo piće bilo je vino. Njegovo često pojavljivanje u kontekstu trgovine ili skladištenja, ali i brojni vinogradi svjedoče o redovitoj konzumaciji vina među stanovnicima Zadra. Uz vino, s obzirom da se navodi nekoliko specijaliziranih trgovaca, trgovina pa i sama destilerija, uobičajeno je piće u gradu očito bila i rakija. Međutim, zbog samih svojih karakteristika i utjecaja na konzumenta, može se pretpostaviti kako je rakija u odnosu na vino ipak konzumirana u manjim količinama. U ovom se kontekstu, naravno, ne smije zaboraviti niti voda. Kuće s bunarima i cisternama, javni izvori vode u gradu dostupni svima, govore o njezinoj važnosti kao jedne od vitalnih namirnica za funkcioniranje svakog domaćinstva korištenog u najrazličitije svrhe, uključujući i piće. O drugim napicima bilježnički spisi ne govore ništa. Konzumacija piva ionako je bila rezervirana za sjevernije prostore Europe i u tisućljećima staroj tradicionalno vinskoj sredozemnoj kulturi nije našlo svoje mjesto. Također, kao i u slučaju hrane, nove navike donesene zemljopisnim otkrićima očito još nisu doprle do istočne obale Jadrana i Zadra. Naime, iako su s kavom kao potpunim novitetom kršćansku Europu upoznali upravo mletački trgovci još u 16. stoljeću, ona kao piće u Zadru nije zabilježena u ovdje razmatranom razdoblju, a kavana se u gradu kao institucija pojavila tek u narednom stoljeću.⁸³¹

Naravno, ne treba se posebno napominjati kako je prehrana, u kvantitativnom i kvalitativnom smislu, uvelike ovisila i o materijalnoj situiranosti pojedinaca te ujedno time

⁸³⁰ Ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 22. III. 1662.

⁸³¹ O mletačkim trgovcima kao prvima koji su uveli kavu u kršćansku Europu te nekim indicijama konzumacije kave na istočnom Jadranu prije 18. stoljeća, v.: Filip Novosel, „Prvi miris kave na Gradecu: zagrebački *caffearii*“, u: *Ljudi 18. stoljeća na hrvatskom prostoru. Od plemića i crkvenih dostojanstvenika do težaka i ribara*, Lovorka Čoralić (et al.) (ur.). Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016., 373-374. O postojanju kavane u Zadru u 18. stoljeću, govori isprava jednog od kasnijih kolega ovdje analiziranih bilježnika, bilježnika Antonija Calogere, v.: *Gradivo za povijest istočnoga Jadrana*, sv. II., 260-261 i 369-370.

reflektirala njihov društveni status.⁸³² Meso je svakako bilo traženo, ali nije nužno ukazivalo na pripadnost određenoj društvenoj skupini, iako su ga, kako će se pokazati, u Zadru sebi lakše mogli priuštiti viši slojevi čiji pripadnici često nisu morali niti kupovati nego su ga bez većih problema mogli nabaviti sa svojih posjeda. Razlike bogatih i siromašnih manifestirale su se prvenstveno kroz količinu i varijacije pripreme jela.⁸³³ Posebna se pažnja mesu pridavala za vrijeme blagdanskih proslava pa su tako, zasebno kao poklon i nevezano za standardni dominikal, težaci za blagdane morali vlasnicima zemlje slati životinje. Prema tome, na prethodno opisanim bogatim stolovima raskošno ukrašenim skupocjenim priborom za jelo tijekom Božića, Karnevala ili Uskrsa moglo se naći janjetine, kozletine i kokoši te, rjeđe, svinjetine.⁸³⁴ Izgleda da se važnosti čašćenja za blagdane pridavala velika pažnja pa su bogati iz solidarnosti osiguravali mesne obroke za gradske siromahe, kako se već moglo vidjeti iz oporuke bračkog plemića Vincenta Tomasea. Iako su siromašniji stanovnici meso konzumirali rjeđe, ne znači da su ovisili isključivo o donacijama bogatih već su i sami posjedovali životinje koje su zasigurno jednim dijelom koristili i za hranu, a jednako su tako i bogati građani konzumirali i druge namirnice kako pokazuje već spomenuti sadržaj skladišta Pompeja Soppea u kojem su se našle i grahorice. Uopće, i u ranom novom vijeku razlike između prehrambenih navika na Sredozemlju i onih iz sjevernih i zapadnih dijelova Europe podrazumijevale su različite namirnice pri čemu hrana siromašnijih, iako u pravilu jednostavnija, nije ujedno morala biti i suviše jednolična.⁸³⁵ S druge strane, vino je bilo vrlo široko rasprostranjeno i konzumirali su ga svi pa se na prvi pogled ne mogu jasno uočiti društvene razlike među njegovim korisnicima, ali sigurno je kako je i vinu kvaliteta varirala pa su tako pripadnici viših slojeva pili bolje, a siromašniji vino slabije kvalitete. Da su kvaliteta i okus vina bili od velike važnosti, vidljivo je iz isprave u kojoj je bilježnik Šimun Brajčić prodao svoje zemljište pokraj Petrčana tamošnjem stanovniku Vuku Pavloviću pri čemu je on Brajčiću dio cijene u iznosu 400 lira isplatio s 14 barila dobrog vina (*vino buono*) ili sličnog slučaja najma zemljišta u vlasništvu svećenika Grgura Zapića kojemu su težaci za blagdane morali davati jedan baril slatkog vina (*vino dolce*).⁸³⁶ Naravno, najbolje o razlikama

⁸³² Više o tome, v.: Albala, *Eating Right*, 184-216.

⁸³³ Gentilcore, *Food and Health*, 50-73.

⁸³⁴ Svećenik Grgur Zapić dobivao je po dva janjeta ili kozlića dobre kvalitete za Božić i Uskrs, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 13. IX. 1660. Mihovil Vitanović dobivao je par kokoši za Božić, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 7. V. 1661. Jeronim Grisogono dobivao je janjce za Božić, Karneval i Uskrs, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 29. IV. 1662. Petar Calcina dobivao je svinju i janje za Božić, odnosno Uskrs, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 10. VIII. 1665. Obitelj Girardini dobivala je par kokoši za Božić, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 1, 15. VII. 1669.

⁸³⁵ Sarti, *Živjeti u kući*, 196-197 i 212-216.

⁸³⁶ Za isplatu Šimunu Brajčiću, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 14. IX. 1660. Za poklon Grguru Zapiću, ponovno v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 13. IX. 1660.

u kvaliteti vina govori i sama njegova cijena pa se tako moglo naći vrlo jeftinog vina za 13 lira po barilu, 22,10 lira po barilu pa sve do onoga za šest dukata po barilu.⁸³⁷ Najzad, voda, koliko god ju neki onovremeni liječnici hvalili kao dobru za zdravlje, nije bila popularna pa je konzumirana prvenstveno iz nužde, drugim riječima bila je rezervirana za najsiromašnije pripadnike gradskog stanovništva.

Kako je prethodno navedeno, prehrana je uvelike diktirala i zdravlje, a toga je čovjek ranog novog vijeka bio itekako svjestan. Bez obzira na ponekad, iz današnje perspektive osebujna shvaćanja i tumačenja postupaka liječenja ondašnjih liječnika, preventivna medicina prepoznata je kao najbolja i najefikasnija borba protiv bolesti, a prehrana je u tom smislu zauzimala glavno mjesto što je bilo mišljenje naslijeđeno još od vremena Hipokrata.⁸³⁸ S obzirom na namirnice koje su se koristile u prehrani Zadrana i njihovu raznovrsnost, iz današnje točke gledišta može se reći kako je prosječan stanovnik Zadra živio relativno zdravo, premda se teško može razaznati koliko su te namirnice uistinu bile zdrave i koliko su prehrambene navike i uopće mogućnosti dopuštale pravilnu ishranu. Jasno, kao u čitavoj Europi, i u Dalmaciji ranog novog vijeka kvaliteta prehrane usko je bila povezana s društvenim položajem različitih skupina i pojedinaca, kao i kulturnim naslijeđem. Prema tome, ukoliko se u obzir uzme generalna slika prehrane i prehrambenih navika u Europi i, posebice, Sredozemlju, može se zaključiti kako stanovništvo Zadra u 17. stoljeću nije odskakalo od općenitih onovremenih navika vezanih za hranu i piće, a ono što je pojedince u gradu činilo zdravijima ili bolesnijima vezano uz hranu jest, kao i drugdje, bila njezina dostupnost, količina i kvaliteta.

5.3.2. *Briga o zdravlju*

Dok se o prehrani Zadrana nešto moglo reći, njihove svakodnevne higijenske navike ostaju izvan dometa bilježničkih spisa. Nekoliko isprava u kojima se, prvenstveno kod žena, spominju češljevi i još neki pribor za uređivanje kose sve je što bi moglo govoriti o redovnom uređivanju, dok srebrna čačkalica (*curadente*) i spužva sa srebrnom drškom u posjedu Šimuna Ljubavca ostaju kao iznimka bilo kakvim naznakama redovnog održavanja higijene.⁸³⁹ Kada se o svakodnevnim higijenskim navikama govori općenito, razdoblje ranog novog vijeka bilo

⁸³⁷ Za cijenu od 13 lira po barilu, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 21. XII. 1661. Za cijenu od 22,10 lira po barilu, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 16. V. 1659. Za cijenu od šest dukata po barilu, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 1, 15. X. 1660.

⁸³⁸ Gentilcore, *Food and Health*, 1. O općenitim shvaćanjima povezanosti zdravlja i prehrane u 16. i dijelu 17. stoljeća, v.: Albala, *Eating Right*, 48-77; Gentilcore, *Food and Health*, 9-26.

⁸³⁹ Spominjanje češljeva u ostavštinama i inventarima, v.: HR-DAZD-31-BZ, Braicich, b. XIII, fasc. 14, 29. XII. 1645.; HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 20. VII. 1654.; ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 20. VIII. 1663.; isto, 1. I. 1664. Za Ljubavca, ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 23. I. 1663.

je vrijeme značajnih promjena.⁸⁴⁰ Naime, u tom se vremenu voda sve više počela smatrati štetnom i do sredine 18. stoljeća razvijalo se tzv. „suho“ poimanje higijene iako to nije značilo prestanak brige za čistoću. Naprotiv, ona je porasla u odnosu na prethodna stoljeća, a ovakvim prestankom korištenja vode za pranje porasla je važnost mijenjanja odjeće, posebice donjeg rublja.⁸⁴¹ Za razne posude većeg obujma, poput korita, povremeno spominjane u popisima imovine stanovnika Zadra koje nisu nužno bile dio kuhinjskog inventara, može se samo okvirno nagađati da su služile kao svojevrzne kade za kupanje. No, prije nego se iz manjka takvih informacija zaključi da Zadrani nisu pretjerano marili za čistoću tijela, u obzir treba uzeti posjedovanje veće količine odjeće, posebice česte u inventarima te u sklopu toga zasebno kategoriziranog donjeg rublja kao vrlo konkretnog pokazatelja prakticiranja svakodnevne higijene upravo prema pravilima onovremene prakse. Naravno, bogatija garderoba svakako je označavala i veću mogućnost redovitog presvlačenja, stoga bi se moglo pretpostaviti kako su bogatiji stanovnici češće mijenjali svoju odjeću što se ponovno može smatrati jednim od pokazatelja materijalnih i društvenih razlika među pojedinim skupinama stanovnika Zadra.

No, unatoč nedostatku saznanja o prethodno navedenim oblicima brige o zdravlju, konkretnije naznake o tome koliko su Zadrani pridavali pažnju tom pitanju, mogu se uočiti na temelju drugih pokazatelja. Konkretnije, upravo velik broj ljekarni i ljekarnika u gradu, kao i prisutnost ostalih osoba povezanih s liječničkom profesijom, od brijača do doktora medicine, može dati uvid u svijest gradskog stanovništva o važnosti brige za zdrav život. Kada se k tome u obzir uzme i da je profesija ljekarnika bila vrlo cijenjena te da se od nje moglo dobro zaraditi, jasno je kako je gradsko stanovništvo redovito koristilo usluge ove profesije. U gradu je tijekom razmatranog razdoblja na temelju bilježničkih spisa zabilježeno sveukupno 18 ljekarnika od kojih je većina, kako je prikazano još u prethodnom poglavlju, imala jedan od dva građanska statusa, a njima se može pridružiti, doduše samo u kontekstu trgovine lijekovima bez izričitog navođenja ljekarničke profesije, i prethodno spomenuta Franica, kći pokojnog Petra Muskovića. Kao još jedna u velikoj mjeri zdravstvena profesija, bili su brijači. Oni su ljekarnike po brojnosti čak i nadmašivali,⁸⁴² djelatno ih je bilo 23 u razdoblju Kandijskog rata. No, dalo bi se zaključiti kako je ova struka ipak bila manje profitabilna od

⁸⁴⁰ Više o poimanjima higijene kroz rani novi vijek, iako s fokusom na zapadnoeuropske zemlje, v.: Virginia Smith, *Clean. A History of Personal Hygiene and Purity*. Oxford: Oxford University Press, 2007., 185-223.

⁸⁴¹ Sarti, *Živjeti u kući*, 222-229.

⁸⁴² Povezanost brijačke djelatnosti s medicinom uočljiva je iz nekoliko primjera u kojima se pojedini brijači nakon određenog perioda počinju spominjati kao kirurzi, kako je to bilo u slučaju Herkula Mazze i Nikole Mistachielija. Za Mazzu, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 2, 28. I. 1668. Za Mistachielija, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 8. VII. 1661.

ljekarničke jer je mnogo rjeđe zastupljena u ugovorima o poslovanju, iako određeni podaci prikazani u prethodnom poglavlju pokazuju kako su i briači mogli biti materijalno vrlo prosperitetni. Dok je ljekarnički poziv bio usko vezan s trgovačkim, a briački nije bio toliko cijenjen, manji su broj zdravstvenih djelatnika činili oni obrazovaniji i stručniji – kirurzi i, posebice, liječnici. Vršitelja ovih dviju medicinskih struka u gradu je zajedno zabilježeno 13, pri čemu se jedan, Aleksandar Scocese iz Šibenika, navodi s oba zanimanja istovremeno,⁸⁴³ a s obzirom da je njihov poziv bio u određenoj mjeri povezan i s vojskom, veći je broj kirurga i liječnika dolazilo izvan samoga grada.⁸⁴⁴ Međutim, oni gradski svakako su pripadali višim društvenim slojevima, a uz bogatog, ali ipak nešto skromnijeg kirurga Anđela Fiorinija,⁸⁴⁵ koliko je titula liječnika bila cijenjena, govori činjenica da je toj struci pripadao i jedan od najbogatijih ljudi u Zadru onoga vremena, *Dottor fisico medico* Mihovil Vitanović. Ovaj velik broj djelatnika više ili manje profesionalno povezanih s medicinskom strukom već mnogo govori o brizi gradskog stanovništva za svoje zdravlje, ali i brige samih gradskih institucija da zdravstvena pomoć bude dostupna što većem broju stanovnika. No, nisu se samo stručnjaci bavili medicinom, a da je interes za medicinska pitanja mogao postojati i kod pripadnika drugih profesija, iz općeg interesa ili iz želje za samopomoć, vidi se iz zastupljenosti knjiga medicinske tematike u knjižnici pravnik Šimuna Ljubavca.⁸⁴⁶

Uz veliku zastupljenost pripadnika gore navedenih profesija vezanih uz zdravstvo, samu potražnju gradskog stanovništva za lijekovima jednako konkretno pokazuje i broj ljekarni smještenih u gradu. Među bilježničkim spisima detektirano je 14 ljekarni djelatnih u ovdje analiziranom periodu, a osim one javne u sklopu gradskog hospotala kažnjenika, sve su ostale bile u privatnom vlasništvu.⁸⁴⁷ Drugim riječima, gotovo svaki gradski ljekarnik imao je svoj radni prostor koji je ili bio u njegovom vlasništvu ili bi ga uzeo u najam, a neki su čak, poput obitelji Lantana među čijim je pripadnicima ljekarnički posao bio vrlo zastupljen, imali

⁸⁴³ Scocese je u trenutku sastavljanja ove isprave već bio pokojni, a zaostale plaće za njegovu službu u Zadru potraživala je udovica Barbara, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, l. XII. 1657.

⁸⁴⁴ Iako popis nije identičan s podacima iz bilježničkih spisa, kratke crtice o nekim liječnicima koji su u Zadru djelovali tijekom Kandijskog rata, v.: Miloš Škarica, „Zadarski liječnici“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. II (1955.): 148.

⁸⁴⁵ Imovinsko stanje iz inventara kirurga Anđela Fiorinija sastavljenog nakon Kandijskog rata, 1675. godine, v. u: Roman Jelić, „Inventar zadarskog kirurga A. Fiorinija (1675)“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. II (1955.): 319-332. Fiorini je kao kirurg bio aktivan i u vrijeme Kandijskog rata, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 18. VII. 1647.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 20. VIII. 1659.

⁸⁴⁶ Ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 23. I. 1663. Radi se o dva naslova od kojih je prvi naveden kao Ioannis Baptiste Neapolitani *Phisonomia hominis*, v. izdanje: Ioannis Baptistae Portae Neapolitani, *De humana Physiognomoniam*, libri IV. Rothomagi [Rouen]: Sumptibus Ioannis Berthelin Bibliopole, 1650. Druga knjiga nosi naslov *Loci medicine communes* bez navedenog autora pa ju je bilo nemoguće sa sigurnošću identificirati.

⁸⁴⁷ O ljekarni u sklopu hospotala kažnjenika, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 1, 5. X. 1646.

i po nekoliko prostora što za vlastiti rad, što za iznajmljivanje drugim ljekarnicima.⁸⁴⁸ Naravno, nije bilo neobično niti pokrenuti tipični zajednički posao kako su to učinili ljekarnici članovi obitelji Panizzoni i Andeo Gverini koji su još 1616. godine započeli vrlo uspješnu djelatnost s ljekarnom nazvanom Zlatna glava (*Testa d'oro*) smještenom u predjelu sv. Vida.⁸⁴⁹ Svakako treba napomenuti kako zadarsko ljekarništvo jest bilo nastavak duge tradicije koja je u Zadru postojala još od srednjeg vijeka,⁸⁵⁰ ali ovakav broj djelatnih ljekarni govori o velikoj potrošnji lijekova u gradu i važnosti ljekarni za zdravlje stanovnika u 17. stoljeću. Naime, ukoliko se u obzir uzme da je u Veneciji u otprilike jednako vrijeme postojalo nešto više od stotinu ljekarni, uopće iznimno mnogo u usporedbi s ostalim metropolama onovremenih talijanskih zemalja,⁸⁵¹ Zadar s obzirom na svoju veličinu po zastupljenosti ljekarničke djelatnosti nije zaostajao za središnjicom.

Govoreći o konzumaciji lijekova, ponovno ostaje pitanje kvalitete i raznolikosti ponude u zadarskim ljekarnama. Na žalost, kako je već rečeno, iz isprava vezanih za poslovanje ljekarnika ne može se saznati konkretna ponuda gradskih ljekarni, a bolji uvid ne daje niti nekoliko slučajeva dugovanja pojedinaca koji su koristili ljekarničke usluge isključivo za vlastite potrebe pa se time ne može niti sa sigurnošću ustvrditi kakve su stanovnici lijekove koristili za svoje zdravstvene probleme.⁸⁵² No, jedan urbani centar kao što je bio Zadar, tim više što je bio u relativnoj blizini Venecije, zasigurno nije previše zaostajao za onovremenim medicinskim dostignućima. Također, razvijenost ljekarništva kao trgovačke djelatnosti i visina novčanih ulaganja gradskih ljekarnika u svoj posao pretpostavku da su Zadrani na raspolaganju imali solidan asortiman lijekova čine sasvim opravdanom. Naravno, kao i u slučaju bilo kojih drugih životnih potrebitina, u obzir se treba uzeti platežna moć pojedinaca pa su se očite materijalne razlike unutar gradskog stanovništva zasigurno manifestirale i kroz dostupnost te mogućnost plaćanja lijekova za pojedine pripadnike različitih društvenih skupina.

⁸⁴⁸ U vlasništvu obitelji Lantana spominju se ljekarne u predjelu sv. Krševana u kojoj je radio Horacije i u predjelu Trga sv. Luke neko vrijeme iznajmljivanom ljekarniku Gothardu Chiopariju iz Genove. Za ljekarnu u predjelu sv. Krševana, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 7. VI. 1665. Za ljekarnu na Trgu sv. Luke, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 5, 28. VIII. 1659.; HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 21. VIII. 1656.

⁸⁴⁹ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 24. III. 1647.

⁸⁵⁰ Roman Jelić, *Zdravstvo u Zadru i njegovu području*. Zadar: „Narodni list“ Zadar, 1978., 50; Klaić i Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, 457.

⁸⁵¹ Izračune v. u: Filippo de Vivo, „Pharmacies as centres of communication in early modern Venice“, *Renaissance Studies*, sv. 21, br. 4 (2007.): 505; Filippo de Vivo, „La farmacia come luogo di cultura: le spezierie di medicina in Italia“, u: *Interpretare e curare. Medicina e salute nel Rinascimento* Maria Conforti, Andrea Carlino i Antonio Clericuzio (ur.). Roma: Carocci, 2013., 129-133.

⁸⁵² Primjerice, pokojni Andrija Daniel dugovao je ljekarniku Franji Armaniju, bilježnik Ivan Brajčić dugovao je ljekarniku Andelu Gveriniju, a Franjo Bogon ostao je dužan ljekarni Kod Fontane, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 21. III. 1646.; isto, fasc. 5, 11. IX. 1645.; isto, 8. VII. 1647.

5.3.3. Bolesti

Međutim, koliko god Zadar bio u toku suvremenih medicinskih kretanja, ona su u svijetu u kojem se terapija još uvijek uvelike bazirala na puštanju krvi i upotrebi pijavica općenito bila prilično ograničena.⁸⁵³ Stoga, bolesti u gradu nije nedostajalo. Osim već spomenutog sifilisa vjerojatno izričito navedenog na zahtjev oporučiteljice kako bi dodatno osramotila svojeg razbaštinjenog supruga koji ju je tom bolešću i zarazio, bilježnici u pravilu ne govore o vrsti bolesti kada ih spominju u ispravama. Jedino što se može doznati jest težina bolesti koja se obično navodi općenito s terminima *lunga* ili *grave*, a takvi se navodi javljaju kada opunomoćitelji biraju osobe od povjerenja da ih zastupaju u poslovima jer su sami zbog bolesti bili spriječeni, ili kada su zbog napredujuće bolesti bili prisiljeni u žurbi izvršiti neke obveze. Tako su, svaki zbog svoje bolesti prikovan za svoj krevet, Marko Antun Lantana i Grgur Calcina morali imenovati opunomoćenike da obavljaju njihove poslove.⁸⁵⁴ Također, Nikola Rosi zvan Daničić upravo je zbog svojeg vrlo bolesnog stanja u žurbi prodao jednu gradsku kućicu, a na sličan je način postupila i spomenuta trgovkinja lijekovima Franica, koja zbog bolesti više nije mogla držati skladište svoje robe u sklopu prodane kuće.⁸⁵⁵ No, da se pojedinac mogao i izvući iz teško bolesnog stanja svjedoči donacija kapetana, zapovjednika talijanskih postrojbi, Camila Mancinija iz Rezza koji je građaninu Pavlu Murisu ostavio sva svoja dobra kao zahvalu što ga je liječio i njegovao u vrijeme kapetanove teške bolesti.⁸⁵⁶ Dakle, liječen u kućnoj njezi od strane osobe nespecijalizirane u bilo kojoj vrsti medicinske djelatnosti, kapetan je ipak uspio ozdraviti.

Generalno slab tretman i niska razina mogućnosti liječenja bili su ipak sudbina većine bolesnika, kako se već moglo uočiti u prošlom poglavlju u dijelu o gradskim hospitalima i njihovim štíćenicima. Jednako tako, unatoč sretnom ishodu bolesti kapetana Mancinija, puno bolje prilike za izliječenjem teških bolesti nisu imali niti oni koji su se liječili u svojim domovima. Uz još nekoliko primjera donacija iz zahvalnosti za njegu u vrijeme bolesti, poput onog već spomenute Katarine koja je susjedi Jerki kao zahvalu što se brinula za nju dok je ova bila bolesna ostavila sobu, ili sličnog Justine, kćeri pokojnog Franje Lignicea koju su negovali njezini nećaci,⁸⁵⁷ o gubitku borbe s bolešću najizravnije govore, jasno, oporuke. Upravo prikovanost za krevet zbog bolesti i mali izgledi za ozdravljenje bili su najčešće

⁸⁵³ Sarti, *Živjeti u kući*, 224.

⁸⁵⁴ Za Marka Antuna Lantanu, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 3, 10. X. 1659. Za Grgura Calcina, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 11. II. 1662.

⁸⁵⁵ Za prodaju Nikole Rosija, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 21. X. 1661. Za prodaju Franice, ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 27. VII. 1667.

⁸⁵⁶ Mancini za sebe ostavlja samo 10 dukata, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. VIII. 1660.

⁸⁵⁷ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 23. I. 1664.

situacije u kojima se pojedinac odlučio za sastavljanje oporuke. Ističući istovremeno zdrav razum kao jamstvo za sposobnost ispravnog odlučivanja, teško stanje bolesti kao glavni razlog sastavljanja oporuka navodi se gotovo standardnom formulacijom *di mente, sensi, et intelletto se ben grauamente amalato, et perciò giacendo in letto* ili jednostavnije *indisposto al quanto di corpo, ma sano di mente, senso et intelletto*. Od spomenutih 249 sadržajno analiziranih oporuka zadarskih bilježnika, njih 156 sklopljeno je upravo iz spomenutog razloga bolesti. No, nikako se nebi smjelo zaključiti kako je stanovništvo Zadra uglavnom prerano stradavalo od raznih bolesti, a da je prirodna smrt bila rijetka pojava. Iako su oboljenja posljedica brojnih faktora, dio ovdje navedenih bolesti zasigurno jest povezan upravo sa starošću, ali već je istaknuto kako navođenje dobi oporučitelja jednostavno nije bio standardni dio oporuka te se konkretnije korelacije između bolesti i dobi ne mogu niti nazrijeti. Prethodno spomenuti ekstremi sedamdesetogodišnjaka Vukadina Močivune i devedesetogodišnjaka Matije Jurine ipak daju naznačiti kako je prosječan životni vijek bio kraći. Ovdje treba primijetiti i kako niti jedan od spomenute dvojice staraca nije bio pripadnik gradske elite koja je generalno imala bolje uvjete za život i brigu o zdravlju te time i veće šanse za dugovječnost. Vukadin je bio Morlak, a Matija Varošaniin. U svakom slučaju, za orjenitr prema barem okvirnoj dugovječnosti Zadrana može poslužiti slika Dubrovnika kao po veličini i važnosti Zadru bliskog istočnojadranskog grada, dobivena na temelju suvremenih povijesno-demografskih istraživanja. Naime, prema izračunima Stjepana Krivošića, krajem 17. stoljeća u Dubrovniku je prosječna dob umrlih bila oko 40 godina.⁸⁵⁸ Sve u svemu, točnija rekonstrukcija prosječne dobi smrti u Zadru 17. stoljeća i eventualni uzroci zbog kojih je do nje dolazilo još uvijek čekaju detaljnu analizu matičnih knjiga, istraživački pothvat koji izlazi iz sfere ovog istraživanja.

No, osim pojedinačnih zdravstvenih problema, stanovništvo gradova ranog novog vijeka bilo je izloženo i raznim epidemijama, posebice onoj kužnoj. Mjere opreza od epidemija kuge diljem Europe bile su opsesija gradskih vlasti, ali su imale samo ograničen učinak.⁸⁵⁹ Posljedice velike epidemije kuge 1630. godine posebno su se snažno odrazile na prostor Sredozemlja od čega nije ostao imun niti Zadar koji je do tada, unatoč postojećim preventivnim mjerama, od kraja 16. stoljeća već doživio dvije epidemije.⁸⁶⁰ Koliko je ova posljednja epidemija ostala čvrsto utisnuta u svijesti Zadrana, govori jedan detalj iz oporuke

⁸⁵⁸ Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika*, 89-92.

⁸⁵⁹ Cowan, *Urban Europe*, 187-189; Friedrichs, *The Early Modern City*, 281-282.

⁸⁶⁰ O razornosti epidemije 1630. godine na sredozemni prostor, v. npr.: Cowan, *Urban Europe*, 10. O kužnim epidemijama u Zadru u prvoj polovici 17. stoljeća, v.: Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 406; Peričić, *Razvitak gospodarstva Zadra*, 68-69.

Lucijete Fanfonja sastavljene 36 godina kasnije. Naime, oporučiteljica je dala sastaviti oporuku kako bi zamijenila stariju istaknuvši kako je ta, sada nevažeća, napisana u godini epidemije kod pokojnog bilježnika Šimuna Giordanija, iako se točne godine uopće nije mogla sjetiti.⁸⁶¹ U svakom slučaju, i u vremenu trajanja Kandijskog rata još je jedna kužna epidemija pogodila Dalmaciju i Zadar na samoj polovici stoljeća, na prijelazu iz 1649. u 1650. godinu. Našavši se u to vrijeme u Zadru, mletački rektor Paolo Donato podnio je detaljan izvještaj o teškom stanju Provincije i samog Zadra zahvaćenih epidemijom. Izvjestivši kako bolest utječe ne samo na zdravlje građana nego uzrokuje probleme u normalnom funkcioniranju čitavoga grada, naveo je podatak kako je u Zadru od 17. lipnja do trenutka sastavljanja izvještaja, 22. listopada, u gradu od bolesti pomrlo 786 ljudi. Navodeći broj umrlih po mjesecima, rektor je zabilježio kako je kuga najviše života uzela u rujnu, 115 u gradu i 98 u Lazaretu.⁸⁶² Rektori u svojim kasnijim izvještajima nisu donosili ovako detaljne podatke, ali prema nekim suvremenim istraživanjima tijekom čitavog svojeg trajanja kuga je u gradu odnijela preko 1000 života.⁸⁶³ Jedino što bi se moglo smatrati pozitivnim u ovoj tragediji jest utjecaj kuge na samu ratnu aktivnost jer je zbog epidemije došlo do značajne stagnacije vojnih operacija s obje zaraćene strane.⁸⁶⁴ Ovakav pomor gradskog stanovništva nikako nije mogao ostati nezamijećen niti u djelatnosti, za bolesti inače poprilično indiferentnih, bilježnika. Iako se vidjelo kako se u bilježničkim spisima, osim samog njihovog postojanja, ne može naći konkretnijih podataka o bolestima prisutnima među gradskim stanovništvom, trajanje i intenzitet spomenute epidemije uopće se vrlo lako posredno može uočiti iz povećane produkcije oporuka. Dok se u čitavom ovdje razmatranom razdoblju prosječno sklapalo između 15 i 20 oporuka godišnje, s povremenim manjim oscilacijama u oba smjera, samo je u 1649. godini sastavljeno njih 77 što je daleko najveći broj oporuka sastavljenih u jednoj godini. Iako se u narednoj godini broj oporuka znatno smanjio, sastavljeno ih je 34, kuga je povremeno izbijala sve do kolovoza.⁸⁶⁵ Ovakva povećana produkcija jasno govori o utjecaju epidemije na stanovnike i njihovu svijest o vrlo lako mogućem skorom okončanju vlastitih života te strah čak ne niti toliko za vlastitu smrt koliko za sigurnost imovine i nezaraženih

⁸⁶¹ „...anno dela peste del 1630 ouero 1631 che hora puntualmente non mi souiene ma solo mi ricordo che fu fato ali 8 di decembre per mano del Signor Simon Giordani nodaro publico...“, HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 14. XII. 1666.

⁸⁶² ASVe, DR, f. 54., 22. X. 1649.

⁸⁶³ O procjenama umrlih tijekom epidemije, v.: Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 406.

⁸⁶⁴ O utjecaju epidemije na ratna zbivanja, v.: Mayhew, *Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule*, 42; Madunić, *Defensiones Dalmatiae*, 102-103.

⁸⁶⁵ U kolovozu prestaje spominjanje *mal contagioso* od strane Šimuna Brajčića, bilježnika koji je u svojim ispravama najsustavnije vodio evidenciju o epidemiji. Za posljednji spomen u 1650. godini, v.: HR-DAZD-31-BZ, S. Braicich, b. VI, fasc. 8, 17. VIII. 1650.

članova obitelji. Kako se može vidjeti iz pojačanog intenziteta rada trojice u to vrijeme aktivnih bilježnika, kuga je najvećeg maha uzela u posljednja tri mjeseca 1649. i početkom 1650. godine, a najaktivniji među ovom trojicom, Šimun Brajčić, znao je sastaviti i po dvije oporuke dnevno.

Osim same povećane smrtnosti, epidemija je, šireći strah, svakako uvelike utjecala na cjelokupno gradsko društvo. Brojni oporučitelji Šimuna Brajčića, zaraženi kugom, odlazili su u Lazaret,⁸⁶⁶ a odvajanje od sugrađana na svojoj je koži osjetila Julija, udovica pokojnog Jurja Bunića koja je, zaražena *mal contagioso*, bila zatvorena u neku vrstu karantene. No, ne pomirivši se očito u potpunosti sa svojom sudbinom, sva je svoja dobra, osim 10 dukata za vlastite potrebe, donirala upravo bilježniku Šimunu Brajčiću koji je zauzvrat bio dužan brinuti se za nju do kraja života, a nakon smrti organizirati sprovod i mise zadušnice.⁸⁶⁷ Naravno, velik je udarac za pojedince ili čitave obitelji mogao biti i gubitak bližnjih. Odrekavši se jednog posjeda u korist svojih nećakinja, gradski plemić Franjo Benja pokojnog Marka Antuna naglasio je u ispravi da je posjed pripadao dvojici njegovih nećaka prerano preminulih u vrijeme haranja kuge, ujedno i braće doniranih nećakinja.⁸⁶⁸ Uz ovakve privatne tragedije, izvanredno stanje tijekom epidemija odrazilo se i na svakodnevno funkcioniranje grada i obavljanje rada njegovih stanovnika. Da bilježnici nisu bili zaposleni sastavljanjem oporuka, ostali bi praktički besposleni jer se iz njihovog opusa jasno vidi kako su od rujna 1649. pa do početka sljedeće godine sve druge aktivnosti u gradu gotovo pa u potpunosti stale. Primjerice, Ivan Sorini, inače prilično aktivan bilježnik, u rujnu i listopadu 1649. godine nije napisao niti jednu ispravu, dok je u posljednja dva mjeseca sastavio jednu potvrdu primitka miraza vezanu uz ranije sklopljen brak, spomenutu donaciju bolesne Julije u karanteni te preporuku za popunjavanje upražnjenog mjesta kapetana jedne postrojbe.⁸⁶⁹ Najzad, koliko je epidemija bila pogubna za grad, govori činjenica da je ostavila traga i u samom radu gradskog upravnog aparata. Iz jedne od nekoliko isprava Ambroza Lomazzija sastavljenih u vrijeme haranja bolesti doznaje se kako zbog zaraze nije bilo raspoloživog vijećnika ili suca istražitelja koji bi prisustvovao službenom otvaranju oporuke.⁸⁷⁰ No, da to nije bio usamljen slučaj, doznaje se na temelju isprava Šimuna Brajčića koji je u gotovo svakom protokolu svojih isprava od 4.

⁸⁶⁶ Kao samo jedan u nizu primjera, može se uzeti oporuka Tomice, kćeri pokojnog Jurja Lalešina, Varošanina. U njezinoj se oporuci, kao i kod mnogih drugih, navodi „...infetta del sudetto mal contagioso per il qual effetto deue partire a far la contumacio al Lazzaretto...“, v.: HR-DAZD-31-BZ, S. Braicich, b. VI, fasc. 8, 15. IX. 1649.

⁸⁶⁷ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 13. XII. 1649.

⁸⁶⁸ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 28. V. 1650.

⁸⁶⁹ Za potvrdu primitka miraza, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 7. XI. 1649. Za prijavu za mjesto kapetana postrojbe, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 31. XII. 1649.

⁸⁷⁰ „...senza la presenza di Consigliere o Giudice Esaminadore stante li tempi contagiosi...“, HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 4. XI. 1649. Oporuka je otvorena osam dana nakon njezinog sastavljanja.

rujna kroz čitavo trajanje epidemije naglašavao kako ih sastavlja bez prisutnosti vijećnika i suca istražitelja zbog epidemije.⁸⁷¹

Ovakva se katastrofa tijekom trajanja Kandijskog rata više nije ponovila, iako ovo nije bila posljednja epidemija koja je pogodila grad.⁸⁷² Uostalom, realna opasnost i strah od nove kataklizme uvijek su postojali. Šimun Brajčić spominje jednu kratkotrajnu zarazu u listopadu 1654. istim riječima kao i onu iz 1649./1650. godine, ali izgleda da je ova vrlo brzo suzbijena te je izbjegnuta pomor većih razmjera,⁸⁷³ a još je jedna epidemija pet godina kasnije izbila na Pašmanu, posebice u mjestu Barotul u vlasništvu obitelji Civaelli, ali je očito ostala lokalnog karaktera i nije se proširila niti na grad niti na širu okolicu.⁸⁷⁴ U svakom slučaju, uz prirodne katastrofe, epidemije su čovjeku ranog novog vijeka, pogotovo onom gradskom, bile najgori neprijatelj i često su brisale ustaljene društvene vrijednosti. No, iako su kužnim epidemijama jednako bili izloženi svi stanovnici nevezano za društveni položaj, rezultati istraživanja na primjerima mnogih ranonovovjekovnih europskih gradova pokazuju kako su ipak više stradavali pripadnici nižih društvenih slojeva.⁸⁷⁵ Kako se vidjelo na konkretnim primjerima, u Zadru su velikom epidemijom kuge sredine 17. stoljeća jednako bili zahvaćeni svi, od gradskih plemića do Varošana, a iako je na temelju bilježničkih spisa teško izraditi pouzdane statističke podatke, spomenuta suvremena istraživanja spominju 80 preminulih plemića.⁸⁷⁶ To je bez sumnje bio veliki udarac ovoj ionako malobrojnoj, ali u mnogim drugim segmentima povlaštenoj, društvenoj skupini te se prema tome nikako ne može reći kako je kuga 1649./1650. godine zaobišla neki od društvenih slojeva u Zadru.

5.3.4. Pripreme za odlazak na drugi svijet

Koliko god se stanovnici Zadra preventivno brinuli za svoje zdravlje ili se pak borili s bolestima, smrt je kod svakog pojedinca prije ili kasnije morala nastupiti kao neizbježna pojava. Priprema za smrt i odlazak na drugi svijet u trenutku kada je bilo jasno, ili se barem pretpostavljalo, da ovozemaljske pomoći više nema, može se ujedno smatrati i posljednjim činom proživljavanja svakodnevnog života, a ujedno i oproštajem od njega kao, uostalom, i oproštajem bilo kojeg drugog načina života. Kako bi se vidjelo koje su Zadranima bile glavne preokupacije u posljednjim trenucima njihovih života, i u ovom će slučaju najbolje poslužiti

⁸⁷¹ *In assenza del Signor Consigliere ouer Giudice Esaminadore per il corente mal contagioso* bila je standardna formulacija kraja gotovo svakog protokola Šimuna Brajčića od početka rujna do samog kraja 1649. te povremeno u 1650. godini, posebice u kolovozu kada je epidemija, izgleda, ponovno nakratko uzela maha.

⁸⁷² V.: Raukar, Petricioli, Švelec i Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, 406-407.

⁸⁷³ V.: HR-DAZD-31-BZ, S. Braicich, b. VI, fasc. 8, 9. X. 1654.; isto, 18. X. 1654.

⁸⁷⁴ HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 1, 12. V. 1659.

⁸⁷⁵ Friedrichs, *The Early Modern City*, 129-130, 281 i 284.

⁸⁷⁶ Peričić, *Razvitak gospodarstva Zadra*, 69.

već mnogo puta tijekom čitavog ovog istraživanja korištene oporuke. No, najprije treba napomenuti kako nisu svi stanovnici sastavljali oporuke na samrtničkoj postelji, neki su to prvenstveno radili iz preventivnih razloga pa je tako zabilježen velik broj slučajeva u kojima se prikovanost za bolesničku postelju ne navodi kao razlog sastavljanja oporuke već se jednostavno radilo o bojazni od nepredvidivosti sudbine.⁸⁷⁷ Ovakvoj praksi u prilog ide i činjenica da je postupak službenog otvaranja oporuke, standardno obavljan neposredno nakon smrti oporučitelja, u brojnim slučajevima izvršen više godina nakon njihovog sastavljanja, a ponekad je od jednog do drugog postupka moglo proći i nekoliko desetljeća.⁸⁷⁸ Naravno, treba uzeti u obzir kako vremenski razmak između sastavljanja i otvaranja oporuka nije nužno morao značiti predostrožnost oporučitelja već i da je osoba, sastavivši oporuku u trenutku kada se činilo da joj se bliži kraj života, uspjela izbjeći smrti. U svakom slučaju, određena nesigurnost manifestirana kroz svijest o tome da smrt može nastupiti u svakom trenutku, imala je svoje mjesto u svakodnevici gradskog stanovništva, iako bi bilo uvelike pretjerano tvrditi da su Zadranici bili opsjednuti smrću.

Može se reći kako oporuke donose dvije osnovne kategorije pripreme za smrt pojedinca. Kao jedna bila bi ipak njihova primarna namjena da se oporučitelji pravno pobrinu za svoju imovinu, osiguraju život najbližima te eventualno riješe neke probleme, što bi predstavljalo sređivanje konkretnih računa na ovom svijetu. Druga kategorija, kojoj će se ovdje posvetiti pažnja, predstavljala bi njihovu brigu o sebi samima, od odabira grobnog mjesta i pogrebne ceremonije do pribavljanja preporuka za dobar prijem na drugom svijetu kroz naručivanje molitvi, misa zadušnica te davanje raznih priloga, kako Crkvi tako i potrebitima. Jer, nije se moglo znati gdje će duša pokojnika završiti, kao što je vjerovala Marija, supruga zapovjednika topnika Andreja Calcatija iz Cremona koja je uplatila mise za duše svojih predaka u Čistilištu, želeći zasigurno osigurati svoju od takve sudbine.⁸⁷⁹ Uglavnom, tijekom analize drugih aspekata gradskog života, već su se mogle uočiti neke tipične manifestacije priprema za odlazak na drugi svijet. Uobičajeni legati za četiri nabožna mjesta predstavljaju najstandardniji oblik prakticiranja dobrih djela za zajednicu i Crkvu kako

⁸⁷⁷ Za razliku od navedene formulacije o ležanju na bolesničkoj postelji, u ovakvim je slučajevima standardna formulacija bila „La conditione humana, che hà per punto infalibile la morte [...] sana di mente, senso, et intelletto, et in bona vita...“, a samo jedan u nizu takvih primjera, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 17. VIII. 1649. Radi se o oporuci Vidale, supruge pokojnog Marina Pechiarija, pripadnice zadarskog plemstva rođene u obitelji Cedolini.

⁸⁷⁸ Dulji razmaci između sastavljanja i otvaranja su, jasno, rjeđi, ali nisu neuobičajeni. Ipak, treba napomenuti kako u tome svakako prednjači gradski bilježnik Šimun Lovatello. Njegova je oporuka, naime, otvorena 23. kolovoza 1675. godine, čak 29 godina nakon njezinog sastavljanja! V.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 24. IX. 1646.

⁸⁷⁹ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 5. IX. 1649.

bi se osiguralo mjesto u raj. U gotovo svakoj oporuci u tu je svrhu davan simboličan iznos, a čak i u rijetkim slučajevima kada je oporučitelj zbog vrlo teškog materijalnog stanja bio spriječen ili iz nekog razloga nije želio ništa ostaviti, ovaj se legat spominje s naglaskom da se ne ostavlja ništa. Kako će se vidjeti u nastavku, ovaj je u odnosu na ostale legate kojima se brinulo za svoju dušu bio zaseban i po tome što se nije tražila nikakva protuusluga u smislu obveze darovanih institucija da se na razne načine brinu za dušu oporučitelja.

Još jedan uobičajen oblik brige za svoju dušu bili su legati vezani za mise i, nešto rjeđe, molitve ili općenito izvršavanje dobrih djela za oporučiteljevu dušu. No, u ovom je slučaju u oporukama prisutna mnogo manja unificiranost legata manifestirana kroz odabir osoba ili institucija zaduženih za njihovo održavanje nakon oporučiteljeve smrti, oblike njihovog provođenja te uopće brojnost takve vrste legata u pojedinoj oporuci i za to osigurana materijalna sredstva. Ponekad je članovima obitelji kojima je ostavljen veći imetak ili bi bili imenovani glavnim nasljednicima ujedno napomenuta i obveza obavljanja ove dužnosti, ali najbrojniji legati ove vrste bili su ipak rezervirani za razne karitativne i vjerske ustanove među kojima su zastupljeno mjesto imale bratovštine. Upravo su ove posljednje bile najčešći vršitelj dužnosti održavanja misa zadužnica za pokojnog oporučitelja koji je obično bio i njihov član. Također, treba naglasiti i kako u pojedinoj oporuci za obvezu izvršavanja ove dužnosti nije morala biti zadužena samo jedna osoba ili institucija već ih je moglo biti mnogo više, ovisno o broju samih legata. Oporučitelji su ovom legatu pridavali veliku pažnju i rijetko su njegov način provođenja prepuštali na volju nasljednicima kao što je Jelena, udovica pokojnog Nicola Rapantija iz Jesija, ostavivši im svoju kućicu u gradu, odredila članovima bratovštine sv. Roka da prema vlastitoj volji čine djela za njezinu dušu.⁸⁸⁰ Čak i kada nebi ostavili detaljna uputstva, oporučitelji su barem okvirno naznačili na koji način žele da se vrše djela za spas njihovih duša, bilo broj misa ili mjesto njihovog održavanja pa je tako Julija, supruga Jakova Zorzija odredila da njezin glavni nasljednik sin Petar za pokojnicu, njegovog oca i tektu prema vlastitoj volji osigura služenje misa zadužnica u crkvi sv. Katarine, dok je kapetan Andrija Ragno odredio točan broj misa, njih 50, ali je mjesto njihovog održavanja ostavio na izbor svojim nasljednicima.⁸⁸¹ No, prevladavajuća praksa bila je sasvim drukčija, i oporučitelji su u određivanju ove vrste legata često išli i u najsitnije detalje. Uz određivanje točnog broja misa i mjesto njihova održavanja, ne samo crkve nego i određenog oltara pojedine crkve, ujedno su redovito naznačavali i točne dane ili periode u godini kada su se

⁸⁸⁰ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 21. VII. 1655.

⁸⁸¹ Za Julijin legat, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 11. XI. 1649. Za Andrijin legat, v.: HR-DAZD-31-BZ, Ligniceo, b. I, fasc. 2, 6. III. 1656.

one trebale služiti, kao i vrstu službe pa se tako u legatima redovito zasebno spominju male i velike mise, kao i one gregorijanske i pjevane, a ukoliko su zadužene za realizaciju ovih legata bile crkvene osobe, nije bilo isključeno da oporučitelji izričito angažiraju njih za izvođenje misa. Za molitve su vrijedila ista pravila, a ponekad se određivalo i koje će se točno molitve moliti.⁸⁸² U rijetkim slučajevima, za spas duše oporučitelja, nasljednici su čak bili dužni poduzeti hodočašće pa je tako Marija Cedolini zadužila svojeg supruga Franju Bartolazzija, ujedno i njezinog glavnog nasljednika, da za oprost njezinih grijeha ode na hodočašće ili u Asiz ili u Rim, a jednako je učinio i Francesco Madalena iz Chioggie obvezavši izvršitelje svoje oporuke da, uz Asiz i Rim, odrede nekoga tko će obaviti hodočašće i u njegovo rodno mjesto.⁸⁸³

S obzirom na proizvoljnost određivanja ovakve vrste legata, davanje pažnje brizi za spas duše uvelike je ovisilo o materijalnim mogućnostima oporučitelja. Veći broj naručenih misa zadužnica i veći iznosi davani vjerskim i karitativnim ustanovama u tu svrhu bili su stoga prvenstveno ograničeni unutar viših društvenih slojeva gradskog stanovništva. Članovima plemićkih obitelji, poput Jeronime Rosa, ili jednom bogatom trgovcu kao što je bio Antun Ferrari, nije bilo teško izdvojiti više stotina dukata kako bi se u raznim crkvama i samostanima za njihove grešne duše održavao velik broj raznih misa koji je dosizao nekoliko stotina, kako odmah poslije smrti, tako i u točno zadanom kraćem ili duljem periodu.⁸⁸⁴ No, unatoč tome što su oporučitelji slabijih imovinskih mogućnosti ostavljali manja sredstva i time bili vrlo ograničeni u naručivanju broja misa i ostalih pobožnih djela za spas svoje duše, brojni se pripadnici nižih društvenih slojeva nisu libili ostaviti, za svoje prilike, velik imetak kako bi sastavili ovu vrstu legata. Prema tome, iako se i dalje najčešće radilo o novčanim iznosima, oporučitelji su se također potrudili obogatiti ove legatostavljajući nekretnine, raznovrsne proizvode i predmete, od vina, preko tkanina za uređenje crkvi, odjeće i nakita za svećenstvo do komada namještaja pa čak i oružja.⁸⁸⁵ Dakle, ovi su legati u svakom slučaju bili sveprisutni u oporukama kako bogatih, tako i siromašnih stanovnika Zadra, ali ne smije se zanemariti niti činjenica kako su oni ujedno svakako predstavljali i važan izvor prihoda bratovštinama, crkvama te samostanima kojima su dodijeljivani.

⁸⁸² Obično se radilo o molitvama Oče naš i Zdravo Marijo, v. npr.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 10. VIII. 1647.; HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 8. VI. 1650.;

⁸⁸³ Za Mariju, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 21. VIII. 1667. Za Francesca, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 14. VI. 1648.

⁸⁸⁴ Za Jeronimu, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 12. VIII. 1661. Za Antuna, ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 5. I. 1657.

⁸⁸⁵ Slučajevi ovakvih oblika darivanja vrlo su česti. S obzirom da za ovu temu nema potrebe raditi pojedinačne analize, selekcija pojedinih isprava nije potrebna, stoga se ovdje neće donositi neki zasebni konkretni primjeri.

Vjera je nesumnjivo činila važan dio svakodnevnog života ranonovovjekovnog čovjeka, a do sada navedeni primjeri to izravno potvrđuju. No, među raznim oblicima prakticiranja vjere teško je odrediti što je proizlazilo iz stvarnog nadahnuća, a što je predstavljalo ustaljen obrazac ponašanja onovremenog društva. U svakom slučaju, kroz spomenute se legate vezane za duhovni segment oporuka ipak jasno mogla uočiti razina pobožnosti zadarskog stanovništva. Doslovce nije zabilježena oporuka koja nebi sadržavala barem simboličan iznos za neko od pobožnih djela kako bi pokojnikova duša bila spašena. Uz to, pridavanje velike pažnje održavanju misa, iako se pokazalo da je uvelike bilo odraz materijalne moći oporučitelja, govorilo je ipak nešto i o samoj okrenutosti čovjeka vjeri. Jer, dok se većina stanovništva držala standardnih granica vezanih za naručivanje broja misa i ostalih pobožnih djela i za to izdvajala sredstva unutar svojih materijalnih mogućnosti i društvenih okvira, pojedini primjeri govore i o većoj razini pobožnosti. U tom smislu svakako se ističe Augustin Stassini koji je, iako je imao status stanovnika Šibenika, odlučio biti pokopan u Zadru u crkvi sv. Dominika. Naime, uz već naručenih 100 misa koje su se trebale održati odmah po oporučiteljevoj smrti, Augustin je također odredio da se za duše njegovih predaka održi 2000 malih misa i još po 10 misa godišnje što neupitno govori o njegovoj velikoj pobožnosti i brizi za preminule članove obitelji.⁸⁸⁶ Odraz veće pobožnosti manifestirao se i kroz zazivanje posebnih svetaca u oporukama. Naime, dok je većina oporučitelja u standardnoj formuli na početku oporuke preporučivala svoju dušu Svevišnjemu, Djevici Mariji i Nebeskom sudu, pojedinci su u svojim oporukama zazivali i točno određene svece zaštitnike te i njima dodatno preporučivali svoju dušu. Dok je tako Franka, kći pokojnog Šimuna Bartolazzija, svoju dušu posebno preporučila sv. Franji, zadarski liječnik Ivan Krstitelj Bonafiglio obratio se sv. Antunu Padovanskom, sv. Franji Paulskom, sv. Franji Asiškom i sv. Šimunu zaštitniku Zadra kao svojim zagovornicima i zaštitnicima (*aduocati, et protettori*) na Nebeskom sudu.⁸⁸⁷ Konačno, i sami kriminalci mogli su se okrenuti vjeri i pokajati o čemu svjedoči u prethodnom poglavlju spomenuti Marin Bašić iz Nina. Ovaj osuđenik na smrt smješten u gradskoj tamnici, oporučno je odredio da se njegova dobra, uključujući i oružje, prodaju te da se dobivena sredstva iskoriste za dobročinstva za spas njegove duše.⁸⁸⁸

⁸⁸⁶ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 6. II. 1650. Ova brojka može se činiti kao bilježnikov *lapsus calami*, ali s obzirom da ju nije ispisao brojevima nego riječima (*due mille*), nikako nije mogao zabunom dodati jednu nulu, stoga se ova neuobičajeno velika količina naručenih misa može uzeti kao pouzdan podatak.

⁸⁸⁷ Za Franku, v.: HR-DAZD-31-BZ, B. Lantana, b. I, fasc. 2, 7. I. 1646. Za Ivana Krstitelja, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 6. IV. 1652.

⁸⁸⁸ Ponovno, v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 1. VIII. 1659.

Pred smrt, brinući se istovremeno da mu duša što sigurnije stigne na nebo, čovjek bi se još jednom osvrnuo i na ovozemaljski život. Iako također usko povezana s vjerom i pobožnošću, briga oko mjesta ukopa i organizacije sprovoda oporučiteljima je prvenstveno služila kako bi svoju uspomenu održali dobrom i postojanom među onima koji ostaju na ovom svijetu. Stoga, bez obzira što su u određenoj mjeri tu funkciju imale same mise zadušnice te molitve, briga oko groba i ukopa stajala je u čvršćoj korelaciji s prezentacijom pojedinca u društvu, ovaj put posthumno. Još jedna standardna stavka svake oporuke odnosila se na određivanje mjesta ukopa oporučitelja. Gradska groblja u sklopu pojedinih samostana i crkava već su spomenuta, a mnogi su se pokapali i u samim crkvama. Uglavnom su oporučitelji točno navodili gdje žele da ih se pokopa, a posjedovanje vlastitih grobnica koje su obično pripadale jednoj obitelji generacijama,⁸⁸⁹ nisu bile privilegija samo bogatijeg dijela stanovništva. Zapravo, velika većina stanovnika, nevezano za svoje materijalno stanje, imala je svoje obiteljsko grobno mjesto, a čak je i ranije spomenuta Mara koja je naglasila svoje siromaštvo i nabožnim mjestima zbog toga nije mogla ostaviti ništa, navela kako želi da ju se pokopa u vlastitu grobnicu u crkvi sv. Franje.⁸⁹⁰ No, najbogatiji su, uz već postojeće obiteljske grobnice, mogli nabaviti i svoje posebno grobno mjesto, kako se doznaje iz oporuke Antuna Ferrarija.⁸⁹¹ Oni koji nisu posjedovali vlastite, mogli su biti pokopani u grobnice koje su bile vlasništvo jedne od gradskih bratovština kao članovi, a oni pak koji na raspolaganju nisu imali niti jednu od dvije navedene opcije, mogli su barem odabrati u kojoj će crkvi ili samostanu biti pokopani u neku od zajedničkih grobnica, određujući često da im mjesto ukopa bude tamo gdje su sahranjeni njihovi preminuli članovi obitelji. Pojedini stranci koji se nisu vezali za grad, poput već spomenutog izvanrednog providura vojske u *Colfu* Gabriela Zorzija, nisu željeli ukop u gradu, ali su drugi, bez obzira što nisu imali previše veze sa Zadrom odlučili svoje tijelo ostaviti u gradu, kao što je učinio poručnik Nijemac Giovanni Enderstorf određivši da ga se pokopa u jednu od gradskih crkava.⁸⁹² Dakle, uz određene iznimke, redovito određivanje točnog mjesta ukopa, često povezanog s obitelji oporučitelja, bilo je najuobičajeniji način da stanovnici sačuvaju sjećanje na sebe nakon svoje smrti, a ta je praksa očito bila provođena nevezano za pripadnost društvenoj skupini.

⁸⁸⁹ Iz oporuke Jelene, kćeri pokojnog Marka Bonbašića i supruge kovača Zuannea di Vane s Krete, saznaje se kako je u njezinoj obiteljskoj grobnici već pokopano osam tijela njezinih predaka, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 2. V. 1650.

⁸⁹⁰ Ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 25. I. 1648.

⁸⁹¹ Antun je dao izgraditi svoju grobnicu te je u oporuci naveo da, ukoliko se grobnica do njegove smrti ne dovrši, želi da ga se privremeno pokopa u staru obiteljsku, ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 5. I. 1657.

⁸⁹² Zorzijeva grobnica nalazila se u crkvi San Basso u Veneciji, ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 27. IX. 1646. Za Enderstorf, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 28. VIII. 1647.

Naravno, pogrebni obred bio je također neizbježan dio rituala vezanog uz smrt pojedinca. Ipak, o njemu su oporučitelji ostavili manje podataka i nisu ga uvijek spominjali prilikom brige za svoj ukop pa se može pretpostaviti kako je postojala jednostavna i skromna standardna procedura za one koji nisu bili zainteresirani ili nisu sebi mogli priuštiti pogreb prema vlastitoj želji. No, pojedini stanovnici grada u svojim su oporukama naveli točne podatke o tome kako žele da ih se pokopa. Dakle, sprovod jednog imućnijeg građanina mogao je izgledati kao onaj gradskog plemića Petra Calcine. Sa željom da ga se pokopa u grobnicu njegovih predaka u gradskom samostanu sv. Marije, Petar je odredio da ga se na dan sprovoda obuče u habit pohranjen u sakristiji samostana sv. Nikole te da ga od njegove kuće do grobnice prenesu pripadnici franjevačkog reda, dok su članovi bratovštine čiji je i on bio pripadnik dužni pobrinuti se za osvjetljenje tijekom sprovoda. Također, odredio je i da se na dan njegove smrti održi 25 misa u gradu te dodatnih pet na glavnom oltaru u crkvi sv. Franje. Crkvi sv. Marije ostavio je za milodar 22 lire pri čemu je tamošnje redovnice obvezao da na dan njegove smrti čitaju iz psaltira za njegovu dušu, a tome je pridodao i po jednu liru za svaku molitvu koja će se taj dan za njega u istom samostanu izmoliti. Nakon ovih detaljnih uputa, Petar je naglasio kako ne želi nikakvu glazbu, osim zvonjave s velikog zvonika.⁸⁹³ Prenošenje gradskim ulicama u pratnji svećenika, cjelodnevne mise, molitve po crkvama i samostanima te zvonjava crkvenog zvona nisu mogli ostati nezamjećeni od strane prolaznika i Calcini je očita namjera bila da se njegova smrt dostojno obilježi na znanje čitavoga grada. Naravno, ovako raskošan sprovod mogli su sebi priuštiti samo rijetki, ali većina ostalih koji su se pobrinuli da se dan njihove smrti na neki način obilježi, naveli su neku od stavki prisutnih u upravo navedenim Calcininim detaljnim uputama. Uz nekoliko neobičnih pojedinačnih zahtjeva, poput onog svećenika i kanonika Grgura Zapića koji je odredio da njegovo tijelo na dan smrti bude izloženo u gradskoj katedrali uz prisustvo nadbiskupa i glavnog svećenika prije nego se pokopa u obiteljsku grobnicu u crkvi sv. Katarine, ili zahtjeva Ivana Petra Garibolda da mu se pod glavu stavi kamen,⁸⁹⁴ ceremonije sprovoda izgledale su prilično jednoobrazno. Iskazivanje odanosti određenom crkvenom redu manifestirana kroz oblačenje pokojnika u njihov habit ili željom za prisutnošću redovnika, kao i isticanje pripadanja bratovštini inzistiranjem na prisustvu njezinih članova, bio je uobičajen dio rituala, jednako kao i održavanje misa te molitve, a vrlo se često pažnja pridavala i osvjetljenju bakljama ili svijećama. No, neki su, ističući svoj nerazmetljiv život i možda prijezir prema ovozemaljskim

⁸⁹³ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 5. I. 1657.

⁸⁹⁴ Za kanonika Grgura, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 5, 16. I. 1668. Za Ivana Petra, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 5. I. 1657.

dobrima, inzistirali na skromnom sprovodu. Za razliku od Calcine, da ga se tako isprati na drugi svijet odlučio je još jedan plemić, Jeronim Spingaroli naglasivši kako želi da se u crkvi pred njegovom grobnicom, uz nekoliko baklji prema izboru njegove supruge, obavi sprovod *senza pompa*.⁸⁹⁵

No, kakav god bio, kada bi sprovod prošao uspomena na pokojnika s vremenom bi izbljedjela, a da se to nebi dogodilo, oporučitelji su se pobrinuli na razne načine. Ponovno, mise zadužnice koje su se mogle održavati mnogo godina nakon što bi oporučitelj preminuo, na točno određene svetkovine ili godišnjice smrti, bile su tipičan oblik sjećanja na pokojnika. Rjeđe, ali vrlo slično misama, bilo je paljenje svijeća što je u svojoj oporuci tražio knežev kočijaš Steffano Polz određivši da redovnici samostana sv. Franje u sjećanje na njega redovito pale svijeće na oltaru Gospe od Karmena.⁸⁹⁶ Šesnaestostoljetni modni kroničar Cesare Vecellio naveo je kako su Dalmatinci odjeću crne boje nosili uglavnom samo prilikom smrti svojih bližnjih, a kako to u njegovom slučaju nebi izostalo, kalafat Bernard Olivieri ostavio je svojoj snahi Margareti crninu te naložio da ju nosi prilikom posjeta njegovoga groba.⁸⁹⁷ No, bogatiji pojedinci nisu se morali oslanjati isključivo na memoriju svojih nasljednika i ovisiti o njihovoj revnosti provođenja svojih oporučnih odredbi. Nerazmetljivi plemić Jeronim Spingaroli, zatraživši skroman sprovod, na istom je mjestu naveo kako želi da mu se izradi kameni spomenik za njegovo mjesto u grobnici te za financiranje ove svoje sigurno ne jeftine odredbe zadužio nasljednike.⁸⁹⁸ Također, iako nije iznio detalje o ceremoniji pogreba, bogati gradski trgovac i istaknuti dobrotvor Antun Ferrari, svoje je ime odlučio ovjekovječiti u kamenu. Naime, ostavivši bratovštini sv. Antuna 50 dukata čime je njezine članove obvezao na održavanje jedne male mise mjesečno, ujedno je odredio da podatak o ovoj donaciji braća uklešu na zid bratovštinske crkve.⁸⁹⁹ Dakle, iz ovih nekoliko primjera vidi se kako su gradske elite bile svjesne da je, uza svu volju svojih nasljednika, najsigurniji način da se uspomena o sebi i svojem djelovanju ostavi živom ipak bio kamen.

Prethodnom je analizom tek zagrebana površina ovdje najneuhvatljivijeg pitanja postavljenog u poglavlju o svakodnevici, shvaćanju čovjeka ranog novog vijeka o važnosti brige za vlastito tijelo i duh. No, kao i mnoge druge do sada samo dotaknute teme vezane za gradsku svakodnevicu, i ova problematika, u suvremenim historiografskim kretanjima ima svoje mjesto te je zaokupljala pažnju mnogih povjesničara, ne zaobilazeći niti one koji se

⁸⁹⁵ HR-DAZD-31-BZ, Lomazzi, b. I, fasc. 3, 10. XI. 1648.

⁸⁹⁶ HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 15. X. 1646.

⁸⁹⁷ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 24. VI. 1661. Također, naveo je da su izvršitelji oporuke, ukoliko Margareta to odbije, dužni naći nekog drugog za tu funkciju.

⁸⁹⁸ Ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 16. I. 1665.

⁸⁹⁹ Ponovno v. u: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 5. I. 1657.

bave proučavanjem razdoblja ranog novog vijeka. Zapravo, briga o sebi, kao uostalom i prethodno prikazana materijalna kultura i načini funkcioniranja pojedinca u društvu, samo otvaraju daljnja pitanja na koja bi bilo nemoguće u potpunosti odgovoriti u samo jednom istraživanju. Stoga, bez pretendiranja na konačne rezultate, ali osvjetlivši barem neke fragmente ovih problema, nastojao se dati jedan završni detalj kako bi slika svakodnevice pojedinca unutar cjelokupnog gradskog društva jednog istočnojadranskog grada u 17. stoljeću bila što kompletnija.

5.4. Utjecaj rata na svakodnevni život u Zadru

Sporedna za temu ovog istraživanja, ali nikako sporedna za Zadar i njegovo stanovništvo bila su ratna zbivanja kako u neposrednoj gradskoj okolici tako i na udaljenijim bojištima izazvana Kandijskim ratom. Zato je prije samog završetka analize svakodnevnog života u Zadru, kao i na kraju prethodnog poglavlja, potrebno detaljnije se osvrnuti na pozadinu ovog istraživanja usredotočenog prvenstveno na rekonstrukciju urbanog društva jednog istočnojadranskog grada u ranom novom vijeku. Prethodno poglavlje otkrilo je razne aspekte utjecaja ratnih zbivanja na urbane društvene strukture čime se već djelomično moglo uočiti kako je rat jednako tako diktirao i promjene u sferi svakodnevnog gradskog života te koliko je njegova prisutnost, unatoč tome što nije ugrožavala prostor iza gradskih zidina, bila prisutna u svijesti stanovnika Zadra. Uostalom, s obzirom da je u Dalmaciji i prije izbijanja Kandijskog rata vladalo permanentno stanje napetosti i prakticiranja manjih vojnih akcija koje je praktički jednako štetilo normalnom odvijanju života kao i period otvorenog rata,⁹⁰⁰ može se pretpostaviti kako vrijeme od 1645. do 1669. godine nije bilo iznimka te da ovaj sukob Mletačke Republike i Osmanskog Carstva u tom smislu nije donio nekakve temeljite promjene u načinu funkcioniranja bilo kojeg dalmatinskog grada pa tako ni Zadra. No, iako velikih promjena nije bilo, prisutnost rata svakako se odrazila i na svakodnevnu rutinu unutar sigurnosti samih zidina.

Mnogo puta do sada istaknuta povećana prisutnost vojske u gradu pokazala je kako je ova profesionalna skupina imala svoj utjecaj na cjelokupno urbano društvo pa se tako, naravno, odrazila i na gradsku svakodnevnicu. Osim što je o tome neizravno već bilo riječi i u prethodnom i u ovom poglavlju, odnosi civila i vojnika u Zadru detaljno su analizirani upravo na temelju bilježničkih spisa u dva spomenuta članka naslova *Vojnički život u pozadini*

⁹⁰⁰ O vrlo nesigurnoj mletačko-osmanskoj granici u Dalmaciji u doba trajanja službenog mira prije izbijanja Kandijskog rata, v. npr.: Mayhew, *Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule*, 26-29; Madunić, *Defensiones Dalmatiae*, 30-38.

ratovanja: svakodnevnica mletačkih vojnika u Zadru za vrijeme Kandijskog rata (1645.–1669.) kroz analizu spisa zadarskih bilježnika i Mars Wandering the City: Foreign Soldiers in the Service of the Republic of Venice Garrisoned in the City of Zadar During the War of Crete (1645–1669), stoga će se ovdje ukratko rekapitulirati saznanja donesena u ova dva istraživanja. U svakom slučaju, brojne civilne djelatnosti kojima su se vojnici zbog nesigurnosti egzistencije ovisne isključivo o državnim plaćama bili prisiljeni baviti, neminovno su ih dovele u kontakt s lokalnim civilnim stanovništvom, a s obzirom da je vojska činila etnički i društveno najheterogeniju profesionalnu skupinu u gradu, mnogi su vojnici ionako otprije imali civilni život koji nije u potpunosti završio njihovim stupanjem u vojnu službu. Uostalom, kroz čitavo ovo poglavlje nije se mogla zanemariti upletenost vojnika u sve sfere svakodnevnog gradskog života pa je prema tome značaj prisutnosti vojnika u gradu neupitan. Već je rečeno koliko su pripadnici vojske kroz najrazličitije vrste isprava bili povezani s civilnim pripadnicima gradskog društva, od običnih vojnika do najviših časnika, a kada se među cjelokupnim ovdje analiziranim bilježničkim spisima eliminiraju oni slučajevi u kojima se vojna osoba spominjala samo posredno, taj se broj svodi na ukupno 675 isprava, uključujući i u prethodnom poglavlju u istom kontekstu spomenute vojnike strance. Dakle, ovdje izneseni podaci pokazuju kako vojska nije bila niti zatvorena niti marginalizirana skupina već su njezini pripadnici bili itekako aktivni čimbenici društvenog života grada. No, svakako treba naglasiti kako u Zadru niti u jednom trenutku nije prestao dominirati civilni život i institucija vojske nikad nije preuzela primat u odnosu na ostale njegove funkcije pretvarajući grad u svojevrсну vojarnu.⁹⁰¹

Ipak, aktivnost vojnika u gradu nevezana za strogo vojne poslove i, prema tome neminovna intenzivna interakcija s civilnim stanovništvom, samo djelomično otkriva prirodu njihovih odnosa. Zapravo, oni su u ratovima ranog novog vijeka između urbanog civilnog stanovništva i vojnika koji bi službeno bili na njihovoj strani, u pravilu bili vrlo napeti što bi povremeno eskaliralo otvorenim sukobima, unatoč oštrim preventivnim mjerama vojnog i državnog vrha ondašnjih europskih zemalja.⁹⁰² Mletačka Republika nikako nije zaostajala u revnom prakticiranju vojne discipline, ali niti njezina vojska nije ostala imuna na pobune od kojih su se neke dotakle i urbanog prostora.⁹⁰³ Naime, osim nekih manjih izgreda i

⁹⁰¹ O tome više, v.: Novosel, „Vojnički život u pozadini ratovanja“: 386.

⁹⁰² O generalno konfliktom suživotu vojnika i civila u gradu, v. npr.: Duffy, *Siege Warfare*, 254-255. Kao paradigmatički primjer stalne prisutnosti problematičnih odnosa između vojnika i civila u ranom novom vijeku može poslužiti, temi ovog istraživanja vremenski najbliži, Tridesetogodišnji rat kojeg se završne godine preklapaju s početkom Kandijskog, v.: Geoff Mortimer, *Eyewitness Accounts of the Thirty Years War 1618–48*. Houndmills–Basingstoke–Hampshire–New York: Palgrave, 2002., 45-58.

⁹⁰³ Madunić, *Defensiones Dalmatiae*, 277.

pojedinačnih dezerterstava, Šibenik je bio grad koji je najizravnije osjetio bijes vlastitih gladnih vojnika, čak dva puta u vrijeme Kandijskog rata, jednom 1648., a drugi puta 1657./1658. godine.⁹⁰⁴ No, sudbina Šibenika bila je zapravo iznimka i, unatoč stalnim kašnjenjima plaća te vrlo nesigurnim zalihama hrane i ostale logistike, vojnici niti u jednom trenutku nisu otkazali poslušnost i odlučili nanijeti štetu kako ruralnim tako niti urbanim podanicima mletačkog dužda u Dalmaciji pa prema tome ne odražavaju pravu sliku odnosa civila i vojnika na individualnoj razini. S obzirom na brojnost vojnika u Zadru, bilježnički spisi zapravo vrlo rijetko spominju fizičke sukobe povezane na bilo koji način s njima. Ovakvih pojedinačnih konflikata između vojnika i civila u ispravama zadarskih bilježnika uopće nema te se mali broj ovakvih informacija odnosi samo na svađe među vojnicima, iako bi za bolji uvid, ponovno se mora naglasiti, trebalo konzultirati zapise sudskih procesa. Sve u svemu, bilo kakve nesuglasice koje bi izbile između vojnika i civila nisu se rješavale na ulici nego isključivo u civiliziranijem okruženju pred predstavnicima zakona te razlozi njihovog izbijanja nisu bili devijantno i agresivno ponašanje već su reflektirali probleme vezane uz financije i materijalna dobra.⁹⁰⁵

Uz poslovne veze, navedena istraživanja pokazala su kako su domaći i strani vojnici s lokalnim stanovništvom stupali i u razne druge vrste odnosa. Naime, dok za vojnike iz grada nije bilo neuobičajeno oženiti gradsku djevojku, brojni primjeri govore i o dobrom odnosu stranih vojnika s domaćim obiteljima. Analiza 56 miraza u kojima se javljaju brakovi pripadnika vojske i civila u koje jednako spadaju slučajevi u kojima je mladoženja bio vojnik kao i oni u kojima je mladenka dolazila iz obitelji vojnika dok je druga strana pripadala civilnom svijetu, jasno pokazuju kako ne postoji nikakva čvrsta granica između vojničkog i civilnog stanovništva. Jednako tako, pokazalo se kako niti etnička pripadnost mladoženje i mlade nije znatnije utjecala na odabir bračnog partnera. Primarnu ulogu u sklapanju ugovora o mirazu, kao i u svim slučajevima do sada, igrao je prvenstveno društveni faktor te se iz sumiranih isprava koje se odnose na vojničko-civilne brakove može uočiti kako su mlada i mladoženja najčešće pripadali istom društvenom sloju, bez obzira na njihovo geografsko podrijetlo, a da su brakovi stranaca i domaćih bili jednako skladni, može se primijetiti iz analize oporuka.⁹⁰⁶ Iako slabije zastupljene, jednako značajne za razumijevanje odnosa vojnog i civilnog stanovništva pokazale su se darovnice. Uz već spomenutu zahvalu kapetana

⁹⁰⁴ Pobunu 1648. godine opisuje Franjo Divnić, v.: Difić, *Povijest Kandijskog rata*, 142. O drugoj pobuni, v.: Madunić, „*Defensiones Dalmatiae*,” 161-162. Zanimljivo kako Divnić ovu drugu, isto tako veliku, ako ne i opasniju, pobunu ne spominje u svojem inače iscrpnom djelu o Kandijskom ratu.

⁹⁰⁵ Novosel, „Mars Wandering the City“.

⁹⁰⁶ Novosel, „Vojnički život u pozadini ratovanja“: 379-380. Posebno za analizu oporuka vezano za bračne odnose stranaca i domaćih ljudi, v.: Novosel, „Mars Wandering the City“.

Carla Mancinija svojem njegovatelju za vrijeme kapetanove teške bolesti, vrlo izravno o skladnom suživotu vojnika i civila govori darovnica kaplara u Papinskim postrojbama Giovannija Piera Perineija koji je svojoj sluškinji Ancili, također strankinji iz Ferare, darovao tkanine i nakit u iznosu od 120 reala te pridodao i tri cekina za troškove Ancilinog putovanja brodom u Ankonu.⁹⁰⁷ Ovdje još treba dodati i kako o skladnom suživotu te međusobnom prihvaćanju ljudi iz često oprečnih vojnih i civilnih svjetova, govore slučajevi kumstva između vojnika i civila. Takvim čvrstim vezama svjedoče dvije punomoći iz kojih se doznaje kako je kapetan Petar Pavao Parenzi bio krsni kum sinu zadarskog kneza Julija Sauorgnana i njegove supruge Pauline, odnosno kako je zapovjednik papinskih vojnika na gradskom trgu Augustin Molinari kumovao pri krštenju sina Anđela Balbija, kaštelana utvrde Sv. Nikola u Šibeniku.⁹⁰⁸ Sve u svemu, kada se uzmu u obzir obje strane međuljudskih odnosa, lako se može doći do zaključka kako vojska ipak nije u velikoj mjeri predstavljala strano tkivo u gradu. Otvorenost jednih prema drugima pri čemu su dobri odnosi prevladavali, dok oni loši nisu bili zastupljeni ništa više nego među samim civilima, pokazuju kako je civilno stanovništvo prihvatilo vojnike kao sastavni dio gradskog stanovništva. Razlog tome vjerojatno je u određenoj mjeri bio i njihova stalna prisutnost u gradu, s kulminacijama njihovog broja u kritičnim trenucima i pred veće vojne akcije, što je sve bilo uzrokovano dugotrajnom ratnom opasnošću i blizinom granice s nikad prijateljski raspoloženim Osmanskim Carstvom.⁹⁰⁹

Osim specifičnosti u društvenim odnosima, vojnici su svakako unosili posebnosti i u samu vizualnu sliku grada. S obzirom da vojne odore u suvremenom smislu u 17. stoljeću još nisu postojale,⁹¹⁰ velika koncentracija vojnika unosila je dodatno šarenilo u ionako raznobojne slike ljudi na gradskim ulicama. Prethodne analize inventara vojnih osoba, od običnih vojnika poput Leonarda iz Karnije do viših vojnih časnika kao što su bili razni kapetani, ali i civila kojima je oružje često predstavljalo uobičajeni svakodnevni predmet, mogu dočarati utjecaj prisutnosti vojske i rata na svakodnevnu sliku otvorenih gradskih prostora. Prvenstveno se ovdje misli na razne vrste oružja i njima pripadajućeg sadržaja. Iako, kako je već napomenuto, niti vojnici niti civili nisu redovito uz sebe nosili teško vatreno oružje poput arkebuza ili mušketa, razni metalni predmeti od oklopa i kaciga do mačeva i kopalja bez sumnje su svojim sjajem nadopunjavali svakodnevnu vizuru gradskih ulica. No, osim ovih, ostali aspekti

⁹⁰⁷ HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 10. I. 1662.

⁹⁰⁸ O kumstvu Petra Pavla, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 27. IV. 1646. O kumstvu Augustina, v.: HR-DAZD-31-BZ, Lovatello, b. I, fasc. 2, nepoznat dan XI. 1662.

⁹⁰⁹ Novosel, „Vojnički život u pozadini ratovanja“: 383.

⁹¹⁰ O postepenom uvođenju vojničkih odora u europske vojske, v. npr.: Black, *European Warfare*, 96, 11-102, 114-115 i 216.

materijalne kulture vojnika, na temelju analizirane izvorne građe ne razlikuju se nimalo od one civilnog stanovništva. Jednostavno, svakodnevni uporabni predmeti niže rangiranih vojnika bili su uglavnom skrominiji kao i kod materijalno ograničenijeg pučanstva, dok su viši časnici, i sami dolazeći uvelike iz sfere civilnog društva, u pravilu materijalno bili situirani kao i svaki drugi bogatiji građanin.

No, jasno, nije samo povećana prisutnost vojnika zbog ratnog stanja u Provinciji utjecala na svakodnevni život gradskog stanovništva. Rat je, kao i epidemije, ulijevao jednu opću nesigurnost među stanovništvo koja se opet nije toliko jasno manifestirala u svakodnevnom životu, ali je sigurno igrala određenu ulogu. Taj se osjećaj nesigurnosti već naznačio u prethodnom poglavlju prilikom analize ratnog zarobljeništva. Dakle, mnogi stanovnici Zadra, iako se tu opet prvenstveno radi o vojnicima, završili su u zarobljeništvu bez obzira na svoje društveno zaleđe, što je svakako uzrokovalo brojne materijalne probleme njihovih bližnjih vezane uz otkup iz neprijateljskog sužanjstva, ali je bez sumnje predstavljalo i osobne tragedije gradskih obitelji. Međutim, osim izdvajanja velikih sredstava ili, još gore, zaduživanja zbog namicanja sredstava za otkup svojih članova iz zarobljeništva, u materijalnom je smislu velik udarac bio sam gubitak glava obitelji koje su u kuću donosile kruh, što muškarci koji su odlazili u rat uglavnom i jesu bili svojim suprugama i djeci. Naravno, završavanje njezinog člana u ratnom sužanjstvu nije bio najgori scenarij koji se mogao dogoditi jednoj obitelji. U takvim je situacijama ipak postojala nada da se zarobljenik spasi i vrati, za razliku od smrtnog stradavanja u borbi s neprijateljem. Naravno da je gubitak glave obitelji bila velika tragedija za ostale živuće članove, ali ne može čuditi što je u vrijeme rata bio uobičajena pojava. No, za razliku od većine onovremenih europskih zemalja, Mletačka Republika institucionalno se brinula za preživjele žrtve rata koje su služile pod zastavom sv. Marka osiguravši im plaće i mirovine. Značajno je kako su u tu kategoriju, uz vojne invalide i umirovljene vojnike, ulazile i obitelji pogođene smrću njihovog člana koji je svoj život izgubio boreći se za *Serenissimu*.⁹¹¹ Stoga, ukoliko je obiteljima poginulog oca i supruge materijalna budućnost bila neizvjesna što i jest bio čest slučaj, država im je osiguravala barem osnovnu egzistencijalnu sigurnost. No, unatoč ovakvom, iako za ono vrijeme vrlo naprednom, sustavu brige za svoje u ratu stradale podanike, isplate naknada udovicama poginulih vojnika i njihovim obiteljima zbog financijski nezavidne situacije države u praksi nisu bile redovite. Stoga su, kao i u slučaju neispata vojničkih plaća, nadležnim magistraturama stizali zahtjevi za isplatama zaostalih nadoknada koje su bili

⁹¹¹ O instituciji pomaganja zaslužnim vojnicima i obiteljima stradalih u ratu, v.: Mayhew, „Mletački vojnik“, 258-260; Mayhew, „Soldiers, Widows and Families“, 92-93.

prisiljeni preko svojih opunomoćenika potraživati članovi obitelji poginulih vojnika kako se vidi iz slučaja Katarine, udovice pokojnog zapovjednika topnika Pere de Luca iz Herceg Novog, ili sestara Katarine i Nikolette čijih je više članova, uključujući i brata koji se u ispravi posebno ističe, poginulo u ratu za Republiku.⁹¹² S obzirom da je državna pomoć bila neredovita, a ukoliko se radilo o većoj obitelji često i nedostatna jer oba navedena primjera potraživanja zaostalih isplata spominju iznos od dva dukata mjesečno, nije bilo neobično da se ratne udovice, kao i one civilne, jednostavno ponovno udaju te na taj način riješe egzistencijalno pitanje sebi i svojoj obitelji.

Upravo prikazani razni aspekti ratne prisutnosti u svakodnevnom životu urbanog društva samo potvrđuju zaključak već donesen u prethodnom poglavlju. Dakle, iako se stanje na bojišnici tijekom Kandijskog rata neizbježno reflektiralo i na zadarsko urbano društvo u cjelini, svi su ti događaji povezani s vojnim operacijama izvan gradskih zidina imali samo ograničen utjecaj na društvene strukture i svakodnevni život stanovnika grada. Prethodno je navedeno kako napetosti nisu naglo nastale, nego su samo kulminirale izbijanjem ovog rata, stoga se može reći kako je gradsko stanovništvo u nekoj mjeri već bilo naviknuto na stalnu nesigurnost i sama ratna prisutnost jednostavno je postala dio svakodnevice. Uostalom, zbog svojeg iznimno dugog trajanja, doduše s velikim oscilacijama u intenzitetu ratnih operacija, na rat se u jednom trenutku svakako prestalo gledati kao na izvanredno stanje ako ga se, s obzirom na konstantnu nesigurnost pograničnog područja i prije njegovog izbijanja, na početku uopće doživjelo drukčije. Pomalo fatalistički opisavši Kandijski rat riječima „...ovaj rat koji se vječno vodi...“, vojni inženjer Onofrio del Campo jasno je dočarao jednu atmosferu naviknutosti na stalno ratno stanje.⁹¹³ Kada se uzme u obzir da je del Campo ovu svoju opservaciju zapisao još 1656. godine, dakle punih 13 godina prije nego što će rat napokon završiti, ljudi su u jednom trenutku, unatoč svemu, morali nastaviti živjeti normalnim životom koliko je god to bilo moguće. Stoga, bez obzira na sve probleme koje je rat sa sobom nosio, gradski su stanovnici u najvećoj mjeri uspješni održati životnu rutinu svojeg grada kao jednog tipičnog urbanog sredozemnog centra obavljajući neometano, ili gotovo neometano, svoje svakodnevne poslove, komunicirajući međusobno i sa strancima, primajući sve vrste informacija i novina kako iz okolice tako i iz udaljenijih krajeva Republike i Europe te provodeći relativno normalan život neopterećen izravnim ratnim strahotama.

⁹¹² Za udovicu Katarinu, v.: HR-DAZD-31-BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 3, 25. II. 1657. Za sestre Katarinu i Nikoletu, v.: HR-DAZD-31-BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 16. VII. 1647. Također, za jedan takav primjer, v.: Mayhew, „Soldiers, Widows and Families“, 91-92.

⁹¹³ del Campo, *Tvrđavni spisi*, 42.

6. ZAKLJUČAK

Grad u svakom prostoru i vremenu, čak i ograničenom na kratak period kao u ovom istraživanju, nesumnjivo predstavlja jedan iznimno kompleksan urbani mehanizam. Mehanizam koji ovisi o nebrojenim unutarnjim i vanjskim faktorima, kako pokretačkim, tako i onim sputavajućim, što su prethodno pokazale mnoge analize posvećene urbanoj povijesti ranog novog vijeka kojima se upravo predstavljeno istraživanje pridružuje u nastojanjima za boljim poznavanjem i razumijevanjem problematike gradova ranonovovjekovne Europe. U ovoj detaljnoj studiji društva jednoga grada na malom pograničnom, ali s obzirom na okolnosti svejedno prilično razvijenom urbanom prostoru, pokazalo se na koji su način funkcionirale urbane društvene strukture i kako je izgledao grad na istočnoj obali Jadrana u svojem svakodnevnom životu tijekom 17. stoljeća. Dubinska analiza izvorne građe koja je mogla ponuditi najbolje odgovore na postavljena pitanja, otkrila je mnoge detalje života urbanog društva glavnoga grada mletačke Provincije Dalmacije i Albanije. Proučivši sve različitosti koje su postojale unutar društvene strukture grada, odnose među stanovništvom, značaj pridošlica koji su ne samo upopunjavali gradski prostor već i donosili razne novosti te obuhvativši uopće najveći mogući broj segmenata svakodnevnog načina života stanovništva, nastojala se dobiti što kompletnija slika grada Zadra. Razlozi zbog kojih je ovaj istraživački pothvat poduzet navedeni su još u uvodnom dijelu ovog rada. No, koliko se on pokazao opravdanim i koje je temeljne nove spoznaje donio, preostaje sažeto rekapitulirati u ovom završnom dijelu studije.

Na prvi pogled jednostavna binarna podjela na plemiće i pučane ispod svoje površine skrivala je iznimno kompleksnu sliku urbanog društva grada Zadra. Plemići među kojima je dio očito materijalno, ali i demografski, stagnirao i dalje su čvrsto nastojali zadržati svoj povlašteni položaj. Pučani nisu predstavljali samo najbrojniju skupinu, već su odražavali jednu iznimnu heterogenost iskazanu kroz razlike u materijalnoj moći i širokoj lepezi različitih profesija vitalnih za život grada. Kada se njima priključe i najrazličitiji stranci pridošli u grad, postaje jasno kako urbana društvena struktura Zadra, unatoč svojoj pravnoj monolitnosti, nikako nije bila jednostavna i jedinstvena. Uostalom, samoj dinamici svjedoči i način života u gradu koji je bio, kako se pokazalo, sve samo ne statičan. Velika fluktuacija ljudi najrazličitijih društvenih i profesionalnih profila iz raznih dijelova Europe, brojni obrti i raznovrsna trgovina, status administrativnog, vojnog i crkvenog središta reflektirali su se i na život gradskog stanovništva koji je, koliko je to bilo moguće, pratio onovremene ekonomske i intelektualne europske trendove te, sukladno tome, polako modificirao svakodnevne potrebe

poput onovremenih standarda stanovanja, mode i zabave. Stoga, može se reći kako rezultati dobiveni u ovoj analizi društvenih struktura i života u Zadru odaju jedan grad kojeg, geografski ipak smještenog na nesigurnoj periferiji kršćanske Europe, nikako nisu zaobišla dostignuća i problemi iz svih sfera života europskog ranog novog vijeka. Društvena ekskluzivnost gradskih plemića, raskoš i poslovne inicijative bogatog građanstva, šarolikost života manje prosperitetnih pripadnika sloja pučana te, posebice, dinamičnost dolazaka i odlazaka stranaca kroz grad otkrivaju jednu tipičnu sliku društvene zbilje ranonovovjekovnog urbanog prostora na Sredozemlju kojem je istočni Jadran, kako se potvrdilo u ovom istraživanju, nesumnjivo pripadao.

Sagledavši zadarsku urbanu društvenu zajednicu u cjelini, jasno je dakle kako ona obiluje razlikama manifestiranim prvenstveno kroz materijalne prilike pojedinih društvenih slojeva i pravne regulative koje su se zasebno odnosile na pojedine skupine. No, unatoč svim pravnim povlasticama pojedinih društvenih skupina, odnosno zaknutosti tih istih povlastica ostalima, pravo sudjelovanja u gradskoj vlasti nije predstavljalo prevelik kamen spoticanja u odnosima onih koji su ga imali i onih koji nisu jer, osim malog broja građanske elite, većina pripadnika sloja pučana nije pokazivala političke aspiracije. Zapravo, ne umanjujući ipak pravne i političke razlike, kroz istraživanje se iskristaliziralo kako su upravo materijalne prilike pojedinaca bile onaj faktor koji je činio prave i konkretne razlike te uistinu razdvajao društvo, a vidjelo se i kako se materijalni status pripadnika pojedinih slojeva uopće nije nužno morao poklapati s onim pravnim. Osim osiguravanja položaja u društvu, bogatstvo odnosno siromaštvo uvelike je diktiralo i svakodnevni život pojedinaca, od njihovog vizualnog identiteta u smislu načina odijevanja, prehrane te stambenih i radnih uvjeta do, na kraju, provođenja slobodnog vremena. Stoga, s obzirom na sve navedene različitosti unutar cjelokupnog zadarskog društva, postavlja se pitanje kako je ono uspjelo funkcionirati u jednoj relativnoj koheziji, bez većih problema među postojećim različitim grupama. Iako su materijalne razlike unutar gradskog stanovništva bile velike, a odluke vezane za gradsku politiku nalazile su se u rukama malobrojne elite čiji je rad također bio ograničen s obzirom da su postojale i one više, državne, instance vlasti, grad je živio bez pobuna i agresivnih pokušaja pučana da se postojeći sustav upravljanja promijeni u njihovu korist. Prema tome, može se reći kako je ovakav oblik međusobno dobrih odnosa bio posljedica nastojanja gradskih političkih elita da, koliko god čuvale svoj povlašteni položaj, ipak djeluju u interesu cjelokupne zajednice, ali i postojanja te dovoljno efikasnog djelovanja instrumenata u obliku raznih karitativnih ustanova financiranih od strane samih građana koji su i onim najsiromašnijim stanovnicima grada osiguravali barem osnovne egzistencijalne potrebe. Sve

to zajedno pokazuje kako se zajednica brinula za mir unutar gradskih zidina zadovoljavajući barem djelomično interese svih svojih stanovnika te time uvelike opravdala smisao svojeg postojanja kao komune, institucije koja se ipak temeljila na solidarnosti i sigurnosti svih njezinih članova.

Iako je u ovom istraživanju pozornost posvećena isključivo jednom gradu, ona nikako nije mogla ostati fokusirana samo na prostor unutar njegovih zidina. Naime, analiza raznih aspekata djelovanja Zadranu izvan grada, kao i dolazak mnogih stranaca u Zadar, otkrila je i intenzitet veza s brojnim drugim mjestima čime se jasno pokazao položaj Zadra u odnosu na okolicu, ostale gradove Provincije i istočnojadranske obale, ali i čitave *Serenissime* čije su se granice protezale u dugom luku od prostora sjeverne Italije sve do Levanta. Prvenstveno, okolica grada koja nije mogla bez svojeg središta kao što niti središte nije moglo bez okolice, nje govala je neraskidive veze na relaciji urbanog i ruralnog prostora, ali jednako tako i središta s manjim urbanim centrima poput Nina i Novigrada što je redovito potvrđivano komunikacijama na svakodnevnoj razini. Nadalje, brojne ženidbene veze, trgovačka suradnja, razmjena informacija te uopće posjedovanje nekretnina na područjima izvan zadarskog distrikta, jasno daju do znanja koliko je Zadar bio povezan s ostalim dalmatinskim komunama pokazujući ponovno njegovu dominaciju kao upravnog, vojnog, trgovačkog i gospodarskog centra Provincije. Ovdje se treba nadodati kako su i oni gradovi istočnog Jadrana koji su pripadali drugim političkim entitetima pokazivali svoju tendenciju ostvarivanja komunikacija sa Zadrom kao važnim urbanim središtem, ne isključujući u ovom kontekstu niti Dubrovnik, zbog kompleksnih odnosa Mletačke i Dubrovačke Republike uvijek pomalo suparnički nastrojen grad. Najzad, uz regionalnu, vrlo su se izraženim pokazale i veze s udaljenijim krajevima Mletačke Republike. Grčki doseljenici s Levanta i njihova bratovština sv. Ilije, kao i ostali došljaci sa spomenutog prostora pokazali su kako je Zadar bio privlačna destinacija mletačkim podanicima s njezinih istočnih krajeva, a jednako se može reći i za stanovnike mletačke *Terraferme*. Došljaci najrazličitijih profila, od vojnika, činovnika i svećenika do trgovaca i obrtnika, iz većih urbanih centara poput Brescie ili Bergama do ruralnih prostora, u Zadru su vidjeli svoju priliku za rad i život. Naravno, neupitno dominantna, Venecija je Zadru, kao i brojnim drugim gradovima, predstavljala uzor, ali se pokazalo kako komunikacija nije bila isključivo jednosmjerna i da su stanovnici Venecije također u određenoj mjeri dolazili u Zadar kako bi se skrasili i u njemu eventualno pokrenuli neki posao. Naglašeno je kako je mletačka *Terraferma*, na čelu sa svojom središnjicom Venecijom, predstavljala jedan od najurbaniziranijih područja ranonovovjekovne Europe, stoga ne čudi kako je Zadar u svakom pogledu gravitirao prema tom prostoru. Međutim, zapažanja iznesena

u ovom istraživanju jasno govore o tome da je i na samoj dalmatinskoj obali postojala jedna razvijena i dinamična urbana mreža sa Zadrom kao središtem te se u kontekstu urbanog prostora istočnog Jadrana nikako ne može reći da se radilo o pojedinim izoliranim urbanim otocima.

Napokon, razmatrajući odnose Zadra s drugim urbanim prostorima, preostaje još odgovoriti na pitanje kakvo mjesto on zauzima na široj karti urbane Europe ranog novog vijeka. Već kao sastavni dio urbane mreže Mletačke Republike, Zadar, kao i svi ostali gradovi mletačke Dalmacije, nesumnjivo je pripadao jednoj mnogo široj europskoj urbanoj zajednici. No, predstavljeno je istraživanje pokazalo kako položaj Zadra unutar europske urbane mreže nije bio samo deklarativan i opravdan činjenicom što pripada jednoj izrazito urbaniziranoj državi. Brojni doseljenici s Apeninskog poluotoka izvan mletačke vlasti, ali i ostalih dijelova Europe mnogo konkretnije govore o Zadru kao gradu koji je nadilazio okvire lokalnih ili regionalnih interesa. Brojčano možda malen u usporedbi s gradovima zapadne Europe, njegov položaj središta jedne od provincija Mletačke Republike svakako ga je izdizao s položaja perifernog urbanog prostora. Uopće, zbog svega toga, teško bi bilo ukalupiti Zadar u bilo kakve kategorizacije navedene u uvodnim dijelovima ove disertacije. Relativno malen broj stanovnika i prvenstveno ratom uzrokovano nezavidno gospodarsko stanje koje mu je onemogućavalo samoodrživost nikako nisu pridonosili važnosti Zadra u širem kontekstu, ali vrlo živa trgovina i promet te njegova upravna i vojna važnost osiguravali su položaj Zadra kao jednog manjeg, ali u određenoj mjeri ipak prosperitetnog urbanog središta. Sve u svemu, usporedbom slike Zadra temeljenog na ovom istraživanju s ostalim regionalnim urbanim centrima onovremene Europe istraženim u raznim drugim ovdje upotrebljenim studijama, bez obzira na različitosti u veličini i broju stanovnika, može se reći kako središte mletačke Dalmacije svakako zauzima ravnopravan položaj i time predstavlja sastavni dio bogate karte gradova najprije sredozemnog, a onda i čitavog europskog ranog novog vijeka.

Konačno, kroz istraživanje se pokazalo i što je prisutnost rata kao iznimne i otežavajuće okolnosti značila za život zadarskog stanovništva. Rat sam po sebi nikako nije bio nepoznanica europskom urbanom stanovništvu ranog novog vijeka. Štoviše, odgovarajući u potpunosti metaforičkoj slici Četiri jahača Apokalipse, vrlo dobro poznatoj ranonovovjekovnoj Europi, stajao je uz bok elementarnim nepogodama i epidemijama kao najgorim pošastima koje su mogle pogoditi grad te uzrokovati glad, bolest i smrt njegovim stanovnicima. No, dok brojni drugi primjeri iz razdoblja ranog novog vijeka svjedoče o potpunim devastacijama gradova tijekom ratova, pri čemu je Tridesetogodišnji rat kao najbliži Kandijskom to pokazao u punoj snazi, iskustvo Zadra ispostavilo se drukčijim i dokazalo da

se život ipak, unatoč dugotrajnom Kandijskom ratu, odvijao bez prevelikih turbulencija, bez obzira na prisutno stradavanje gradskog stanovništva u ratu i ekonomske neprilike kao izravnim posljedicama rata. Zapravo, kada se u obzir uzme gospodarska stagnacija, ona je bila posljedica općih prilika na Sredozemlju kojima je rat bio tek jedan od mnogih uzroka. U svakom slučaju, dobiveni rezultat ovog istraživanja koji se prvenstveno odnosi na urbano društvo, više govori o životu blizu stalno napete i nesigurne granice nego o općem devastirajućem djelovanju rata što je očito utjecalo i na Zadar. Štoviše, unatoč tome što su određeni periodi Kandijskog rata obilježeni intenzivnijom ratnom djelatnošću s mletačke ili osmanske strane, u samoj izvornoj građi ne mogu se naći neke jasne naznake o tome da se u pojedinim trenucima izvan zidina događalo nešto neuobičajeno, i zapravo se vidi jedan jasan kontinuitet u funkcioniranju grada i njegovog stanovništva. Naravno, ovime se nikako ne misli umanjiti razorni utjecaj rata na sve segmente urbanog stanovništva ranonovovjekovne Europe, on bez sumnje ostaje neupitan. No, kako je već rečeno, a ovdje će se još jednom naglasiti, permanentna ratna opasnost očito se uvukla u sve strukture zadarskog društva postavši sastavni dio svakodnevnog života te su stanovnici morali prihvatiti takvo okruženje i u što većoj mjeri mu se prilagoditi kako bi nastavili normalno živjeti. Unatoč tome, Zadar nikako nije pretvoren u jednu veliku vojarnu, niti je njegovo stanovništvo postalo izraženo militantno i fokusirano na ratna zbivanja. Angažiranost u vojsci, proizvodnja i trgovina preusmjerena na ratne potrebe, kao i primjeri ratnog profiterstva, nisu prevladali i civilno je društvo sa svim svojim institucijama i načinom života različitim od onog vojnog ostalo dominantno unutar gradskih zidina.

Koliko je ova studija uspjela sveobuhvatno rekonstruirati društvene prilike i svakodnevlje jednog istočnojadranskog grada u pozadini velikih ratnih zbivanja između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva na polovici 17. stoljeća, pokazat će i buduća istraživanja. Zahvaljujući ekstenzivnoj literaturi kao rezultatu dostignuća suvremene strane historiografije koja je pitanjima urbane povijesti posvetila veliku pažnju, čvrsti metodološki temelji za ovaj istraživački pothvat već su odavno bili izgrađeni, a brojne studije omogućile su postavljanje ove mikrohistorijske analize u jedan širi kontekst zajednice ranonovovjekovnih gradova Europe. No, svi bi istraživački napori bili uzaludni bez bogate arhivske građe. Iako se već na početku istaknula vrijednost bilježničkih spisa kao materijala najpogodnijeg za istraživanje ove problematike, na samom se kraju bez pretjerivanja može reći kako su oni u potpunosti potvrdili svoju vrijednost pružajući golemo bogatstvo informacija dostupnih iz iščitavanja ovih, za razumijevanje funkcioniranja društvenih struktura i svakodnevni život, iznimno elokventnih dokumenata. Stoga, uz povremenu potporu još nekih izvora, zahvaljujući

upravo bilježničkim spisima bilo je moguće zaviriti dovoljno duboko ispod uobičajene događajne povijesti i vidjeti kako se odvijao život Zadra na svakodnevnoj razini iza velikih ratnih operacija i važnih kretanja na političkoj sceni.

Naravno, bilo bi izuzetno pretenciozno reći kako je ovim istraživanjem slika zadarskog društva 17. stoljeća u potpunosti zaokružena. Ne samo zbog toga što ovoj temi u hrvatskoj historiografiji do sada nije posvećena dovoljna pažnja, nego zato što je ovako kompleksnu problematiku jednostavno nemoguće obuhvatiti cjelovito jednim istraživanjem, koliko se god ono trudilo biti ekstenzivno. Ovdje samo spomenuta ili usputno korištena izvorna građa svakako čeka na daljnju obradu, kao što određene, u pojedinim poglavljima tek dotaknute teme, čekaju na obuhvatniju analizu. Prvenstveno se tu misli, kako je već i više puta bilo naglašavano u tekstu, na obradu matičnih knjiga za potrebe povijesno-demografske analize gradskog stanovništva, sudskih procesa kako bi se dodatno otkrila ona druga, negativna, strana ljudskih odnosa u urbanom okruženju, ali i brojne druge teme iz svakodnevnog života kojima sami zadarski bilježnici nisu posvetili dovoljno pažnje da bi se na ovom mjestu o njima moglo reći nešto više. Jasno, slika Zadra bez usporedbe s ostalim gradovima ostaje nepotpuna i da bi se bolje shvatio značaj urbanog prostora istočnog Jadrana, potrebno je na ovaj ili sličan način posvetiti pažnju ostalim većim i manjim gradovima dalmatinske obale i otoka. Za kraj, osim što je glavna namjera ovog istraživanja bila dati doprinos boljem poznavanju jednog specifičnog segmenta prošlosti Dalmacije u isto tako kratkom isječku jednog specifičnog razdoblja, svakako ostaje nada kako je ono potaknulo dodatna razmišljanja o ovoj temi i otvorilo neka nova pitanja te time dalo barem mali impuls za daljnja istraživanja ove iznimno važne teme dalmatinske i hrvatske, ali i sredozemne te uopće europske povijesti.

7. IZVORI I LITERATURA

Kratice:

ASVe – Archivio di Stato di Venezia

AZDN – Arhiv Zadarske nadbiskupije

DAZd – Državni arhiv u Zadru

DR – Senato: Dispacci di Rettori

HAZU – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

HPM – Hrvatski povijesni muzej

JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti

PTM – Senato: Dispacci, Proveditori da terra e da mar e altre cariche

b. – busta

fasc. – fascicolo

f. – filza

7.1. Izvori

7.1.1. Neobjavljeni izvori

ASVe, *Capi del Consiglio dei Dieci: Lettere di Rettori e di altre cariche, Zara 1575–1793*, b. 284

ASVe, *Inquisitori di Stato: Lettere ai Proveditori Generali in Dalmazia ed Albania 1624–1736*, b. 46

ASVe, *Senato. Dispacci. Dispacci dei Capi da Guerra (condottieri)*, b. 1-4, 7-9

ASVe, *Senato: Dispacci, Proveditori da terra e da mar e altre cariche*, b. 303-335

ASVe, *Senato: Dispacci di Rettori*, b. 50-59

HPM-89705, Karta Zadra iz 17. stoljeća

HR-AZDN-43, Zbirka matičnih knjiga i parica matičnih knjiga Zadarske nadbiskupije

HR-DAZd-1, Generalni providuri za Dalmaciju i Albaniju

HR-DAZd-20, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra

HR-DAZd-31, Bilježnici Zadra

HR-DAZd-378, Matične knjige

7.1.2. Objavljeni izvori

Andreis, Pavao, *Povijest grada Trogira*, 2 sv. Split: Čakavski sabor, 1977.

Balić, Juraj, Lovorka Čoralić i Filip Novosel, Oporuke iz fonda Spisi zadarskih bilježnika Državnog arhiva u Zadru: Antonio Calogera (1768.–1772.), *Starine*, knj. 64, Zagreb (2012.), 113-183.

Baraković, Juraj, *Vila Slovinka*, u: *Petar Zoranić i Juraj Baraković*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 8, Franjo Švelec (prir.). Zagreb: Matica hrvatska, 1964.

Bellin, Jean Nicolas, *Le petite atlas maritime*, tome IV. Paris, 1764.

- Botero, Giovanni, *Delle cause della grandezza delle citta libri III. di Giovanni Botero Benese*. In Roma, Apresso Giouanni Martinelli. M. D. L XXXVIII
- Campanella, Tommaso, *Grad Sunca*. Zagreb: Zora, Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, 1953.
- Campo, Onofrio del, *Tvrđavni spisi Onofrija del Campa. Traktati i memorabilije jednoga kondotjera u Dalmaciji u doba Kandijskog rata*, Miroslav Bertoša (prir.). Rijeka: Državni arhiv u Rijeci, 2003.
- Commissiones et relationes Venetae, sv. VII, u: *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, vol. 50, Grga Novak (prir.). Zagreb: JAZU, 1972.
- Commissiones et relationes Venetae, sv. VIII, u: *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, vol. 51, Novak (prir.). Zagreb: JAZU, 1977.
- Coronelli, Vincenzo Maria, *Contado di Zara*. Venetia, 1688.
- Čelebi, Evlija, *Putopis*, Hazim Šabanović (prev.). Sarajevo: IRO "Veselin Masleša", 1979.
- Difnik, Franjo, *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*, Duško Kečkemet (ur.). Split: Književni krug, 1986.
- Freschot, Casimiro, *Memorie storiche e geografiche della Dalmazia*. Napoli: Stampa di Domino Antonio Parrino, e di Michiele Luigi Murii, 1687.
- Gradivo za povijest istočnoga Jadrana u ranom novom vijeku, sv. I. Spisi zadarskoga bilježnika Antonija Calogere (1768.–1770.), Juraj Balić, Lovorka Čoralić i Filip Novosel (prir.), u: *MSHSM*, sv. 57, Zagreb: HAZU, 2014.
- Gradivo za povijest istočnoga Jadrana u ranom novom vijeku, sv. II. Spisi zadarskoga bilježnika Antonija Calogere (1770.–1772.), Juraj Balić, Lovorka Čoralić i Filip Novosel (prir.), u: *MSHSM*, sv. 58, Zagreb: HAZU, 2018.
- Grisogono, Simon, *Il mercante arricchito del perfetto quaderniere*. Venetia, appresso Allessandro Vecchi, 1609.
- Knjiga statuta zakona i reformacija grada Šibenika*, Zlatko Herkov (prev.). Šibenik: Muzej grada Šibenika, 1982.
- Leljak, Robert, Andrija pok. Petra iz Cantua, 1353.–1355., u: *Spisi zadarskih bilježnika / Notarilia Iadertina*, 4. Zadar: Izdanja Državnog arhiva u Zadru 2001.
- Mortier, Pierre, *Zara en Dalmatie aux Venetiens*. Amsterdam, 1695.
- Portae Neapolitani, Ioannis Baptistae, *De humana Physiognomonia*, libri IV. Rothomagi [Rouen]: Sumptibus Ioannis Berthelin Bibliopole, 1650.
- Solitto, Vicko, *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji*, Vladimir Rismondo (prir.). Split: Splitski književni krug, 1989.

- Spon, Jacob, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant, fait aux Anées 1675. & 1676. Par Jacob Spon Docteur Medecin Agregé à Lyon et George Wheler Gentilhomme Anglois*. Tome I. A Amsterdam, Chez Henry & Theodore Boom, 1679.
- Statut grada Splita*, Antun Cvitanić (prev.). Split: Književni krug, 1998.
- Statut grada Trogira*, Marin Berket, Antun Cvitanić i Vedran Gligo (prev. i ur.). Split: Književni krug, 1988.
- Stella, Diego, *Dispregio della vanita del mondo*. Vinegia: Apresso Giouanni Guerigli, 1601.
- Stipišić, Jakov, Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfredade Surdis iz Piacenze, 1349.–1350., u: *Spisi zadarskih bilježnika/Notarilia Iadertina*, 3. Zadar: Izdanja Državnog arhiva u Zadru, 1977.
- Vecellio, Cesare, *De gli habiti antichi, et moderni di diuerse parti del mondo, libri dve*. Venetia: Presso Damian Zenaro, 1590.
- Wheler, George, *A Journey into Greece*. London: Popes Head–Hand–Black Swan, 1682.
- Zadarski statut: sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenima do godine 1563.*, Josip Kolanović i Mate Križman (prir.). Zadar–Zagreb: Ogranak Matice hrvatske–Hrvatski državni arhiv, 1997.
- Zajčić, Mirko, Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo, 1279.–1308., u: *Spisi zadarskih bilježnika/Notarilia Iadertina*, 1. Zadar: Izdanja Državnog arhiva u Zadru, 1959.
- Zajčić, Mirko i Jakov Stipišić, Spisi zadarskih bilježnika Ivana Qualis Nikole pok. Ivana Gerarda iz Padove 1296.–1337., u: *Spisi zadarskih bilježnika/Notarilia Iadertina*, 2. Zadar: Izdanja Državnog arhiva u Zadru, 1969.

7.2. Literatura

- Adams, Simon, (et al.), „The war in myth, legend and history”, u: *The Thirty Years' War*, drugo izdanje, Geoffrey Parker (ur.). London–New York: Routledge, 1997., 164-189.
- Albala, Ken, *Eating Right in the Renaissance*. Berkley–Los Angeles–London: University of California Press, 2002.
- Amelang, James, „The Myth of the Mediterranean City: Perceptions of Sociability”, u: *Mediterranean Urban Culture 1400–1700*, Alexander Cowan (ur.). Exeter: University of Exeter Press, 2000., 15-30.
- Anderson, Michael, *Approaches to the History of the Western Family 1500–1914*. London–Basingstoke: The Macmillan LTD, 1980.

- Andreis, Mladen, *Trogirsko plemstvo do kraja prve austrijske uprave u Dalmaciji (1805.)*. Trogir: Muzej grada Trogira, 2006.
- Antoljak, Stjepan, „Tri priloga za proučavanje historijske topografije i toponomastike zadarskih otoka i okoline Zadra“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. I (1954.): 109-141.
- Antoljak, Stjepan, „Veze povjesničara Ivana Luciusa (Lučića) sa Zadrom“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XXIX-XXX (1983.): 85-100.
- Arbel, Benjamin, „Venice's Maritime Empire During the Early Modern Period“, u: *A Companion to Venetian History 1400–1797*, Eric R. Dursteler (ur.). Lieden–Boston: Brill, 2013., 125-253.
- Arcangeli, Alessandro, *Recreation in the Renaissance. Attitudes towards Leisure and Pastimes in European Culture, c. 1425–1675*. New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- Babić, Ivo, *Trogir: grad i spomenici*. Split: Književni krug, 2016.
- Baigent, Elisabeth, „Typologies of Urban History“, *Journal of Urban History*, vol. 25 (1999.): 536-546.
- Barada, Miho, *Dvije naše vladarske isprave*. Zagreb: Nadbiskupska tiskara, 1937.
- Barton, Bonnie, „The Creation of Centrality“, *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 68, br. 1 (1978.): 34-44
- Bartulović, Anita, „Prilog životopisu zadarskoga bilježnika Petra Perencana (1365.–1392.)“, *Povijesni prilozi*, vol. 35, br. 50 (2016.): 49-69.
- Basso, Walter i Dino Durante, *Nuovo dizionario veneto-italiano etimologico*. Villanova del Ghebbo: CISCRA, 2000.
- Bédarida, François, „The French Approach to Urban History. An Assessment to Recent Methodological Trends“, u: *The Pursuit of Urban History*, Derek Fraser i Anthony Sutcliffe (ur.). London: Edward Arnold Ltd, 1983., 395-406.
- Begonja, Sandra, *Uloga gradskoga plemstva u urbanom razvoju Zadra u vrijeme Ludovika I. Anžvinca (1358.–1382.)*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2017.
- Belfanti, Carlo Marco, „Town and country in central and northern Italy, 1400–1800“, u: *Town and Country in Europe, 1300–1800*, Stephen R. Epstein (ur.). Cambridge: Cambridge University Press, 2003., 292-315.
- Bellavitis, Anna, „Family and Society“, u: *A Companion to Venetian History 1400–1797*, Eric R. Dursteler (ur.). Lieden–Boston: Brill, 2013., 321-322.
- Benvenuti, Angelo de, *Storia di Zara dal 1409 al 1797*. Milano: Fratello Bocca, 1944.

- Benvenuti, Angelo de, *Fortificazioni venete in Dalmazia*. Venezia: Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone, 2006.
- Benyovsky Latin, Irena, „Interdisciplinarnost u *urbanoj povijesti*: povijest i perspektive“, u *Historiografija / povijest u suvremenom društvu*, Gordan Ravančić et. al (ur.). Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014., 23-34.
- Benyovsky Latin, Irena, *Srednjovjekovni Trogir. Prostor i društvo*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.
- Benyovsky Latin, Irena i Darko Vitek, „Gradovi“, u: *Povijest Hrvata*, sv. 5.: *U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, Lovorka Čoralić (ur.). Zagreb: Matica hrvatska, 2013., 69-90.
- Benyovsky Latin, Irena i Sandra Begonja, *Nekretnine u notarskim dokumentima 13. stoljeća: primjeri dalmatinskih gradova (Zadra, Šibenika, Trogira, Splita i Dubrovnika)*, *Povijesni prilozi*, vol. 35, br. 51 (2016.): 7.-39.
- Bertoša, Miroslav (et al.), *Pula. Tri tisućljeća mita i stvarnosti*. Pula: C.A.S.H., 2005.
- Bertoša, Slaven, *Levantinci u Puli (XVII. – XIX. stoljeće)*. Pula: ZN „Žakan Juri“, 2003.
- Bertoša, Slaven, *Pula u XVII. i XVIII. stoljeću*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1999.
- Bertoša, Slaven, *Život i smrt u Puli. Starosjedioci i doseljenici od XVII. do XIX. stoljeća*. Pazin: Skupština Udruga Matice hrvatske Istarske županije, 2002.
- Between Poverty and the Pyre. Moments in the History of Widowhood*, Jan Bremmer i Lourens van den Bosch (ur.). London–New York: Routledge, 2002.
- Bianchi, Carlo Federico cav., *Zara cristiana*, 2 sv. Zara: Tipografia di G. Woditzka, 1877. i 1880. (prijevod drugog sveska: Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar*, sv. II., Velimir Žigo (prev.). Zadar: Zadarska nadbiskupija–Matica hrvatska, 2011.)
- Bianchini, Franco, „Introduction. European Urban Mindscapes: Concepts, Cultural Representations and Policy Applications“, u: *Urban Mindscapes of Europe*, Godela Weiss–Sussex i Franco Bianchini (ur.). Amsterdam–New York: Rodopi, 2006., 13-31.
- Bilić, Darka, *Inženjeri u službi Mletačke Republike*. Split: Književni krug, 2013.
- Black, Jeremy, *European Warfare, 1660–1815*. London: UCL Press, 1994.
- Bloch, Marc, *Apologija historije ili zanat povjesničara*. Zagreb: Srednja Europa, 2008.
- Boerio, Giuseppe, *Dizionario del dialetto veneziano*. Venezia: Reale tipografia di Giovanni Cecchini edit., 1867.
- Bouwsmas, William J., „Lawyers and Early Modern Culture“, *The American Historical Review*, sv. 78, br. 2, Bloomington (1973.), 303.-327.

- Bouwsma, William J., *Venice and the Defense of Republican Liberty*. Berkley Los Angeles–London: University of California Press, 1984.
- Bowd, Stephen D., *Venice's Most Loyal City: Civic Identity in Renaissance Brescia*. Cambridge–London: Harvard University Press, 2010.
- Bracewell, Catherine Wendy, *Senjski uskoci*. Zagreb: Barbat, 1997.
- Braudel, Fernand, *Strukture svakidašnjice*, sv. 1, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*. Zagreb: August Cesarec, 1992.
- Braudel, Fernand, „Pre-modern towns“, u: *The Early Modern Town. A Reader*, Peter Clark (ur.). New York: Longman Inc., 1976., 53-90.
- Braudel, Fernand, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.*, II sv. Zagreb: Antibarbarus, 1997.
- Brewer, David, *Greece, the Hidden History. Turkish Rule from the Fall of the Constantinople to Greek Independence*. London–New York: I. B. Taurus, 2011.
- Brunelli, Vitaliano, *Storia della città di Zara dai tempi più remoti sino al MDCCCXV.*, parte prima. Venezia: Istituto veneto di arti grafiche, 1913.
- Buczynski, Alexander, *Gradovi Vojne krajine*, 2 sv. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997.
- Budeč, Goran, *Svakodnevni život stanovnika Šibenika u drugoj polovini XV. stoljeća u zrcalu inventara i oporuka s posebnim osvrtom na razinu materijalne kulture*. Doktorska disertacija, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2013.
- Burke, Peter, „Viewpoint. The Invention of Leisure in Early Modern Europe“, *Past and Present*, br. 146 (1995.): 136-150.
- Burke, Peter, *Junaci, nitkovi i lude. Narodna kultura predindustrijske Evrope*. Zagreb: Školska knjiga, 1991.
- Burke, Peter (et al.), „Section 19: Culture and Popular Culture“, u: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 5 (6 sv.), Peter N. Sterns (et al.) (ur.). Detroit–New York–San Francisco–London–Boston–Woodbridge, 2001., 3-151.
- Burke, Peter, „Urban History and Urban Anthropology of Early Modern Europe“, u: *The Pursuit of Urban History*, Derek Fraser i Anthony Sutcliffe (ur.). London: Edward Arnold Ltd, 1983., 69-82.
- Burke, Peter *Venice and Amsterdam*. Cambridge: Polity Press, 1994.
- Buzov, Snježana, *Razgraničenje između bosanskog pašaluka i mletačke Dalmacije nakon Kandijskog rata – linija Nani*. Magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1992.

- Calabi, Donatella, „Città e territorio nel Dominio da Mar“, u: *Storia di Venezia dalle origine alla caduta della Serenissima*, sv. 6.: *Dal Rinascimento al Barocco*, Gaetano Cozzi i Paolo Prodi (ur.). Roma: Istituto della enciclopedia italiana, 1994., 956-977.
- The Cambridge Modern History Atlas*, Adolphus William Ward et. al (ur.). Cambridge: Cambridge University Press, 1912.
- Candia e Cipro. Le due isole “maggiori“ di Venezia*, Mauro Scroccaro i Michalis G. Andrianakis (ur.). Milano: Biblion Edizioni, 2010.
- Castan, Nicole, „The Public and the Private“, u: *A History of Private Life*, Philippe Ariès i Georges Duby (gen. ur.), sv. 3, *Passions of the Renaissance*, Roger Chartier (ur.). Cambridge, Massachusetts–London: Harvard University Press, 1993., 403-445.
- Celić, Josip, „Zadarsko plemstvo i građanstvo početkom francuske uprave u Dalmaciji“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 56 (2014): 181-210.
- Checkland, Sidney G., „An Urban History Horoscope“, u: *The Pursuit of Urban History*, 449-466.
- Clark, Peter, *European Cities and Towns 400–2000*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Clark, Peter, „Introduction“, u: *Small Towns in Early Modern Europe*, Peter Clark (ur.). Cambridge: Cambridge University Press, 1995., 1-21.
- Clark, Peter, „Introduction: the early modern town in the west“, u: *The Early Modern Town. A Reader*, Peter Clark (ur.). New York: Longman Inc., 1976., 1-42.
- Collomp, Alain, „Families: Habitation and Cohabitation“, u: *Passions of the Renaissance*, Roger Chartier (ur.). 1993., 493-530.
- A Companion to Mediterranean History*, Peregrine Horden i Sharon Kinoshita (ur.). Oxford: Wiley Blackwell, 2014.
- A Companion to Venetian History 1400–1797*, Eric R. Dursteler (ur.). Lieden–Boston: Brill, 2013.
- A Companion to Western Historical Thought*, Lloyd Kramer and Sarah Maza (ur.). Oxford: Blackwell Publishers Ltd, 2002.
- Cowan, Alexander, „Foreigners and the City. The Case of the Immigrant Merchant“, u: *Mediterranean Urban Culture 1400–1700*, Alexander Cowan (ur.). Exeter: University of Exeter Press, 2000., 45-55.
- Cowan, Alexander, „Introduction“, u: *Mediterranean Urban Culture 1400–1700*, Alexander Cowan (ur.). Exeter: University of Exeter Press, 2000., 1-11.
- Cowan, Alexander, *Urban Europe 1500–1700*. Arnold: London–New York–Sideny–Auckland, 1998.

- Cozzi, Gaetano, Michael Knapton i Giovanni Scarabello, *Povijest Venecije*, 2 sv. Zagreb: Antibarbarus, 2007.
- Crisis in Europe 1560–1660*, Trevor Aston (ur.). New York: Anchor Books, 1967.
- Cristellon, Cecilia i Silvana Seidel Mechi, „Religious Life“, u: *A Companion to Venetian History 1400–1797*, Eric R. Dursteler (ur.). Leiden–Boston: Brill, 2013., 379-419.
- Crkva i društvo uz Jadran. Vrela i rezultati istraživanja*, Vicko Kapitanović (ur.). Split: Sveučilište u Splitu, Katolički bogoslovni fakultet, 2006.
- Cultural History of Early Modern European Streets*, Riitta Laitinen i Thomas V. Cohen (ur.). Leiden–Boston: Brill, 2009.
- Cvitanović, Vlade, „Bratovštine grada Zadra“, u: *Zadar. Geografija, ekonomija, saobraćaj, povijest, kultura. Zbornik*, Jakša Ravlić (ur.). Zagreb: Matica hrvatska, 1964., 457-470.
- Čoralić, Lovorka, “Benemerita nazione’: albanski vojnici i časnici u Zadru (16.–18. stoljeće),” *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 27 (2009): 121-164.
- Čoralić, Lovorka, *Barani u Mlecima. Povijest jedne hrvatske iseljeničke zajednice*. Zagreb: Dom i svijet, 2006.
- Čoralić, Lovorka, „Dalmacija i Boka kotorska u 16. stoljeću“, u: *Povijest Hrvata*, knj. 2., Mirko Valentić i Lovorka Čoralić (ur.). Zagreb: Školska knjigam 2005., 67-71.
- Čoralić, Lovorka, *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi*. Zagreb: Dom i svijet, 2003.
- Čoralić, Lovorka, „Mletački časnici, svećenici, građani – tragom Barana u Zadru (XVII.–XVIII. stoljeće)“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 50 (2008.): 147-192.
- Čoralić, Lovorka, „Njemački vojskovođa Christoph Martin von Degenfeld u Kandijском ratu u Dalmaciji“, *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice* (1996): 11-17.
- Čoralić, Lovorka, „Oporuke zadarskih iseljenika u Chioggi od XV. do XVIII. stoljeća“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 38 (1996.): 103-115.
- Čoralić, Lovorka, *Šibenčani u Mlecima*. Šibenik: Gradska knjižnica „Juraj Šišgorić“, 2003.
- Čoralić, Lovorka, *U gradu Svetoga Marka. Povijest hrvatske zajednice u Mlecima*. Zagreb: Golden marketing, 2001.
- Čoralić, Lovorka, „Zadarski iseljenici u Veneciji i bratovština slavenskih doseljenika sv. Jurja i Tripuna (od 1451. godine do kraja XVIII. stoljeća)“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 36 (1994.): 97-124.
- Čoralić, Lovorka, „Zadrani u Veneciji od XIV. do XVIII. stoljeća“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 35 (1993.): 63-119.

- Čoralić, Lovorka, „Zaklada za školovanje zadarskih plemića na Sveučilištu u Padovi od XVI. do XVIII. stoljeća (*Fondazione Ciprianis*)“, *Historijski zbornik*, god. XLVIII (1995.): 197-204.
- Čoralić, Lovorka, „Zločin ili junaštvo? – Kandijski rat u Dalmaciji prema kronici šibenskog povjesničara Franje Divnića“, *Acta Histriae*, god. 10, br. 2 (2002.): 549-570.
- Čremošnik, Gregor, Notarijat Lastova u srednjem vijeku, *Jugoslavenski istorijski časopis*, V, 1-2, Ljubljana–Zagreb–Beograd (1939.), 40.-103.
- Čvrljak, Krešimir, „Civalelli“, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2., Aleksandar Stipčević (gl. ur.). Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1989., 689-690.
- Ćosić Stjepan i Nenad Vekarić, *Dubrovačka vlastela između roda i države. Salamankezi i sorbonezi*. Zagreb–Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2005.
- Ćošković, Pejo, „Ferra“, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 4, Trpimir Macan (gl. ur.). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1998., 180-181.
- Dabinović, Antun, *Kotor pod mletačkom upravom (1420.–1797.)*. Zagreb, 1934.
- Darovec, Darko, *Notarjeva javna vera: notarji in vicedomini v Kopru, Izoli in Piranu v obdobju Beneške republike*. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1994.
- Deanović, Mirko i Josip Jernej, *Talijansko-hrvatskosrpski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga, 1960.
- Deanović, Mirko i Josip Jernej, *Hrvatsko-talijanski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga, 1991.
- Delalle, Ivan, *Trogir*. Zagreb: ex libris, 2006.
- Diehl, Charles, *Mletačka Republika*. Zagreb: Tipex, 2006.
- Dokoza Nikpalj, Serđo, „Fanfonja“, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 4, Trpimir Macan (gl. ur.). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1998., 130-132.
- Dokoza Nikpalj, Serđo i Tatjana Radauš, „Grisogono“, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 5, Trpimir Macan (gl. ur.). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2002., 205-210.
- Društveni razvoj u Hrvatskoj*, Mirjana Gross (ur.). Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981.
- Duffy, Christopher, *Siege Warfare. The Fortress in the Early Modern World 1494–1660*. London–Henley: Routledge–Kegan Paul, 1979.
- Duišin, Viktor Anton, *Zbornik plemstva u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni–Hercegovini, Dubrovniku, Kotoru i Vojvodini*, 2 sv. Zagreb: Tiskara Ivan Rast, 1938./1939.
- Dukovski, Darko, *Povijest Pule*. Pula: Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, 2011.

- Dursteler, Eric R., „Introduction: a Brief Survey of Histories of Venice“, u: *A Companion to Venetian History 1400–1797*, Eric R. Dursteler (ur.). Lieden–Boston: Brill, 2013., 1-24.
- Dyer, Alan, „The Early Modern Town: Toward a Clearer Definition?“, *Journal of Urban History*, vol. 26 (1999.): 74-82.
- Eales, Jacqueline, „Towns and Civil Conflicts in Early Modern Europe“, *Journal of Urban History*, vol. 26 (2000.): 237-244.
- The Early Modern Town. A Reader*, Peter Clark (ur.). New York: Longman Inc., 1976.
- Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 5 (6 sv.), Peter N. Sterns (et al.) (ur.). Detroit–New York–San Francisco–London–Boston–Woodbridge, 2001.
- Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, 6 sv., Peter N. Sterns (et al.) (ur.). Detroit–New York–San Francisco–London–Boston–Woodbridge, 2001.
- Epstein, Stephan R., „Introduction. Town and Country in Europe, 1300–1800“, u: *Town and Country in Europe, 1300–1800*, Stephen R. Epstein (ur.). Cambridge: Cambridge University Press, 2003., 1-29.
- Ewen, Shane, *What is Urban History?*. Cambridge: Polity Press, 2016.
- Exploring the Urban Past. Essays in Urban History by H. J. Dyos*, David Cannadine i David Reeder (ur.). Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- Family Forms in Historic Europe*, Richard Wall, Jean Robin i Peter Laslett (ur.). Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Friedrichs, Christopher R., *The Early Modern City, 1450–1750*. London–New York: Longman, 1995.
- Friedrichs, Christopher R., *Urban Politics in Early Modern Europe*. London–New York: Routledge, 2001.
- Friedrichs, Christopher R., *Urban Society in an Age of War: Nördlingen 1580–1720*. Princeton: Princeton University Press, 1979.
- Frontiers and identities: cities in regions and nations*, Lud’ a Klusáková i Laure Teulieres (ur.). Pisa: Plus-Pisa university press, 2008.
- Ganza–Aras, Tereza, „Bibliografija radova o Zadru i njegovu području (1962.–1980.)“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. XXVII-XXVIII (1981.): 457-559.
- Gelder, Maartje van, *Trading Places: the Neederlandish Merchants in Early Modern Venice*. Leiden–Boston: Brill, 2009.
- Gentilcore, David, *Food and Health in Early Modern Europe. Diet, Medicine and Society, 1450–1800*. London–New Delhi–New York–Sidney, 2016.

- Georgopoulou, Maria, *Venice's Mediterranean Colonies: Architecture and Urbanism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Ghezzi, Michele Pietro, *I Dalmati all'Università di Padova dagli atti dei gradi accademici 1601–1800. Atti e memorie della Società di storia patria*, sv. XXI. Venezia: Società dalmata di storia patria, 1992.
- Ginzburg, Carlo, *Clues, Myths and the Historical Method*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2013.
- Grbavac, Branka „Ljubavac, Šimun“, u: *Hrvatski biografski leksikon* (online izdanje, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11973>, posljednji put provjereno 14. kolovoza 2018.)
- Grbavac, Branka, Notarska služba i komunalno zakonodavstvo – notari u statutima Raba, Zadra, Šibenika, Splita i Trogira, u: *Sacerdotes, iudices, notarii...: posrednici među društvenim skupinama. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa 2. istarski biennale*, sv. 2, Neven Budak (gl. ur.). Poreč: Državni arhiv u Pazinu, 2007., 53.-76.
- Grbavac, Branka, „Notari kao posrednici između Italije i Dalmacije – studije, službe, seobe između dvije obale Jadrana“, *Acta Histriae*, god. 16, sv. 4, (2008.): 503.-526.
- Grbavac, Branka, *Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12. do kraja 14. stoljeća*. Doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2010.
- Greene, Molly, „The Early Modern Mediterranean“, u: *A Companion to Mediterranean History*, Peregrine Horden i Sharon Kinoshita (ur.). Oxford: Wiley Blackwell, 2014., 91-106.
- Gross, Mirjana, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb: Novi Liber, 2001.
- Grubb, James J., „When Myths Lose Power: Four Decades of Venetian Historiography“, *Journal of Modern History*, sv. 58, br. 1 (1986.): 43-94.
- Gullino, Giuseppe, *Storia della Repubblica Veneta*. Brescia: La Scuola, 2015.
- Hajnal, John, „Two kinds of pre-industrial household formation system“, u: *Family Forms in Historic Europe*, Richard Wall, Jean Robin i Peter Laslett (ur.). Cambridge: Cambridge University Press, 1983., 65-104
- Handbook of Marriage and Family*, Marvin B. Sussman, Suzanne K. Steinmetz i Garry W. Peterson (ur.). New York: Springer Science–Business Media, 1999.
- Hareven, Tamara K., „The Home and the Family in Historical Perspective“, *Social Research*, sv. 58, br. 1 (1991.): 253-285.

- Harris, Robin, *Povijest Dubrovnika*. Zagreb: Golden marketing, 2006.
- Hart, Marjolein 't, „Town and country in The Duch Republic, 1550–1800“, u: *Town and Country in Europe, 1300–1800*, Stephen R. Epstein (ur.). Cambridge: Cambridge University Press, 2003., 80-105.
- Historiografija / povijest u suvremenom društvu*, Gordan Ravančić (et al.) (ur.). Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014.
- The History of Everyday Life. Reconsturcting Social Experiences and Ways of Life*, Alf Lüdtke (ur.). Princeton: Princeton University Press, 1995.
- A History of Private Life*, 5 sv., Philippe Ariès i Georges Duby (ur.). Cambridge, Massachusetts–London: Harvard University Press, 1992.–1998.
- A History of Private Life*, sv. 3, *Passions of the Renaissance*, Roger Chartier (ur.). Cambridge, Massachusetts–London: Harvard University Press, 1993.
- Hobsbawm, Eric J., „The Crisis of the Seventeenth Century“, u: *Crisis in Europe 1560–1660*, Trevor Aston (ur.). New York: Anchor Books, 1967., 5-62.
- Hohenberg, Paul M. i Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe, 1000–1994*. Cambridge, Massachusetts–London: Harvard University Press, 1995.
- Horden, Peregrine i Nicholas Purcell, *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd, 2000.
- Household and Family in Past Times*, Peter Laslett i Richard Wall (ur.). Cambridge: Cambridge University Press, 1972.
- Hrvatski biografski leksikon*, 8 sv. Zagreb: [Jugoslavenski] leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, 1983.- (on line izdanje: <http://hbl.lzmk.hr/>)
- Interpretare e curare. Medicina e salute nel Rinascimento* Maria Conforti, Andrea Carlino i Antonio Clericuzio (ur.). Roma: Carocci, 2013.
- Ivetić, Egidio *La popolazione dell'Istria nell'età moderna. Lineamenti evolutivi*. Rovinj: Unione Centro di ricerche storiche, 1997.
- Jačov, Marko, *Le guerre Veneto-Turche del XVII in Dalmazia. Atti e memorie della Società di storia patria*, sv. XX. Venezia: Società dalmata di storia patria, 1991.
- Jakšić, Nikola, „Zadarska plemićka porodica Mainušić–Pećar“, *Radovi. Razdio povijesnih znanosti*, sv. 30 (17) (1990./1991.): 93-124.
- Jansen, Harry, *The Construction of an Urban Past. Narrative and System in Urban History*. Oxford–New York: Berg, 2001.
- Jelić, Roman, „Cedulini“, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2, Aleksandar Stipčević (gl. ur.). Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1989., 612-613.

- Jelić, Roman, „Inventar zadarskog kirurga A. Fiorinija (1675)“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. II (1955.): 319-332.
- Jelić, Roman, *Stanovništvo Zadra 1608. godine*. Zadar: vlastita naklada, 1985.
- Jelić, Roman, „Stanovništvo Zadra u drugoj polovici XVI. i početkom XVII. st. gledano kroz matice vjenčanih“, *Starine*, knjiga 49, Zagreb (1959.): 349-509.
- Jelić, Roman, *Zdravstvo u Zadru i njegovu području*. Zadar: „Narodni list“ Zadar, 1978.
- Job, David i Maggie Jarman, „Central Place Provision in Theory and Practice: an Evaluation in Shropshire“, *Field Studies*, vol. 5 (1980.): 259-288.
- Johnson, James J., *Venice Incognito. Masks in the Serene Republic*. Berkley and Los Angeles: University of California Press, 2011.
- Juran, Kristijan, *Stari i novi stanovnici Šibenika i njegovih predgrađa u drugoj polovici 17. i početkom 18. stoljeća*. Šibenik: Državni arhiv u Šibeniku, 2016.
- Jurić, Boris, „Europski merkantilizam i dalmatinski merkantilisti“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 37 (1995.): 295-339.
- Kali*, Josip Faričić (ur.). Zadar: Sveučilište u Zadru, 2017.
- Kałwa, Dobrochna, „Reading the City. Methodological Considerations on Urban History and Urban Studies“, u: *Frontiers and identities: cities in regions and nations*, Lud'a Klusáková i Laure Teulieres (ur.). Pisa: Plus-Pisa university press, 2008., 1-16.
- Kamen, Henry, *Early Modern European Society*. London–New York: Routledge, 2005.
- Kamen, Henry, *The Iron Century. Social Change in Europe 1550–1660*. New York–Washington: Praeger Publishers, 1972.
- Katušić, Maja, *Društvena i demografska struktura Kotora u 18. stoljeću*. Doktorska disertacija. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2013.
- Kečkemet, Duško, *Kulturna i umjetnička baština Dalmacije*, 2. sv. Split: Marjan tisak, 2004.
- Kečkemet, Duško, *Prošlost Splita*. Split: Marjan tisak, 2002.
- Klaić, Nada, *Povijest grada Trogira*, 2 sv.. Trogir: Muzej grada Trogira, 1985.
- Klaić, Nada i Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*. Zadar: Filozofski fakultet Zadar, 1976.
- Knapton, Michael, „The Terraferma State“, u: *A Companion to Venetian History 1400–1797*, Eric R. Dursteler (ur.). Lieden–Boston: Brill, 2013., 85-124.
- Kolumbić, Jelena, „Benja“, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 1, Nikica Kolumbić (gl. ur.). Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1983., 672-673.
- Kolumbić, Jelena, „Grbovi zadarskih plemićkih obitelji“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* sv. 47 (2005): 27-98.

- Kolumbić, Jelena i Tatjana Radauš, „Bortolazzi“, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2, Aleksandar Stipčević (gl. ur.). Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1989., 174.
- Konnert, Mark, *Early Modern Europe: The Age of Religious War 1559–1715*. Toronto: University of Toronto Press, 2008.
- Kostrenčić, Marko, *Fides publica (javna vera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja XV. veka*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1930.
- Kozličić, Mithad, *Kartografski spomenici hrvatskoga Jadrana*. Zagreb: AGM, 1995.
- Krivošić, Stjepan, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1990.
- Ladić, Zoran, „Karnarutić“, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7, Trpimir Macan (gl. ur.). Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009., 115-116.
- Ladić, Zoran, *Last will: passport to heaven. Urban last wills from late medieval Dalmatia with special attention to the legacies pro remedio animae and ad pias causas*. Zagreb: Srednja Europa, 2013.
- Ladić, Zoran, „O procesu demokratizacije u pisanju kasnosrednjovjekovnih privatno-pravnih bilježničkih isprava u istočno-jadranskim komunama“, *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 32 (2014.): 39-66.
- Laitinen, Riitta i Thomas V. Cohen, „Cultural History of Early Modern European Streets – an Introduction“, u: *Cultural History of Early Modern European Streets*, Riitta Laitinen i Thomas V. Cohen (ur.). Leiden–Boston: Brill, 2009., 1-10.
- Lampard, Eric E., „The Nature of Urbanization“, u: *The Pursuit of Urban History*, Derek Fraser i Anthony Sutcliffe (ur.). London: Edward Arnold Ltd, 1983., 3-53.
- Lane, Frederic Chapin, *Povijest Mletačke Republike*. Zagreb: Golden marketing, 2007.
- Laslett, Peter, „Introduction: the history of the family“, u: *Household and Family in Past Times*, Peter Laslett i Richard Wall (ur.). Cambridge: Cambridge University Press, 1972., 1-89.
- Laslett, Peter, „Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared“, u: *Family Forms in Historic Europe*, Richard Wall, Jean Robin i Peter Laslett (ur.). Cambridge: Cambridge University Press, 1983., 513-564.
- Levine, David (et al.), „Section 15: The Family and Age groups“, u: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 4 (6 sv.), Peter N. Sterns (et al.) (ur.). Detroit–New York–San Francisco–London–Boston–Woodbridge, 2001., 85-240.

- Lučić, Nikša i Lovorka Čoralić, „Fumatis“, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 4, Trpimir Macan (gl. ur.). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1998., 500-503.
- Lüdtke, Alf, „Introduction: What is The History of Everyday Life and Who Are Its Practitioners?“, u: *The History of Everyday Life. Reconsturcting Social Experiences and Ways of Life*, Alf Lüdtke (ur.). Princeton: Princeton University Press, 1995., 3-40.
- Luke istočnog Jadrana*, Mithad Kozličić (gl. ur.). Orebić: Zaklada „Cvito Fisković“, 2006.
- Ljubić, Šime, *Dizionario biographico degli uomini illustri della Dalmazia*. Vienna–Zara: R. Lechner–Battara e Abelich, 1856.
- Ljudi 18. stoljeća na hrvatskom prostoru. Od plemića i crkvenih dostojanstvenika do težaka i ribara*, Lovorka Čoralić (et al.) (ur.). Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016.
- Madunić, Domagoj, *Defensiones Dalmatiae: Governance and Logistics in the Venetian Defensive System in Dalmatia During the War of Crete (1645–1669)*. Doktorska disertacija. Budimpešta: Central European University, 2012.
- Madunić, Domagoj, „Mjera grada. Zadarski popis stanovništva 1527. godine“, *Povijesni prilozi*, god. 28, sv. 36 (2009.): 23-63.
- Magocsi, Paul Robert, *Historical Atlas of East Central Europe*. Seattle–London: University of Washington Press, 1993.
- Majer Jurišić, Krasanka, „Zadarska Providurova palača u vrijeme mletačke uprave“, *Povijesni prilozi*, god. 32, br. 44 (2013): 183-202.
- Mallet, Michael E. i John R. Hale, *The Military Organization of a Renaissance State*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Marfany, Joan–Luís, „Debate. The Invention of Leisure in Early Modern Europe“, *Past and Present*, br. 156 (1997.): 174-191.
- Margetić, Lujo, „Funkcija i porijeklo službe egzaminatora u srednjovjekovnim komunama Hrvatskog Primorja i Dalmacije“, *Starine*, knj. 55, Zagreb (1971.), 191-210
- Margetić, Lujo, „O javnoj vjeri i dispozitivnosti srednjovjekovnih notarskih isprava s osobitim obzirom na hrvatske primorske krajeve“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, sv. 4, br. 1, Zagreb (1973.), 5.-79.
- Margócsy, Dániel, „'Refer to folio and number':Encyclopedias, the Exchange of Curiosities, and Practices of Identification before Linnaeus“, *Journal of the History of Ideas*, god 71, br. 1 (2010.): 63-89.
- Markulin, Nikola, *Mletačka vojna organizacija u Dalmaciji i Boki od Morejskog rata (1684.–1699.) do Požarevačkog mira 1718*. Doktorska disertacija. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2014.

- Markulin, Nikola, „Vojno poduzetništvo u mletačkoj Dalmaciji i Boki za vrijeme Morejskog rata (1684.–1699.)“, *Zbornik OPZ HAZU*, 56 (2014.): 91-142.
- Markulin, Nikola, „Vojno poduzetništvo u Mletačkoj Dalmaciji i Boki od 1700. do 1718. godine“, *Povijesni prilozi*, god. 35, sv. 51 (2016.): 159-196.
- Maštrović, Vjekoslav, „Calcina“, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2, Aleksandar Stipčević (gl. ur.). Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1989., 559.
- Mayhew, Tea, *Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule. Contado di Zara 1645–1718*. Roma: Viella, 2008.
- Mayhew, Tea, „Mletački vojnik na istočnoj obali Jadrana za Kandijskog rata (1645.–1669.)“, u: *Spomenica Josipa Adamčeka*, Drago Roksandić i Damir Agičić (ur.). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu–Odsjek za povijest, 2009., 243-262.
- Mayhew, Tea Perinčić, „Prodaja roblja na Jadranu u 17. stoljeću“, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, god. 1, br. 1, (2013.): 107-118.
- Mayhew, Tea, „Soldiers, Widows and Families: Social and Political Status of the Professional Warriors of the Venetian Republic (1645–1718)“, u: *Professions and Social Identity. New European Historical Research on Work, Gender and Society*, Berteke Waaldijk (ur.). Pisa: Edizioni Plus, 2006., 89-101.
- McIssac Cooper, Sheila, „Historical Analysis of the Family“, u: *Handbook of Marriage and Family*, Marvin B. Sussman, Suzanne K. Steinmetz i Garry W. Peterson (ur.). New York: Springer Science–Business Media, 1999., 13-37.
- McNeill, William H., *Venice. The Hinge of Europe 1081–1797*. Chicago–London: Chicago University Press, 1974.
- Mediterranean Urban Culture 1400–1700*, Alexander Cowan (ur.). Exeter: University of Exeter Press, 2000.
- Miller, Jaroslav, *Urban Societies in East-Central Europe*. Burlington: Ashgate Publishing, 2008.
- Miotto, Luigi, *Vocabolario del dialetto veneto.dalmata*. Trieste: Edizioni LINT, 1991.
- Mirdita, Zef, *Vlasi u historiografiji*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2004.
- Mito e antimito di Venezia nel bacino adriatico (secoli XV–XIX)*, Sante Graciotti (ur.). Roma: Il Calamo, 2001.
- Mønnesland, Svein, *Dalmacija u očima stranaca / Dalmatia Through Foreign Eyes*. Zagreb: Fidipid–Syspress Forlag, 2011.
- Mortimer, Geoff, *Eyewitness Accounts of the Thirty Years War 1618–48*. Houndmills–Basingstoke–Hampshire–New York: Palgrave, 2002.

- Mumford, Lewis, *Grad u historiji: njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi*. Zagreb: Naprijed, 1988.
- Musgrave, Peter, „The small towns of northern Italy in the seventeenth and eighteenth centuries: an overview“, u: *Small Towns in Early Modern Europe*, Peter Clark (ur.). Cambridge: Cambridge University Press, 1995., 250-270.
- Novak, Grga, „Morlaci (Vlasi) gledani s mletačke strane“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, br. 45 (1971.): 579-603.
- Novak, Grga, *Povijest Splita*, 4 sv. Split: Čakavski sabor, 1978.
- Novak, Grga, *Prošlost Dalmacije*. Zagreb: Golden marketing, 2001.
- Novak, Maja, *Autonomija mletačkih komuna pod Venecijom*. Zadar: JAZU, 1965.
- Novak, Maja, „Kada i kako je došlo do formiranja funkcije generalnog providura Dalmacije i Albanije“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XV (1968.): 91-112.
- Novak, Maja, „Zadar glavni grad mletačke Dalmacije i Albanije“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XI-XII (1965.): 187-202.
- Novak–Sambrailo, Maja, „Matrikula bratovštine svetog Jakova iz Galicije u Zadru“, *Radovi Arhiva Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. I (1972.): 5-31.
- Novak–Sambrailo, Maja, „Plemići, građani i pučani u Zadru (XV–XVII st)“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XIX (1972.): 167-185.
- Novosel, Filip, „Prvi miris kave na Gradecu: zagrebački *caffearii*“, u: *Ljudi 18. stoljeća na hrvatskom prostoru. Od plemića i crkvenih dostojanstvenika do težaka i ribara*, Lovorka Čoralić (et al.) (ur.). Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016., 373-380.
- Novosel, Filip, „Mars Wandering the City: Foreign Soldiers in the Service of the Republic of Venice Garrisoned in the City of Zadar During the War of Crete (1645–1669)“ (rukopis, prihvaćeno za objavljivanje).
- Novosel, Filip, „Vojnički život u pozadini ratovanja: svakodnevica mletačkih vojnika u Zadru za vrijeme Kandijskog rata (1645.–1669.) kroz analizu spisa zadarskih bilježnika“, *Acta Histriae*, god. 26, br. 2 (2018.): 369-392.
- Norwich, John Julius, *A History of Venice*. New York: Vintage books, 1989.
- Nussdorfer, Laurie, *Brokers of Public Trust: Notaries in Early Modern Rome*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2009.
- O'Connell, Monique, *Men of Empire. Power and Negotiation in Venice's Maritime State*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2009.
- Olsen, Donald J., „The City as a Work of Art“, u: *The Pursuit of Urban History*, Derek Fraser i Anthony Sutcliffe (ur.). London: Edward Arnold Ltd, 1983., 264-285.

- Orthali, Gherardo, Gaetano Cozzi, Michael Knapton i Giovanni Scarabello, *Povijest Venecije*, 2 sv. Zagreb: Antibarbarus, 2007.
- Otium: časopis za povijest svakodnevice*, vol. 1–8 (1993.–2000.).
- Otoci Ist i Škarda*, Josip Faričić (gl. ur.). Zadar: Sveučilište u Zadru, 2010.
- Otok Silba*, Jasmina Mužinić i Jenő M. Purger. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2013.
- The Oxford Handbook of Cities in World History*, Peter Clark (ur.). Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Pahl, Ray E., „Concepts in Contexts. Pursuing the Urban of ‘Urban’ Sociology”, u: *The Pursuit of Urban History*, Derek Fraser i Anthony Sutcliffe (ur.). London: Edward Arnold Ltd, 1983., 371-382.
- Parr, John B., „Structure and Size in the Urban System of Lösch“, *Economic Geography*, vol. 49, br. 3 (1973.): 185-212.
- Parr John B. i Kenneth G. Denike, „Theoretical Problems in Central Place Analysis“, *Economic Geography*, vol. 46, br. 4 (1970.): 568-586
- Phytian-Adams, Charles, „Ceremony and the citizen: the communal year at Coventry 1450 – 1550“, u: *The Early Modern Town. A Reader*, Peter Clark (ur.). New York: Longman Inc., 1976., 106-128.
- Pedani Fabris, Maria Pia, „*Veneta auctoritate notarius*“. *Storia del notariato veneziano (1514–1797)*. Milano: Dott. A. Giuffrè Editore, 1996.
- Pederin, Ivan, „Crnica“, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2, Aleksandar Stipčević (gl. ur.). Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1989., 734.
- Pederin, Ivan, *Jadranska Hrvatska u povijesti starog europskog bankarstva*. Split: Književni krug, 1996.
- Pederin, Ivan, *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409.–1797.)*. Dubrovnik: Časopis “Dubrovnik”, 1990.
- Peričić, Šime, „Prilog poznavanju agrarnih odnosa u Mletačkoj Dalmaciji“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 34 (1992.): 135-159.
- Peričić, Šime, *Prinosi povijesti gospodarstva Šibenika i njegova područja do 1940. godine*. Šibenik: Gradska knjižnica „Juraj Šišgorić“, 2016.
- Peričić, Šime, *Razvitak gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti*. Zagreb–Zadar: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Zadru, 1999.
- Peričić, Šime, (et al.), *Zadar za austrijske uprave*. Zadar: Matica hrvatska, Ogranak, 2011.
- Petricioli, Ivo, „Dva tisućljeća zadarskog urbanizma“, *Urbs*, sv. 2 (1958.): 65-71.

- Petricioli, Ivo, „Ikonografija Zadra do pada Mletačke Republike“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XI-XII (1965.): 493-529.
- Petricioli, Ivo, *Umjetnička baština Zadra*, Zagreb: Matica hrvatska, 2005.
- Pina–Cabral, João de, „The Mediterranean as a Category of Regional Comparison: A Critical View“, *Current Anthropology*, vol. 30, br. 3 (1989): 399-406.
- Pollak, Martha, *Cities at War in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Pomian, Krzysztof, *Collectors and Curiosities. Paris and Venice 1500–1800*. Cambridge: Polity Press, 1990.
- Povijest Hrvata*, knj. 2., Mirko Valentić i Lovorka Čoralić (ur.). Zagreb: Školska knjiga, 2005.
- Povijest Hrvata*, sv. 5.: *U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, Lovorka Čoralić (ur.). Zagreb: Matica hrvatska, 2013.
- Povijest Rijeke*, Danilo Klen (ur.). Rijeka: Skupština Općine Rijeka, 1988.
- Povolo, Claudio, „The Creation of Venetian Historiography“, u: *Venice Reconsidered. The History and Civilization of an Italian City-State, 1297–1797*, John Martin and Dennis Romano (ur.). Baltimore–London: John Hopkins University Press, 2000., 491-519.
- Praga, Giuseppe, *Storia di Dalmazia*. Padova: Cedam, 1954.
- Prijatelj, Kruno, „Problemi i ličnosti slikarstva XVII. stoljeća u Dalmaciji“, *Dani hrvatskog kazališta: građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, br. 1, vol. 4 (1977.): 252-264.
- Professions and Social Identity. New European Historical Research on Work, Gender and Society*, Berteke Waaldijk (ur.). Pisa: Edizioni Plus, 2006.
- The Pursuit of Urban History*, Derek Fraser i Anthony Sutcliffe (ur.). London: Edward Arnold Ltd, 1983.
- Radauš, Tatjana i Josip Vrandečić, „Detrico“, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3, Trpimir Macan (gl. ur.). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1993., 338-340.
- Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XI-XII, 1965.
- Ravančić, Gordan, „Urbana povijest u riječi i na djelu. Usporedni intervju – prof. dr. Sarah Rees Jones i prof. dr. Katalin Szende“, *Povijesni prilozi*, vol. 29, br. 39 (2010.): 249-255.
- Rau, Susanne, „Street Life in Early Modern Europe: Urban Form, Representation, Discourse, and Perception“, *Journal of Urban History*, vol. 38 (2012.): 396-401.

- Raukar, Tomislav, „Društvene strukture u Mletačkoj Dalmaciji“, *Društveni razvoj u Hrvatskoj*, Mirjana Gross (ur.). Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981., 103-126.
- Raukar, Tomislav, O izvorima i historiografiji za povijest Zadra u XV. stoljeću, *Historijski zbornik*, god. XXXI-XXXII, Zagreb (1978.–1979.), 281-306.
- Raukar, Tomislav, *Zadar u XV. stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu–Institut za hrvatsku povijest, 1977.
- Raukar, Tomislav, Ivo Petricioli, Franjo Švelec and Šime Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*. Zadar: Filozofski fakultet Zadar, 1987.
- Reeder, David, „Introduction: H. J. Dyos and the urban processes“, u: *Exploring the Urban Past. Essays in Urban History by H. J. Dyos*, David Cannadine i David Reeder (ur.). Cambridge: Cambridge University Press, 1982., xi-xix.
- Rezasco, Giulio *Dizionario del linguaggio italiano storico e amministrativo*. Firenze: Successori del Monnier, 1881.
- Ringrose, „David R., Capital Cities, Urbanization, and Modernization in Early Modern Europe“, *Journal of Urban History*, vol. 24 (1998.): 155-183.
- Roksandić, Drago, „Pogovor. K modernim izvorištima venecijanske historiografije“, u: Charles Diehl, *Mletačka Republika*. Zagreb: Tipex, 2006., 193-197.
- Roksandić, Drago, *Triplex Confinium ili o granicama hrvatske povijesti 1500.–1800*. Zagreb: Barbat, 2003.
- Rozman, Gilbert, „Urban Networks and Historical Stages“, *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. 9, br. 1 (1978.): 65-91.
- Sabalich, Giuseppe, *Curiosità storiche zaratine*. Zadar, 1906.
- Sakellariou, Eleni, „The Cities of Puglia in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. Their Economy and Society“, u: *Mediterranean Urban Culture 1400–1700*, Alexander Cowan (ur.). Exeter: University of Exeter Press, 2000., 97-114.
- Sander–Faes, Stephan Karl, *Urban Elites of Zadar. Dalmatia and the Venetian Commonwealth (1540–1569)*. Roma: Viella, 2013.
- Sarti, Raffaella, *Živjeti u kući. Stanovanje, prehrana i odijevanje u novovjekovnoj Europi (1500.–1800.)*. Zagreb: Ibis grafika, 2006.
- Sedam stoljeća Šibenske biskupije. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Šibenska biskupija od 1298. do 1998.* Šibenik: Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“, 2001.
- Sedamnaest stoljeća zadarske crkve. Zbornik radova Znanstvenog skupa o 1700. obljetnici mučeništva sv. Stošije (Anastazije)*, Livio Marijan (ur.). Zadar: Zadarska nadbiskupija, 2009.

- Seissel, Josip, „Urbanistički lik i problemi rekonstrukcije grada Zadra“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. I (1954.): 17-35
- Setton, Kenneth M., *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*. Philadelphia: The American Philosophical Society, 1991., 104-252.
- Sjoberg, Gideon, „The nature of pre-industrial city“, u: *The Early Modern Town. A Reader*, Peter Clark (ur.). New York: Longman Inc., 1976., 43-52.
- Slukan, Mirela, *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv – Zavod za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 2001.
- Small Towns in Early Modern Europe*, Peter Clark (ur.). Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Smith, Virginia. *Clean. A History of Personal Hygiene and Purity*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Sorić, Sofija, „Ljetnikovci mletačkog pukovnika Vuka Crnice na otocima Viru i Ugljanu“, *Ars Adriatica*, br. 4 (2014.): 327-334.
- Spomenica Josipa Adamčeka*, Drago Roksandić i Damir Agičić (ur.). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu–Odsjek za povijest, 2009.
- Stagl, Justin, *A History of Curiosity. The Theory of Travel 1550–1800*. Chur: Harwood Academic Publishers, 1995.
- Stanojević, Gligor, „Dalmacija u doba Kandijskog rata (1645.–1669.)“, *Vesnik Vojnog muzeja Jugoslovenske narodne armije*, vol. 5, no. 2 (1958): 93-182
- Stanojević, Gligor, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI–XVIII vijeka* (ćir.). Beograd: Izdanje Istorijskog instituta, 1970.
- Steindorff, Ludwig, „Hrvatska kao ogledalo europske urbane baštine“, *Kroatologija*, vol. 1, br. 1 (2010.): 58-73.
- Stipčević, Aleksandar, *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, sv. 2. Zagreb: Školska knjiga, 2005.
- Stipetić, Vladimir i Nenad Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske*. Zagreb–Dubrovnik: HAZU, 2004.
- Storia di Venezia dalle origine alla caduta della Serenissima*, 14 sv., Vittore Branca (et al.) (ur.). Roma: Istituto della enciclopedia italiana, 1991.–1002.
- Storia di Venezia dalle origine alla caduta della Serenissima*, sv. 6.: *Dal Rinascimento al Barocco*, Gaetano Cozzi i Paolo Prodi (ur.). Roma: Istituto della enciclopedia italiana, 1994.

- Suić, Mate, *Zadar u starom vijeku*. Zadar: Filozofski fakultet Zadar, 1981.
- Sutcliffe, Anthony R., „Urban History in the Eighties: Reflections on the H. J. Dyos Memorial Conference“, *Journal of Urban History*, vol. 10 (1984.): 123-144.
- Szołtysek, Mikołaj, „Households and Family Systems“, u: *The Oxford Handbook of Early Modern European History, 1350–1750*, sv. 1, *Peoples and Place*, Hamish Scott (ur.). Oxford: Oxford University Press, 2015., 313-341.
- Škarica, Miloš, „Zadarski liječnici“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. II (1955.): 141-169.
- Škrebliin, Bruno, *Urbana elita zagrebačkog Gradeca (od sredine 14. do početka 16. stoljeća)*. Doktorska disertacija. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2014.
- Šibenik, *spomen zbornik o 900. obljetnici*, Slavko Grubišić (gl. ur.). Šibenik: Muzej grada Šibenika, 1976.
- Šufflay, Milan pl., *Die Dalmatinische Privaturkunde*. Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wiss. in Wien, Phil. hisr. Klasse, Bd. CXLVII, 1903.
- Šufflay, Milan, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina. Povijest hrvatskog notarijata od XI. do XV. stoljeća*. Zagreb: „Darko Sagrak“, 2000.
- Tallet, Frank, *War and Society in Early Modern Europe 1495–1715*. London–New York: Routledge, 2003.
- The Thirty Years' War*, drugo izdanje, Geoffrey Parker (ur.). London–New York: Routledge, 1997.
- Tijan, Pavao, *Grad Senj u povijesti i kulturi hrvatskog naroda*. Zagreb: JAZU, 1940.
- The Times. Atlas svjetske povijesti*, Slavko Goldstein et. al (ur.). Ljubljana–Zagreb: Cankarjeva založba, 1987.
- Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium*, Egidio Ivetić i Drago Roksandić (ur.). Padova: CLEUP, 2007.
- Town and Country in Europe, 1300–1800*, Stephen R. Epstein (ur.). Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Towns and Cities of the Croatian Middle Ages. Authority and Property*, Irena Benyovsky Latin i Zrinka Pešorda Vardić (ur.). Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014.
- Towns and Cities of the Croatian Middle Ages. Image of the Town in the Narrative Sources: Reality and / or Fiction?*. Irena Benyovsky Latin i Zrinka Pešorda Vardić (ur.). Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2017.
- Traljić, Sseid M., „Tursko-mletačke granice u Dalmaciji u XVI. i XVII. stoljeću“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XX (1973.): 447-458.

- Traljić, Seid M., „Zadar i turska pozadina od XV. do potkraj XIX. stoljeća“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XI-XII (1965): 203-227.
- Travirka, Antun, *Dalmacija: povijest, kultura, umjetnička baština*. Zadar: Forum, 2005.
- Trevor–Roper, Hugh R., „The General Crisis of the Seventeenth Century“, u: *Crisis in Europe 1560–1660*, Trevor Aston (ur.). New York: Anchor Books, 1967., 63-102..
- Urban Mindscapes of Europe*, Godela Weiss – Sussex i Franco Bianchini (ur.). Amsterdam–New York: Rodopi, 2006.
- Vaccher, Roberto, „La guerra di Candia: un confronto di mezzi e risorse“, *Acta Histriae*, god. 24, br. 3 (2016.): 573-596.
- Veenstra, Frouke i Kirsten van der Ploeg, „Widows in Western History. A Selected Bibliography“, u: *Between Poverty and the Pyre. Moments in the History of Widowhood*, Jan Bremmer i Lourens van den Bosch (ur.). London–New York: Routledge, 2002., 247-251.
- Vekarić, Nenad et. al., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda. Dubrovnik i njegova okolica od 17. do 19. stoljeća*. Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2000.
- Venezia e Creta*, Gherardo Ortalli (ur.). Venezia: Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, 1998.
- Venice Reconsidered. The History and Civilization of an Italian City-State, 1297–1797*, John Martin and Dennis Romano (ur.). Baltimore–London: John Hopkins University Press, 2000.
- Vežić, Pavuša, „Vrata Michelea Sanmichielija u Zadru“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 29 (2005.): 93-106.
- Vivo, Filippo de, „La farmacia come luogo di cultura: le spezierie di medicine in Italia“, u: *Interpretare e curare. Medicina e salute nel Rinascimento* Maria Conforti, Andrea Carlino i Antonio Clericuzio (ur.). Roma: Carocci, 2013., 129-142.
- Vivo, Filippo de, „Pharmacies as centres of communication in early modern Venice“, *Renaissance Studies*, sv. 21, br. 4 (2007.): 505-521.
- Vodič Arhiva Zadarske nadbiskupije*, Oliver Modrić i Josip Kolanović (prir.). Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2013.
- Vodič Državnog arhiva u Zadru*, II knjige, Josip Kolanović (ur.). Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2014.
- Vrandečić, Josip, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku: mletačko-osmanski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi*. Split: Filozofski fakultet u Splitu–Odsjek za povijest, 2013.

- Vrandečić, Josip i Miroslav Bertoša, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*. Zagreb: Leykam international, 2007.
- Vrbanić, Vilena, „Kršava“, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 8, Trpimir Macan (gl. ur.). Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013., 244-247.
- Vries, Jan de, *European Urbanization, 1500–1800*. London–New York: Routledge, 2007.
- Walker, Mack, *German Home Towns. Community, State and General Estate, 1648–1871*. Ithaca–London: Cornell University Press, 1998.
- Walton, Whitney A. (et al.), „Section 23: Everyday life“, u: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 5 (6 sv.), Peter N. Sterns (et al.) (ur.). Detroit–New York–San Francisco–London–Boston–Woodbridge, 2001., 434-529.
- Weber, Max, *The City*. New York: The Free Press, 1958.
- Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, Sandra Cavallo i Lyndan Warner (ur.). London–New York: Routledge, 2014.
- Wolff, Larry, *Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press, 2001.
- The World of the Tavern. Public Houses in Early Modern Europe*, Beat Kümin i B: Ann Tlusty (ur.). London: Routledge, 2002.
- Wright, Johnson Kent, „Historical Thought in the Era of the Enlightenment“, u: *A Companion to Western Historical Thought*, Lloyd Kramer and Sarah Maza (ur.). Oxford: Blackwell Publishers Ltd, 2002., 123-142.
- Young, Gerald L., „Hierarchy and Central Place: Some Questions of More General Theory“, *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, vol. 60, br. 2 (1978.): 71-78.
- Zadar. Geografija, ekonomija, saobraćaj, povijest, kultura. Zbornik*, Jakša Ravlić (ur.). Zagreb: Matica hrvatska, 1964.
- Zaninović–Rumora, Marija, „Mjere dalmatinskih luka u priručnicima XVI. stoljeća“, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, sv. 45 (2003.): 129-135.
- Zaninović–Rumora, Marija, „Stare mjere za površinu u sjevernoj Dalmaciji“, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, sv. 35 (1993.): 121-135.
- Zaninović–Rumora, Marija, „Stare mjere z tekućine“, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, sv. 39 (1997.): 183-192.
- Zaninović–Rumora, Marija, „Zadarske i šibenske mjere za dužinu kroz stoljeća“, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, sv. 34 (1992.): 109-122.
- Zaninović–Rumora, Marija, „Zadarske i šibenske mjere za težinu kroz stoljeća“, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, sv. 40 (1998.): 161-172.

Zaninović–Rumora, Marija „Zadarske mjere za zapremninu kroz stoljeća“, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, sv. 36 (1994.): 87-95.

Zorzi, Alvise, *La Repubblica del Leone. Storia di Venezia*. Milano: Saggi Tascabili, 2008.

Žmegač, Andrej, *Bastioni Jadranske Hrvatske*. Zagreb: Školska knjiga, 2009.

Žmegač, Andrej, „Zadarske utvrde 16. stoljeća“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 27 (2003.): 107-118.

8. ŽIVOTOPIS AUTORA

Filip Novosel rođen je 1984. godine u Zagrebu, gdje je završio osnovnu školu i VIII. gimnaziju „Tituš Brezovački“. Dvopredmetni studij povijesti i kroatologije upisao je na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu 2003. gdje je i diplomirao 2010. godine. U akademskoj godini 2011./2012. upisao je i završio jednogodišnji MA program na Central European University u Budimpešti stekavši titulu Master of Arts in Central European History. Od travnja 2013. godine radi kao asistent na Hrvatskom institutu za povijest na Odjelu za novovjekovnu povijest surađujući na projektu voditeljice dr. sc. Lovorke Čoralić pod nazivom *Hrvatski istočnojadranski prostor i Mletačka Republika u ranom novom vijeku*. Trenutno je suradnik na projektima *Vojnički život i slike ratnika u hrvatskom pograničju od 16. stoljeća do 1918. godine* voditelja dr. sc. Alexadera Buczynskog s Hrvatskog instituta za povijest te *Izvori, pomagala i studije za hrvatsku povijest od srednjeg vijeka do kraja dugog 19. stoljeća* voditelja dr. sc. Damira Karbića s Odsjeka za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjestnosti.

Svoj je znanstveni interes usmjerio na društvenu, urbanu i vojnu povijest ranog novog vijeka, prvenstveno na prostoru istočnog Jadrana, s istraživačkim fokusom na izvornu građu pohranjenu u Državnom arhivu u Zadru i Archivio di Stato di Venezia. Uz sudjelovanje na znanstvenim skupovima, objavljivanje radova i poglavlja u znanstvenim i stručnim publikacijama, suradništvo na dosadašnjim projektima rezultiralo je pokretanjem nove serije unutar edicije *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium* u izdanju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti pri čemu je do sada objavljen dio izvorne građe iz Državnog arhiva u Zadru iz fonda Bilježnici Zadra, uz koautorstvo dr. sc. Lovorke Čoralić i prof. Jurja Balića.

Bibliografija (izbor):

a) autorske knjige

Balić, Juraj; Čoralić, Lovorka; Novosel, Filip, *Gradivo za povijest istočnoga Jadrana u ranom novom vijeku, svezak I. Spisi zadarskoga bilježnika Antonija Calogere (1768. – 1770.)*, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, sv. 57. Zagreb, HAZU, 2014.

Balić, Juraj; Čoralić, Lovorka; Novosel, Filip, *Gradivo za povijest istočnoga Jadrana u ranom novom vijeku, sv. II.: Spisi zadarskoga bilježnika Antonija Calogere (1770. – 1772.)*, Monumenta Spectantia historiam Slavorum Meridionalium, sv. 58. Zagreb: HAZU, 2018.

b) uredničke knjige

Ljudi 18. stoljeća na hrvatskom prostoru. Od plemića i crkvenih dostojanstvenika do težaka i ribara, Čoralić, Lovorka; Ivana Horbec, Maja Katušić, Vedran Klaužer, Filip Novosel, Ruža Radoš (ur.). Zagreb, 2016.

c) poglavlja u knjigama

Prvi miris kave na Gradecu: zagrebački cafearii 18. stoljeća, u: *Ljudi 18. stoljeća na hrvatskom prostoru. Od plemića i crkvenih dostojanstvenika do težaka i ribara*, Čoralić, Lovorka; Ivana Horbec, Maja Katušić, Vedran Klaužer, Filip Novosel, Ruža Radoš (ur.). Zagreb, 2016., str. 373.-380.

Život posvećen rječniku: dubrovački leksikograf Joakim Stulli (1730. - 1817.), u: *Ljudi 18. stoljeća na hrvatskom prostoru. Od plemića i crkvenih dostojanstvenika do težaka i ribara*, Čoralić, Lovorka; Ivana Horbec, Maja Katušić, Vedran Klaužer, Filip Novosel, Ruža Radoš (ur.). Zagreb, 2016., str. 532.-540.

Između ratnih i inženjerskih planova: Josip Filip Vukasović (1755. - 1809.), austrijski vojni zapovjednik i graditelj cesta na prijelazu dvaju stoljeća, u: *Ljudi 18. stoljeća na hrvatskom prostoru. Od plemića i crkvenih dostojanstvenika do težaka i ribara*, Čoralić, Lovorka; Ivana Horbec, Maja Katušić, Vedran Klaužer, Filip Novosel, Ruža Radoš (ur.). Zagreb, 2016., str. 499.-509.

Rijeka u 19. stoljeću, u: *Temelji modern Hrvatske: hrvatske zemlje u "dugom" 19. stoljeću. Povijest Hrvata*, sv. 6, Vlasta Švoger i Jasna Turkalj (ur.). Zagreb, 2016., str. 455.-470.

d) znanstveni radovi

Oporuke iz fonda Spisi zadarskih bilježnika Državnog arhiva u Zadru: Antonio Calogera (1768.-1772.), *Starine HAZU*, knj. 64, Zagreb, 2012., str. 113.-183. (koautori: Juraj Balić, Lovorka Čoralić)

Seljaci i seljački svijet kasnog srednjeg vijeka u književnim djelima hrvatskih pisaca 15. i 16. stoljeća, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, vol. 30., Zagreb, 2012., str. 173.-217.

Changing and uniting the Churches. One episode of Marcus Antonius de Dominis' engagement concerning the Irenicistic movement, *Croatica Christiana Periodica*, god. XXXVII, br. 71, Zagreb, 2013., str. 69.-77.

Lošinjanin Petar Vicko Petrina (1750. – 1829.), zapovjednik mletačkih ratnih brodova koncem 18. stoljeća, *Povijesni prilozi*, god. 32, br. 46, Zagreb, 2014., str. 257.-286.

(koautorica: Lovorka Čoralić)

Vojni kapelani zavičajem s istočnoga Jadrana u mletačkim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću, *Croatia Christiana Periodica*, god. XXXIX, br. 76, Zagreb, 2015., str. 83.-99. (koautorica: Lovorka Čoralić)

Mletački samostan i crkva Madonna dei Servi i Hrvati: povezanost od srednjega vijeka do suvremenoga doba, *Croatia christiana periodica*, god XL, br. 77, Zagreb, 2016., str. 77.-93. (koautorica: L. Čoralić)

Vojnički život u pozadini ratovanja: svakodnevnica mletačkih vojnika u Zadru za vrijeme Kandijskog rata (1645.–1669.) kroz analizu spisa zadarskih bilježnika, *Acta Histriae*, god. 26, br. 2, Koper, 2018., str. 369.-392.

e) sudjelovanja na znanstvenim skupovima / radionicama

Umjetničko djelo kao povijesni izvor: primjer hrvatskih književnih djela 15. i 16. stoljeća u proučavanju kasnosrednjovjekovnog seljaštva, *Prva medievistička znanstvena radionica u Rijeci*, Filozofski fakultet u Rijeci, 11. listopada 2013.

Gradivo za povijest Sinja i Cetinske krajine u 18. stoljeću prema istraživanjima u Mletačkome državnom arhivu, *Međunarodni znanstveni skup o 300. obljetnici slavne obrane Sinja 1715. godine (1715.-2015.)*, Zagreb-Sinj, 12.-17. svibnja 2015. (koautorica: Lovorka Čoralić)

Od periferije do središta u potrazi za znanjem: Marko Antun de Dominis i isusovačko obrazovanje na kraju 16. stoljeća, *Hrvatska filozofija i znanost: jučer, danas, sutra*, Zagreb, 28.-29. svibnja 2015.

Arhivsko gradivo za proučavanje urbane povijesti dalmatinskih gradova u vrijeme mletačke uprave – primjer Zadra u vrijeme Kandijskog rata, *Krize, sukobi i solidarnost u povijesnoj perspektivi (V. kongres hrvatskih povjesničara)*, Zadar, 5.-8. listopada 2016.

Vojnički život u pozadini ratovanja: svakodnevnica mletačkih vojnika u Zadru za vrijeme Kandijskog rata (1645.–1669.) kroz analizu spisa zadarskih bilježnika, *Vojnici i vojnički život u serijalnim izvorima od 16. stoljeća do 1918.*, Osijek, 22. studenog 2016.

Mars wandering the city: foreign soldiers in the service of the Republic of Venice garrisoned in the city of Zadar during the War of Crete (1645–1669), International Scientific Conference *City and the Process of Transition from Early Modern Times to the Present*, Wrocław, 8.–10. lipnja 2017.

Social Circumstances and a Daily Life in the City of Zadar in the Background of the War of

Crete, *International Workshop Hadriaticum. The Adriatic Area Facing Global Historical Challenges*, Dubrovnik, 16.–17. travnja 2018.

Potpuna bibliografija: <http://bib.irb.hr/lista-radova?autor=339326>